

BENARES SANSKRIT SERIES

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH M. A.
AND
G. THIBAUT PH. D.
No 45

सहस्रिकाध्यायनप्रणीतम् शुक्लवजुस्मृतौनुक्तमस्तनम् ।

याज्ञिकान्तदेवविरचितभाष्यमार्चनम् ।

श्रीकामिकराजकीयप्रधानपाठानुयायीतपस्विन श्रीमद्विला
धीमती लब्धवैदुष्यप्रतिष्ठेन कामीयसुप्रसिद्धविद्वज्जनसं
स्थापितवेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन च पाठको
याज्ञिकीमद्युगलकिशोरगच्छेन निरतिशया सर्वो-
नुक्तमकीर्तिप्रकाशाख्यटिप्पणा समितम् ।

KĀTYĀYANA'S SARVĀNUKRAMA SUTRAS
OF THE WHITE YAJUR VEDA,

WITH THE COMMENTARY OF YĀJÑIKANANTADEVA
EDITED AND ANNOTATED BY PĀNDIT YUGALAKHISORAPATHAKA

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

Fasciculus I.

BENARES.

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ D. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

BY CHANDICAL.

1893

यद्युर्वेदइत्यृचां पर्युदासी मा भूदिति । सक्तैरुत्तं । पुनः की-
दृगे । सखिले खिलशब्देनागारभ्याधीताः कषित्कर्गप्लविनियु-
क्तामन्त्रगणा उच्यन्ते । प्रवायुमहं, मुचन्तु मा मपय्या, दग्निं च पृथि-
वी चेत्येवमादयः । सह खिलैर्वर्ततर्ज्ञात सखिलः । तस्मिन्सखिले । न
यु खिलानामपि यजुर्वेदमप्येव सत्वात्किमर्थं पृथगुपदेश । उच्यते ।
एषां कषित्कर्गप्लविनियुक्तात्वाद्यादिज्ञानं निष्प्रयोजनं आदिति, न
निष्प्रयोजनं आदिति शङ्कानिरासायेत्युक्तदोषः । एषामपि मन्त्रयज्ञा-
भ्यगनपारायणवाचस्तीमादौ विनिर्गोमस्य सत्वात् । एतान्यविदि-
क्षेत्यादिना ऋष्याद्यज्ञात्वाऽध्ययनादावगिष्टमाप्नुक्तेर्ज्ञात्वाऽध्ययना-
भ्यापनादिक्रियायामिष्टसिद्ध्युक्तेष्वेयामप्युप्यादिज्ञानमयेष्य यत एवै-
त्यभिप्रायः । स्नाभ्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोऽमुष्मिन्लोकं
वेरपीक्यते इति । तथा सर्वमेतच्छब्दीदेषतमार्थं च विज्ञाय यत्किं हि
पक्षीमादि करोति तस्य फलमश्रुते इत्युप्यादिज्ञाने फलश्रुतिश्च । पु-
नः कीदृगे यजुर्वेदान्त्रावे । सशक्तिये । शक्त्यादित्युक्तं । वृत्तं । “तद-
एव एव शक्तौ यएष तपतीति श्रुते,” आदित्यस्य घर्म । “असौ वा आ-
दित्यां घर्म इति श्रुते” । अतो घर्म आदित्यः । शक्तइत्येकोऽर्थः । अतः
शक्तस्य घर्मस्य सबन्धी यो मन्त्रविभागः । ऋचैर्व्याचमत्यादिक-
स्य श्रुतियशब्देनोच्यते तेन सह वर्त्ततइति स श्रुतियस्यास्तिश्रुतिये-
भ्यं च श्रुतियों भागो द्विवैष पठ्यते न राचो । तथा अयमरणो-
पन पठ्यते न ग्रामि । श्रुतियादन्वो यो वेदभागः स त्वनियमेनोभ-
यश्च पठ्यते । अतो धर्मोदाद्युक्तियस्य पृथङ्निर्द्देशः । किं कृत्वा ।
तं विवक्षतं सूर्यं अयमय वेदचयात्मकमर्चिष्मन्तं दीप्तिमन्तं अभिधाय
अभीत्यत्वाटरे । अत्वादरेण शक्तियश्चापूर्वकं पाराध्यत्वेन मनसि चि-
न्तायित्वा(१) । “सेषा चय्येव विद्या तपतीति श्रुते,” अयमयमित्युक्तं

एवंविधस्य सूर्यस्य चरणं हत्वा ऋषिदैवतछन्दसामनुष्ठानं कर्त्ति-
ष्यामः । इत्यर्थः । तं विवक्ष्यन्तमित्युक्तं । तत्र तं कमित्यपेक्षायामाह ये-
न विवक्षता सूर्येण मण्डलदक्षिणमक्षि हृदय बाधधितं आयितं ।
मण्डल आकाशे जगत्प्रकाशकत्वेन परिदृश्यमान तेजोमय सूर्यमण्डलं,
दक्षिणमक्षीति पुरुषस्य दक्षिण चक्षु । पुरुषस्य हृदयं च । एतच्च-
यमाश्रमस्य यः स्थितवान्तमित्यर्थः । तथा च श्रूयते(१) । “स एषः एष
चतुर्व्यङ् एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यथाय दक्षिणेष्टपुरुषस्तस्य द्वैतस्य
हृदये पादावति हृत्तोताविति” । पुन कं त । यतो यस्माद्विवक्षतो,
भगवात्याश्रयत्वात् सुनिः शुक्तानि विशुद्धानि यथोक्तपितृत्वाद्गृही-
तपरिहृतामि यजूर्णमि प्राप प्राप्तवान् । तथा च श्रूयते(२) । “यादिद्यामी
मानि शुक्तानि यजूर्णमि याजसनेयेन याश्रयत्वात्स्वायन्त” इति ।
तत्र केपा चिन्तते यजुषां छन्दो नास्तीत्याह ।

यजुषामनियताक्षरत्वादेकैषां छन्दो न विद्यते.

एकैषामाचार्याणां मते यजुषां इमे त्वेत्यादीनां छन्दो न विद्यते ।
गायत्र्युष्णिमादिनामक छन्दो नास्ति, हृत्तो न विद्यते इत्यपे-
क्षायामाह । अनियताक्षरत्वादिति । गायत्र्यादि छन्दो हि नि-
यताक्षरं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्याद्यक्षरसङ्ख्यानियमवधत्वात् ।
न च यजूर्णमि नियताक्षराणि । अतस्तेषु नियताक्षरसङ्ख्या-
स्वरूपं छन्दो नास्तीत्यर्थः । एकैषामित्युक्तत्वात्केषां चिन्तते य-
जुषामपि छन्दोनास्तीति प्रतीयते । तत्र छन्दस्त्रयापदे । छ-
न्दोगायत्री “दैव्येक”मित्यादिष्विह लाद्युक्तप्रकारैकैकाक्षरद्व्यक्षरत्र्य-
क्षरादीनि छन्दांसि यजु पु कल्पनीयानि । तानि धाद्यन्प्रथे गोता-
नि । अतः प्रथमं सारव्यष्टप्रकाररणि मरुत्तयदीनि छन्दांसि प्रदृश्यन्ते ॥

(१) पूर्वोक्तकाण्डक.भाष्येऽप्येति ॥

(२) शानपत्रादानीयचतुर्दशबृदारण्यकाण्डस्य काण्डका तातमेति ॥

तत्र ऋग्वेदप्रातिगार्ये । "गायत्र्युष्णिगमुष्टुप् हहती च प्रजापते ।
 पङ्क्तिस्त्रिष्टुष्टगती च सप्त छन्दासि तानिह । अष्टाक्षरप्रभृतीनि चतु
 र्भूयः परं परं । देवान्यपि च भूयैव सप्त चैवासुराण्यपि । एकोत्तरा
 षि देवाणां तान्येवैकाक्षरावधि । एकाक्षरान्यसुराणां ततः पञ्चद-
 शान्नरत्वात् । तानि त्रीणि सामगम्य समानानि स नाम तत् । एकं
 भवत्युपि छन्दस्तथा गच्छति सम्पदः । एकनिप्रभृतीन्याहुर्गुह्यतानि चतु
 रक्षरम् । ऋषिछन्दांसि ते प्रायो मन्त्र लोकाश्च वर्तन्ते । तत्पादो य
 जुषां छन्दस्त्राक्षां तु द्वाष्टवां चयः । तत्पादस्योपा ऋषिछन्दसां चतुर्थी
 भागो यजुषां छन्दो वेदितव्यः । साम्नां छन्दो द्वौघो पादौ वेदितव्यौ ।
 ऋचां छन्दस्तयः । गायत्र्यादिजगत्पत्नानेकदिन्यधियां तु तत् । प्रार्थय
 तक्षमाक्षरो ब्राह्मो वर्गः पडुत्तरः । ऋक्षराणि पङ्क्तिश्चतुष्टयत्री वृ
 द्धायो गिताः । यजुषां पडुचा त्रि पङ्क्ताम्ना द्वादश सम्पदि । एको-
 त्तरो यजुर्वर्गः साम्नां वर्गस्तु द्वाष्टुत्तरः । ऋचा तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्रा
 ह्मो वर्गः पडुत्तरः । ऋषोणां तु त्रयो वर्गः सप्तका एव नेतरे । ऋ
 षिछन्दासि गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरास्तयः पादाद्यत्वारो वा प
 ण्चरा इत्यादि प्रजापतिप्रभृतीनां छन्दासि व्याख्यातानि, तेषु ऋ
 षिछन्दासि भोदाहणानि वक्ष्यन्ते । गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरित्यादि-
 ना । छन्दोगानामपि । देवासुरप्रजापतीनां यजुः सामर्चा च छन्दां-
 सि भवन्ति । दैव्येका गायत्री । पञ्चदशासुराणां । प्रजापतेरष्टौ । प
 ण्च दशाष्टादशा इतरेषां क्रमगोष्ठ्य प्रतिछन्दोऽक्षरविद्विदेवयजुषो-
 र्लौकेन तथा दानिरसुराणां प्रजापतेयतुर्भिर्विद्वद्भिर्ब्रह्मां साम्नासु
 चां त्रिभिस्तुत्रिभो द्वौ त्रिवर्गौ छन्दमानाद्यश्च तु त्रयं त्रयं समीत्यार्थः,
 परस्मै ब्राह्मणकृत्वा च द्विगुणा यजुषां च चतुर्गुणाऽऽदितस्त्रिगुणयुक्ता ।
 'स्त' यजुषां च साम्नाम्न्यो । प्रजापत्या च षोडशरति । तथा । पादभि-
 देन पादानां विभागोऽभिद्यमीत्यतः । छन्दसः सम्पदं तं तायायां मन्त्रे त

पादतइति । छन्दसा पादतो याया सम्पद मन्थेत ता ता सम्यक् पूर्व-
 मभिसमोच्य पादाय पदा नाममेदेन तु पादाना विभाग कर्त्त-
 म्य । प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतव । प्राय अर्थ इति ।
 इत्येते नय पादज्ञानस्य हेतवो भवन्ति । प्रायस्छन्दोऽप्यय, अनुष्टुप्प्रा-
 यइति । विशेषसन्निपाते तु पूर्व पूर्व पर पर । एषामिव प्रायोऽर्थस्त-
 रूपाणां विशेषाणा सन्निपाते तु पूर्व निमित्त पूर्व भवति । पर नि-
 मित्त पर भवति पूर्वो हेतुरन्तरादानीयानित्यर्थ, प्रायोऽर्थयोर्विरोधे
 प्रायो बलीय । प्रायो बलीयस्या 'दूध्वो व्याजस्य सनिता यद् व्यभिरि-
 त्यपादा जिज्ञासेत् । पिङ्गलोऽप्याह छन्द । गायत्री दैव्येक । आसुरी
 पञ्चदश । प्राजापत्याऽऽष्टौ । यजुषा षट् । साम्ना द्वि । ऋचा त्रि ।
 द्वौ साज्ना वर्धेत । त्री स्त्रीनृषा । चतुरस्रचतुर प्राजापत्याया । ए-
 षौकशेषे । जज्ञादासुरी । तान्युष्णिगनुष्टुम्बकतीपङ्क्तिविष्टङ्गती-
 रित्येवं सञ्ज्ञानि, एकविंशति सन्ध्यान्धपराख्याप छन्दास सन्ति । तत्र
 चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री अष्टावक्षरचरा उष्णिक ॥ द्वाविंशदक्षराऽनु-
 ष्टुप्पङ्क्तिमदक्षरा लक्ष्मी । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्ति । चतुष्षत्वारि-
 ण्दक्षरा विष्टुप्, अष्टावक्षरिण्दक्षरा जगती । द्वापञ्चाशदक्षरा अ-
 तिलजती । षट्षत्वारिण्दक्षरा गङ्गरी । पञ्चदक्षरा अतिगङ्गरी । चतुष-
 ष्यक्षरा अष्टि । षष्ट्षष्ट्यक्षरा अत्यष्टि । द्वासप्तत्यक्षरा वृत्ति ।
 षट्षप्तत्यक्षरा अतपृति । अशीत्यक्षरा कृति । चतुरशीत्यक्षरा
 ऋकृति । अष्टाशीत्यक्षरा आकृति । द्वावक्षरचरा विकृति ॥ अ-
 षण्वक्षरचरा सङ्कृति । शताक्षराऽभिकृति । चतुःशताक्षरोल्लृतिरि-
 ति । एकमेकाक्षर छन्दो दैवी गायत्री । एक द्व्यक्षर दैव्युष्णिक । ए-
 क त्र्यक्षरदैव्यनुष्टुप । एक चतुरक्षर दैवी लक्ष्मी । पञ्चाक्षर दै-
 वीपङ्क्ति । द्वे षडक्षरे यजुर्गायत्री दैवीविष्टुप् । द्वे सप्ताक्षर दैवी
 जगती । यजुषःषण्णिक । द्वे अष्टक्षरे यजुरनुष्टुप् । प्राजापत्या गाय

धी च । हे नवाक्षरे आसुरीजगती यजुर्हृती च । हे द्वादशाक्षरे आ-
सुरी त्रिष्टुप् यजुः पङ्क्तिः । हे एकाक्षरदशाक्षरे आसुरी पङ्क्तिर्गार्ग्य-
धी त्रिष्टुप् । चत्वारि द्वादशाक्षराणि सामगायत्री यजुर्जगती आ-
सुरी ब्रह्मती ॥ प्राजापत्याणिक् । एकं त्रयोदशाक्षरं आसुर्यदुष्टुप् ।
हे चतुर्दशाक्षरे आसुर्यणिक् । सामोणिक् । एकं पञ्चदशाक्षरं आ-
सुरी गायत्री । हे षोडशाक्षरे प्राजापत्यादुष्टुप् । सामादुष्टुप् ।
सप्तदशाक्षरं नास्ति । हे अष्टादशाक्षरे सामहृती ऋग्यायत्री च । ए-
कोनविंशत्यक्षरं नास्ति । हे विंशत्यक्षरे प्राजापत्या ब्रह्मती सामपङ्क्तिः
एकमेकविंशत्यक्षरं ऋगुणिक्, एकं द्वाविंशत्यक्षरं सामनिष्टुप् ।
त्रयोविंशत्यक्षरं नास्ति । चत्वारि चतुर्विंशत्यक्षराणि । प्राजापत्या
पङ्क्तिः, सामजगती । ऋगदुष्टुप् । आर्षी गायत्री च । पञ्चविंशति-
पङ्क्तिर्विंशत्यक्षरे नस्तेः । एकं सप्तविंशत्यक्षरं ऋगब्रह्मती । हे अष्टा-
विंशत्यक्षरे प्राजापत्या त्रिष्टुवार्षी त्रिष्टुक् । एकोनविंशत्यक्षरं ना-
स्ति । एकविंशत्यक्षरं ऋचां पङ्क्तिः । एकविंशत्यक्षरं नास्ति । हे द्वा-
विंशत्यक्षरे प्राजापत्या जगती । आर्षी अदुष्टुप् । एकं त्रयस्त्रिं-
शत्यक्षरं ऋचां त्रिष्टुप् । चतुस्त्रिंशत्यक्षरे नस्तेः । त्रीणि षट्त्रिंशद-
क्षराणि ऋग्जगती । ब्राह्मी गायत्री आर्षी ब्रह्मती च । अक्षरा न
स्तेः । एकं चत्वारिंशत्यक्षरमार्षीपङ्क्तिः । एकं द्विचत्वारिंशत्यक्षरं ब्रा-
ह्मी त्रिष्टुक् । एकं चतुस्रचत्वारिंशत्यक्षरं आर्षी त्रिष्टुप् । हे अष्टाचत्वा-
रिंशत्यक्षरे आर्षी जगती । ब्राह्मी अदुष्टुप् । एकं चतुष्षष्ट्यक्षरं
ब्राह्मी ब्रह्मती । हे षष्ट्यक्षरे ब्राह्मी पङ्क्तिरतिशक्ती च । एकं षट्
षष्ट्यक्षरं ब्राह्मी त्रिष्टुप् । हे द्वाप्तयत्यक्षरे ब्राह्मी जगती धृति-
येति । एषु पठिताक्षरैरेवाक्षरसङ्ख्या न पूर्यते तत्र षष्ठमाधेन व्यू-
ह्येन पादपूरणार्थं तु चैपसंयोगेकाक्षरी भाव्यहेदित्यनेन पूरणं ।
गदसधवे व्यूनाधिकनेनेन निषृद्धभूरिजो दाम्नां विराडक्षराजावि-

त्युपायेन छन्द कल्पनीयं ॥ एवमेकाक्षरपञ्चत्येकैकाक्षरवृद्ध्या पञ्च
 धिवशताक्षरपर्यन्तानि छन्दासि सन्ति । ततोऽप्यधिकाक्षराणां
 यजुषा छन्दो नास्ति छन्दोगपरिशिष्टेऽपि । सर्वे छन्दास्त्विकेन पञ्चा
 क्षरेण गङ्कुमती भवति । अथैकाक्षरहोना निचृटे वाक्षराभूरिव् । न्यू
 ना विराट् । दृश्यधिका स्वरट् । अन्वीयमध्याक्षिपात्विपी स्रक्तम
 ध्या यवमध्वेति । यथाभ्या यकारयकारविकर्षेण नूनानि छन्दासि
 पूरयेत् । नञ्छ्वेन च तदन्तर्गजं पदमकृत्या च । त्वश्वेन च । न्यून-
 त्वे तु शब्द पूरणेति । तदेवं सर्वयजुषामक्षराणि गणयित्वा ग
 णयित्वा अनेन प्रकारेण यजुषु कल्पनीयं । सूत्रस्य चाशमेवार्थं ।
 यानि यज्ञंयनेयताक्षरानि तेषां छन्दो नास्त्येव ॥ यानि च नि
 यतानराणि तेषां छन्दोऽस्त्येव । यानि च नियताक्षराणि इषेत्वेत्या-
 दीने भिन्ननाम्नछन्दानवशेषुतानि तेषां छन्दा विद्यतएवेति । यु
 त्तोऽयं पञ्च, अन्यथा एकाक्षरपञ्चतोना चतुरधिवशताक्षरपर्यन्ता-
 ना छन्दस्ता पाञ्चिकवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादेवमेव व्याख्येय । एकेया य-
 जुषामनेयताक्षराणां समाधिवशताक्षरपर्यन्तानां छन्दो नास्त्येव ।
 ततोऽर्वाचीनमङ्गव्याक्षराणां त्वस्त्येवेति क्वपिदैवतछन्दाऽप्यशुद्ध-
 मित्यामदिति पूर्वं प्रतिज्ञात । तत्र के षडपयइत्याकाहयामाह ॥

द्रष्टारकपयः स्यात्तीरः परमेष्ठ्यादयः ।

परमेष्ठि आदि प्रथमो वेदा ते परमेष्ठ्यादयः, सहेतायामादौ
 दर्शपूर्णमासमन्वा पठिता । तेषां च परमेष्ठीकृते ॥ परमेष्ठ्यादय-
 इति परमेष्ठीप्रजापतिप्रभृतयो मन्वाणां द्रष्टारकपयइत्युच्यन्ते । द्र
 ष्टारइत्यस्यैव व्याख्यानं सातीरइति । परमेष्ठ्यादयो हि पूर्वस्मिन्क
 ल्पे नानाविधदुष्करतपयरेणादियेष्टिकर्मजनिः स्मृतिसुखारादनु-
 स्थितेधर्माण, सुताप्रतिबुद्धवल्खादौ यच्च विषयाभिव्यञ्ज्यमानाः

कस्यान्ते, ध्येष्टव्यादुक्तयामान्वान् कस्यान्तरे चारणीति चार्त्तारद-
त्युच्यते । अतश्च यः परमेष्ठ्या देवे मन्त्रं चारणति तस्य मन्त्रस्य स कृ-
पिरेत्युच्यते । अतएवाह यास्तुः “ऋविर्दमं नादिति” । दर्शनमपि गा-
नसम् ॥ छन्दसां स्वरूपमाह ।

छन्दाऽसि गायत्र्यादीनि ।

(१) यव छन्दाऽसि गायत्र्युष्णिगमुष्टुषित्युषीकानि गाढण्यादीनि
न्दाऽसि ज्ञेयानि । न ऋषिदैवछन्दसां ज्ञानं दिनाऽपि मन्वाषामध्य-
यनादिसिद्धेः, किमर्थं तत्कथनमित्याशङ्क्य तदज्ञानेऽनिष्टमाह ।

‘ एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति
यजते याजते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयासं भव-
ति ।

एतानि ऋषिदैवतछन्दांश्च विदित्वा अज्ञात्वा योऽधीते यो विदं पठ-
ति योऽनुब्रूते अन्नं पाठयति ब्रह्माध्यायादिकं जपति व्याख्यादिम-
न्त्रेण वा यजते अर्थं यागं कुरुते याजयते अयमृत्विग्भूत्वा प्र-
राध्याजयते तस्य पुरुषस्य ब्रह्म वेदी निर्वीर्यं अकार्यसाधने शक्ति-
हीनं यातयामाकिञ्चित्कारं निष्फलं भवति । ऋष्यादिकमज्ञात्वाऽध्य-
यनेऽध्यापने जपे होमे यजने याजने वा प्रयुक्ता मन्त्रा निर्वीर्यत्वा-
दसकार्यताधर्का न भवतीत्यर्थः । अनिष्टान्तरमाह ।

अथात्तराः अगर्तं वाऽऽपद्यते स्याणुं व्यर्हति प्रभीक्य-
ते वा पापीयान्भवति ॥

अथ चतुष्याद्यज्ञात्वाऽध्ययनादिकरण्यानन्तरं अगर्तं गंतव्यं आपद्य-
न्ते अगर्तं प्रशंसं प्राप्नोति । शुनां गर्तः अशुचिस्थानं नरवास्यते ।

(१) गायत्र्यादृष्ट-दत्ता देवतमिष्यन्तानि सामयदेवतत्रयानि प्रतिपादयताम्पठ-
नतश्चाहोऽन्तेऽन्ते ॥

ममं । मन्वाणां वर्णात्मकत्वेन धनुषा दर्शनासम्भवात् । अतएव अ-
र्त्तार इति पर्यायोपादानम् । श्रुतिगतानामपश्यदित्यादीनां ध्याख्या-
नार्थं द्रष्टारद्वयत्वं । अथ देवतास्वरूपमाह ।

**देवता मन्वान्तर्भूता अग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुति-
भाजो वा ।**

‘या मन्वान्तर्भूता मन्वमध्यपठिता मन्वाचरन्नेयस्वरूपा हविर्भाजः
स्तुतिभाजो वा । अग्न्यादिकास्ता देवताः । मन्ववर्णां देवता अग्निर्सी-
मेन्द्रविष्णादयो देवता इत्यर्थः । तत्र काचन हविर्भजन्ते काचन स्तु-
तिम् । तथा च यास्कः । “यस्तु सृजं यजते यस्तौ हविर्नैरूप्यतइति” ।
तथा इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सृजभाजो हविर्भाजइति । तथा यत्का-
मश्चरिष्यं देवता या सार्यः प्रत्यमित्यं स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवताः स
मन्वो भवतीति च । ननु भवतु महाप्रभावानामग्न्यादीनां देवतात्वं
अनः शाखादीनां त्वदेतन्नानां कथं । नहि तानि हविर्प्रतिपद्यन्सम-
र्थानि । नच कृतां स्तुतिं जानन्तीत्यतश्चाह ।

**अनः शाखोखाशम्योपवेपकप्रालेधमोलूखलादयश्च
प्रतिमाभूताः ।**

यथा विष्णादिदेवतानां सुवर्णादिमयः प्रतिमा भवन्ति तथा
देवतारूपा अपि देवतावत्सूयन्ते स्तूयन्ते वाञ्छितं प्रयच्छन्ति । एवमनः
शाखादयो देवतारूपा अपि देवतानां प्रतिमाभूता देवता ज्ञेयाः ।
तथा च यास्कः । “अपि ह देवता देवतावत्सूयन्ते तथाऽऽश्वप्रभृतीभ्यो
पधिपर्यस्तानीति” । अनः शाखादिषु प्रतिमाभूतासु विष्णादिप्रतिमा-
स्त्रिधाधिष्ठाण्यो देवताः सन्ति तासां भिन्नतं सर्वं करिष्यन्तीत्यभिप्रायः ।
एतच्च देवतानां च विग्रहवत्त्वाद्गीकारे पक्षे । अग्न्यादिशब्दानामेव
देवतात्वपक्षे त्रिव्यमागहापि नास्ति । यथा अग्न्यादिशब्दानां देवतात्वं

तथाऽनः शाखादिशब्दानामपि भविष्यति शब्दत्वादिशेषात् ॥ अथ
छन्दसां स्वरूपमाह ।

छन्दाएसि गायत्र्यादीनि ।

(१) अथ छन्दाएसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुबित्यचीकानि गायत्र्यादीनि
न्दाएसि ज्ञेयानि । न ऋषिदेवछन्दसा ज्ञानं विनाऽपि मन्त्राणामध्य-
यनादिसिद्धेः, किमर्थं तत्कथनमित्याशङ्क्य तदज्ञानेऽनिष्टमाह ।

एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति
यजते याजते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भव-
ति ।

एतानि ऋषिदेवतछन्दांस्यविदित्वा अज्ञात्वा योऽधीते यो वेद पठ-
ति योऽनुब्रूते अन्यं पाठयति रुद्राध्यायादिकं जपति व्याहृत्यादिमन्-
त्रेण यो यजते स्वार्थं यागं कुरुते याजयते स्वयमृत्विग्भूत्वा प-
रान्याजयते तस्य पुरुषस्य ब्रह्म वेदो निर्वीर्यं स्वकार्यसाधने शक्ति-
हीन यातयामाकिञ्चित्करं निष्फलं भवति । ऋष्यादिकमज्ञात्वाऽध्य-
यनेऽध्यापने जपे होमे यजने याजने वा प्रयुक्तो मन्त्रो निर्वीर्यत्वा-
त्स्वकार्यसाधको न भवतीत्यर्थः । अनिष्टान्तरमाह ।

अथान्तराश्वगर्तं वाऽऽपद्यते स्याणुं वृच्छति प्रमीय-
ते वा पापीयान्भवति ॥

अथ ऋष्याद्यज्ञात्वाऽध्ययनादिकरणान्तरं श्वगर्तमन्तरापापव-
न्ते श्वगर्तमध्य प्राप्नोति । शुभां गर्तं अशुचिस्थानं नरकमुच्यते ।
अनेन पापेन नरके पततीत्यर्थः । तथा स्याणुं वा वृच्छति । वृच्छग-
र्तोद्विषयप्रदमूर्तिभावे, स्याणुं मूर्तिभावं स्याणुरूपत्वं प्राप्नोति याता-

(१) गायत्र्यादिछन्दसां देवतनिर्बचनानि सामगदेवतश्रावणे प्रविशन् देतापत-
स्तस्माद्गोप्यानीति ॥

दिना भग्नयास्त्र' शुक्लो वृत्तः स्यात्पुनरित्युच्यते । एवविधवृत्तयोनिं या-
तीत्यर्थः । तथा प्रमीयते वा एतेन पापेन प्रमीयते अचिरान्तरणं
प्राप्नोति । परमायुयः परैवापमृत्युना म्रियतइत्यर्थः । “अथवा प्रमी-
यते अशो वा वधिरो वा भवते” । एष ह वै प्रमायुषोऽन्धो वा वधिरो-
भवति । प्रपूर्वस्थास्य धातोरेवमर्थत्वादयनात् । तथा । पापीयान्भ-
वति । अ तेऽग्रेन पापाचारी भवति “पुण्यां वै पुण्येन कर्मणा भ-
वति पाप पापेनेति श्रुते” । अतिग्रेन पाप पापीयान् । चाण्डाल
क्लेष्टादिजातिषु जायतइत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अविदिष्वो ऋ-
षि छन्दो देवत योगमेव च । अथापयेज्जपेहापि पापीयास्त्रायते
तु सः । इति । तथा । ऋषिछन्दो देवतानि ब्रह्मणार्थं स्मरानपि ।
अविदेत्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रशटकच्यते । इति । कटक पीडकइ-
त्यर्थः । तथा मन्त्राणां देवत छन्दां निरुक्त ब्राह्मणानृषीन् । क
तद्वितादोसाप्तात्वा यजते यागकटकाइति । छन्दोगानामार्थेयब्रा-
ह्मणेऽपि श्रूयते । “यो ह वा अविदिताधिंयनाद्यधेन मन्त्रेण याज-
यति वाऽऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्धति गर्तं वाऽऽपयते वा प्रमीयते
पापीयान्भवति । यातयामान्यस्य छदासि भवन्ति । तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति” । तदेवमुत्थायज्ञानेऽनिष्टमासिमभिधायाच
तिवा ज्ञाने यद्भवति तदाह ॥

अथ विज्ञाधैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत् ॥

एतानि ऋषिदेवतछन्दांसि विज्ञाय विशेषेण ज्ञात्वा योऽधीते
वेदं पठति । तस्य ब्रह्म वीर्यवद् भवति । प्रबलशक्तियुक्त यदर्थं प्रयु-
ज्यते तत्कारणमर्थं भवति ॥ ब्रह्मण्यदेव वेदमुच्यते । अर्थज्ञाने च
फलविशेषमाह ॥

अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति ॥

यो द्विजो मन्त्राणामृथादिज्ञानवानर्थश्च मन्त्राणां अर्थ-
मभिजानाति । तस्य ब्रह्म वीर्यवत्तरं प्रतिशयेन वीर्यवत् । स्वका-
र्यसाधने प्रतिप्रबलशक्तिमद्भवति वेदेऽप्यर्थज्ञानशून्यस्य निन्दा सन्-
दृश्यते । अर्थज्ञानवतः प्रथमा च । स्थाणुरयं भारद्वाजः किलाभूदधी-
त्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थवित्सकलं भद्रमश्रुते नाकमे-
ति ज्ञानविधूतपाप्मेति' । ऋथादिमन्त्रार्थकृतवता कृत ज-
पादिकमपि सकलसाधकं भवतीत्यत आह ॥

जपित्वा ह्रुत्वेष्टा

तत्फलेन युज्यते ॥१॥

ऋषिदेवतछन्दोमन्त्रार्थज्ञानवान्पुरुषो जपहोमयागात्कृत्वा त-
त्फलेन जपादिफलेन युज्यते सम्बन्धमाप्नोति । तादृशैर्वीर्यवत्तरै-
र्ज्ञातार्थैर्ज्ञातार्थैर्देवतछन्दस्केषु मन्त्रे कृत जपहोमयागादिकमव-
श्यं फलदं भवतीत्यर्थः । अथ सहितापठितं सर्वमन्त्रसाधारणमेकं
ऋषिमाह ॥

इषे त्वादि खमूत्रक्षान्तं विवस्वानपश्यत् ॥ (१)

इषे लोर्जेत्वेत्यत आरभ्योऽथ ब्रह्मेत्यन्तं सर्वं भग्नजातं विवस्वानप-
श्यत् । उत्सर्गं श्रुतवान् । "आदिस्थानीमानि यजूंषि वा आहुति-
ति श्रुते." ॥

ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो
वेदितव्याः ॥

तत इति सर्वकर्मसु सर्वसाधारणं विवस्वान्तं ऋषिं विदित्वा
ततोऽनन्तरं प्रतिकर्म कर्मणि कर्मणि सर्वकर्मसु विभागेनेति । ए-

तत्कर्मसम्बन्धिमन्त्रगणस्यायम्विरस्यायं अस्यायमित्येवं रूपेण वि-
भागेन ब्राह्मणानुसारेणेति ततः "एतं परमेष्ठीप्राजापत्यो यज्ञमपश्य-
द्यद्गर्गपूर्णमासो प्रजापतिः प्रथमा चित्तिमपश्यदित्यादि" ब्राह्मणवा-
क्यानुसारेण वक्ष्यमाणा ऋषयो वेदितव्या ज्ञातव्या । अथ सर्वेषां
दर्शपूर्णमासमन्त्राणां साधारणमभिमाह ॥

परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिः ॥

प्रजापतेरपत्य परमेष्ठीसब्ज । सर्वेषां दर्शपूर्णमासमन्त्राणाञ्च-
यिज्ञातव्य । "तत एत परमेष्ठीप्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्गर्गपूर्ण-
मासाविति श्रुतिः" । यत्र तु ऋषिर्विशेषोऽभिधीयते ॥ तथा पुरा ।
अथ यद्वर्गमोऽपश्यद्वातिहोत्रं बिभ्रावसुरित्यादौ तथोभाहधी भव-
त । दर्शपूर्णमासमन्त्राणामेव पुनरपि वैकल्पिकावधीमाह ॥

देवा वा प्राजापत्याः ॥

अथ वा प्रजापते पुत्रा देवा दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषयः । ते दे-
वा प्रकामयन्तीत्युपक्रम्य "एतर्धं ऋषियेव" इह गुर्यद्दर्शपूर्णमासा-
विति श्रुतिः" ॥ अत उभयत्रवशादिकल्पः ॥ (१)

इमे त्वा शाखाऽनुष्टुप् ॥

इमे त्वेत्यस्य यजुष शाखादेवता अनुष्टुप् छन्द इय देव्यानुष्टुप्
व्यपहरत्वात् । एतच्च यजुषा छन्दः सदभावपक्षे प्रियम् ॥

विनयोगः कल्पकारोक्तः ॥

वेदितव्य इति शेषः । अस्य मन्त्रस्य । तस्मिन्कर्मणि विनियो-
गः । अनेन मन्त्रेणैव कर्मं कर्त्तव्यं । अनेनेदमित्येवं विधौ मन्त्रा-

(१) अत्राप्यादौ विशेषोक्तं पठति करेण । ममाग्नेर्वर्णा विद्मेवमस्तु व-
यत्वे-वशादस्त-व पुत्रेभ्यः ॥ मन्त्रमन्त्रोऽष्टादशमन्त्रस्तत्त्वपात्राक्षणेन पूतना जपेन । इ-
त्यमन्त्राध्यायसम्बद्धं परमेष्ठी प्राजापत्यकर्मविधा वा प्राजापत्या ऋषयः शाखा दे-
वता देव्यानुष्टुप् छन्दः शाखादेवने विनियोगः ॥ इति शातक्यः । तैत्ति० सू० ४०८
७ प्रपा० अ० २४ ॥

णां विनियोगः । कल्पकारोक्तएवेह वेदितव्यः । कर्मानुष्ठानवैलायां
मन्त्राणां विनियोगज्ञानमावश्यकं । तदज्ञाने दोषस्य प्राशस्त्यत्वा-
त् । यतः कल्पकारेण कात्यायनेन इमेत्वेति शाखां क्षिनन्ति ।
ऊर्ज्ज्वलेत्यनुगाष्टिं वायवस्यति चक्षानपाकरोति इत्यादिस्मैरुक्तः
अतः स इह गोच्यते । तत एव प्रिय इति भावः । तत इमे त्वित्यस्य
शाखाक्षिप्ते विनियोगः ॥

एवमुर्ज्ज्वलेत्वा ॥

पूर्वोक्तस्य शाखानुष्टुबित्यस्यात्रैवमित्यनेदेशः । तेनार्ज्ज्वलेत्यस्यापि
यजुषः शाखादेवता दैव्यगुण्युक्तं चत्वरत्वात् । शाखाया अनु-
माज्जने पक्षादिपातनेन समीकरणे विनियोगः ॥

वायवो वायव्यं ॥

वायवस्येतोद यजुर्वायव्यं वायुर्देवता यस्य तदायव्यं “वायुवृत्तपि-
नुपसो यदिति यत्” । दैवो हृष्टांछन्दः । चत्वरत्वरत्वात् । वत्सापा-
करणे विनियोगः ॥

देशो वऽऐन्द्रम् ॥

देशा यः सवितादं यजुरेन्द्र इन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं । अथ द्वा-
यट्यत्वरत्वात् । द्वाभ्यामक्षराभ्यामूना विराड्छन्दः । अथ वा द्वा-
भ्यामधिका अतिगकरो वा चराट् द्वाभ्यामधिका वाघ्रीपङ्क्तवर्षा
स्वराट् । ताः शाखयापस्यर्गने विनियोगः ॥ (१)

यजमानस्य शाखा ॥

यजमानस्य यज्मनित्यस्य शाखादेवता यजुर्हमी वा आसुरी जग-
ती वा । नवाक्षरत्वात् । शाखापगूहने विनियोगः ॥

(१) जत्र पद्धातकारेण विशेषोऽभिहितः । विशेषोऽन्यत्रैवो द्विपतोऽउपरोदहाद-
वैर्ज्ञो ॥ ५॥ ५॥ अग्नये सुभगधारव ॥ क्रद्धा कर्मण्या ५अनयायिनो ययास-नृपनेवः ।
इति मन्वस्य परमेष्ठी ऋषे उऽपेवो देवता वाहो उऽपिक् ७८८ उऽपेवकरणे विनियोगः । इत वक्ष्यः ॥

वसोर्वायव्यं ॥

वसो पवित्रमभीत्येतद्यजुर्वायव्यं वायुदेवतं देवीजगती यजुराणि
ग्वा । सप्ताक्षरत्वात् । शाखायां पवित्रबन्धने विनियोगः ॥

द्यौर्मातरिभ्यनऽउखा ।

द्यौरसि मातरिभ्यनइत्यनयोऽउखा देवता । द्यौरिति देवीजग-
तीरुपिग्रा । सप्ताक्षरत्वात् । स्यात्साटानि विनियोगः । मात-
रिभ्यनइति द्वाविंशदक्षरत्वात् चार्थगुणप्राप्तापत्त्या जगती वा स्या-
त्पञ्चमयणे विनियोगः ॥

वसोर्वायव्यम् ॥ (१)

द्वितीय वसा पवित्रमिति वायव्य वायुरस्य देवता साप्तापत्त्या पं-
तिर्वा सामजगती वा ऋचामनुष्टुप् । चतुर्विंशदक्षरत्वात् । उखा
यादपरि पवित्रस्य निधाने विनियोगः ॥

देवस्त्वा पयः ॥

देवस्त्वा सवितेत्यस्य यजुष पयो देवता सामत्रिष्टुप् द्वाविंशत्य-
क्षरत्वात् । दोग्ध्यादुखायामासिच्यमाने पयसि जपे विनियोगः ॥

कामधुक्षः प्रश्नः ॥

कामधुनइत्यस्य यजुषः प्रश्नो देवता देवी बृहतीछन्दः । चतुर-
क्षरत्वात् गीर्णमप्रश्ने विनियोगः ।

सा विष्वायुस्त्रोणि गव्यानि ॥

सा विष्वायुदित्यात्रीणि धीवि यजूठं वि गव्यानि । एषां गोदे-
वतेत्यर्थः । आद्यस्य देवीबृहती चतुरक्षरत्वात् उत्तरयोर्देवोपहृतिः
पञ्चाक्षरत्वात् गीराभीर्दाने विनियोगः ।

इन्द्रस्यैन्द्रम् ।

इन्द्रस्य त्वा भागोसीत्येतदैन्द्रं इन्द्रदेवतं द्वादशाक्षरत्वात् । प्राजापत्योष्णिकसामगायत्री वा यजुर्जगती वा आसुरी वृहती वा आतश्चने विनियोगः ॥

विष्णो पयः ॥ २ ॥

विष्णो हव्यं इत्यस्य पयो देवता । दैवीचिष्टप्यजुर्गायत्री वा पङ्क-
क्षरत्वात् । (१) अविधाने विनियोगः ॥ २ ॥

अग्नौऽद्दमानेये ॥

अग्ने प्रतपते इदमहमित्येते यजुषी आग्नेयो अग्नयोरग्निर्देवते-
त्यर्थः । प्रथमा ऋगुष्णिक एकविंशत्यक्षरत्वात् ॥ द्वितीया प्राजा-
पत्योष्णिक सामगायत्री वा । आसुरी वृहती वा प्राजापत्योष्णिग्वा ।
द्वादशाक्षरत्वात् । प्रतपक्षणे पर्यायेण विनियोगः ।

कस्त्वा प्राजापत्यम् ।

कस्त्वैत्येतत्प्राजापतिदेवतं । सान्नां चिष्टपद्मविंशत्यक्षरत्वात् ।
प्रणीतानामाहवनीयस्योत्तरती निधाने विनियोगः ।

कर्मणे सुक्शूर्पम् ।

कर्मणे वामित्य सुक्शूर्पं देवता । सुक्श्च शूर्पं च सुक्शूर्पं द्वैकव-
दमाने निर्देगः । अष्टाक्षरत्वात् । प्राजापत्यागायत्री यजुष्वनुष्टुप्वा ।
शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादाने विनियोगः ॥

प्रत्युष्टं द्वे राक्षसे ।

प्रत्युष्टं निष्टप्रमिति द्वे यजुषी राक्षसे । अग्नयोरग्नौ देवतेत्यर्थः ।
द्वादशाक्षरत्वात् सामगायत्री । यजुर्जगती वा आसुरी वृहती वा ।
प्राजापत्योष्णिग्वा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रतपने विनियोगः । अग-

योश्चाराणानन्तरं अथां स्वयं कार्यं राधसमन्वेत्वात् ॥

उरु ब्रह्म रचोमं सर्वत्र ।

सर्वन्तरिक्षमन्वेमीत्येतच्च-

सुर्वेद्य रचोमं । एतेन यजुषा ब्रह्मरश्मिः जननं क्रियत इत्यर्थः । न केवलमत्र किं तु सर्वत्रैतद्यजुरित्येव विधमेवेत्यर्थः । लिङ्गादन्तरिक्षं देवता । अथ वा भयमर्थः । सर्वन्तरिक्षमित्यस्य रचोमं ब्रह्मदेवतेति एवं कण्वसंहिताभाष्ये व्याख्यातमस्ति । प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुप् । षष्ठाक्षरत्वात् । अन्. प्रतिगमने विनियोगः

धूरसि धूः ।

धूरसीत्यस्य धूर्देवता । अतुर्विमलक्षरत्वात् । प्राजापत्या पंक्तिर्वा । भामजगती वा । षष्ठ्यामनुष्टुप् । युगधुरोऽभिमर्शने विनियोगः ।

देवानां विष्णुस्त्वा नः ।

देवानामिति विष्णुस्त्वा प्रमतामित्यनयोरनी देवता । देवानामिति प्राज्ञी अणुष्टुप् षष्ठाक्षरार्थिदक्षरत्वात् । देवाभिमर्शने विनियोगः । विष्णुस्त्वा देवी निष्टुप् । यजुर्गायत्री वा । षष्ठ्यक्षरत्वात् । अन्. सपराहणे विनियोगः । पात्रीनी हविर्हणपसे धूरसि देवानां विष्णुस्त्वैत्येतेषां पात्रीविले जपे विनियोगः ॥

उरु हविष्याः ॥

उरुवातायेत्यस्य यजुषो हविष्या व्रीहिववादयो देवताः देवीपंक्तिः षष्ठाक्षरत्वात् । हविःप्रेक्षणे विनियोगः ।

अपहतर्धं रक्षः ।

अपहतमित्यस्य रचोदेवता देवीनिष्टुप् यजुर्गायत्री वा । षष्ठ्यक्षरत्वात् । अपद्रव्यनिरक्षणे तद्भावे हविरभिमर्शने वा विनियोगः ।

राक्षसत्वादपां समैः ॥

यच्छन्ता ए हविष्याः ।

यच्छन्तां पश्येत्स्यस्य हविष्या देवता । पञ्चाक्षरत्वाद्वैवीपंक्तिर्छन्दः ।
अविरासम्भने विनियोगः ।

देवस्य त्वा सावित्रम् ।

देवस्य त्वा सवितुरित्येतत्सावित्रं सविद्यदेवतं ॥ न केवलमत्र । किंतु
सर्वत्र देवस्यत्येतत्सविद्यदेवस्यमेव । प्राजापत्याहवती सामपंक्तिर्वा
विंशत्यक्षरत्वात् । अत्र हविर्गहणे विनियोगः ॥

अग्नये लिंगोक्ते ।

अग्नये लुष्टमग्नीषोमाम्यां लुष्टमित्यग्नयोर्लिंगेनैवाग्निरग्नीषो-
मो च यथाक्रमं देवते उक्ते, अग्नये प्राजापत्या गायत्री याजुषी अनु-
ष्टुप् । अष्टाक्षरत्वात् । अग्निषोमाम्या चासुरीभिष्टुप् । याजुषी
पंक्तिर्वा । द्वयोर्हविर्निर्वापे विनियोगः ॥

भूताय त्वा हविः

भूतायत्येतस्य हविर्देवता । अष्टाक्षरत्वात्प्राजापत्या गायत्री-
छन्दः याजुषीअनुष्टुप् । शेषाभिमर्शने विनियोगः ॥

स्वः सूर्यः

स्वरमित्यस्य सूर्यो देवता । षडक्षरत्वाद्वैवीभिष्टुप् याजुर्गायत्री
वा प्राञ्जीक्षणे विनियोगः ॥

दृष्टं हन्तां गृहाः ।

दृष्टं हन्तान्दुर्यादृत्यस्य गृहा देवता नवाक्षरत्वादासुरी जगती ।
याजुर्द्विजती वा छन्दः अग्नसोहविर्गहणपत्रे अग्नसोऽवरीहणे विनि-
योगः । पात्रीतो अहणपत्रे तूत्याने ॥

एधिव्यास्त्वा हव्यम् ।

पृथिव्यास्त्वैत्यस्य हव्यं देवता प्राजापत्या बृहती सामपंक्तिर्वा हं-
दः । विंशत्यक्षरत्वात् । यपणस्य पयाद्विकिसादने विनियोगः ॥

पवित्रे लिंगोक्तं । -

पवित्रे इत्यद्वयस्य यजुषो लिंगेनैव पवित्रे दैवतमुक्तं । सप्ताक्षर-
त्वाददेवी गायत्री यजुर्वाष्पिग्वर पवित्रेदने विनियोगः ।

सवितुर्देवीः प्रोक्षिताश्चाप्रानि ।

सवितुर्व. देवीरापः । प्रोक्षितास्येत्येतानि चीणि यजूएवापानि
एवमापो देवता इत्यर्थः । सवितुर्वः प्राजापत्या पङ्क्तिः सामजग-
तो वा । सप्तसामनुष्टुप् । चतुर्विंशत्यक्षरत्वात् प्रोक्षत्युत्पवने वि-
नियोगः । देवीरापमष्टाविंशदक्षरत्वाददाभ्यां ग्यूना चार्पी पङ्क्तिः ।
उद्दिहने विनियोगः । प्रोक्षिता देवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । प्रोक्ष-
णोगाम् प्रोक्षणे विनियोगः ।

अग्नये लिङ्गोक्ते ।

अग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां त्वेत्यमयीलिङ्गेनैवाग्नीरग्नीषोमौ च त्त-
मेष देवते उक्ते । अग्नये त्वा आसुरीजगती । यजुर्बृहती वा । नवा-
क्षरत्वात् । ऋचिःप्रोक्षणे विनियोगः ।

अग्नीषोमाभ्यानुत्वा ।

एकादशाक्षरत्वादसुरीपङ्क्तिः । याजुषो निष्टुप् । ऋचिःप्रोक्ष-
णे विनियोगः ॥

दैव्याय पात्राणि

दैव्याय कर्मदेत्यस्य पात्राणि देवताः, अष्टाविंशदक्षरत्वात् प्रा-
जापत्यानिष्टुप् पात्रप्रोक्षणे विनियोगः ॥ २ ॥

शर्मस्थितित्याः स्रष्ट्याजिनम् ।

यर्मासि अदित्यास्त्वगिच्छनयो कृष्णाजिनं देवता । यर्मदैव्यनु-
ष्टुप्प्रचरत्वात् । कृष्णाजिनादाने विनियोगः, आदित्या आसुर्यनु-
ष्टुप्प्रचरत्वात् । कृष्णाजिनास्तरणे विनियोगः ॥

अवधूतठे • राक्षसम् ।

अवधूतमित्यस्य रक्षोदेवता आसुर्यनुष्टुप्प्रचरत्वात् । रा-
क्षसत्वादुदकालम्भः । अवधूनने विनियोगः ॥

अद्रिर्ग्रीवौलूखले

अद्रिरसि ग्रीवासि इत्येते द्वे यजुषी उलूखले । अनयोः उलूखलम्
देवता । षोडशाक्षरत्वात्प्राजापत्यानुष्टुप्सामानुष्टुप्वा उलूखल-
स्यापने विनियोगः ॥

अग्नेर्हविः

अग्नेस्तनूरित्यस्य हविर्देवता एकविंशत्यक्षरत्वात् । ऋगुष्णिक् हवि-
रावपने विनियोगः ॥

बृहद्भावांसि स इदम् मीसले, ।

बृहद्भावांसि स इदम् देविभ्य इत्येते यजुषी मीसले । मृसक्तुदेवते ।
बृहत्भासुरी जगती यजुर्बृहती वा नवाक्षरत्वात् । मुसलादाने वि-
नियोगः । स इदम् प्राजापत्यानुष्टुप्सामानुष्टुप्वा मुसलावधाने
विनियोगः ॥

हविर्प्लुटधिदैवतं वागधियञ्जं पत्नी ।

हविष्कृदेहीत्यस्याधिदैवतं दैवतेषु वा देवता । अनियतम् यज्ञ-
विषये पत्नी देवता । पञ्चाक्षरत्वाद्द्वैवीपङ्क्तिः, 'पत्न्या आग्नीध्रस्य वा
आधाने विनियोगः' ॥

कुक्कुटो वाक् ।

कुक्कुटोसीत्यस्य वाग्देवता । सप्तविंशत्यक्षरत्वाद्द्वग्वृहती इष्टदुपस-
योराहमने विनियोगः ॥

वर्षद्वर्षं शूर्पम् ।

वर्षद्वर्षमित्यस्य शूर्पं देवता देवीविष्टुप्यनुर्गायत्री वा पञ्चरत्नात् शूर्पोदाने विनियोगः ॥

प्रतित्वा हविः

प्रतित्वेत्येतस्य हविर्देवता आसुरीजगती यजुर्बृहती वा नमोच्चरत्वात् । हविश्चक्षणे विनियोगः ॥

परापूतमपहृतं राज्ञसे

परापूतं रक्षोऽपहृतं रक्षस्येते यजुषी राज्ञसे रक्षीदेवती प्रथमा सामोष्णिक् आसुष्य णिग्वा चतुर्दशाक्षरत्वात् । निष्पद्यते विनियोगः । अपहृतम् पञ्चरत्नाद्यनुर्गायत्री देवीविष्टुष्वस्तुपनिरसने विनियोगः । राज्ञसत्वादुष्टकाक्षभने ॥

वायुर्वो देवो वस्तुहृत् ।

वायुर्वो विविगन्तुः देवो व सविता इत्यनयोस्तन्मादेवता । वायुर्वोः । देवी जगती यजुर्ऋषिग्वा समाक्षरत्वात् । विवेचने विनियोगः । देवी व सामविष्टुप् हविगत्वक्षरत्वात् । अनिसम्पत्ति विनियोगः ॥

ष्टष्टिरूपवैष ।

ष्टष्टिरमीत्यष्टोपवैषो देवतादेवी बृहती चतुरक्षरत्वात् उपवैषादाने विनियोगः ॥

अपाम्नेऽग्नादेवयजमाम्नेये ।

अपाम्ने अग्नें आदेवयजमित्येते यजुषी अग्नेदेवती । अपाम्नेमाजापत्याशुष्टुप् । सामानुष्टुप् । अङ्गाराणाम् प्राक्षरपे विनियोगः । आदेवयजं देवी जगती यजुर्ऋषिग्वा । समाक्षरत्वात् । अङ्गाराक्षरपे विनियोगः ॥

ध्रुवमसि यणाम् कपालानि ।

ध्रुवमसि; धरुणमसि । धर्षमसि विश्वाभ्यस्वा । चित्तस्य । भृ-
गूणामित्येतेषाम् यणाम् यलुषाम् कपालानि देवता । आद्यानाम्
पश्चानाम् कपालोपधाने विनियोगः । भृगूणामित्यस्याङ्गारैरभ्यु-
ज्जे । ध्रुवमसि ऋक् ऋष्टुम् । एकाधिका चतुस्त्रिंशदक्षरत्वात् । धरु-
णमसि ग्राह्यो गायत्री ऋग्जगती वा षट्त्रिंशदक्षरत्वात्, धर्षम-
सि । ऋचान्निषट्पुण्यस्त्रिंशदक्षरत्वात्, विश्वाभ्यस्वा यालुषीनि-
षट्पु ऽआसुरी पङ्क्तिर्वा । एकादशक्षरत्वात् । चित्तस्य देवीनि-
षट्पुण्यलुगायत्री वा षडक्षरत्वात् । भृगूणाम् । आसुयनुष्टुप् नयी
दशक्षरत्वात् ॥

अग्ने अह्नाग्नेदम् ।

अग्ने अह्नाग्नीष्वेत्येतदग्निदेवतम् । मध्यमकपालस्योपयंगारनि-
धाने विनियुक्तम् । देवीजगतो यालुषी उच्छिन्वा । समाक्षरत्वात् ॥

धिषणाऽसि दार्पदम् ।

धिषणासोत्येतद्वह्निदेवतम् । कृष्णाग्निस्त्रीरि इषदडपधाने
विनियुक्तम् । आसुरी गायत्री पञ्चदशक्षरत्वात् । अथ शर्मासि
अवधूतम् अदित्यास्त्वमित्येतेषाम् सर्वं प्रागुक्तमिति । पुनर्गी-
तम् ॥

दिवः शम्या ।

दिवस्तम्भनीरित्यथ शम्यादेवता इषटोऽधस्ताच्छम्योपोहने वि-
नियोगः । देवी जगतो यलुषाश्चिन्वा समाक्षरत्वात् ।

धिषणौपलम् ।

धिषणाऽसि पार्वतेधीत्येतद्यलुषौपलम् । उपलदेवतम् । उपलनेधा-
ने विनियुक्तं प्राजापत्यानुष्टुप् । सामानुष्टुप् पीडशाक्षरत्वात् । , ,

धान्यमसि पण्ठा० हविः ।

धान्यमसि । पाणाय । उदानाय । व्यानाय । दीर्घामनु । च-
क्षुपे त्वा इत्येतेषां षष्ठां यजुषां हविर्देवता धान्यमसि आसुरीजग-
ती यजुर्बृहती वा । नवाक्षरत्वात् । पाणाय देवी बृहती चतुरक्षर-
त्वात्, उदानाय दैवीपङ्क्तिः पञ्चाक्षरत्वात्, व्यानाय दैवीबृहती चतु-
रक्षरत्वात् । दीर्घामनु विष्टुप् । त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वात् । चक्षुपे स्वे-
ति दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । धान्यमसीत्यस्य तण्डुलाद्यापि विनि-
योगः । पाणायित्यादित्रयाणां पञ्चमे । दीर्घामित्यस्य त्रैविध्यम् । चक्षु-
पे स्वेत्यस्यैवम् ।

महीनामाज्यम् ।

महीनां पयोऽसीत्यस्याज्यं देवता । यजुर्गायत्री दैवीषिष्टुष्या
षडक्षरत्वात् । धान्यमिवापि विनियोगः ॥ ४ ॥ (१)

संवपामि हविः ।

संवपामीत्यस्य हविर्देवता । दैवीबृहती चतुरक्षरत्वात् । पाण्यां
संवापे विनियोगः । देवस्य स्वेत्यस्य प्रागुक्तम् ।

समापऽश्नापम् ।

समापऽश्नीषधीभरित्येतद्यजुराप । आपोष्य देवता इत्यर्थः । एको
नापार्षीपङ्क्तिः एकौनवत्वारिषडक्षरत्वात् । उपसर्जनीप्रतिपदे वि-
नियोगः ।

जनयत्यै त्वेद० हविः

जनयत्यै त्वा । इदमग्ने रिदं अग्नीषोमयो रित्येतेषां त्रयाणां हवि-
र्देवता । जनयत्यै त्वा । प्राजापत्या गायत्री याजुषीश्चतुष्टुष्या षष्ठा-
क्षरत्वात् । संपवने विनियोगः । इदमग्नेः, दैवीबृहती चतुरक्षर-

(१) वेदोऽसि वेदवध० इति कर्त्तावशात्तापसर्गानुक्रममाहः ॥

त्वात् । इदमग्नीषोमयोरिते दैवीजगती यजुर्गण्वा सप्ताक्षरत्वात् ।
उभयोर्वैभक्त्यालम्बने विनियोगः ।

इषे त्वाऽऽज्यम् ।

इषे स्वैश्वस्याज्यम् देवता । दैव्यनुष्टुप्चरत्वात् आज्याधिययणे
विनियोगः ॥

धर्मोऽसि पण्यां पुरोडाशः । (१)

धर्मोऽसि विष्वायु, उष प्रथाः । अग्निष्टे । देवस्त्वा । मा मीः । अत-
मेव, इत्येवाम् पंखाम् पुरोडाशो देवता । धर्मोऽसि यजुर्गायत्री । दै-
वी त्रिष्टुप्त्वा । षष्ठ्यक्षरत्वात् । पुरोडाशाधिययणे विनियोगः । उष-
या । सामवृहती ऋग्व्यायत्री वा षष्ठाक्षरत्वात् । प्रथने विनियोगः ।
अग्निष्टे । प्राजापत्या गायत्री । यजुरनुष्टुप्त्वा षष्ठाक्षरत्वात् । अ-
दभिरभिमर्शने विनियोगः । देवस्त्वा । प्राजापत्यानुष्टुप् । सामा-
नुष्टुप्त्वा । षोडशाक्षरत्वात् अथने विनियोगः, मा मीः यजुर्गायत्री दैवी
त्रिष्टुप्त्वा । षष्ठ्यक्षरत्वात् आलम्बने विनियोगः । अतमेव । सामवृ-
हती गायत्री षष्ठाक्षरत्वात् श्रुताभिवासने विनियोगः ॥

त्रिताय त्रयाणाम् त्रितो द्वितऽएकतः क्रमेण ।

त्रितो द्वित एकतः । क्रमेण । त्रिताय त्वेत्वादीनाम् त्रयाणाम् य-
जुषां क्रमेण त्रितो द्वित एकतः त्रयाणाम् देवता । त्रिताय त्वेत्वाद्य-
त्रित, द्वितायेत्यस्य द्वित, एकतायेत्यस्यैकतः । त्रयाणोर्दैवीवृहती च-
तुरक्षरत्वात् । एकताय दैवी षडङ्गिः षष्ठाक्षरत्वात् । त्रयाण्योदक-
निनयने विनियोगः ॥

आददऽइन्द्रस्य स्फयः ।

(१) अन्तर्गिर्यर्तः राक्षसम् । इति करावशात्तीपसर्गानुद्धमाहः ॥ अन्तरिक्षमि-
त्यस्य परमेष्ठी ऋषीरक्षो देवताऽऽनुष्टुप्चरत्वात् इन्द्रः पर्यग्निकरणे विनियोगः ॥

आददेश्वरजतम्, इन्द्रस्य बाहुरसीत्यनयो. स्फेवादेवता' । आद्य-
स्य दगाचरत्वादासुरीचिष्टुप् । यजु पङ्क्तिर्वा स्फवादाने विनियोग-
गः, इन्द्रस्य भाजापत्या जगती आर्यो यजुष्टुब्बा अपि विनियोगः ॥

• पृथिवि वेदिः । (१)

पृथिवि देवयजनीत्यस्य वेदिर्देवता सामसहतीऋग्गायत्री वा ।
जन्वोपदृष्ट्यादित्यत्र यत्स्यूहेनाष्टादशाचरत्वात् । पङ्करणे विनियोगः ।
ः जजम् पुरीषम् ।

जजङ्गच्छेत्त्यस्य पुरीषदेवता । देवी जगती यजुस्त्वित्वा । सप्ता-
चरत्वात् । पुरीषादाने विनियोगः ॥

वर्षतु वेदिः ।

वर्षतु ते इत्यस्य वेदिर्देवता । देवी पङ्क्तः पञ्चाचरत्वात् । वेदि-
प्रोक्षणे विनियोगः ॥

बधान सावित्रम् ।

बधान देव सवितरेत्येतद्यजु सावित्रम् । सवितरस्य देवता इ-
त्यर्थः, ऋग्जगती वा । ब्राह्मी गायत्री वा । योक्तास्त्रित्यैकादशपूर्-
वकपण्यूहेन षट्त्रिंशदक्षरपूरणात् । (१) पुरीषस्थोक्तेरपि विनि-
योगः ॥

अपारहमरुतोऽआसुरे ।

अपारहम् । अरुतो दिवमिति ई यलुपी आसुरे अमयोरसुरो
देवता । अतः इदकालम्, अपारहम् आसुरीगायत्री पञ्चदशाक्षर-

(१) पृथिव्ये पृथिवि वेदिर्देवि त काराण्यस्य सवितर्वा अनुक्रममाह । पृथिव्ये तृतीयांशो
त्यस्य परमेष्ठी ज्ञानशृणुम् देवता देवी त्रिष्टुप्पुण्योभावे विनियोगः ॥ पृथिव्ये व

मौडसि गुंथाय देवयजनि ।

(२) पुराणसंक्षेपे इति 'क', पुराणमाह ॥

त्वात्, अररो प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुप्वा । अष्टाचरत्वात् ।
प्रथमस्य प्रहरणे (१) विनियोगः । द्वितीयस्योत्तराभिध्यासे विनियोगः ॥

द्रुमस्तौ वेदिः ।

द्रुमस्तौ यामित्यस्य वेदिर्देवता । देवी श्रीष्टुप् यजुर्गायत्री वा
प्रहचरत्वात् उत्तरीयप्रहरणे विनियोगः ॥

गायत्रेण त्रीणि त्रैप्यावशानि ।

गायत्रेण त्वा, त्रैष्टुभेन त्वा, जागतेन त्वेत्येतानि त्रीणि यजूर्ठः प्रि
त्रैप्यावशानि विष्णुदेवतानि पूर्वपरिग्रहे विनियुक्तानि । अयाणामपि
अयोदशाचरत्वादासुर्यनुष्टुप्कन्दः ॥

सुक्ष्मा अयाणाम् वेदिः

सुक्ष्मा प्राप्तिः । श्लोका प्राप्तिः । जङ्गस्वती चेत्येयान् अयाणाम्
वेदिर्देवता । उत्तरपरिग्रहे विनियोगः । सुक्ष्मा प्राजापत्यागायत्री
यजुरनुष्टुप्वा अष्टाचरत्वात् श्लोका नवाचरत्वादासुरीजगती यजु-
स्त्रैष्टुती वा । जङ्गस्वती एवाद्वाचरत्वात् । यजुस्त्रिष्टुप् प्राप्ति-
री पङ्क्तिर्वा ॥

पुराऽवमर्ठः सीऽमश्यश्चान्द्रमसीं त्रिष्टुभम् ।

पुराक्लूरुत्थितान्तरम् चान्द्रमसम् चन्द्रमो देवताम् त्रिष्टुप्क-
न्दक्लाम्, अथयसकृद्विरपश्यत् । दृष्टवान् । अनुमार्जने चास्या
विनियोगः, यस्याएकादशाचरयत्वारः पादाः सा चतुष्टुत्वारिंशद-
श त्रिष्टुप्कन्देनोच्यते, अत्रात्यः पादो द्वादशाचरस्तेनैकाचराधि-
काः ॥

प्रोक्षणीः प्रैषः ।

प्रोक्षणीरासादयेत्यमम् प्रैषः । तस्य सम्योध्यत्वात् । एवम् स-

वैप्रैपाणाम् प्रियम् । यजुस्त्वेकदैवी जगती वा छन्दःसप्ताक्षस्त्वा-
त् । अथोत्प्रेषणे विनियोगः ॥

द्विपतः प्राभिचारिकम् ।

द्विपतो वधोऽसीत्तदयजुःप्राभिचारिकम् । प्राभिचारसाधकमि-
त्यर्थः । लिङ्गादस्य स्फुरो देवता । कर्मणा यज्ञीः पीडनमभिचारः
सप्रयोजनमस्य तदाभिचारिकम् । “प्रयोजनमिते ठक्” । यदा प्राभि-
चारस्तथा द्विपतइत्यस्य स्थाने यजुर्गान् गृह्यते तदा तस्योच्चारणान-
न्तरसुदकस्पर्शः कर्त्तव्यो, न परया । इयम् दैवीविष्टुप् । यजुर्गायत्री
वा । पञ्चशरत्वात् । स्फुरत्यस्योत्करे प्रवेष्टे विनियोगः ॥ (१)

अनिशितः स्तुतः ॥

अनिशितोऽसीत्यस्य स्तुतोदेवता स्तुतसम्भारजने विनियोगः । प्रा-
जापत्या ब्रह्मती सामपङ्क्तिर्वा विंशत्यशरत्वात् ॥

अनिशिताः स्तुतः ।

अनिशिताऽसीत्यस्य स्तुतोदेवता प्राजापत्या ब्रह्मती सामपङ्क्तिर्वा
विंशत्यशरत्वात् स्तुतसंभारजने विनियोगः ।

अदित्यै विष्णोर्योक्ताम् ।

अदित्यै रासा, विष्णोर्विष्णुइत्यनयोर्योक्ताम् देवता, अदित्यै दैवीवि-
ष्टुप् यजुर्गायत्री वा पञ्चशरत्वात् । योक्तपरिहरणे विनियोगः । वि-
ष्णोः । दैवीपङ्क्तिः । पञ्चाशरत्वात् । छन्दमदगूहने विनियोगः ।

ऊर्जे त्रयाणामाज्यम्

ऊर्जे त्वा, अदव्येन, त्वा सर्वतुस्त्वा, इत्येतेषाम् त्रयाणाम् यजुषा-
माज्यम् देवता । ऊर्जे त्वा दैव्यजुष्टुप् । पञ्चशरत्वात् प्राण्यांदासने-

(१) प्रत्युष्ट निष्टुष्टमायनयोः परमेष्ठी देवता रक्षो-देवता सामपापकी छन्दः
प्रतापो विनियोगः ॥ इति पद्यत्वा गठः ॥

विनियोगः, अद्वयेनेति एकाक्षराधिकाक्षक विष्टुप्राय वा क्षैप्रसं-
योगैकाक्षरीभावव्यूहेन षट्त्रिंशदक्षरा द्वाघ्नी गायत्री वा सृग्ज
गती वा आर्योऽहती वा । आख्यावेद्ये विनियोगः ॥

सवितुरापम् ।

सवितुर्वदत्येतद्यजुरापम् । अस्यापी देवता इत्यर्थः । छन्दसु प्रा-
जापत्यादिपूर्वोक्तम् चतुविंशत्यक्षरत्वात् । (१) भीक्षुत्पदने वि-
नियोगः ॥

तेजोऽसि धामाज्यम् ॥५॥(२)

तेजोऽसि, धाम नामासीत्येतयोराज्यम् देवता । तेजोऽसि यजु-
स्त्रिष्टुवाक्षरी षड्भक्तिर्वा । एकादशाक्षरत्वात् । आख्यावेद्ये वि-
नियोगः । धाम नाम एकविंशत्यक्षरा चतुष्टयिक् आज्यमह्ये विनि-
योगः ॥

क्षण्योऽसीधमः ।

क्षण्योऽसीत्यस्मिन् देवता चतुर्दशाक्षरा आसयुष्टिक्सामीष्टि-
त्वा । इधमीत्ये विनियोगः ॥

वेदिर्विर्हिर्लिङ्गीक्ते ।

(१) आज्योत्पदने इति वृत्तिपाठः । सविनिरुत्पापी दे० प्राजा ५० मी० ॥

(२) अत्र काण्वीपसर्वनुक्रमे यस्ते प्राणश्च त्रिष्टुपः प्रथमाकण्डिका ॥ यस्ते प्राण-

प्राणश्च प्रविष्टो देवाः । विष्टाम्नुयो वितरये ॥ आत्मनात्सेम ध्रुव इह भूत्वाऽपि ग-
च्छत् सर्वजमानाद्य विन्द ॥ इति मुद्रयजुः काण्वशास्त्रिणसंहिताया दशानुवाके षड्वाश-
रकाष्टिका ॥ मया मातृदिन्या शाखाया संहिताया अनुवाकसूत्रमात्र मुद्रित, प-
रन्तु कारायशास्त्रीयसंहिताया अनुवाकसूत्रमात्र सर्वव्यापरोपे ठिरयन्ते । इ-
मे रवा तिलो गौरासि चनस्त्रोऽप्येतपनऽप्ये पवित्रे दशचतस्र इमांसि सप्तधृष्टसि
चतस्र इमांसि पुन पञ्च देशस्य रवा चतस्र देवस्य रवा पुन षट् प्रत्युष्टं र
स पञ्च प्रथम, दश, पञ्चमात् ॥१॥२०॥०॥ इत्यनुवाकः ॥

वेदिरसीत्यस्य वेदिदेवता । बहिरसीत्यस्य बहिर्देवता । लिप्तेभै-
षीक्तो वेदिरसि त्रयोदशाक्षरा आसुर्यनुष्टुप्वेदिप्रोचने विनियुक्ता ।
बहिरसि बहिर्प्रोचने विनियोगः ॥

अदिरयाऽद्यापम् ।

अदित्ये व्युद्गमसीत्येतद्वज्रपम् । आपोऽस्य देवताः । अष्टा-
क्षरा यजुरनुष्टुप्प्राजापत्या गायत्री वा मूसीपवेचने विनियो-
गः ॥

विष्णोः प्रास्तरम् ।

विष्णोः स्तुपऽद्वत्येतत्प्रास्तरम् । प्रस्तरदेवतम् । प्रस्तरपक्षे वि-
नियुक्तम् । पञ्चाक्षरा देवी पङ्क्तिः ॥

ऊर्णमदसं वेदिः ।

ऊर्णमदसमित्येतस्य वेदिदेवता । पञ्चदशाक्षरा आसुरी गाय-
त्री वेदिस्तरणे विनियोगः ॥

भुवपतये चीण्याग्नेयानि । (१)

भुवपतये स्वाङ्गित्यादीनि चीणि यजूर्तन्त्राग्नेयानि । एषाम-
ग्निदेवता । आद्या देवीजगती यजुरङ्गिण्याः अष्टाक्षरत्वात् । अ-
स्तरयोऽष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् । प्राजापत्या गायत्री वा करस्याभिम-
र्शने सर्वेषां विनियोगः ॥

गन्धर्वस्त्रयाणाम् परिधयः

गन्धर्वस्त्रा । इन्द्रस्य दाहृ, मित्रावरुणौ त्वेति त्रयाणाम् यजुषाम्
परिधयौ देवता । आद्या सप्तर्षीर्षयणादेमव्यूहने पङ्क्तिर्गदक्षरा
ऋग्जगती ब्राह्मी गायत्री वा । द्वितीया यषादेमव्यूहने दाहृत्वा
रिगदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् । त्रयाणाम् परिधिपरिधाने विनियो-

गः ॥ ।

वीतिहोत्रम् विश्वावसुराग्नेयीं गायत्रीम् ।

वीतिहोत्रम् त्वेत्येतामृचमान्नेयीमग्निदेवताम् गायत्रीकन्द-
स्ताम् विश्वावसुष्टयैरपश्यत् । यस्याष्टाक्षरास्तय 'पादा' सा
चतुर्धस्यक्षरा गायत्री गव्ये नोप्यते । अत्र प्रथमपादे त्वागव्ये तु
वा इति व्यूहेनाष्टाक्षरपूरणम् । समिदाधाने विनियोगः ॥ ।

समिदाग्नेयम् ।

समिदसीत्येतद्यजुराग्नेयम् । अजिरस्य देवता । चतुरक्षरा द्वै-
वीक्षइती समिदाधाने विनियोगः ॥

सूर्यस्त्वा लिङ्गोक्तम् ।

सूर्यस्त्वेत्येतन्नङ्गोक्तम् देवतम् । आह नीयाग्निदेवतमित्यर्थः ।
पञ्चदशाक्षरासुरी गायत्री आह नीयप्रोचमात्रस्याध्वर्योर्जपे विनि-
यामः ॥

सवितुर्विष्टती ।

सवितुर्वाहुस्त्वदित्यस्य विष्टतिर्देवता । यजुर्गायत्री । विष्टत्योस्त-
रने विनियोगः ॥

जर्णम्वदसमात्मा प्राप्तरि

जर्णम्वदसं । आत्मा वसवस्त्विते प्राप्तरि प्रप्तरदेवते जर्णम्वदसम्
पञ्चदशाक्षरा प्राप्तरि गायत्री । प्रप्तरप्तरने विनियोगः । आ त्वा
अयोदशाक्षरा आसुर्यनुदप् । प्रप्तरा भग्याने विनियोगः ॥

घृताच्यसि त्रयाणाम् जुहुपभृदधुवाः क्रमेण ।

घृताच्यसे जुहूरित्यादित्रयाणाम् यजुषां क्रमेण जुहुपभृदधुवाः
देवता । घृत, अथ मे जुहूरित्यस्य जुहूर्देवता जुह्वाभासादने विनि-
योगः । घृताच्यस्युपभृदित्यस्योपभृदेवता उपभृदाभासादने विनियो-

गः । ध्रुवा नाम्नेत्यस्य ध्रुवादेवता ध्रुवासादने विनियोगः । तिस्रोपि
हाविंशत्यक्षराः सामविष्टुप् ।

प्रियेण हविः ।

प्रियेण धाम्नेत्यस्य हविर्देवता । द्वादशाक्षरा सामगायत्री य-
क्षुर्जगतो वा आसुरी वृहती वा । प्राजापत्याष्णिक्वा । आद्यपुरो-
डाश्यासादने विनियोगः ॥

ध्रुवाऽअऽसद—न्याहि मां ववैष्णवे ।

इमे हे यक्षुधी विष्णुदेवते पञ्चविंशत्यक्षरत्वादिकाक्षराधिका प्रा-
जापत्या पङ्क्तिर्वा सामजगती वा । ऋचामनुष्टुब्जा । सर्वहविरा-
लम्बने विनियोगः । याहि मां पङ्कधरादेवी विष्टुप् । यक्षुर्गायत्री वा
प्राजापत्यो विनियोगः ॥

अग्ने वाजजिदग्नेयम् ।

अग्नेव्या लज्जिदित्येतदग्निदेवतम् । एकोनविंशत्यक्षरत्वादिका-
क्षराधिका सामवृहती । ऋगायत्री वा । अग्निसंमार्गे विनियो-
गः ।

नमो दैवम् ।

नमो देवेभ्य इत्येतद्यक्षुर्दैवम्, देवा देवता अस्मेत्यर्थः । पञ्चाक्षरा
दैवीपङ्क्तिः । अक्षलिङ्गकरणे विनियोगः ॥

स्वधा प्रियम् ।

स्वधा पिष्टम्य इत्यस्य पितरो देवताः पञ्चाक्षरा दैवीपङ्क्तिः अक्ष-
लिङ्गकरणे विनियोगः । पिष्टत्वादुदकस्पर्शः

सुयमे सुचौ ।

सुयमे मे इत्यस्य सुचौ देवता एकविंशत्यक्षरा ऋगुष्णिक् । सु-
चोरादाने विनियोगः ॥

१ अङ्घ्रिणा वैष्णवम् ।

पक्षेणा विष्णुविरयेतयजुर्वैष्णवम् । विश्वरूप देवता । एकाद-
शचरा याजुषी विष्टुब्धा । भासुरीपत्तिर्वा दक्षिणातिक्रमणे विनि-
योगः ॥

१ वसुमतीमान्नेयम्

वसुमतीरत्येतदग्निदेवतम् । एकोनविंशत्यक्षरत्वादेकाक्षराधि-
का सामयूहणी । षड्मात्रययी वा । होमायै (१) मन्त्रस्थाने विनि-
योगः ॥

इतः ऐन्द्रम् ।

इतः ऐन्द्र इत्येतयजु ऐन्द्रदेवतम् । एकाक्षराधिका शक्तीन्द्रः ।
सप्तपञ्चाशदक्षरत्वात् उत्तराधारहंसे विनियोगः ॥

संज्योतिषाऽऽज्यम् । (२)

अस्याज्यम् देवताः षडक्षरा दैवीविष्टुप् यजुर्गीययी वा । ध्रुवा-
समञ्जने विनियोगः ॥

मयीदमायोः प्रतिग्रहणम् ।

मयीदमित्येतयजुराग्नेः प्रतिग्रहणम् । आयासनमायी. अमात-
स्य वस्तुनः प्राप्तीदम् । आयी प्रतिग्रहणे प्रार्थिते येन ता आयी प्र-
तिग्रहणम् । लिङ्गादिभ्यो मयवा देवता अयवाऽशी प्रतिग्रहणे दे-
वता जपे वा रूपकथनस्याप्रस्तुतत्वात् । सर्वर्षदीर्घयणादेशयोरन्य-
तरव्यूहेन षड्विंशदक्षरा । ब्राह्मीगायत्री ऋगुजगती वा

उपहृता द्यावापृथिव्यम् ।

(१) मन्त्रस्थाने शक्ति माधवपाठः ।

(२) अत्रायामदन्त पित्रो इति कारणीयतर्कः । एतस्याग्रे उपहृता
तापामे मयीदमाहोस्तथाग्रे अग्ने वाजानिदित्यत्रात्रा व्युत्क्रमेण पाठः ॥

उपहृता पृथिवी उपहृतो द्यौरितिर्दं यशुर्दयम् ध्युत्क्रमेण च वा
पृथिवी अथ देवते । आवापृथिव्यां प्रथमस्य पृथिवीदेवता ऋग्वह-
ती । द्वितीययोः सामप्रिष्टुप्पञ्चवत्तमाशने अनयोर्विनियोगः ॥६॥

ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं ब्रह्मस्यतिराङ्गिरसोऽपश्यत्

‘देवस्य स्वेत्यस्य प्राग्विकप्रतिपक्षणे विनियोगः, अप देवस्य स्वेत्यस्य
प्रागुक्तम् । प्रतिष्ठान्तमीति पञ्चाक्षरा देवी पंक्तिः

अनेष्टवा प्राग्विकम् । (१)

अनेष्टा इत्यस्य प्राग्विकम् देवता । पञ्चाक्षरा यशुरनुष्टुभाजाप-
त्या गायत्री वा । प्राग्विके विनियोगः ॥

एतं ते वैश्वदेवम् ।

(१) एतस्मात्सूत्रसङ्कात्पूर्व कारावायसर्वाङ्गुक्रमण्यात् ‘देवस्यतिरेतमित्यादी-
नि सर्वाणि पञ्चर्थाणि छिन्नोक्तदेवत्वानि बृहस्पतरैवागावाहृतस्य निरस्तं पापमा-
राक्षोमन्मदमहर्हृतस्य मित्रस्य त्वा भैत्रमः, । इति पाठो मन्त्रश्चाधिकः ॥ पुनर-
स्मादमे “वाऽअस्तु नाम्ब प्रजापतेर्भोवोऽवाहृतम् ॥ ते यन्त्रा यथा देव’ सति-
रेत र्वा वृणते बृहस्पतिम्वराणम् ॥ तद्ब्रह्मर्भते प्रप्रमाणि ॥१॥ मनी गायत्रये गा-
पत्री त्रिष्टुभ त्रिष्टुभगवस्यै नर्गस्यनुष्टुभे ॥ अनुष्टुप्प्रजापतयेऽन्वर्धतिर्विरेम्यो दे-
वेभ्यः ॥२॥ बृहस्पतेर्द्वानां ब्रह्मह मनुष्याणाम् ॥ भूमिं स्वनिरेस्तं पामेदमह बृह-
राते सवसि सीदामि ॥३॥ मित्रस्य र्वा चक्षुषा प्रतादेव ॥ देवस्य ऽपृथिव्यास्तरा
एतस्यामे कारावीवागामिद सूत्र “वाऽअस्तु नाम्ब प्रजापतेर्भोवोऽवाहृतम्, ॥
देव’सदितु प्रसवे ॥ ४ ॥ आददेष्टमवालेन वास्वामि बृहस्पतेर्भुवनं ॥ वाऽ
अन्धन्तदेवतास्तद्दुर्हः शंभव-तु ॥५॥ इवादे कृत जठरभन्दस्य गच्छ ॥ य-
सिना मे मासम्पूरया ऊदुर्ध्वमे नाभे सीद ॥ ६ ॥ इन्द्रस्य र्वा जठरे सादयामि ॥ य-
जावते भोग्येयमैवाग्यवस्वान् ॥ ७ ॥ प्राणारानो मे वाहे समानवशानो मे शानु-
वान्म्यानो मे वाहि ॥ ऊर्ध्वार्ध्वम्यानि भेषजितिरसिष्या मेष्टा अमृतामृष्टोक्तरद व’
॥ ८ ॥ एते मन्त्राः स्वशास्त्रासोऽपिकाः कारावशासाग्री समभिकाः सति ॥

एतन्मन्त्रस्य तद्यजुर्वेददेशम् विधिदेवास्य देवतेत्यर्थः । ततोत्तरिष्ठ-
मित्यत्र यथा व्यूहेन चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतेः प्रसवे विनियोगः ॥

एषा तेऽनुष्टुप्पान्नेयी । (१)

एषा तद्वत्प्रेषा ऋगनुष्टुप्पुरस्तात् । पान्नेयी अग्निरस्या देवताइ-
त्यर्थः । समिदगुमन्त्रणे विनियोगः, अस्याचष्टाक्षरायत्वारः प्रादाः सा
द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप्वित्युच्यते । अत्र तु प्रथमः । पादसप्तकः । द्विती-
ये दशकः, ततोऽष्टकः, ततः सप्तक इति । इयमानुष्टुप्प्रादानामनिय-
ताक्षरत्वात् ॥

अग्ने व्याजजिदिदमेतदग्नेयम् । (२)

अग्ने व्याजजिदिदमेतदग्नेयम् । अग्निदेवतम् । एकाक्षराधिका
ऋगुगान्यत्री वा सामभृङ्गती वा एकांनविंशत्यक्षरत्वात् । अग्निसन्धा-
र्जने विनियुक्तम् ॥

अग्नीषोमयोश्चत्वारि लिङ्गोक्तानि ।

अग्नीषोमयोश्चत्वारि लिङ्गोक्तानि । अग्नीषोमो तमप । इन्द्राग्न्योरुक्लिप्ते
त् । इन्द्राग्नीतमपेक्ष्येतानि चत्वारि यजूठेऽपि लिङ्गोक्तानि । पूर्वयो-
र्ह्योरग्नीषोमो देवता । उत्तरयोर्ह्योरिन्द्राग्निदेवतेत्यर्थः । प्रथमस्य
एकादेयव्यूहेन चतुर्विंशत्यक्षरत्वात् । द्वितीयस्य द्वौकादश
व्यूहेन द्वाविंशदक्षरत्वात् प्राजापत्या जगती । तृतीयस्य ऋगुगान्य-
क् । एकविंशत्यक्षरत्वात् । चतुर्थस्य त्रिंशदक्षरत्वादार्घी पंक्तिः सप्तः
प्रथमतृतीययोर्जुह्याव्यूहेन विनियोगः, द्वितीयचतुर्थयोरुपभृद्व्यूहेन ॥

वसुभ्यस्त्वयाणाम् परिधयः ।

वसुभ्यस्त्व, रुद्रेभ्य, इत्यादित्येभ्य इत्येतेषाम् त्रयाणाम् परिधयो दे-

(१) एतस्यामे एतन्ते वैश्वदेवमिति व्युत्पद्येग पाठो बोधः ॥

(२) एतस्यामे परमत्रयवर्धित तत्पूर्वमुक्तम् ॥

वताः परिध्यञ्चने विनियोगः ॥

सऽजानाथाम् व्यन्तु प्रास्तरे ।

सञ्जानाथाम् व्यन्तु ष्योक्तमित्येते हे यजुषीं प्रास्तरे । प्रस्तारदेव-
ते । प्रस्तारादाने प्रस्ताराञ्चने च यथाकर्म विनियुक्ते पांथस्ये व्यहेन
विगत्यश्चरत्वात् प्राजापत्या बृहती सामपंक्तिर्वा । द्वितीयस्याष्टाच-
रत्वाद्यजुरनुष्टुप् ।

महतां कपिर्बृहतीं प्रास्तरीं । (१)

महतां वृषतीरित्येतामृषम् कपिर्बृहतीं विरपश्यत् । कीदृशीं बृहतीं
बृहतीहन्दक्षाम् । पुनः कीदृशीं प्रास्तरीं प्रस्तारदेवताम् । नीचेर्ह-
विः स्या विनियोगः, इयमेकाधिकप्राप्तीं बृहती । पादानामनियता
चरत्वात् ।

चक्षुषाऽग्नयेयम् ।

अन्यः पादऽग्नयेयः । (२)

चक्षुष्यजुः । इत्ययम् पादः, अग्नेयेऽग्निदेवत आत्मा लभ्ये विनि-
युक्तः ।

यं परिधिं (३) देवस्यऽग्नयेयीं, विष्टुमम् विराड्-
पां यजुरन्ताम् ।

यं परिधमित्येतामृषम्यजुरन्ताम् देवस्य देवपश्यत् । अग्नेयी-
मग्निदेवताम् । विराड् रूपम् । विष्टुमम् ॥ एकादमित्युक्तयोः षट्कृत्
विराड् रूपेति, विराड् रूपालक्षणम् । तेन यस्याः एकादशाक्षराक्षयः

(२) बृहती इति बृहती इति कर्तव्यमिति कर्तावपाठः । प्रास्तरीमत्रापि प्रास्तरीमिति पाठश्च ॥

(३) इदं सूत्रशकलं कारावशात्तीयसर्वानुक्रमे नास्ति ॥

(४) देवस्य अग्नेयेयं तत्र पाठः । एतदसूत्रायैकादशाक्षराक्षयः कर्तव्यं काराव-
शात्तावमिति ॥

पादा एकोऽष्टाक्षर सा विराड्रूपा । अथ पादानाम् । तमनियमो न । तेन प्रथमोऽष्टाक्षरः अन्यत्र यएकादशाक्षरः । चतुर्विध्यं न, इत्यादीत्येकाक्षराभावव्यूहेन पूरणम् । तथा च यजुरन्ताम् । यजुरन्ते यस्याः सा यजुरन्ता ताम् यजुःपर्यन्ताया एषैव देवता एष एव च ऋषिर्दृष्टे-
त्यर्थः । किं तद्यजुरित्यपेक्षायामाह ॥

अग्निः प्रियम् (१) यजुः ।

अग्निः प्रियम्पाशोपीतमित्येतद्यजुः । अष्टाक्षरत्वात् । प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुब्वा परिध्यनुपहरणे विनियोग उभयोः ॥

सुठं० स्वभागाः (२) सोमसूक्ष्मो वैश्वदेवी विष्टुप् यजुरन्ता ।

इत्यनेन यजुर्मोक्षेय एव ऋषिर्देवता चेति गम्यते किं तद्यजुरित्याकांक्षायामाह ॥

स्वाहा वाड्यजुः ।

स्वाहा वाडित्यनेन यजुःप्रख्येतव्यम् देव्यनुष्टुप्प्यक्षरत्वात् । संस्रवे होमेऽस्या यजुःसंहितायाम् विनियोगः ॥

घृताची खुन्नौ ।

घृताचीस्थस्यस्य खुन्नौ देवता षोडशाक्षरा प्राजापत्यानुष्टुप् । सामानुष्टुब्वा । अथ पदे धुरिनिधाने । पाचीपदे स्मरनिधाने विनियोगः ॥

यज्ञानमः शूर्पं (३) यवमान् ऋषिरुक्तालवान्धानान्तर्वा-

(१) प्रियं देवतं कारावशात्सर्वानुक्रममात्रं । यजुरिति पदमधिकमस्ति ॥

(२) सोमसूक्ष्म इति "स्व", पुस्तकपाठः । सोमशब्दं वातं कारावशात् ॥ वैश्वदेवतामात्रं न, विष्टुप् यजुरन्ता इति पदमस्ति ॥

(३) यवमान् ऋषिरिति कारावशात्सर्वानुक्रममात्रं ॥

निति पञ्चार्पणो यज्ञो देवता ।

यद्य नमस्य तद्वर्त्य मन्त्रः । पञ्चापेयः पञ्चापेयाणि ऋषयो य
 ष्यासो पञ्चापेयः । के ते पञ्चऋषय इत्यत आह । गुरुं, यममान् । ऋ-
 षिः । उद्दालवान् । धामान्तर्वा निश्चिते । एतस्य मन्त्रस्य यज्ञो देवता
 वेद्यामास्तम्भे विनियोगोऽस्य पञ्च, वंशस्य धरत्वादेकाधिका आर्षी
 गायत्री ॥ सामजगती वा ॥

अग्नौ दध्यायो गार्हपत्यः ।

१ अग्ने इन्द्रायीशितनेत्यस्य गार्हपत्योऽग्निदेवता । पञ्चसत्वारिंश-
द्व्यष्टरत्वादिकाधिका आर्या विष्टुः । संस्तरहोमे विनियोगः ॥

अग्नये दक्षिणाग्निः ।

अग्नये सवेद्यपतयइत्यस्य दक्षिणाग्निर्देवता । आसुरीपशुतिः
यासुधी पिष्टुर्बवा । एकादश्याचरा दक्षिणाग्निहोमे विजयोगः ॥

सरस्वत्यै लिङ्गीकृतम् ।

सरसत्यादित्येति शिङ्गीकृतम् । सिद्धिर्गैषीकृतदेवममित्यर्थः । दक्षिणा-
निर्वाणे विनियुक्तम् । छन्दःपूर्वसूत्राङ्कम् ॥

(१) उल्लसत् हविषापावता धौमन्ममिति कक्षागता सर्वानुद्धमोऽधिक पातः ॥
 उल्लसत् मुसंके इति परमेश्वरं कृत्स्नं देवता देवता त्रिष्टुप्पदं प्राविशन्ममोमे
 विनियोगः । उल्लसत् मुसंके यच्च शरीरं आशिरुद्धं दृष्ट्वा परकपातः ॥ उत्पद्यते
 विपद्य सन्नुद्धेयं सत्या संस्तु यजमानस्य कामा रक्षाहा ॥ आप्यावता ध्रुवो
 हविषा पूतेन यज्ञं पतति देवपदार्थं ॥ सुर्वाया कनोऽदिरया उपस्थं उरुभारा ५-
 पिवरी यज्ञोऽगमिन् ॥ ३ ॥

वेदोऽसि वेदः । (१)

वेदोऽसि येन त्वमित्यस्य वेदो देवता । अक्षरद्वयशूद्धेन मतविम-
ल्यवराक्षरगृहहती (२) वेदविमोके विनियोगः ॥

देवा मनसस्ततिर्वातदेवत्याम् विराजम् । (३)

देवा मातृविद्वत्स्थेताम्रचम् वातदेवत्याम् विराट्कन्दक्ता म-
नसस्ततिश्चक्षिरपश्यत् । हाभ्यामक्षराभ्यामूना विराजतुष्टुविद्यम्
त्रिंशदक्षरा विराडिति श्रुतेः, अर्था पञ्चतिर्वा । पादानामक्षरनिय-
माभावात् । आर्षं तुष्टुव्या । सा च हाभ्यामूनत्वादिरेव दुष्यते । (४)

(५) सम्बर्हिर्लिङ्गोक्ता चिदुष्विराड्रूपा ।

सम्बर्हिरित्येवा अक् लिङ्गोक्तदेवता दिव्यम् नभोऽप्या देवता ।
बर्हिर्देवता वेत्यर्थः, विराड्रूपाचिदुष्विदुष्वन्तोऽप्याः । अथः पादाएका-
दशाक्षराः, एकोऽष्टाक्षर इति । विराड्रूपासप्तचमम् । अथ तृतीयो
दशाक्षरः । तेनेकोना बर्हिर्होमिऽप्या विनियोगः ॥

कस्त्वा प्राजापत्यम् ।

कस्त्वा विमुच्यतीति प्राजापतिदेवतम् । एकोनत्रिंशदक्षरत्वा-
देकाक्षरोना अर्था पञ्चतिः प्रचीतामिजयनेन विनियोगः ।

(१) इदं सूत्रसङ्घट्टं कागशीपत्तर्षानुक्रमे नास्ति ॥

(२) वेदविमोके इति पदस्थाः पाठः ॥

(३) देवा मातृविद्वत्स्थेताम्रचम् वातदेवत्याम् विराजमिति कारावशात्पाठः ॥

(४) मनसोऽप्यन्यथो, साम्प्रत्यजुहोमि विनियोगः । इति पञ्चाशत्, पाठः ॥

(५) सम्बर्हिर्लिङ्गोक्तदेवत्यामिति अर्थेव पाठश्चेति ॥

रत्नसार्थ० राक्षसम् । (१)

रक्षसां भागश्चित्तद्राक्षसं रक्षोदेहसम् । यक्ष्योच्चारणान्तरमपि
स्मर्यः कार्यः । यडधरा देवोच्चिष्टम् यजुर्गायत्री वा कक्षापासने वि-
निर्गोऽप्य ॥ ७ ॥

अथ याजमानम् ।

अथानन्तरम् याजमानस्येदम् याजमानकर्म । तत्सम्यङ्धीनि
 षट्पिदे, तद्वन्दाति । यद्यन्तइति शेषः । अथ याजमानघटवेन त-
 नमन्वा कथ्यते ।

॥ संवर्धसा त्वाष्ट्री विष्टुप् । (२)

सर्वस्यैषा त्वादी । त्वष्टास्यैषा देवता । विष्टुप्हृत् । अथ च-
तुर्थे व्यूहः । पूर्णपाञ्चजन्यप्रतिग्रहणे विनियोगः ॥

दिवि विष्णुस्त्रीणि वैष्णवानि ।

दिवे विष्णुः । अन्तरिक्षं विष्णुः, पृथिव्यां, विष्णुरित्यादीनि त्रीणि
 वैष्णवानि विष्णुदेवतानि । प्रथमा ऋचा मङ्क्तिः । यांछामिति ।
 पूर्वपञ्चम्यङ्गेन त्रिंशदक्षरत्वात् द्वितीया म्यङ्गेन हां त्रिंशदक्षरा भार्य-
 मुष्टप्रमाणापत्त्या जगती वा द्वितीया त्रिंशदक्षरा ऋचा, मङ्क्तिरेव

(१) एतस्य सत्रस्याग्रे “वेधोऽसि जुहोम्युपवेध ॥ अस्य मन्त्रस्य परमेत्री क्षत्रि-
 ष्वपवेधो देवता ब्राह्मी उष्णिक्कशब्द उग्रदंष्ट्रकरणे विनिर्घोष ॥ वेधोऽस्युपवेधोऽसि-
 ती मीमा उग्रावदष्टि ॥ वेधा ॥ २ ॥ ऽअग्नये सुमन धारयेद् ॥ १ ॥ ऋदा
 कर्मण्यः अर्जवापिनो ययासिन् ॥ जुहोमि स्वा सुधमतीतनाय पुष्टयं पुष्टदतप्र-
 दयन् ॥ २ ॥ इति काराग्रशालिनी मन्त्रव्याधिकारात् ॥

(३) यत्तु शूरो मयमानित्यादि पूर्वोक्तमूत्रमत्र भवितुं वातवेदेन सम्प्रोक्तं यत्तु शूरो मयमानित्यादि पूर्वोक्तमूत्रमत्र भवितुं वातवेदेन सम्प्रोक्तं यत्तु शूरो मयमानित्यादि पूर्वोक्तमूत्रमत्र भवितुं वातवेदेन सम्प्रोक्तं

विष्णुकर्मणे चैषाम् विनियोगः ॥

अस्मादभागः । (१)

अस्मादन्नादित्यस्य भागो देवता व्यूहनाष्टादयाचरत्वात् । सा-
मुपद्रव्य ऋगायत्री सामहृती छन्दा भागावेक्षणे विनियोगः ॥

अस्यै भूमिः ।

अस्यै प्रतिष्ठाया इत्यस्य भूमिर्देवता, व्यूहने विंगत्यचरत्वात् ।
सामपङ्क्तिः प्राजापत्या हृती वा । भूम्यवेक्षणे विनियोगः ॥

अगन्म दैवम् ।

अगन्म स्वरित्येतद्यजुर्देवो देवाअस्य देवता । देवी हृती, चतुरस्र-
रत्वात् । प्राचीक्षणे विनियोगः ॥

संज्योतिषाऽऽहवनीयः ।

संज्योतिषेत्यस्याहवनीयो देवता । यजुर्गायत्री दैवीविष्टुया ।
पङ्चरत्वात् आहवनीयेक्षणे विनियोगः ॥

स्वयम्भूः सूर्यस्य (२) सौरिः ।

स्वयम्भूरमि सूर्यस्याहतमित्येते हे यजुषी सौरिसूर्यदेवते । यथाक्र-
मं सूर्यावेक्षणे प्रदक्षिणावर्त्तने वा विनियुक्तेः, स्वयम्भूः एकोनविंग-
त्यचरत्वात् एकाधिका ऋगायत्री वा एकोना सामपङ्क्तिर्वा सू-
र्येक्षेते नवाचरत्वाद्यजुर्हृती चासुरी जगती वा ॥

अग्ने गृहपते गार्हपत्यः

अग्ने गृहपते सुगृहपतिरित्यस्य गार्हपत्यो देवता । चतु पञ्चा-
चरा माघी हृती गार्हपत्यापस्यानि विनियोगः ॥

(१) अस्मादन्नादित्यस्य भूमिर्गन्म रश्मिर्वर्त्त इति कश्चिद्विशेषः । पाठानव-
शेभ्यः ॥

(२) हे इत्यधिक- पाठः ॥

सूर्यस्य सौरम् । (१)

सूर्यस्यावतमित्येतसौरम् । अन्धः पूर्वोक्तम्, सूर्यदेवतम् । प्रद-
क्षिष्यावतने विनियुक्तम् ॥

अग्नयऽहमाग्नेये ।

अग्नेः प्रतपते प्रतपचारियम् । इदमहमित्येते यक्षपी । आग्ने-
ये । अग्निदेवते प्रतपिष्यते विनियोगः, अग्ने विषयत्यचरा प्राजा-
पत्या वृहती सामपक्षिर्वा । इदमहमद्याचरा आसुरी विष्टुप्य-
क्षुःपक्षिर्वा । एतावत्यर्थेनाह अग्नयमासमन्त्राः ॥ अथ पिष्टपिष्ट-
यज्ञमन्त्राणाम् साधारण्यमपिमाह ॥ ८ ॥

पिष्टयज्ञः प्रजापतेरार्षम ।

अथ पिष्टयज्ञयज्ञेन तन्मन्त्रा ज्ञायन्ते । पिष्टयज्ञमन्त्राणाम् प्र-
जापतिर्ह्यधिकृत्यः ॥

अग्नये सोमाय नृदैवे स्वाहाकारमुतेः ।

(१) एतत्सूत्रस्याग्ने "उह विष्णो वैष्णव्यनुष्टुप् ततोऽसीति वज्रान्तेदमे पी-
प्रमगऽहमाग्नेये, अथ मन्त्रपाठनेदेन "अग्ने गृहपते गृहपतिरह एवर्षा गृह-
पत्या भूषासम् ॥ सुगृहपतिरहममर्षा गृहपत्या भूषा ॥ अस्मृतिर्षी गार्हपत्यानि
सन्नु सतर्तऽहिर्मा ॥ अग्नेर्न गृहपते सतर्तऽहिर्माणि सूर्यस्याहममन्त्रावर्ते ॥
इत्यादि विधयित उह विष्णो इति पञ्चममन्त्रायस्थापिष्यत्यहममन्त्रावर्ते । तदमे
ततोऽसि तत्तुर्हपतेमातनुहि ॥ अहिमन्त्रसोहपतिं संपुष्टयामामहिमन्त्रावर्ते (विष्टो-
के ॥ इदमे अग्नेर्ह गार्हपत्यानिऽनुसन्तने ॥ तदमे अग्ने प्रतपतऽइति मन्त्रो
बोधः । उहविष्ण इत्यस्य परमेष्ठीकृषींविष्णुर्वेता अनुष्टुप्सन्धः प्रागमने वि-
नियोगः । ततोऽसीत्यस्य यज्ञो देवता विष्टुप्यक्षुः पुत्रमममन्त्रे विनि ॥ अग्ने-
प्रतऽ अग्नेर्ह मन्त्रावर्त्या वृहतीत्यहो मन्त्रावर्ते वि ॥ इदमह परमे० अग्नेर्ह०
यज्ञु पक्षिर्हो मन्त्रावर्ते वि ॥ इति दर्शपूर्णमासमन्त्रा, समाप्ताः १२ । तदमे
पिष्टयज्ञमन्त्राणां ऋष्यादिकमुच्यते ॥

अग्नये कव्यवाहनाय, सोमाय पितृमते हे यज्ञधी देवे । देवदेव-
त्वे । कस्मात् स ह्यकारयते । अग्नयोर्यज्ञधीरनुते, स्वाहाकारयव-
णात् । स्वाहाकारय देवे एव हविः प्रदानार्थत्वात्, यष्टकारेण वा
स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नम् प्रदीयते श्रुते ॥ । अरुहोमे अग्नयो-
र्विजियोगः । अग्नये । एकादशाक्षरत्वात् । यज्ञस्त्रिष्टुप्भासुरीप-
क्षुक्तिर्वा, सोमाय नवाक्षरा यज्ञुर्हती भासुरी जगती वा ।

अपहताऽश्वासुरम् ।

अपहताश्चोदासुरम् असुरदेवताम् । उल्लेखने विनियुक्तम् ।
आसुरत्वादभ्योच्चारणानन्तरमपि अर्थः कार्यः, चतुर्दशाक्षरा सा-
मीपिण्यश्चासुर्युपिण्यश्वा ।

ये रूपानि कव्यवाहनोऽग्निस्त्रिष्टुप् ।

ये रूपाणीत्यस्या षष्ठः कव्यवाहनी उगदेवता त्रिष्टुप्छन्दः अत्र
चतुर्थस्य व्यूह्येन पूरणम्, प्रथमो द्वांशश्च एव । तैत्तिरीया प्रजाप-
तिः षष्ठः उल्लेखनिधाने विनियोगः ॥

अत्रामीमदन्त पितृये ।

अत्र पितरः, अमीमदन्त, पितरइत्येते हे यज्ञधी पित्र्ये । अग्नयोः
पितरो देवताइत्यर्थः । हयोरप्यष्टादशाक्षरत्वात्सामहृत्यौ षट्गा-
युष्यो वा अपि विनियोगः । अग्नयोरुच्चारणानन्तरमपि अर्थः कार्यः ।

नमो वः पट्स्त्रिष्टोक्तानि ।

नमो वः पितरइत्यादीनि यज्ञूर्ध्वे स्त्रिष्टोक्तानि एषाम् स्वग-
तस्त्रिष्टोक्तैरेव देवतोक्ताः । तत्र परे पित्र्ये इति । परयोः पित्र्यत्वस्य
पृथगुक्तत्वादिर्मानि पित्र्याणि न भवन्तीति प्रतीयते, न रसशोधजी-
वस्वधाघोरमन्युदेवतामीत्यर्थः । अद्यानाम् पशूनाम् नवाक्षराणां
यज्ञुर्हती भासुरी जगती वा । पठस्य एवम् विंशत्यक्षरा ऋगु-

विष्णुं यश्चलिकरणे एवाम् विनियोगः । परे पिथ्ये । गृह्यान् , पि-
तर, एतद्, इत्येते द्वे द्वे यजुषो पित्रदेवस्ये गृह्यान् धोडशाक्षरा प्रा-
कापत्यानष्टुप् । एतद् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् । प्रत्वापतिगायत्री
वा जपे सूचीपामने च कर्मण विनियुते । (१)

आधत्त पितरं गायत्री ।

आधत्त पितरं तीर्थस्य पिथ्या पित्रदेवस्य गायत्रीकन्दक्ता ।
अथ तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम् । पुत्रकामाया. पत्न्या मध्यमपिण्ड-
प्राग्नेत्या विनियोगः ।

कर्जमापी विराट् ।

कर्जं बहुतीरितोयस्य कर्मापी अष्टिवत्या अस्या अपी देवता
विराट्कन्द । इमकाश्रयो विराडिति विराडनुष्टुभा । द्वितीयो
नवकैकेन तू नः । इति पित्रयज्ञमन्त्राणांष्ट्यादिकमुक्तम् । (२) अ-
थान्याधेयमन्त्राणाम् साधारणमुपिमाह ॥ २ ॥

अन्याधेयम् प्रजापतेरार्षम् ।

अथान्याधेयस्यैव तन्मन्त्रा सत्यन्ते । अन्याधेयमन्त्राणाम्
सर्वेषाम् मामान्येन प्रजापतिरूपिदिस्वर्यं अथ तु कृदपि विविधो-
क्तिधीयते तस्योभावापि कृदपी भवतः अथैव विकल्प्यैतान्मृषीमाह ॥

देवानामग्नेर्गन्धर्वाणाम् वा ।

देवानामग्नेर्गन्धर्वाणाम् वा । अन्याधेयमाग्नेमिष्यतुवर्तते अस्या-
धेयमन्त्राणाम् देवा अथवा अग्निर्वा कृदपिः । गन्धर्वा वा कृदपिः

(१) कथं वाहोऽनुष्टुप् तत्रैवमेव गतः ॥ एतदम् गते विप्रो, एतात्पूराप
“उदायुषाम् देवस्यम्, ॥

(२) कृणोऽसि नद्या वाकतिष्ठत् देवस्यितरेकादशाग्नेमयो अथैव दत्ता
योऽष्टौ सैवर्षसा दशाग्ने कथं वाहोऽनुष्टुप् एतदम् गते विप्रो, एतात्पूराप
काशवसासीपात्र म्बोध्यम् ॥

प्रजापतिर्वा पूर्वसूक्तोक्तइति सर्वमन्त्रेषु चत्वारो विकल्पाः ॥

समिधाग्नेय्यश्चतस्रो गायत्रयः ।

समिधाग्निं सुसमिहाय । तत्त्वा । उपत्वाम्नि एतावतस्त्र ऋच-
धाग्नेय्यो अग्निदेवताः । गायत्रीकन्दस्ताः ।

समिधा विरूपाक्षिरसः ।

समिधाग्निमित्यस्या अक्षिरसः पुत्रो विरूपसञ्जः ऋषिः समिदा-
धाने विनियोगः ॥

सुसमिहाय वसुयुतः ।

सुसमिहाय त्रिःश्विषत्यस्या वसुयुतः ऋषिः । अश्वर्षीर्जपे विनियो-
गः ॥

तन्वा भरद्वाजः ।

तन्वा समिद्धिरित्यस्या भरद्वाजः ऋषिः समिदाधाने विनियोगः
अथ छतीये षूचः । उपत्वित्यस्य पूर्वोक्ताएव ऋचयः ॥

भूर्भुवः स्वस्तिस्त्रो महाव्याहृतयोऽग्निवायुसूर्यो
देवताः क्रमेण ।

भूरित्यस्याग्निदेवता । भुव इत्यस्या वायु अरित्यस्याः सूर्य इति ।
भूरिति दैवी गायत्री आसां तिसृष्वामप्यग्निस्यापने विनियोगः ॥

द्यौरिव यजमानार्थीक्षिप्रोक्तदेवता

द्यौरिव भून्नेतीयं यजमानस्याग्नीक्षिप्रोक्तदेवता । दृषेवी अ-
स्या देवमिति यावत् । अक्षेण षट्षिंशदक्षरा ऋग्मन्त्रगती माघी गा-
यत्री वा आषी हहती वा यजमानकर्मके जपे विनियोगः ॥

आयङ्गौः सार्वराज्ञस्तृचो गायत्रोऽग्निः परावररूपे-
य देवता ।

आयङ्गोः, अन्तश्चरति, चिठ्ठं-महामेत्ययम् द्रवः सारपराश्रयः स-
र्पाणां राश्रः कद्रुः धृविष्वापमिसामिनीति तस्याः अयं सारपराश्रः
सारपराश्रीः अस्मद्द्रवस्य द्रष्टुं इत्यर्थः । गायत्रीछन्दः पररूपेणावररू-
पेण च स्तूयमानोऽग्निरस्य द्रवस्य देवता । आयं गौरित्यनेनादित्यरूपे-
णाग्निः स्तूयते । अन्तश्चरसीत्यनेन वायुरूपेण । आदित्यः प्रहः ।
दिवि वा एष हितो दिवि प्रतिष्ठितः । “दिवो ह्यसौ प्रतिष्ठिता ज्यो-
तिष्मानादित्य इति श्रुतेः” । अवरौ वायुः अन्तरिक्षं यत्तियं ग्वायुः पक्षत-
इति अर्वाचीनं च “तद्विं वायुं दधाति । अन्तरिक्षस्य ह्यमान् एते
ज्योतिष्मान् वायुरित्यादि श्रुतेः” । आयङ्गोऽदित्यस्याः स्वतीयः सप्ताचर-
स्तौ नैकीनां अन्तरित्य च तृतीयस्य व्यूहेन पूरणम् । प्रथमद्वितीयपाद-
सन्धौ व्यूहेन छन्दः पूरणम् आहवनीयाग्न्याः पञ्चाने विनियोगः । इ-
त्यग्न्याः धेयसन्धाः ॥ अथाग्निर्होवाणाम् साधारणस्य धिनाह ॥ ० ॥

अग्निहोचम् मज्जापत्तेरार्षम् ॥

अथाग्निहोत्रपदेन तन्मन्त्रः। सत्यसोः। अग्निहोत्रमन्त्राणाम् य-
त्र ऋषिर्ब्रह्मर्षेः। इति वीर्यत तत्रोभावात्पी भवतः प्रजापतिर्ऋषिः। सर्व-
याम् ॥

अग्निर्ब्रह्मर्षिः सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः । (१)

(२) अग्निप्रदीपित एव समिदाग्नि ज्योतिर्लङ्घ्यदेवतर्त्तं सूर्यज्योतिष एव
सूर्यो ज्योतिर्त्तसमिरसौरे सज्जदेवेन वे आग्नेयसौरे इह पुष्टिं लिङ्गोक्तदेवतमग्नयेऽग्ना-
दाय दक्षिणाग्निमन्त्रमित्रमग्नेयमग्नेः यश्चादेन्द्री गृहता समिदसि लिङ्गोक्तम् इ-
हः यन्त्रिः पाठः कारावशात्तागाम् ॥ इहपुत्रमित्यस्य मजापति क्षत्रिणमगृहयतिः
रथिमागृष्टिर्गोश्व देवता यजन्तिज्योदो गार्हपत्ये पूर्वाह्निहोमे विनियोगः । इह पु-
ष्टिं पुष्टिर्त्तदेवतायिह मजाठं रथपतु मजाग्नः ॥ अग्नये गृहपतये रथिमते पुष्टि-
तये रथाह् ॥ अग्नयेऽग्नादायान्नपतये रथाह् ॥ अनामित्रमे' अपरागमिनमुद्
कृति ॥ ॥ इनामत्रम्यश्चरन्मेऽनामित्र पुत्रकृति ॥ इहः यश्चादेन्द्रीः पुरस्ता-

भम् ।

अयम् ते योनिरेतीमासृचम् अग्निदेवत्याम् । अनुष्टुप्छन्दस्काम् भारती भरतस्य पुत्री । देवयज्ञा देवशतघेतो हौ ऋषो द्रष्टारो अपश्यताम् । पादसन्धौ व्यूहेन छन्दःपूरणीयम् ॥

अयमिह वामदेवो जगतीम् ॥

अयमिह प्रथम इति इमासृचम् जगतीछन्दस्काम् वामदेव ऋषि रपश्यत् । आग्नेयीमित्यनुवर्तते तेनास्या अग्निर्देवताः यस्या द्वादशाक्षरापत्वार पादाः साष्टाक्षत्वारिंशदक्षरा जगत्युच्यते । “अष्टाक्षत्वारिंशदक्षरा जगतीति श्रुतेः”, अथ तु चाप्यो द्वादशकः । द्वितीयो व्यूहेनैकादशकः । तृतीयो द्वादशकः एकोना ॥

अस्य प्रत्नांजत्सारो गव्यां (१) वाऽऽग्नेयीं वा पयो देवत्याम् वा गायत्रीम् ।

अस्य प्रत्नामनुष्टुतमित्येतासृचम् गव्याम् आग्नेयीं वा पयोदेवत्याम् वा गायत्रीछन्दस्काम् वत्सारऋषिरपश्यत् । यस्या गौर्देवता । अग्निर्वा पयोवेति पयो देवा विकल्प्याः ॥

तनूपाऽऽग्नेयानि ।

तनूपाऽअग्नेऽसीत्यादीनि चत्वारि यजुषि आग्नेयानि अग्निदेवत्यानि, तनूपा, वर्षादा, इति हे एकादशाक्षरे यजुस्त्रिष्टुभौ । असुराहो वा । आसुरा इति द्वादशाक्षरा यजुःषड्क्षिरासुरी त्रिष्टुभ्या । अग्ने यग्ने तद्ययोद्गाक्षरा आसुर्यनुष्टुप् ॥

इन्धानाऽऽग्नेयी महापङ्क्तिस्त्वयवसानाः ॥ (२)

(१) वत्सार इति, आवत्सार इति “यव,” यो वृत्रकयो पाठ इति, वत्सार इति कारावशालोपपाठश्च शेषः ॥

(२) तत्र महोदन्नास्तीति शेषः ॥

इत्यानास्वः शतमियसृक् प्राग्नेयी षग्निदेवत्या महापट्टिह-
त्तुका श्ववसाना विरामोऽवसानम् । श्ववसानानि विरामस्या-
नानि यस्याम् सा श्ववसाना ताम् तस्या षट्पाचरा षट्पादा सा म-
हापट्टिह पट्टिका वा महापट्टिरित्युक्तत्वात् अथ षट्सप्ताचर-
स्तेतेकोना ॥ १३ ॥

वित्रावसो रात्रिदेवत्यष्टपयोऽपश्यत् ।

वित्रावसो स्वस्तीत्येतद्रात्रिदेवत्यम् यक्षुष्टं पयोऽपश्यत् । “एतेन
हृन्म वा ऋषयो रात्री अस्ति पारुठं० अमग्नुग० इति श्रुतिः । (१)
हादगाचरा यक्षुर्जगती भामगायत्री वा चाचुरी हजती वा प्राजा-
पत्या षेयवा । उपप्रयन्तइत्यत आरभ्य वित्रावसो अस्तिन इत्यन्
तत्तु मन्त्रगणस्याहवनीयोपव्याने विनियोग ॥

सन्तवमानेयम् ॥

सन्तवमानइत्येतद्यक्षुरग्निदेवतम् । षट्पाचत्वारिंशदचरा प्रा-
चीजगती ब्राह्मी अणष्टु, व्वा आहवनीयस्यापि उपविश्य जपे विनि-
युक्तम् ॥

अन्वस्य देवती. सठं०हितेति त्रीणि गव्यानि ।

अथाणाम् गोदेवतेत्यर्थः । अन्वस्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री सप्त-
त्रिंशदचरत्वात् । देवती षट्पाचिगत्यचरा प्राजापत्या त्रिष्टुप्पाधी
अष्टिग्या । सठं०हितासि व्यूहनाष्टादशाचरा ऋग्गायत्री सागहजती
वा । प्राथायाम् प्रति गमने विनियोग । सहितेत्यस्य गोरभिर्दग्मे ॥

उपत्वानियन् प्रयुचम् गायत्रम् मधुच्छन्दा वैश्यामित्रः ।

(१) इयं श्रुतिः शतमियसृक् अणष्टु सुक्तादीनामष्टकाचरइति ॥

(२) देवती इति मध्यमं वो नाडावपन, आहवनीयस्येऽहमकोके शतं कारावयं ॥

देवतेती मुद्राय तेषां च यो गो वैश्व ॥

उपलभ्यते दिवौ । राजन्तम् । स नः पितेर्वेत्सेतत्तृचम् ऋषा व्रतम्
आग्नेयमग्निदेवतम् विज्ञामिनस्य पुत्रो मधुच्छन्दा इत्येव सञ्च
नविरपश्यत् दृष्टवान् । राजन्तमित्यध्या प्रथमद्वितीयौ समाचरौ ।
तेनै धूना, स नः इत्यस्या द्वितीयस्य व्यूहेन पूरणम् । अस्य तृचस्य
गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः ॥

अग्ने त्वञ् चतस्रो द्विपदा आग्नेयीर्बधुः सुवन्धु शु
तन्धुर्वि प्रचन्धुरेकैकशः ।

अग्ने त्वदाऽध्यायः ॥ वसुरग्निः । तत्त्वा गोविष्टः । स नी बोधि
एतायतस्रो द्विपदा आग्नेयीरग्निदेवत्या बन्धादिसञ्ज्ञाचत्वा
रक्षय इत्यर्थः । ङी ङी पादौ यस्याः सा द्विपदा । आसाम् गा
र्हपत्यापस्थाने एव विनियोगः ॥ द्विपदासु विशेषतश्च वेदानुक्रम
स्याम् “द्विद्विपदाश्च समावर्तन्ति, ऋचोऽध्यायने त्वध्वेतारी द्वे
द्विपदे संयोज्य एकैकान्वयम् कृत्वा समाप्नोति । ‘अयुधुमन्त्या द्विपदे
वेत’ ॥

इहे काम्या गव्ये ।

इहे एह । काम्या एत इतीमे यजुषी गव्ये । अनयोर्गोदेवतीत्यर्थः ।
इहे अष्टाक्षरा प्राजापत्या गायत्री यजुरनुष्टुप्वा, काम्या एत । चतु
र्दशाक्षरा आसुषुर्गव्ययाक्रमम् गा प्रतिगमने गौरालम्बे च वि
नियोगः ॥ (१)

सोमानम् ब्राह्मणस्य त्वम् अचम् गायत्रम् ब्रह्मणस्य
तिर्मेधातिथिर्वा ।

सोमानम्, स्वरणम्, यो रेवान्, मा न असद्वत्ये तत्तृचम् ब्राह्म
णस्यतिदेवतम् गायत्रीच्छन्दस्कम् ब्रह्मणस्य तत्तृचमिति धर्मा अपश्यत्

आहवनीयमीक्षमाश्वत्थं यजमानस्य जपे विनियुक्तम् । अत्र सोमो
नमित्यस्याः प्रथमो व्यूहे कृतेऽपि सप्ताक्षरः । तैनेदीना मा नदित्यस्या
द्वितीयः सप्ताक्षरस्तस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

महि वीणाठं सत्यधृतिर्वीरणीरादित्यदेवतम् । तृ-
ष्वङ्गायचम् पथि स्वस्ययनम् ।

महि वीणामबोऽसु । महि तेषाम् । ते हि पुवासद्वल्लेखयुचम् आ-
दित्यदेवतम् गायत्रीछन्दस्कम् वरुणस्याप्रत्यम् सत्यधृतरपश्यत् जपे
विनियोगोऽप्य । महि वीणामित्यस्याः प्रथमवतीयस्य व्यूहेन पूरणम्
न हि तेषामित्यस्य द्वितीयस्य व्यूहेन पूरणम् । ते हीत्यस्या द्विती-
यस्य तृतीयस्य च व्यूहेन पूरणम्, किं च इदम् त्वचम् पथि मार्गे स्व-
स्ययनम् तस्कराद्युपद्रवभयनाशकरम् । मार्गे गच्छतामितायुचजपेन
कुशलेन यशस्वितस्तानप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । स्वस्तीत्यभिनामि नाम ।
अविनाशप्रायकम् ।

कदा चनेन्द्री पथ्यावृहतीम् मधुच्छन्दाः ।

कदा चन भारीरमीत्येतामृचमैन्द्री इन्द्रदेवत्या पथ्यावृहतीछन्द-
स्काम् मधुच्छन्दात्तरपश्यत् जपेणमास्या अपि विनियोगः । य-
स्यावृहतीयः पदो द्वादश्याक्षरः अन्ये त्रयः त्रयः पदा अष्टाक्षराः सा
पथ्यावृहती पथ्यापूर्वखेत्तमीयो द्वादशकृत्स्नोत्तद्व्यतिरेकम् पथ्या-
वृहतीलक्षणम् पृथङ्नास्त तेन वृहत्येव पथ्या वृहतीत्युच्यते ॥

तत्सवितुर्विश्वामित्रः सावित्रीं गावत्रीम् ।

तत्सवितुर्विश्वामित्रेतामृचम् सावित्रम् अविष्टदेवत्याम् गावत्री
नेकांता । व्यूहेन पूर्यतइति केचित् । अस्यापि जपे विनियोगः ॥

परि ते वामदेव (१) आग्नेयीमनिकृताम् गायत्रीम् ॥

(१) परि ते दृढमऽदित्येतासुचम् अग्निदेवत्वाम् अग्निरुक्ताम् ग-
 ध्वेऽग्निपदप्रयोगरहिताम् गायत्रीकन्दस्त्राम् वाभदेवजटपिरपश्यत्
 विज्ञामिचष्टपिरपश्यत् । अत्राधि प्रथमं सप्ताक्षरास्तेपादसन्धी व्यु-
 हेन कन्दः पूर्तिः । अस्या अपि लपएव विनियोगः ॥ १३ ॥

यजमानागन्तुपस्थानमन्त्राः समाप्ताः । अथ शुक्लकोपस्थानमन्त्रस्य
 ऋषिसाह ॥

शुक्लकोपस्थानमासुरैरार्षम् भूर्भुवः स्वः ।

भूर्भुवः स्वरित्येतत्शुक्लकोपस्थानम् पूर्वोक्तदीर्घवात्सर्गोपस्थागा-
 पेक्षया लघूपस्थानम् ॥

आसुरैरार्षम् । आसुरे मध्वृक्षकोपस्थानस्य सर्वमन्त्राणाम्
 साधारणऋषिरित्यर्थः । पूर्वोक्तदीर्घविस्थागापेक्षयाऽप्य शुक्लकत्वम् ।
 तस्यैव स्थाने विकल्पेनाहवनीयगार्हपत्यवाक्यस्थाने विनियुक्तम् ।
 तावेवास्य देवता एकविंशत्यक्षरा ऋगुष्णिक्कन्दः ।

प्रवत्स्यदुपस्थानम् (२) तदुभयमादित्यस्यार्षम् ।

तन्मन्त्राणाम् सर्वेषामीक्षमादित्यऋषिरित्यर्थः ।

नय्ये (३) गार्हपत्यः ।

नये मन्त्रान् मइत्यस्य गार्हपत्यो देवता सप्ताक्षरा देवी जगती
 यजुश्चिन्वा गार्हपत्यस्थोपस्थाने विनियोगः ॥

शठस्था (४) हवनीयः ।

(१) एतन्मन्त्राणि "समिद्धोमेतन्मन्त्रं ब्रजया च भवेत्तन्त्रं" इति मन्त्रार्थे का-
 रावशाखायामधिकं पाठित ॥

(२) सागतेऽपस्थान आदित्यस्येतत् कागवशास्त्रस्यैव पाठः ॥

(३) प्रजापत्यस्यधिकं, कारावशास्त्रस्यैव पाठः ॥

(४) शठऽस्य यजुर्वाहवनीय इति कागवावपाठः ॥

गठेऽस्य पञ्चमेन्द्रियाहवनीयोपस्थाने विनियोगः ॥

अथर्था दक्षिणाग्निः । (१)

अथर्था पितृमित्यस्य दक्षिणाग्निर्देवता अष्टाचरा यक्षुरनुष्टुप्पा-
जापत्या गायत्री वा । दक्षिणाग्न्युपस्थाने विनियोगः ॥

आगन्तुमाहवनीयोऽनुष्टुप् ।

आगन्तुं विश्ववेदसमित्यस्य आहवनीयो देवता अनुष्टुप्कन्द ।
आहवनीयोपस्थाने विनियोगः ॥

अथमग्निर्न्यङ्कुमारिणी (२) गार्हपत्यः ।

अथमग्निर्न्यङ्कुमारित्यस्याऋचो न्यङ्कुमारिणी वृक्षतीक्ष्णम् ।
गार्हपत्यापस्थाने विनियोगः, यस्याऋचो द्वितीयः पादो द्वादशाच-
रः अथैकयोऽष्टाचरा सा न्यङ्कुमारिणी । द्वितीयस्य न्यङ्कुमारिणी-
त्युक्तत्वात् । अथ तृतीयो नवाचरस्तेनैकाधिका ॥

अथमग्निर्न्याहार्यमथनोऽनुष्टुप् । (३)

अथमग्निं पुरीषइत्यस्या न्याहार्यम् पचनोदेवता अनुष्टुप्क-
न्द । अथ प्रथम सप्ताचरस्तेनैकोना दक्षिणाग्न्युपस्थाने विनि-
योगः ॥

वृक्षा मा विष्टुम्बिगङ्गुपा ।

वृक्षा मा विधीतेत्यस्या विराड्गुपा विष्टुप्कन्द एकान्तेनः च-
योदशेन चयोऽष्टकच विराड्गुपेत्युक्तत्वात् । यस्य एकदशाचरा
स्तयः पादाएकोऽष्टाचरः सा विराड्गुपेत्युच्यते । अथ प्रथमो द्वाचरः
तेनैकोना ॥

(१) इदं सूत्रं तद्वैतार्थं । अनुष्टुप्पादं अ-उत्तमं च कारावगाति पतर्धनुःक-
पदा गारतात ॥

(२) वृक्षतीक्ष्णक कारावगाति पादः ॥

(३) इदं सूत्रं तद्वैतार्थं कारावगाति गारतात ॥

येषामनुष्टुप् ।

येषामध्ये तीक्ष्णेतस्या अनुष्टुप् छन्दः ॥

उपहूता महापङ्क्तिः (१) स्वयवसाना ।

उपहूता इह गावश्चेत्या महापङ्क्तिरुन्मत्ता स्वयवसाना पीत्य-
वसानानि यस्याम् सा स्वयवसाना । यस्या अष्टाक्षराः षड्वा सामप-
ङ्क्तिः षडष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्तेः, अत्र पञ्चमो नवाक्षरस्तेनै-
काधिका ॥

तिस्त्रोऽपि वास्तवीः शंयुर्बाह्वस्त्रियः ।

गृहा मेत्याद्याभित्सोऽपि वास्तवी वासुदेवता. उहस्यतेरपत्यं
शंयुर्नामकविरचयत् गृहोपगमने तिस्रसामपि विनियोगः । के-
नाय ब्रह्मस्य गृहपतेः ॥ १४ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः ॥ अथ चातुर्मास्यमन्त्राणाम् साधारणस्यमाह ॥

(१) चातुर्मास्यानि प्रजापतेरार्यम् ।

अथ चातुर्मास्यगर्धेन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । तेन चातुर्मास्यसम्बन्धि-
मन्त्राणाम् सर्वेषाम् एक प्रजापतिवृत्तेरित्यर्थः । यत्र तु ऋषि-
विशेषोऽभिधीयते तत्रोभावपि ऋषी द्वेयौ ॥

प्रजापिनो मारुती गायत्री ॥

प्रजापिनो हवामहन्त्येवा मारुती । मरुतोऽस्या देवता गायत्री
छन्दः षट्मास्यवाचने विनियोगः ॥

यद्ग्रामे मारुतानुष्टुबनिरुक्ता ।

यद्ग्रामे मरुतीयमृक् मारुता मरुदेवता । अनिरुक्ता । मध्ये मरु-
त्यदप्रयोगयुक्ता । अनुष्टुप् छन्दस्ता । करमपात्रहोमे विनियुक्ता ।

(१) अनुवसता अत्र कर्मावस्थ पाठः ॥

(२) उपस्थावक कर्मावस्थ च पाठः ॥

अथ प्रथम सप्ताक्षर चतुर्थी नवाक्षर द्वावष्टाक्षरी । तेन पूर्णञ्छब्दः ॥

सोऽपूयोऽगस्त्य (१) ऐन्द्रामावृतीम् विराजाम् ।

सोऽपूयइतीमावृचम् इन्द्रमरुदेवत्वाम् विराजन् विराट्छब्दस्तामसस्त्यज्ज्विरपय्यत् यजमानस्य जपे विनियोगाऽस्या, यस्यादशाक्षरायत्वार पादा सा विराट् । पञ्चम यज्ज्ञि पञ्चपदा चतुष्पदा विराट्दशका इत्युक्ते । अथैन्द्री मरुत्वतीं जपतीति श्रुतेरेन्द्रा मावृतीमित्युक्तम् । इन्द्रामरुतवाग्वा देवताइत्यर्थः ।

अन्नानुक्रमेत्येषा अनिरुक्ताग्नेय्यनुष्टुप् । (२)

अन्नञ्च नरुक्ताग्नेय्यनुष्टुपः ॥ मध्येऽग्निपदप्रयोगरहिता अस्या अनुष्टुप्छब्दः । अत्र तृतीय सप्ताक्षरस्तनेकानां पञ्जीवाचने विनियोगः ॥

अथभृथ यज्ञदैवतम् । (३)

अथभृथ निधु पुण्येत्यद्यद्युर्मन्त्रदेवतम् । ननु सकनिर्देशादस्य यनुष्टुम् । अष्टाक्षरत्वादेवदशरत्वात् नास्तीत्यनुष्टुपः ॥

पूर्णाद्विं द्वे और्णवाभऐन्द्रावनुष्टुभौ ।

पूर्णाद्वि, देहे मे इतीमे ऋषो ऐन्द्रा इन्द्रदेवते । अनुष्टुपश्च दक्षे प्रोणवाभश्च विरपय्यत् । प्रथमाया दक्षा स्थापनीत आदत्तपदये विनियोगः । द्वितीयायाम्नाडोमे ॥ (४)

अक्षन् (५) हे गौतमऐन्द्रघो पङ्क्तौ ।

(१) अगस्त्यस्य क शप्स्य ष ज ॥

(२) अ स्म सूत्र इत्येषा पद कारावरण नास्ति ॥

(३) अथावमृथ त कारावरण पाठश्च ॥

(४) देदि मस्त्य स्य म त्र भेद नि ते दधौ । निहास नि-राभित-नह-र निहास त मे स्वाहा । ॥ तत्क प्वर्य पाठः ॥

(५) अर्धमद त त कारावरण पाठः ॥

अथ ततो मदात् । सुसन्दर्भगन्धे तीमे ऋषौ इन्द्रदेवस्ये पङ्क्तिरु-
न्दक्ते गीतमन्त्रपिरपश्यत् । आहवनीयोपस्थाने विनियुक्ते । यस्याः
पञ्चपादा अष्टाक्षरा सा पङ्क्तिः पञ्चपदा । अनाष्टमेऽष्टाक्षराः पादा
इति श्रुतात्वात् । सुसन्दर्भगन्धे तीयं सप्ताक्षरा तेनेयमेकांशः । पञ्चम-
योस्तु भव्यध्वेन पूरणम् ॥

मनो नु मानसन् उच्यते च नृधर्माय चम् ।

। मनो न्वाह्वामहे, आन एत । पुनर्न, इत्येतत्पृथक् मानसम् म-
नोदेवतम् गायत्रीरुन्दस्तम् वन्धुर्हृदिरपश्यत् । गार्हपत्योपस्थाने
विनियुक्तम् मनो न्वाति व्यूहनाऽपि सप्ताक्षरः द्वितीयोऽपि तथा ।
तेनेयन् द्वयम् । आन इत्यत्र, द्वितीयः पञ्चक्षरत्वेन च नृधर्मा । पुनर्न इत्यत्र
द्वितीयः सप्ताक्षरः तेनेयमेकांशः ॥

वयर्थं सांमीं गायत्रीम् वन्धुः ।

वयर्थं सांम व्रते इतीमांश्चम् सोमदेवाम् । गायत्रीरुन्दस्ता-
म् वन्धुर्हृदिरपश्यत् । अस्या विनियोगे उक्तो नास्ति ॥

एष ते हे रौद्रे ।

एष ते रुद्र भाग इमे हे रुद्रदेवते यजुषी प्रथमस्य विंशत्यक्षरा ।
प्राजापत्या बृहती सामपङ्क्तिर्वा रौद्राचाम् पुरोडाशानां हेमिवि-
विनियोगः । द्वितीयस्य द्वादशाक्षरत्वाद्यजुर्जगती । अधिकपुरोडा-
शस्यास्तूत्तरीपकिरस्य विनियोगः ॥

अथ रुद्रार्थं (१) रौद्रायौ ।

अथ रुद्रम् (२) भेषजमसीत्येतत् हे ऋषौ रौद्रायौ रुद्रदेवते । अनयो-
रुन्दसी आह ॥

एका पङ्क्तिरपरा ककुप् ।

(१) वनमी रौद्रायति काशरस्य पाठः

(२) एताश्च ते सुदग्धमायोत काण्वशास्तीवपाठः ॥

एका इतिमितीयम् पङ्क्तिछन्दःकाः । द्वितीयपादस्य व्यूहेन पूरणम् । परा (१) यजमसीति ककुपछन्दःका । पङ्क्तिः पूर्वमुक्ता । यस्य द्वितीय पादो दादयाचरः । प्रथमद्वितीयावष्टाचरी । सा ककुपेणम् । मध्यमयेत्ककुबिलुग्नत्वात् । अत्रापि द्वितीये तृतीये च व्यूहेनावरपूरणम् । उभयोर्ये विनियोगः ॥

अथ कन् द्वे अनुष्टुभौ पूर्वस्याम् वसिष्ठः ।

रौद्र्या वैथनुवर्त्तते । अथ कन् यजामह इति द्वे ऋषी अनुष्टुप्छन्दके दृष्टेयते । अथोभयो प्रथमो सप्ताचरी । तृतीयो नवाचरी । तेन व्यूहम् विनाऽपि छन्दः पूयते अनयं मध्ये पूर्वस्याष्टद्वी वसिष्ठः ऋषेः ॥ उत्तरस्यान् साधरणप्रजापतिरेवेदम् । पूर्वस्यां त्रय्यजमानाध्वर्यामीधापाम् अग्निपरिगमने विनियोगः ॥

उत्तरस्य यज्ञमानकुमार्या अग्निपरिगमने विनियोगः ॥

एतदाक्षारपङ्क्तिः । (२)

(१) एतास्मिन् प्र सुव मेतन् सुममात पाठः ॥

(२) एतेन रौद्रग्रन्थापाठकवपञ्चनः । बान स्तमुद्राग्निदेवत्या पाञ्चहन्त्रे पुष्टदेवते सायना प्रभूताऽऽमा । नायत्र कश्यपस्य नारायणऽऽभिह यजमानशिष्य वेदेन धाता ङीदधुर चतुर्विंशतान् दीर्घावृत्वाय छिन्नोक्तदैवतमारी, धापम् ॥ ३ ॥ ईदस पाठ कश्यपस्यैव सर्वत्र नुदमप्याम् । एतेन रुद्रावसेन परो मूर्जयतोऽतीति ॥ अर्चततथन्वा विनाकायम् हृन्वासाभ ईठं स नः । शत्रु श तोऽतीति । यानिना राजाऽवतु भक्षो अस्या जेन । सकममून वक्ष्य ॥ अथ देवा अभिपत्तव्यवृत्तः । ग्मा विनोतु प्रजया धनेन ॥ वाज्यह वाजिनस्थोऽहूतर्जदूनस्य मक्षयामे ॥ राजे वाजा भूयस्म ॥ सवित्रा प्रसूता दैव्य अपि उदन्ते ते तनुम् ॥ दीर्घावृत्वाय वक्ष्यसे ॥ कश्यपस्य त्रायुष जमदग्नेत्या ययम् ॥ यदेवाता प्रजायुष-त-र्मऽभरतु त्रायुषम् ॥ ये पातावृत्तः त्वा-द्वेस्य चायुष वपा ॥ ११ ॥ ते ययामि वृक्षणा जीवन्तये जीवन्ताय ॥ दीर्घावृत्वाय वक्ष्यसे ॥ सुप्रजास्तवाय चात्ता अपो जीवन्ता-

रौद्रीपद्मनुवर्तते । एतस्मै रुद्रेत्यस्याः आम्तारपङ्क्तिश्छन्दः रु-
द्री देवतार । यस्या ऋचोऽथौ पादौ द्वादशाक्षरौ षाद्यावष्टाक्षरौ ।
सा आम्तारपङ्क्तिः असौ वेदाप्तोरपङ्क्तिरित्युक्तेः । अथ तु प्रथ-
मी नवकः । द्वितीयोऽष्टकः तृतीयो एकादशक इति छन्दोचराणि
पर्यन्त एव ह्यमावगिष्टानां रौद्रपुरोडाशानाम् भूतयोः ऋतानाम्
वृचानावासकने विनियोगः ॥

व्यायुपन्नारायणउष्णिहम् यजमानाऽऽशिपम् ।

व्यायुपद्मं जमदग्नेरीतोमास्तृणम् उष्णिक्छन्दस्तां नारायण ऋ-
चिराग्यत् । कीदृशी यजमानागीरेवाच देवता । यजमानस्य त्रये
विनियोगोऽस्याः । यस्या ऋचयत्वारोऽपि पादाः सप्ताक्षराः साऽ-
युष्णिगित्युच्यते । चतुः सप्तकीष्णिगेवेत्युक्तेः ॥

शिवो नरम चौरम् ।

शिवो नामित्येतद्यलुः चौरम् । चरदेवताम् । विंगत्यचरा प्रा-
जापत्या वृद्धतो सामपङ्क्तिर्वा । चरादाने विनियोगः ॥

निवर्त्तयामि लिङ्गोक्तदेवतताशीः प्रायम् ।

निवर्त्तयामीत्येतद्विङ्गोक्तदेवतम् यजमानस्याच प्राधान्यात्स ए-
वाच देवतैत्यर्थः । आशीः प्रायम् । आशीर्बहुलम् । अष्टाव्यस्य-
चरा प्राजापत्या त्रिष्टुप् । आशीं उष्णिग्वा । (१) ऋचिषु यजामुक्तः त-
त्र सर्वत्र साधारणः प्रजापतिरेव ज्ञेयः ॥ १५ ॥

रुद्रैः व्रतम् ॥ ७६ ॥ इति शुक्लयजुः काण्वसंहितायां नवमब्राह्मणे षट्सप्ततकोप-
कायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ सामथगायमग्निज्योतिषन्यासकाऽउपपन्नोऽग-
धरमश्विर्दशतिर्भुवः सप्त प्रधातनो द्वादशमहे पञ्च पूर्णां दधि द्वे अक्षजमामद-
न्तेषु त रुद्र भागो वाजिनां वाज षट्कास्तृतीये नर षट्सर्गजः । ३ । ५ । ७६ ॥
इत्यादि काण्वशास्त्रोक्तसंहितायां पाठश्च बुधैर्बोध्यः ॥

(१) यजने विनियोगः इति पदनिर्वाहः ॥

इति चातुर्मास्यमन्त्राः ॥

अथाम्निष्टोममन्त्राणां सर्वेषां साधारणमेकमपिमाह ॥

अग्निष्टोमः प्रजापतेर्गार्गम् ॥

अग्निष्टोमग्रहणं तन्मन्त्रोपलक्षणाच्च तेनाग्निष्टोममन्त्राणां सर्वेषां प्रजापतिस्तद्वदित्यर्थः । यत्र तु ऋषिविशेषोऽभिधीयते तत्राभा-
वप्युच्यते ॥

एदन्हेऽथत्यष्टी चवसाने ॥(१)

एदमग्नयः, आपोऽथस्वाक, इति इमे द्वे ऋषौ चत्यष्टी । चत्यष्टि
कन्दस्ते चवसाने चवसानत्रययुक्ते । अष्टपद्मचरं कन्दोऽत्यष्टि तत्र
एदमि ते विभिरचरैरधिका । आपइति तु पूर्वैवाष्टपद्मचरा-
ग्युनाधिका । अनयोधिनियोगात्सारेण सप्तमो देवता आह ॥

आद्यावर्द्धर्षौ देवयजनदेवत्यौ ।

एदमग्नयस्तस्याऋच आद्यावर्द्धर्षौ देवयजनदेवत्यौ अरणिपाणि-
रत्वारथपूर्वाङ्गानाम्नाथस्य यजमानस्याचारणे विनियुक्तौ । २ ॥

इमाऽप्रायः ॥

इमाऽप्रायः अमित्यस्य आपो देवता, मोदानन्दने विनिर्भोगः ॥

ओपधे कुगतर्गणम् ॥

ओषधे जायन्तेत्यथ कुगतर्गणं (२)देवता । कुगतर्गणतर्गणि
विनियोगः ॥

स्वधिते चुरः ॥

स्वधितइत्यस्य चुरी देवता । अभनिधाने विनियोगः ॥

(१) एद निस्तस्त्रिष्टुभजाना देवयजनदेवत्यौ इति काण्यस्तवनिर्गुणभाष्ये ॥

(२) कुगतर्गण इति पदं ताठ ॥

आपोऽयस्मानापः

२।१ ।

आपो प्रक्षानित्यस्यापो देवताः । स्यान्नरास्वप्सु प्रविश्य स्नानं विनियोगः । न तु कुम्भोदकेन ॥ (१) ।

दीक्षातपसोर्वासः ॥

दीक्षातपसोरित्यस्य वासो देवता । वासः परिधानं विनियोगः ॥

महीनां नवनीतम् ॥

महीनां पयस्यस्य नवनीतं देवता । यं दशाक्षरा प्राजापत्याऽनुष्टप्सामानुष्टुब्हा । नवनीतेन शरीरांजने विनियोगः ॥ ।

वृत्रस्याञ्जनम् ॥

वृत्रस्यासीत्यस्यांजनं देवता । अष्टादशानरा ऋतगायत्री सामह्वती वा । अञ्जने विनियोगः ॥ ।

चित्पतिर्ह्ये प्राजापत्ये ॥

चित्पतिर् वाक्पतिर्मैत्र्येने हे यजुषी प्राजापत्ये प्रजापतैत्यर्थः । प्राद्या साधुर्पगा व्यूहेन चतुश्चत्वारिंशदनरा भार्यादिष्टुप् । द्वितीयापि तथैव उभयोर्नाभिरुद्ध्वेयजमानपावने विनियोगः ॥

देवो मा मावित्रम् ॥

देवो मा मवितेत्येतत्तमवितृदेवता । आयः पञ्चचत्वारिंशदनराद्यादेकादशराधिका पूर्वाङ्गमेव छन्दः । माभिरध. पावने विनियोगः ॥

आपो दैव्यनुष्टुभाशो ॥

आपो देवानामुत्तमं देवोदेवत्या अनुष्टुप्छन्दस्का । आशीरूपा पावने विनियोगः । अत्र द्वितीय पादो व्यूहेन पूर्यते ।

(१) इत्येव वर्ज्यु-वर्जित्वा-छन्दः प्राजापति मावित्रेति षडनियमः ॥ २।१-दाम्पः इत्यप्यपो देवता. जलम-पादुनपूर्वाद्धानुष्ठुभने विनियोगः ॥

स्वाहा यज्ञं चतुर्णां यज्ञ ॥

स्वाहा यज्ञं । स्वाहोरो । स्वाहा धावा । स्वाहा वातादित्येतेषां चतुर्णां यज्ञेषां यज्ञं देवता । समाचरा देवोजगती यजुः, ऋग्वेदे चतुर्णां ह्यं, अंगुल्यधने विनियोगः । स्वाहित्यस्य देवीउ, ऋक् अहुष्ठ तं सहितयोरुक्तमार्गपूर्वमुच्चारणे विनियोगः ॥

आवात्ये चतुर्णामौदृग्रभणानामग्निः ॥

आकूत्ये प्रयुजे मेधायै ऋषायै सरस्वत्यै एतेषां चतुर्णामौदृग्रभणानामग्निर्देवता । प्रथमद्वितीयचतुर्थानामौदृग्रभणहोमं विनियोगः । तृतीयस्य जपे चतुर्णामपि दद्याच्चरत्वादासुरीविशुद्धन्द यजुः पङ्क्तिर्वा ॥

आपो देवीलिङ्गोक्तदेवता विराट् ॥

आपो देवीर्बृहतीरितीय लिङ्गोक्तदेवता अव्यावापृथिव्यन्तरे च बृहस्पतिदेवतेत्यर्थः । अस्या विराट्छन्दः एकादशानरास्त्वयः पादा यस्य सा विराडुच्यते । दशकास्त्वयं विराडेकादशका येति वचनात् । पञ्च प्रथमो द्वादशाक्षरः । तेनैकाधिका । औदृग्रभणहोमं विनियोगः ॥ १६ ॥

विश्वो देवस्य स्वस्त्यात्रिय सावित्रीमनुष्टभम् ॥

विश्वोदेवस्येतीशसूच सवित्रदेवगामनुष्टुप्छन्दस्कां स्वस्त्यात्रिय ऋषिरपश्यत् । अत्रायो पादौ सप्ताक्षरौ । तेन द्वाभ्याम् । औदृग्रभणहोमस्यास्या अपि विनियोगः ॥

ऋक्सामयोः छण्णाजिने ॥

ऋक्सामयो रेत्यस्य द्वे छण्णाजिन देवता व्यूहेन चतुर्विंशत्यक्षरा प्राजापत्या पङ्क्ते शुक्लछण्णसन्ध्यान्धे, विनियोगः ।

शर्मासि छण्णाजिनम् ॥

शर्मासि शम मे यच्छेत्स्य कृष्णाजिन देवता सप्तदशाक्षरत्वात् ।
 ऋत्गायत्री एकोना । सामानुष्टुप्वा एकाधिका । कृष्णाजिनास
 न्ने विनियोगः ॥

ऊर्गस्य द्विर्गोभिर्दृष्ट मेखलम् ॥

ऊर्गस्य द्विरसीत्वेतन्मेखल मेखलादेवतं यजुरङ्गिरीभिर्दृष्टम् ।
 मेखलावन्धने विनियुक्ता । पञ्चदशाक्षरा चासुरीगायत्री ॥

सोमस्य नीविः ॥

सोमस्य नीविर्दित्यस्य नीविर्देवता । सप्ताक्षरादेवी जगती य
 जुरङ्गिण्या नीविकरणे विनियोगः ॥

विष्णोर्वासः ॥

विष्णोः शर्मासीत्यस्य दासीदेवता । द्वादशाक्षरा यजुर्जगती ।
 गिरः प्रोणेशने विनियोगः ।

इन्द्रस्य सुमस्या कृष्णविपाणा ॥

इन्द्रस्य योने सुप्त यादित्यनयोः कृष्णविपाणा देवता । इन्द्रस्यैते
 सप्ताक्षरा देवीजगती । जन्माटीपस्पर्गने विनियोगः । सुमस्या यद
 क्षरा यजुर्गायत्री । देवीचिष्टुया । भूम्युत्पत्तये विनियोगः ॥

उच्छ्रयस्त्र दण्डः ॥

उच्छ्रयस्त वनस्पतइत्यस्य दण्डो देवता । दण्डोऽश्वये विनियोगः
 द्वादशत्यक्षरा सामचिष्टुप् ॥

व्रतं यज्ञः ॥

व्रतं कण्ठेत्यस्य यज्ञो देवता । व्रतकरणप्रेषे विनियोगः, ध्यूहेन
 चतुर्विंशत्यक्षरा प्राजापत्यापङ्क्तिः ॥

दैवीं धीः ॥

दैवीं धय मत्वस्य धीर्देवता । द्वाविंशदक्षरा प्राजापत्या जगती ।

उपस्यर्गने विनियोगः ॥

येदे वा वाक्प्राणीदानी चक्षुः श्रोत्रमध्यात्ममग्नि-
मिवावरुणावाद्रित्यो विश्वेदेवाअधिदैवतम् ॥

ये देवा मनोजाताइत्यस्य मन्त्रस्याध्यात्मिं आत्मनि अधिकृत्यात्म-
नि विषये स्वमरीरे वा प्राणीदानी चक्षुः श्रोत्रं ऐ ता । तथा
अधिदैवत देवतास्वधिकृत्य देवतासु मध्ये अग्निमिवावरुणावाद्रि-
त्यो विश्वेदेवादेवताः । तथा च श्रूयते " । इमे वै प्राणा मनोजाता
मनोजो दक्षकतवी वागेवाग्नि प्राणीदानी मिवावरुणौ चक्षुरा-
द्रित्य आच विश्वेदेवा एतासु हेवास्यैतदेवतासु हुत भवतीति" इम-
मष्टाविशत्यक्षरा प्राजापत्याचिद्विष्टुम्रतमक्षणि विनियोगः ॥

अवा अपी जगती ॥

खावाः पीताद्रीयसृक् आपी अग्निदेवता जगतीकन्दस्का । य-
स्याचत्वारः पादा द्वादशाक्षरा सा अष्टाक्षरानेष्टदक्षरा जगती ।
नाभ्यालम्बे विनियुक्ता । अत्र तु प्रथमद्वितीयावेकादशकी ।
ततो द्वौ सप्तकी । एको वा चतुर्दशक । ततएको द्वादशक इति ।
जगती वा । पादानामनयताक्षरत्वात् । तस्यासु नियमाभा-
वात् ॥

इयं ते लोष्ठम् ॥

इयं ते यज्ञिवेत्यस्य लोष्ठं देवता । अष्टाक्षरा यजुरनुष्टुप् । कण्ठ-
विषाणया भीष्ठादाने विनियोगः ॥

अपो मूत्रम् ॥

अपो मुक्षामीत्यस्य मूत्रं देवता । मेहने विनियोगः ।

इयं त्रयो वेंगन्यक्षरा

तेनैकादशिका सामचिद्विष्टुप् । एकोनापार्यो । गायत्री वा ॥

प्रथिव्या लोष्ठम् ॥

प्रथिव्या सश्वेतस्य लोष्ठं देवता । पृथक् देवी विष्टुप् । य-
जुर्गायत्री वा । गृहीतस्य लोष्ठस्य प्रतिप्रक्षेपे विनियोगः ॥

अग्ने त्वमग्नेय्यनुष्टुप् ॥

अग्ने त्वत्त्वं सुनागृहीतीयमाग्नेयी अग्निदेवत्वाऽनुष्टुप्छन्दस्का । अ-
थ प्रथमश्रुचौ समाचरो । तेन दृश्युना । स्वापमारम्भे सञ्चारणे विनि-
युक्ता ॥

पुनर्मनऽग्नेयम् ॥

पुनर्मन इत्येकदाग्नेय । अग्नेदेवतं । यजमानस्य विबुद्धस्य वाच-
ने विनियुक्तं । इयं चतुःपञ्चाशदक्षरा ब्राह्मी ब्रह्मणी ॥

त्वमग्ने वत्स अग्नेयी गायत्रीम् ॥

त्वमग्ने व्रतपाद्दीमावृचमग्निदेवता गायत्रीछन्दस्का वरसक्तपि-
रपश्यत् । अथ प्रथमोऽष्टकः द्वितीयः षट्कः स दृश्युनेन सातकः । तृ-
तीयोऽपि व्यूहेन षट्कः तेनेय प्रतिष्ठा सञ्ज्ञा गायत्री भवति । विप-
रीता प्रतिष्ठेत्युक्तेः । दीक्षितस्य क्रोधावत्वभाषणयोः प्रायश्चित्तार्थोच्चा-
रणे विनियोगः ॥

रास्त्रेयसौम्यम् ॥

रास्त्रेयसौमित्येतत्सोमदेवतं । सौम्यमिति सोमाद्यण् । द्वाविंश-
त्यक्षरा सामविष्टुप् । नवमस्यानन्तवाचने विनियोगः ॥

एषाते हिरण्याज्यदैवतम् ॥

एषा ते शुक्रतनूरित्येतद्यजुर्हिरण्याज्यदैवतं । त्रयस्त्रिंशदक्षरा स-
क् विष्टुप् । बर्हिस्तृणवद्धस्य हिरण्याज्यमध्ये निधाने विनियो-
गः ॥

सूरसि वाग्दैवतम् ॥

नृसीत्वेतत् वाग्देवता । नवस्त्रिमद्वरा नवक्रोष्टुप् वाग्देवता
मे विनियोग ॥

शुक्रमसि हिरण्यम् ॥

शुक्रमसीत्यस्य हिरण्य देवता षष्ठाद्वरा नवक्रोष्टुप् वाग्देवता
मे वा । हिरण्यस्योद्वरे विनियोग ॥

चिदसि गो. सोमक्रयणी वाग्रूपाध्यारीपकल्पन-
या ॥

चिदसि मनासीत्यस्य यजुष सोमक्रयणीर्देवता । कथा बुद्ध्या
वाग्रूपाध्यारीपकल्पनया । वाग्रूपस्य सोमक्रयण्या या अध्यारीपकल्पना
आरोपबुद्धितया । वाग्रूपेवेय सोमक्रयणीतिबुद्धितया । “वाग्वै सो
मक्रयणीति दानेनेति श्रुते” ॥ इयम् व्यूहितषष्ठाद्वरा ज्ञात्री प
क्ष्ति । अस्ति गङ्गाती वा सोमक्रयण्यभिगन्तवे विनियोग ॥ १७ ॥

वसुधैवकुतुबुद्धती वा सोमक्रयण्या स्तुति ॥

वसुधैवदितिरसीत्येषा षष्ठगुप्तुष्वन्दस्का । बुद्धती वन्दस्का
वा चतुस्त्रिमद्वराद्विकल्प । द्वाभ्यामधिकाऽनुष्टुप्वा । द्वाभ्या
मूना बुद्धती वेति । सोमक्रयण्या स्तुति । अत सोमक्रयण्येषाच दे
वतीत्यर्थ । यायज स्तुयत सा तत्र देवता भवतीति प्रागुक्तम् । सोम
क्रयण्या अनुगमने विनियोगः ॥

अदित्या ऽआज्यम् ॥

अदित्यास्त्वा गृह्णेत्यस्याव्यन् देवता । वि षद्वरा नवक्रोष्टुप्
सोमक्रयणीपदे चतुष्टुहीतहोमे विनियोगः ॥

अस्मै पणाम् लिङ्गोक्तादेवताः ॥

अस्मै रमस्तेतादीनाम् पणाम् यजुषाम् लिङ्गेनैव देवता उक्ताः ।

तत्राक्षे रत्नस्रोतस्य पदम् पांसुरूपं देवताः । पञ्चाक्षरा देवीपङ्क्तिरुन्दः । पदपरिलेखने विनियोगः । अक्षौ ते दम्भुरित्यस्य पदम् देवता । पञ्चाक्षरा देवीपङ्क्तिः पदस्य स्थाव्यामावापे विनियोगः । ओ राय मै रायइत्यस्य यजमानो देवता अक्षरा देवमुष्टुपङ्क्तम् । यजमानस्य पदमतिग्रहणे विनियोगः । मा ययमित्वाग्नी देवता । एकादशाक्षरा यशुस्त्रिष्टुप् । आत्मास्तम्भे विनियोगः । तो तो रायइत्यस्य पञ्चीदेवता चतुरक्षरा देवी बृहती । पञ्चीवाचने विनियोगः ॥

अमरस्ये पटन्याग्नीरास्तारपङ्क्तिः ॥

अमरस्ये देव्येतीयसृक् प्रास्तारपङ्क्तिरुन्दस्ता । पटन्याग्नीदेवता । पञ्चीवाचने विनियोगः, यस्या आद्यो हो पादावष्टाक्षरो । तृतीय-चतुर्वर्द्धोदगाक्षरो सा प्रास्तारपङ्क्तिः । “अन्त्यो चेदास्तारपङ्क्तिरित्युक्ते.” ॥

एष ते लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

एष ते गायत्री भागइत्येतद्यजुस्त्रिङ्गोक्तदेवतम् । ध्यूहेन षट्षष्ट्यक्षरत्वादमाङ्गी त्रिष्टुप् ॥ लिङ्गादध्वर्युदेवता । हे अध्वर्यो त्वम् मम इत्येवन् सोमाय ब्रूतादिते सम्बोध्यमानत्वेन प्राधान्यात् । सोमो वा देवता । तस्य स्रूयमानत्वात् । वाचने विनियोगः ॥

आस्माकोसि सीम्यम् ।

आस्माकोऽसीत्येतत्सोमो देवतम् ध्यूहेनाष्टादगाक्षरा ऋगाय-त्रयी सामवृहती वा सोमालम्भे विनियोगः ॥

अभित्यर्ठं साविठ्यष्टिः ।

अभित्यमितीयसृकसावित्री सविष्टदेवता अस्याः अष्टि, रुन्दः

“चतुःपदचरा अष्टिरित्युच्यते अथ यस्यामेतिरिति, पञ्चाक्षरा, अगु-
प्राप्यन्त्विति व्यूहयेन पूरणम् सोममाने विनियोगः ॥

प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वा शुक्रान्त्वा सौम्यानि ।

प्रजाभ्यस्त्वा, प्रजास्त्वानु । शुक्रान्त्वा शुक्रैषेत्येतानि यक्षांसि सो-
मदेवत्यानि । प्रजाभ्यस्त्वा चतुरचरा दैवी बृहती । उष्णीषिण बभूवने
विनियोगः । प्रजाभ्यस्त्वा । पञ्च दशाचरा आसुरी गायत्री अङ्गु-
ल्या मध्ये विवरणे विनियोगः । शुक्रान्त्वा विंशत्यक्षरा प्राजाप-
त्या बृहती वाचने विनियोगः ॥

समिऽस्ये लिङ्गोक्ते ॥ (१)

सम्ये ते, अस्म्ये ते इत्येते द्वे लिङ्गोक्तदेवते । सोमविक्रयिदेवते इ-
त्यर्थः । तस्य सम्बध्यमात् । सम्ये चतुरचरा दैवी बृहती । हिर-
ण्येन सोमविक्रयिद्वद्व्यगिधिनीकरणे विनियोगः । अस्म्ये ते पञ्च-
चरा अङ्गुर्गायत्री । देवी त्रिष्टुप् । अजमानसहितनिधाने वि-
नियोगः ॥

तपसो ह्येऽन्वा ।

तपसस्तनूस्त्वस्य यजुर्वीऽह्ये प्रथमे माने अजादेवताः ॥

अह्ये सोमः ।

अस्यैव यजुर्वी द्वितीयेऽह्ये परमेष्ठ यजुनेत्यस्मिन् । द्वितीये माने
सोमो देवता । समस्ताया एकविंशत्यक्षरत्वादेर्काधिका षट्कुपट्-
क्तिः । एकोना प्राजापत्या जगतीया । द्वयोर्व्याहृतीर्वाचने विनियोगः ॥

मित्रो नऽइन्द्र य सौम्ये ।

मित्रो नऽइन्द्र, इन्द्रशोकमित्येते द्वे सौम्ये सोमदेवते मित्रो न

इत्यस्य गवाधरा यजुर्वृहती अजासमर्पणे सोमादा ने च विनियोगः ।
इन्द्रयोरुम् । व्यूहेन विंशत्यधरा प्राजापत्या वृहती सामपङ्क्ति
र्वा सोमो देवता । ऊरौ सोमे निधाने विनियोगः ॥

स्नानादीनि धिष्यन्तानामानि ।

स्नान आजित्यस्य मन्त्रस्य स्नान आजित्यादीनि धिष्यन्तानामानि
देवताः । "एतानि वै धिष्यन्तानान् नामानीति श्रुतेः" । (१) स्नानाद-
ब्रह्मणो देवता । द्वाविंशत्यधरा प्राजापत्या जगतौ जपे विनियोगः ।

परि माऽग्नेयी पुरस्ताद्वृहती ।

परि माऽग्नेत्येवाग्निदेवता पुरस्ताद्वृहती इन्द्रस्त्वा वाचने वि-
नियुक्ता । यस्या चायः पादौ द्वादशाधराः । अग्नये अयोऽष्टाधराः सा
पुरस्ताद्वृहती "आययेत्पुरस्ताद्वृहतीत्युक्ते" । अथ प्रथमद्वितीयपा-
दयोर्व्यूहेन पूरणम् । तृतीयचतुर्थपादसम्बो व्यूहेन इन्द्रपूर-
णम् ॥

प्रतिपन्थ्यामनुष्टुप्प्रथिदेवत्या ।

प्रतिपन्थ्यामपञ्चहीतीयम्क् अनुष्टुप्प्रथि देवत्या । पन्था
अस्या देवता इत्यर्थः । अत्रापि सुप्रसिद्धा गामिनि व्यूहेन पूरणम्
जनः प्रतिगमने विनियोगः ॥

अदित्याः कृष्णाजिनम् ।

अदित्यास्त्वगित्यस्य कृष्णाजिनं देवता । अष्टाधरा यजुरनुष्टुप्
प्राजापत्या गायत्री वा । कृष्णाजिनास्तरणे विनियोगोऽस्य यजु-
षः ॥

अदित्यै सौम्यम् ।

। अदित्ये सदभासीदित्यस्य चतुरनुष्टुप्छन्दस्तम् श्रीमो देवता ।
अग्नौ सोमनिधाने विनियोगः ॥

अस्तभ्नात्त्रिष्टुभौ वारुण्यौ ।

अस्तभ्नायाम् । वनेषु अन्तरिक्षमिति द्वे ऋचौ त्रिष्टुप्छन्दस्ते
वारुण्यौ वरुणदेवत्ये अस्तभ्नादित्यस्य वाचने विनियोगः । वनेषु
वीत्यस्य सोमपर्यायवृत्तेन परिततने विनियोगः । अथ प्रथमस्तुतीय
पादयोः पादौ गच्छन्तं पूरणम् ॥

सूर्यस्यानुष्टुप्छण्डान्निनम् ।

सूर्यस्य चतुरित्यनुष्टुप्छन्दः छण्डान्निनम् देवता । छण्डान्निन-
स्य पुरस्तादात्मन्ने विनियोगः ॥

उत्स्राजध्वंशताननुष्टुभी ।

उत्स्राजितमितीश्वरम् आगच्छी । अगच्छवाहास्य देवतेत्यर्थः
उदध्वंशतीक्ष्णः । यस्याज्यं पादा द्वादशाक्षरा । “मोर्ध्वंशती
विजगत्तुर्ध्वंशतीत्युक्ते” । एकीनेयम् । अथ प्रथमं पादं द्वादश
रो विपरीतम् वा । अनुष्टुप्छण्डे विनियोगः ।

भद्रो मे सौम्यम् ।

भद्रो मेऽसीत्येतत्सोमदेवतम् । एकं न सप्तत्यक्षरत्वादिकाक्षराभि-
का अत्यष्टिच्छन्दो वाचने विनियोगः ॥

नमो मित्रस्याभितपनः सूर्य सौरी जगतीम् ।

नमो मित्रस्येतीमांश्चमं सारीं सूर्यदेवताम् । जगतीछन्दस्ताम
भितपनं सूर्यं च देवपश्यन् । अभित सर्वतस्तपतीत्यभितपनः ।
अथमाचार्योपादित्यमानसत्वं । अष्टाक्षराविंशदक्षरा जगती
वाचने विनियोगः ॥

वरुणस्य पञ्च वारुणानि ।

वहस्योत्तमम्भनमसीत्यादीनि पञ्च यजूषि वहस्यदेवतानि । पा-
चस्य नवाक्षरा यजुर्वृहतीहृन्दः । उत्तमम्भेनानसस्तम्भने विनि-
योगः द्वितीयस्य दश, चरा यजुःपङ्क्तिः । आसन्व्यभिन्नर्गने विनि-
योगः । चतुर्वक्ष्य एकादशाक्षरा यजुःत्रिष्टुप् । कम्पाजिनास्तरवे
विनियोगः । पञ्चमस्य द्वादशाक्षरा यजुर्जगती । आसन्व्या सोम-
निधाने विनियोगः ॥

या ते सौमो त्रिष्टुभम् गीतमः ।

‘या ते धामानीत्येताम् सोमदेवता त्रिष्टुप् हृन्दस्ताम् गीतमह-
विरपश्यत् । वाचनेऽस्य विनियोगः । चतुर्वक्ष्यारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ॥
अष्टौ पुरषम् ॥ १८ ॥

अग्नेस्तनूरमि पञ्च वैष्णवानि ।

अग्नेस्तनूरमीत्यादीनि पञ्च यजूषि विष्णुदेवतानि इदिर्यहवे
विनियुक्तानि । अग्नेस्तनूः दशाक्षरा यजुः, सोमस्य एकादशाक्षरा
यजुःत्रिष्टुप् । अ तेषु द्वादशाक्षरा यजुर्जगती ॥ श्वेनाय स्वा ।
वजुर्जगत्येव । अग्नेये स्वा । त्रयोदशाक्षरा आसुर्यं त्रिष्टुप् ॥

अग्निः शकलम् ।

अग्नेस्तनूरसीत्यस्य शकलम् देवता षडक्षरा यजुर्गोमती । दे-
वी त्रिष्टुवक्षः । शकलाद्यानि विनियोगः ॥

दृषणौ (१) दर्भतरुणके ।

वृषणोऽस्य इत्यस्य दर्भतरु देवता । चतुरक्षरा देवीयूहती दर्भद्वय-
योर्निधाने विनियोगः ॥

सूर्यश्यासि त्रयाणाम् लिङ्गोक्ता देवताः ।

सर्वश्यासीत्यादित्रयाणाम् यजुषाम् देवता लिङ्गेनैवोक्ताः । तयो-

वैष्णवीत्यधरारण्यदेवता । चतुश्चरा देवी हृदयी । अधरारणि-
भानि विनियोगः । आयुरित्यथ छतम् देवता । देवी हृदयी । आ-
न्यस्यालीसंस्कार्यने विनियोगः । पुरुरवाइत्यथोत्तरारणिदेवता । प-
ञ्चचरा यक्षुर्गोचरो । अधरारण्येदपरि प्रसन्ननिधाने विनियोगः ॥

गायत्रेण श्रीग्याग्नेयानि ।

गायत्रेण त्वा, षैष्टुमेन त्वा, नागतेन त्वा, एतान्यग्निदेवतानि ।
मन्त्रेण विनियुक्तानि । त्रयाणामपि एकादशाक्षरा यक्षुजिष्टम् ॥

भवतं नः पङ्क्तिः ।

भवतम् न इत्यस्याः पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा
पङ्क्तिः । अथ तु छतीय पदक्षरः । चतुर्थो दशाक्षरः । अन्त्ये-
ष्टाक्षराः । तेनेप्रमार्पो पङ्क्तिरिति युक्तम् । पादानामनियताक्षर-
त्वात् ॥

अग्नावग्निर्विराट् । (१)

अग्नावग्निरित्यस्य विराट्पङ्क्तिश्छन्दः । यथप्यत्र विराडिति
पाठः । दशाक्षरेयत्तुभिः पादैर्विराड्भवति “विराड्दशकाइत्युक्ते”
। अथ तु द्वितीयवत्तुर्वाविकादशाक्षरो । तेन द्वाभ्यामक्षराभ्यामूना
विष्टुषापि विराट् इत्युच्यते । “द्वाभ्याम् विराड्क्षरात्रावित्युक्ते” । त-
न्नेयम् विराट्विष्टुम् । न तु विराट्पङ्क्तिरिति ॥

एतयोर्निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते ।

एतयोर्भवतम् नः । अग्नाऽग्निरित्येतयोर्निर्मथ्याहवनीयावग्नी
देवते । निर्मथ्यस्य हवनीयस्य निर्मथ्याहवनीयो एतौ द्वावग्नी दे-
वते इत्यर्थः । भवतम् न इत्यस्याग्नावग्निमासने विनियोगः । अग्नाव-
ग्निरित्यस्याप्याहुर्हीमे विनियोगः ।

आपतये वायव्यम् ।

आपतयत्येतद्यजुर्व्यादेवतम् । अष्टाविंशत्यक्षरा प्राजापत्या
त्रिष्टुप् । धोदस्य वप्रदाने विनियोगः ॥

अनाधृष्टमाज्यम् ।

अनाधृष्टमसीत्यस्याज्यम् देवता अग्नेन द्वाचत्वारिंशदक्षरा प्रा
जा उच्यते । तानूनप्रसंमर्शने विनियोगः ॥

अग्ने व्रतपाऽआग्नेयम् ।

अग्ने व्रतपाइत्येतद्यजुरग्निदेवतम् समिदाधाने विनियुक्तम् ।
अष्टापञ्चाशदक्षरत्वादद्याभ्यामधिका शक्नोती वा । द्वाभ्यामूना अति
शक्नोती वा नाहो षष्ठं तेषां ॥

अठ० शुरठे० शु. प्रकृतिश्चतुरवसाना सौमी । (१)

अठ० शुरठे० शृष्ट इति इत्यस्य चतुरवसाना प्रकृतिश्चन्द्रस्ता च.
त्वाय्यवसानानि विरामस्थानानि यस्याम् सा तथा । सौमी सीम-
देवता । सीमाप्यागने विनियुक्ता । चतुरभीत्यक्षरा प्रकृतिः । अक्ष्यो-
ऽर्च्योऽर्चिः । अग्न्योऽर्च्योऽर्चः ॥

एटारायऽइत्यं (२) लिङ्गोक्तदेवतः ।

अग्निदेवते ते माधवाचार्याः । अग्नयेषाम् ए रायः कृतम्, आ-
वाष्टयेषां वा । प्रस्तरनिग्धवेऽस्य विनियोगः ॥

या ते (३) त्रीण्यग्नेशानि ।

या ते अमरइत्यादीनि त्रीणि यजूर्वाग्निदेवतानि उपसत्स स्रुवे-
ष्याण्यद्वाग्ने विनियुक्तानि प्रत्यक्षम् तमेष प्रथमा षट्क्विष्टुप् । अग्न

(१) प्रकृतिः षट्क्षराया इति कारावशात्तत्विपाठः ॥

(२) अग्न्योऽर्च्यो इति कारावशात्तत्विपाठः विशेषः पाठो बोध्यः ॥

(३) अग्ने इति षट्क्षराया कारावशात्तत्विपाठः ॥

स्त्रिंशद्भिरत्वात् । हरेःश्रया, रघुःश्रया, अपि एकाधराधिके चतुर्विंशतिभावेव ।

तप्तायनी चत्वारि पार्थिवानि ।

तप्तायनी मेऽसीत्यादीनि चत्वारि यजूर्पि पार्थिवानि पृथिवी-
देवतानि चतुर्णामपि चात्वालपरिलेखने विनियोगः । तप्तायनी
यजुश्चरा यजुर्गायत्री, तप्तायनी च तथैव । तृतीयचतुर्थौ सप्ता-
चरे द्वौ जगत्सौ यजुश्चरौ वा ॥

विदेहान्नेयम् ।

विदेहान्नेरित्येतद्यजुरग्निदेवतम् । चात्वाले प्रहरणे विनियुक्त-
म् । अष्टादशानरा यजुर्गायत्री ॥

अनेऽचिरो योऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्तानि ।

एतानि षोडश यजूर्पि लिङ्गोक्तदेवतानि । तत्र अग्नेऽश्चरः ।
अग्निर्देवता । अष्टादशानरा यजुस्त्रिष्टुप् । पुरीषहरणे विनियो-
गः । योऽस्याम् । अग्निरेव देवता । हा यजुश्चरा सामत्रिष्टुप् । पु-
रौयन्निवापे विनियोगः । अनुत्वा । अत्र उत्तरयेदिम् प्रत्ययान्तर-
मानी ऋचिचयी देवता । अष्टादशानरा राजापत्या गायत्री । पुरीषह-
रणे विनियोगः । यो द्वितीयस्याम् । यस्तृतीयस्यामित्यनघोरमग्नि-
र्देवता । “(१) स वा अग्नीनामेव नामानि यजुर्नृहरति यावा अमू-
न् देवा अपेऽग्नीन्हेवाय प्राहणत ते प्राधन्वस्तऽहमा एव पृथिवीरु-
पासर्पमिमामहेव हे अस्याः परे इत्युक्तेः” । परे अस्तरेणम्
द्यौश्च । द्वितीया पृथिव्यन्तरितम् तृतीया पृथिवी द्यौरिति ॥

सिठं० ह्यसि चयाणाम् वेदिः

सिठं० ह्यसि सप्तसप्तहोत्रादीनाम् चयाणाम् उत्तरयेदिर्देव-

ताः । प्रथमस्य उत्तरवेदिष्यहेन विनियोगः । द्वितीयस्य प्रोक्षणे ।
तृतीयस्य सिकतोपकिरणे । चयाणामपि पञ्चदशाक्षरा आसुरी
गायत्री छन्दः ॥

इन्द्रोपश्चतुर्णामुत्तरवेदिः ।

इन्द्रोपस्वा । प्रचेतास्वा । मगो जवास्वा, विश्वकर्मास्वा, इत्थि-
तेषाम् चतुर्णां यजुषाम् उत्तरवेदिर्द्वया । उत्तरवेदिप्रोक्षणे विनि-
योगः । तत्र प्रथमचतुर्थयोस्त्रयोदशाक्षरा आसुरोविष्टुप् । द्वितीय-
स्य दशाक्षरा यजु पङ्क्तिः । तृतीयस्य चतुर्दशाक्षरा आसुर्युष्णि-
कसामोष्ण्या ॥

इदमहमापम् ।

इदमहन् तप्तम् वारित्यस्यापो देवताः । षोडशाक्षरा प्राजाप-
त्याऽनुष्टुप् । प्रोक्षणीयेष्वपि निनयने विनियोगः ॥

सिठं० ह्यसि पञ्चानाम् वाक् ।

सिठं० ह्यसि स्वाहेत्यादीनाम् पञ्चानाम् यजुषाम् वारदेवता ।
नाभिस्थाधारणे विनियोगः । प्रथमस्य दैवीपङ्क्तिछन्दः । द्वितीया
नवाक्षरा यजुर्वृहती । तृतीया त्रयोदशाक्षरा आसुर्यनुष्टुप् । च-
तुर्थी षोडशाक्षरा सामानुष्टुप् । पञ्चमी चतुर्दशाक्षरा सामो-
ष्णिक ॥

भूतेभ्यः सुक् ।

भूतेभ्यस्त्वित्यस्य स्रग्देवता चतुरक्षरा दैवीवृहती स्रगुद्यमने वि-
नियोगः ।

ध्रुवोऽसि परिधयस्त्रयाणाम् ।

ध्रुवोऽसि, ध्रुवचिदसि, अणुचिदसीत्येतेषाम् त्रयाणाम् परि-
धयो देवताः पैतृदारवपरिधिपरिधाने विनियोगः । ध्रुवोऽसि ।

षष्ठाक्षरा माजापत्या गायत्री- । द्वितीयद्वितीययोर्दशाक्षरा यजुः
पङ्क्तिः ॥

यन्नेः (१) सम्भारा गुल्गुत्वाट्यः ।

यन्नेः पुरीषमसीत्यस्य गुल्गुलुसगन्धिते जनवृष्णोमुक्ताः सम्भारा
देवताः । सप्ताक्षरा देवी जगती : सम्भारनिर्वापणे विनियोगः ॥१८॥

युञ्जते श्यावाश्वः सावित्रीम् (१) जगतीम् ।

युञ्जते मगदमीमाम् सावित्रीम् सवितृदेवताम् । जगतीकन्दस्ता-
म् श्यावाश्वकृत् पेरपश्यत् । षष्ठाक्षरा विमदक्षरा जगती चतुष्पा-
दा । स्वाहा पृथग्यगु गान्तादायै चतुर्द्वितीहोमस्य विनियो-
गः ।

इदम् विष्णुर्नेधातिथिर्वैष्णवीड् गायत्रीम् ।

इदम् विष्णुरितोमाश्वम् विष्णुदेवताम् गायत्री कन्दस्ताम् मे-
धातिथिकृत् पेरपश्यत् । दक्षिणस्थानसो दक्षिणे वर्जनि हिरण्यस्यो
परिहोमे विनियोगः । अस्याः द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः तैनेका-
ना ॥

इरावती वसिष्ठस्त्रिष्टुभम् ।

इरावती धेनुमती इतीमाश्वम् विष्णुदेवतान् विष्टु पञ्चकन्दस्ता-
म् वसिष्ठकृत् पिरपश्यत् । अत्रैव वैष्णवीमित्यनुवर्तते । उत्तरस्थान-
सो दक्षिणवर्जनि हिरण्यस्योपरिहोमे विनियोगः । चतुष्टत्वारिंश-
दक्षरा विष्टुप् । द्वितीयपादे च दशान्वरः अस्याः द्वादशाक्षरः ।
आर्षोविष्टुर्वापदानामन्यताक्षरत्वात् ॥

देवथ तावत्तधुरौ ।

(१) भस्म सम्भारा इति काशान्वसर्वेनृदमाटात्सहितायामपि भस्मास्पशेरिति
पाठः शोध्यः ॥

(२) सावित्रीमेति तत्र पाठः ॥

देवयुतावित्यस्याचधुरी देवते । अचधुरीक्षने विनियोगः दशा-
चरा यज्ञःपङ्क्तिः ॥

प्राची स्वङ्गोष्ठमत्र(१) हविर्हानी ।

प्राची प्रेतम् । स्वङ्गोष्ठम् । अत्र रमेथामित्येषाम् अयाणाम् यज्ञ-
ग्राम् हविर्हानी देवते । प्राची प्रेतम् अयाधिग्रत्यक्षरत्वादेकाऽधिका
सामविष्टुप् एकीना अपी गायत्री वाचने विनियोगः । स्वङ्गोष्ठम्
पञ्चविंशत्यक्षरत्वादेकाधिकाऽक्षराऽष्टुप् स्वर्जनानमित्ते वाचने वि-
नियोगः । अत्र रमेथाम् । दशाचरा यज्ञःपङ्क्तिः । अगसोरभिमत-
णी विनियोगः ॥

विष्णोर्नु तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ आद्ये यजुरन्ते ।

विष्णोर्नुकम् । दिवो वा । प्रतद्विष्णुरित्येतास्त्रिस्तम्भेषां विष्णु-
देवत्याःस्त्रिष्टुप्छन्दसाः । अत्र विष्णोर्नुकमिति दशाक्षरः पादः ।
तेनेकाभा । चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणम् । प्रतदित्ययमपि दशाक्षर ए-
व । तेनेयमप्येकीभा । तासाम् मध्ये आद्ये प्रथमद्वितीये ऋचौ, वि-
ष्णोर्नुकम्, दिवो वा विष्णां, इत्येते द्वे ऋचौ यजुरन्ते । इयोरप्यन्ते
विष्णवे त्वेति यजुरन्तीत्यर्थः । विष्णोर्नुकमित्यस्य दक्षिणस्यानस
चंपस्ताभने दिष्णवे त्वेत्यस्य च स्यूणानिखनने विनियोगः । दिवो
वेत्यस्यांतरस्यानसठपस्ताभने (२) विष्णवे त्वेत्यस्य च स्यूणानिरवनने
विनियोगः । चतुरक्षरा देवी बृहतीछन्दः । प्रतदित्यस्य च वाचने
विनियोगः ॥

विष्णोर्नु प्रतद्दीर्घतन्मा औत्तप्यः ।

विष्णोर्नुकम् । प्रतद्विष्णुरित्येतयोस्तथस्यापत्यम् दीर्घतन्मा

(१) रमेथामित् यदमपि तत्र सर्वानुक्रमे । हविर्हानीत्यप्यधिकः पाठो वेद्यः ।

(२) उनाहविर्हानिहोयतन्मेन इति पाठः ॥

सद्यश्चक्षुषि ॥

विष्णोरराटम् पञ्च वैष्णवानि ।

विष्णोरराट् मित्यादीनि पञ्च विष्णुदेवतानि । प्रथमस्य सप्ताक्षरा
देवो जगती वाचने विनियोगः । द्वितीयस्य पञ्चाक्षरा देवीपङ्क्ति
वाचने विनियोगः । विष्णो रगू देवीपङ्क्ति । सीरुने विनियो
गः । विष्णोर्ध्रुवांसि देवीपङ्क्ति । अग्निकरणे विनियोगः । वैष्ण
वमसि देवीपङ्क्ति । हविर्होनाभिभगने विनियोगः ॥

आददेऽभिः ।

आददे नार्यसीत्यस्याभिर्देवता । पञ्चक्षरा यजुर्गायत्री । अग्न्या-
दाने विनियोगः ।

इदमहर्ठं रघोघ्नम् ।

इदमहमित्येतद्वचोघ्नम् यजुः । चतुर्होनाक्षरा सामाङ्घ्रिम् । उप-
रवपरिलेखने विनियोगः । अथवा रघोघ्नम् देवता ।

उहन्तौपरवम् ।

बृहन्नवीत्यौपरवम् उपरवदेवतम् उपरवखनने विनियोगः । अ-
ष्टाहोनाक्षरा सामवृहती ॥

इदमहम् पञ्च सिद्धोक्तानि ।

इदमहम् तम् वलगमित्यादीन्युक्तान्यङ्किराभीत्यन्तानि पञ्च
यजुर्ठ-मि सिद्धोक्तदेवतानि । । वलगदेवताभीत्य-
र्थः । पञ्चमस्य उत्कृष्टत्वदेवतेति विधिः । कृत्वादेवत्या इति कराव-
सहिताभाष्ये । पञ्चानामपि चासूत्राभाष्ये विनियोगः । आद्या चतु-
र्विंशत्यक्षरा आयी । अमुष्ट, प्रहृतीया पङ्क्तिगत्वक्षरा द्वाभ्यामधि-
का आयी अमुष्ट, प्र । एकेनांता ऋग्वृहती वा । द्वितीयाचतुर्विं-
शत्येवम् । पञ्चमी यजुर्गायत्री देवीपङ्क्ति ॥

स्वराडस्यौपरवाणि चत्वारि ।

स्वराडस सपञ्चमेत्यादीनि चत्वारि यजुष्यौपरवाणि उपरवा
पयान् देवताइत्यर्थः । उपरवाणामवमर्शने विनियोगः । तत्र प्रथ-
मद्वितीयचतुर्थीनाम् अष्टाक्षरा प्राजापत्या गायत्री । द्वितीयस्य
पञ्चवृहती ॥

रक्षोहणो वः सप्त वैष्णवानि ।

रक्षोहणो वो वल्गव इत्यादीने वैष्णवास्त्रेत्यन्तानि सप्त यजु-
षि विष्णुदेवतानि प्रथमस्य षोडशाक्षरा प्राजापत्यानुष्टुप् । उ-
परव तोमरे विनियोगः । द्वितीयस्य व्यूहनाष्टादशाक्षरा ऋगायत्री ।
प्राञ्जलीगेयाश्चतुर्थीने विनियोगः । तृतीयस्य ऋगायत्री । बर्हिषा-
मवमर्शने विनियोगः । चतुर्थस्याष्टादशाक्षरा ऋगायत्री । अधिप-
यणकन्वर्त्तोपधाने विनियोगः । पञ्चमस्य सप्तम्याक्षरत्वादेकीना
ऋगायत्री एकाधिका नामानुष्टुप्वा षड्वृहते विनियोगः । ष-
ष्ठस्य दैवीपङ्क्तिः अधिपयणवर्मास्तरणे विनियोगः । सप्तमस्य चतु-
रक्षरा दैवीवृहती । प्राक्शान् निधाने विनियोगः ॥

यथोऽसि यवः ।

यथोऽसीत्यस्य यथो देवता । चतुर्दशाक्षरा सामोद्विष्वा यवाम्-
वपने विनियोगः ।

द्विवे त्वौदुम्बरी ।

द्विवे त्वादीनाम् । यथायाम् । यजुयामौदुम्बरी देवता । षोडश-
रतोच्चरे विनियोगः । प्रथमाद्वैश्वनुष्टुप् अक्षरा । द्वितीया षडक्षरा
यजुर्गायत्री । तृतीया चतुरक्षरा दैवीवृहती ॥ (१)

(१) औदुम्बरी मयपोषण वि० । अ-नारसे रवा प्रजापति ऋ० ३ द वती
देवता यजुगायत्री छन्द औदुम्बरी मध्यकोमणे वि० । पृथिवी रवा औदुम्बरी दे-
वता दैवी वृहत् छन्द औदुम्बरी मूत्रपोषणे वि०

शुक्लानाम् पित्र्ये ।

१७

शुक्लानामिति हे यजुषी पितृदेवत्ये । दशाक्षरा यजुः षडङ्गि म-
थमा । शेषावनयने विनियोगः । द्वितीया समाक्षरा देवी जगती ।
वर्हिषाम् स्तरणे विनियोगः । पित्र्यत्वात् उदकस्पर्शः ॥ (१)

उद्दिष्टम् पञ्चानामौदुम्बरी ।

उद्दिष्टं स्तभानेत्यादि प्रदासीत्यन्तानाम पञ्चानाम् यजुषामौ-
दुम्बरीदेशता । औदुम्बर्युच्छ्रयणे विनियोगः । प्रथमस्य व्यूहनाष्टाद-
शाक्षरा ऋगायणी ।

युगानस्त्राः ।

एकविंशत्यक्षरात्वादिकाधिका ऋगण्युच्छ्रयणौदुम्बरीष्वष्टमं प्र-
थमे वि० । ब्रह्मरति त्वा इत्यस्य ऋगायणीएकोना सामषडङ्गिता । पां-
सुभिः पर्युहणे विनियोगः । ब्रह्म दृढं ह पञ्चदशाक्षरा आसुरी गा-
यत्री पर्युहणे विनियोगः । ध्रुवासि व्यूहने चतुर्विंशत्यक्षरा सामज-
गती । वाचने विनियोगः ॥ (२)

घृतेन द्यावापृथिवी ।

घृतेनेत्येव यजुर्गोष्ठिशोदेष्टत् । एकादशाक्षरा यजुस्त्रिदुप्वि-
शाखे होमे विनियोगः ॥

इन्द्रस्यैन्द्रम् ॥

इन्द्रस्य छदिरित्येतदेन्द्रदेवतं । सामोपिषक् । छदिरारोपणे वि-
नियोगः ।

(१) शुक्लानां प्रजा० पितरो देवता यजुः षडङ्गिष्वद- शेषावनयने वि० । १५-
तृषदना प्रजा० पितरो दे० वर्हिषा प्रार्थो वि० । ईदृश षडङ्गि षडो बोध्यः ॥

(२) युगानस्त्राः औदुम्बरदेशे कृत्वा ऋगं औदुम्बरीं अष्टमं यजेत वि० ।
ब्रह्मरति इवा प्र० क० औदुम्बरीदे० ऋगायणी तामुनिः पर्युहणे वि० । अग्रे पर्यु-
हणे वि० इति पञ्चमपाठः ॥

परित्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तामैन्द्रोमनुष्टुभम् ॥

परेत्वा गिर्यं च द्रतोमामृचमनिरुक्तां मध्ये इन्द्रपदप्रयोगशून्यामिन्द्रैः स्यामनुष्टुभं मधुच्छन्दाच्छेदपरपञ्चम् । परिवारेण विनियोगः ॥

इन्द्रस्येन्द्राणि त्रीणि ॥

इन्द्रस्य सूरसीत्यादीनि त्रीण्येन्द्राणि इन्द्रदेवत्यानि । प्रथमां देवीपङ्क्तौ सीवने विनियोगः । द्वितीया यजुर्गायत्री । त्रित्यकरणे विनियोगः । ऐन्द्रमसे । देवीवृहती । निष्ठिताभिमर्शने विनियोगः ॥

चतुर्थं वैश्वदेवम् ॥

चतुर्थं वैश्वदेवमसीत्येतद्यजुर्विश्वेदेवदेवतं । यजुर्गायत्रीभ्रान्तीभ्राभिमर्शने विनियोगः ॥ २० ॥

विभूरस्यष्टानां शिष्या अभिनयः ॥ (१)

विभूरसि प्रपाहणस्यादिशुग्धूरसीत्यन्तानामष्टानां यजुषां शिष्याभिनयो देवताः । विभू प्राजापत्या गायत्री चान्नीधीये पुरीषनिवापे विनियोगः । वग्भिह यजुर्वृहती ह्यष्टादिषु पुरीषनिवापे विनियोगः । श्वाभ्रांसि । यजुर्गायत्री । तुथोऽसि देवीजगती । उश्रिगसि यजुर्गायत्री । अडधारिः । प्राजापत्यागायत्री । अवस्यूर्गायत्री । श्युश्रूः गायत्री । सर्वेषां पुरोपनिर्वापे विनियोगः ॥

संस्नाढाहवनीयः ॥

संस्नाढसीत्यस्याहवनीयो देवता । देवीजगती । पाहवनीयेक्षणे विनियोगः ॥

(१) एतस्य सूत्रस्य सप्तदश्यामे काण्वसर्वानुक्रमे “ऋतधामौदुम्बरी समृद्धोऽति-
ब्रह्मासनमोजोऽसि शाळद्वापोऽसि प्राज हेतः । अय पाठो माध्यान्दनसर्वानुक्रमे-
सूत्रसप्तदशतुष्ट्यामे पूर्वोपर्यभावेण वर्धते ॥

परिपद्यो वहिष्यवमानदेवः ॥

परिपद्याऽसीत्यस्य वहिष्यवमानदेवो देवता । यजुर्वृहतीवहिष्य-
वमानदेवस्येवमेव विनियोगः ॥

नभोऽसि चात्मानः ॥

नभोऽसि प्रतपो यस्य चात्मानो देवता । यजुर्मायवी । चात्मानो
स्येव विनियोगः ।

मृष्टऽसि ग्रामिणः ॥ (१)

मृष्टऽसीत्यस्य ग्रामिणो देवता । प्राजापत्या गायत्री । ग्रामिणे-
स्येव विनियोगः ॥

ऋतधामौत्स्वरी ॥

ऋतधामासीत्यस्यौत्स्वरी देवता । प्राजापत्या गायत्री । औत्स्व-
रीस्येव विनियोगः ।

समुद्रोऽसि ब्रह्मासनम् ॥

समुद्रोऽसीत्यस्य ब्रह्मासनदेवता । प्राजापत्या गायत्री । ब्रह्मास-
नस्येव विनियोगः ॥

अजोऽसि शालाहार्यः ॥

अजोऽस्येवपादित्यस्य शालाहार्यो देवता । दैधीपक्षितः शाला-
हार्यस्येव विनियोगः ॥

अहिरसि प्राजहितः ॥

अहिरसीत्यस्य प्राजहितो देवता । यजुर्गायत्री प्राजहितेस्येव
विनियोगः । समूहोऽसि विश्ववन्द्य इति मूनीकस्य ऋगायत्रीह्रस्व-

(१) समग्रोऽस्युद्धर । इति काण्डसर्वत्रकमेऽप्यत्र पाठो म-त्ररूपेण 'समूहोऽसि
विश्ववन्द्य इति मूनीकस्य शतशोभाष्ये' इति ।

चत्वारो देवता चत्वरक्षणे विनियोगः ॥

वागसि सदः ॥

वागसीत्यस्य सदादेवता । यजुर्वृहती सदोऽभिमर्शने विनियोगः ॥

ऋतस्य हार्ये ॥

ऋतस्य हाराश्रित्यस्य हार्ये देवता । यजुःपङ्क्तिः । १० हार्ययोरभिमर्शने विनियोगः ॥

अध्वनाऽर्थः सूर्यः ॥

अध्वनामित्यस्य सूर्यो देवता । सूर्याभिमुख्ये विनियोगः ॥
ब्यूहेन सप्तजगती ॥ १४ ॥

मित्रस्य त्विजः ॥

मित्रस्य मेत्वणत्विजं देवता यजुर्वृहती ॥ २ ॥ धिष्ण्याभिमुख्ये विनियोगः ॥ २१ ॥

ज्योतिरसि वैश्वदेवम् ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपमित्येतद्यजुर्विश्वदेवदेवतं । प्राजापत्याशु-
ष्टुप् ॥ १६ ॥

पृथदाव्यप्रहणे विनियोगः ॥

त्वष्टं सोमक्रतुर्भागवः सोमीं गायत्रीमनवसानाम् ।

त्वष्टं सोमेत्येतामृचं सोमदेवतां गायत्रीकृत्स्नागनवसानां
अवसानरहितां भृगोः पुत्रः क्रतुः सज्जगद्विरपश्यत् । प्रदोमे अश्वो-
परिहंसि विनियोगः । अथ प्रथमः पादः सप्ताक्षरः द्वितीयो ब्यूहेना-
ष्टाक्षर इत्येकीना । स्वाहाकारस्तु पृथग्यजुः ॥

क्षुपाणोऽश्वमुदेवत्यैकपदा विराड्यजुरन्ता ।

शुवाचो यमः दित्येवां विराडेकपदा । द्वाचरेकपदेत्यर्थः । यजुर-
न्ते यस्याः सा यजुरन्ता । अस्या अन्ते स्वाहाकारो यजुः द्वाचरेकप-
देति द्वितीयाहुर्हि होमे विनियोगः ॥

अग्नेन यागस्त्यः अग्नेयीं विष्टुभम् ॥

अग्ने नयं शुपयेतीमांश्च अग्निदेवताविष्टुभं अगस्त्यकृद्विर-
पयत् ॥ अथ तृतीयपादे व्यूहेनैकादशाक्षरपूरणं । वाचने विनियो-
गः ॥

अग्ं नस्त्रिष्टुश्च जुरन्ताग्नेयी ॥

अयं नोऽप्येक दित्येवा विष्टुः अग्निदेवता । आग्नीध्रीये वैसर्जनिहो-
मे विनियोगः, स्वाहाकारान्तं यजुः । व्यूहेनैकादशः पूर्वतः ।

उरु विष्वा वैष्वाग्यनुष्टुब्धजुरन्ता ।

उरु विष्वा इत्यस्य विष्टुर्देवता अष्टुष्टुष्टुष्टु । यजुरन्ता । स्वाहा-
कारान्ता । आग्नीध्रीये वैसर्जनिहोमे विनियोगः । व्यूहेनैकादशः
पूरणम् ॥

देव सवितः सावित्रम् ॥

देव सवितरेवते सोमदित्येवत्यजुः सवितृदेवतं ऋग्याधभीष्टुष्टु ।
हविर्होमे सोमनिधामे विनियोगः ॥

एतत्त्वर्गं सौम्यम् ।

एतत्त्वं सोमदित्येवत्यजुः । सोमोदेवता प्राजापत्याविष्टुष्टु । विसृ-
ज्यापस्याने विनियोगः ॥

स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवतम् ।

स्वाहा निर्लिङ्गप्येत्येतत्त्वं देवतम् । यजुस्त्रिष्टुप् हविर्होमे विनियोगः ।

अग्ने व्रतमाऽआग्नेयम् ।

॥ अग्ने व्रतपा इत्येतद्यजुरग्निदेवतम् । समिदाधामे विनियुक्तम् ।
 अग्ने पेट्पश्यन्वरा प्राजापत्या विष्टुप ॥ ११ ॥

अथिन्यान्वनस्पतिः ।

अथिन्यान्वरा २ ॥ अग्निमित्यस्य वमस्य तदेवता । अग्नेनातिजगती ।
 यूपामिमेने यूपामिमस्त्वणे वा विनियोगः ॥ ११ ॥

॥ ओषधे हुगतेरुणम् ॥

आपदे वायस्त्वय्य हुगत्तुषण देवता । आपुवेतुष्टुप । हुगते
 वपान्तद्वधाने विनियोगः ॥ १२ ॥

॥ स्वधिते परशुः ।

स्वधितइत्यस्य परशुदेवता । दैवीजगती । महारणे विनियोगः ।

द्यास्माऽतस्त्वैर्वर्नस्पतिः । (१)

द्या मा लेखोरतस्त्व देवणतवीर्वनस्य तदेवता द्या मैत्यस्य एको
 ना आपी पङ्क्तिः । पाताभिमनवस्ये विनियोगः । अतस्त्व । ऋग्
 बृहती । स्वाणो हामे विनियोगः । २२ ।

अग्नेयी शकलम् ।

अग्नेणोरमीत्यस्य शकल देवता । एकाधिका सामविष्टुप् । प्रथम
 शकलस्यापटे मासने विनियोगः ।

देवस्वा यूपः ।

देवस्वा मवित्यस्य यूपदेवता । यूपान्जने विनियोगः । यज्ञ
 पङ्क्तिः ।

सुपिप्पनाभ्यश्चपालम् ।

सुपिप्पनाभ्यश्चपाल देवता । याजुषी बृहती चपालागमो
 चने विनियोगः ।

ग्यां हादगस्त्रीपथपसन्तकयूपस्य न.बंछा हचिचोमूमी निधा-
ने विनियोगः ।

उवाचीस्तृणम् ।

उवाचीरसोत्पन्नं तृणं देवता देवीपङ्क्तिः तृणादाने विनियोगः ।

उपदेवां स्निहोक्तम् ।

उपदेवां देवीरित्येतच्चतुर्भिर्होक्तदेवतम् । पशोर्देवताः । त्वष्टा-
चेत्यर्थः । एकांनविंशदक्षरत्वादेकाधिका ऋषां पङ्क्तिः । एकीना
प्राजापत्या जगती वा तृणेन पशुसमर्पणे विनियोगः ।

ऋतस्य त्वा पशुः ।

ऋतस्य त्वा देवहवेरित्यस्य पशुर्देवता । ऋतुष्विक् । पशोरस्त-
रा मृगबन्धने विनियोगः । (१)

अग्नीषोमाभ्यां त्रिगोक्तम् ।

अग्नीषोमाभ्यां छुष्टमित्येकचतुर्भिर्होक्तदेवतम् । अग्नीषोमदेवत-
मित्यर्थः । यजुस्त्रिष्टप् यूये पशुबन्धने विनियोगः ।

अद्वयोऽर्षां पशुः ।

अद्वयस्त्वीषधीभ्यः, अर्षां येरित्यनयोः पशुर्देवता । अद्वयः अ-
र्षां पङ्क्तिः पशुतीक्ष्णे विनियोगः । अर्षां येरुः प्राजापत्या बृहती ।
आयोपपद्यते विनियोः ।

आपो देवीरापम् ॥

आपो देवी स्वदत्त्वित्येतद्वदेवतं । पशोरधस्तादुपोक्षणे विनियोगः ।
आसुरी गायत्री ।

सन्ते पशुः ।

(१) देवस्य स्वत्वेत्यस्य प्रजापतिः सवितादेवता प्रजापत्या बृहत् छन्दः पशोर्दे-
वे बन्धने विनियोग इति पद्यस्या. पाठोऽधिको बोध्यः ॥

सती प्राणरत्यादीनां त्रयाणां पशुर्देवता । पशुसमञ्जने विनि-
योगः । तत्र सती प्राण । वसु पङ्क्तिः पशुलक्षाटाञ्जने, समञ्जा-
नि । देवीजगती । पश्वंमयोऽङ्गने । सैव्यप्रपति प्राजापत्या गावती
पशुगोष्पङ्गने ।

घृते न स्वरुमासौ ।

। घृतेनातो पशून्मत्स्यं स्वरुमासौदेवते यशुर्वृद्धती । अत्र अह-
भ्यां पशुलक्षाटापसर्गने विनियोगः ।

देवति वाक् ।

देवति यजमानरत्यस्य वाग्देवता । वाङ्मतिर्येषक् । यजमानवा-
च ने य नयंगः ।

वर्षा तृणम् ।

वर्षा वर्षावसीत्यस्य तृणं देवता आसुर्यशुष्टुप् । आग्निवस्य पचा-
तृणप्रलेपे विनियोगः ।

स्वाहा देवे ।

स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्य स्व।देत्येते यशुधी देवे देवदेवत्ये । देवीप-
ङ्क्तिः । परिपमण्यशुतहोमी विनियोगः ॥ १३ ॥

माऽहिर्भूरङ्गुः ।

माऽहिर्भूरित्यस्य रङ्गुर्देवता । देवीजगती । पशुनियोजन्याहात्वा-
से प्रासने विनियोगः ॥

नमस्ते यज्ञः ।

नमस्तःपातानेत्यस्य यज्ञो देवता पत्नीशक्ने विनियोगः । सा-
मजगती ॥

देवीरापोऽर्धमापमर्धमाग्नीः ।

देवीराय शुभाश्वत्थ, पूर्वाह्णाय अर्चस्थापो देवता, उत्तराह्णाय
श्रीदेवता, अर्चका धर्मा चतुर्ता पादुता पद्मोवाचने विनियोग ।

वाचन्ते मनस्तो मशु । ॥ ५ ॥

माच ते शुभामि इत्यादीना मनस्त आप्यायतामित्यादीना च
पशुदेवता ॥ पशो प्राणगन्धने विनियोग ॥ आद्या सप्त यक्षुर्गाय
थ्य, अष्टमी, यक्षुर्गाय, मनस्तो यक्षुर्गाय, भाक्ती यक्षुर्गायथी ।
गायस्तद्वि ते तिस्रो यक्षुर्गाय, यत्ते कूर सामंत्रिष्टुप, मगस्तद्व्या
दीनामध्वर्युयजमानयोरनुपेक्षने विनियोग ।

१ शं लिङ्गोक्तम् । (१)

अनहोभ्यइत्येतज्ज्ञातयेत । सुखन्देवता । देवीबृहती । पाने
जनीशेषथ्य पशो यक्षुर्गायने निगयने विनियोग

२ ओप्रधे तृणम् ।

ओप्रधे आयस्वेत्यस्य तृण देवता । कुशतरुणातादुर्धानी विनियोग
यक्षुर्गायथी ।

३ स्वधितोऽस ।

स्वधिते नैतमित्यस्यासिदेवता देवीजैमती । अस्ति नधाने वि
नियोग ।

रक्षसा लिङ्गोक्तम् ।

रक्षसामित्येतज्ज्ञातयेत । रक्ष देवतमित्यर्थ । यक्षुर्गायथी । लोहि
तेन तृणाचने विनियोग ।

निरस्तमिष्टमहं रक्षोहथी ।

निरस्तठ० रक्षद्वमह रक्षइत्येते द्वे यजथी रक्षोहथी । रक्षसी

इननमत्तेषां । रघोदेवते । निरस्त दैवीपङ्क्तिः । लोहिताक्ततृण-
स्योक्तेरेषामने विनियोगः । इदमह । ध्वहेर्न प्राजापत्या जगती ।
यजमानस्य तृणाभितिष्ठाने विनियोगः ।

घृतेन द्वावाष्टयिष्यम् ।

घृतेन द्वावाष्टयिष्येतदद्यात्पृथिवीदेवतं । प्रीत्यने विनियु-
क्त । यजुर्जगती ।

वायो वायव्यम् ॥

वायो वेरित्येतद्यजुर्वायुदेवतं । यजुर्गायत्री । आहवनीये तृणा-
प्रसासने विनियोगः ।

अग्निराज्यस्थानीयम् ।

अग्निराज्यस्थेतदग्निदेवतं यजुर्वृहती । वषाभिचारणे विनि-
योगः ।

स्वाहाकृते वषात्रपण्यौ ।

स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसमित्यस्य वषात्रपण्यौ देवते । चासुरीगाय-
त्री । वषात्रपण्योरनुप्रासने विनियोगः ।

इदमापऽआपी महापङ्क्तिः स्त्वयवसाना । (१)

इदमापः प्रवहतेतीयमृक्तआपी अर्धदेवत्या । त्वयवसाना त्रिपु-
स्यानिष्ववसानं यस्याः सा त्वयवसाना यस्या महापङ्क्तिर्यस्यन्दः यस्याः
अष्टाचरा षड्हादगापि महापङ्क्तिः, “षडटका वा महापङ्क्तिः”
रित्युक्तत्वात् ॥ पावमानयागस्य पाद, इदगापद्वत्यस्या अस्त्य पादः
पावमानसज्जक. पावमानस्य मुञ्चत्वित्यय मार्जने विनियोग इदमा-
पद्वत्यस्याः ।

सन्ते हृदयम् ।

समुद्रद्रुग्गच्छ स्वाहेत्यारभ्य मनोमे हादिं यच्छेत्त्वन्तानि द्वाद-
 ययजूंषि शिञ्जोक्तदेवतानि । ममृद्रान्तरिक्षादिदेवतानि । तेषां इवि-
 भोक्तृवात् । आद्यानामेकादशानामुपयच्छोमे विनियोगः । मनो-
 मइत्यस्य मुस्त विमार्जने । समुद्रद्रुं देवीजगती । अन्तरिक्षं प्राजापत्या-
 गायत्री । देवं यजुः पङ्क्तिः, मित्रावरुणौ यजुर्वृहती । अहोरात्रे
 प्राजापत्यागायत्री, इन्द्राएसि देवीजगती । धाम्ना । यजुर्वृहती ।
 यज्ञ । यजुर्गायत्री । सोम । यजुर्गायत्री, दिव्यं । प्राजापत्या गाय-
 त्री । अग्नि । यजुः पङ्क्तिः ।

मनो मे । देवीजगती ।

दिवन्ती स्तवः ।

दिवं ते धूमइत्यस्य स्तवदेवता । षडगुणिक । स्तवहे मे विनि-
 योगः ।

माऽपो हृदयशूलम् ।

माऽपो सोमधीरित्यस्य हृदयशूलदेवता यजुःषणिक । यौतमूत्रो-
 क्ताया गुगसि तमभिर्गोत्रे योऽस्मान्हेष्ट यं च ध्वय द्विष इत्यस्याः ।
 हृदयशूलदेवता । गुक्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलोपगूहने विनियोगउभयोः

धाम्नो धाम्नौ वारुणम् ।

सामवृहतीऽन्द. धाम्नो धाम्न इत्येतद्यजुर्वरुणदेवतम् । सामो-
 णिक । हृदयशूलोपगूहनएव विनियोगः ।

य इऽऽहुर्वारुणो गायत्र्यनवसाना ।

यदाहुरस्याऽऽतीयमृक् । वरुणदेवता गायत्रीऽन्दस्ता अनव-
 साना । अनवसानदर्जिता । अथ प्रथमः सप्ताक्षरः तृतीयमेकोना । हृ-
 दयशूलोपगूहनएव विनियुक्ता ।

सुमित्रियां नऽश्रापम् । (१)

सुमित्रिया न इत्येतद्यजुर्वदेवतं । आसुर्यनुष्टुप् । अपामुपसर्गनेऽ
भिमन्त्रणे वा विनियुक्ता ।

हविष्मातोर्लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ।

हविष्मतीरिमा इतीयसृक् लिङ्गोक्तदेवता अमादिदेवतैत्यर्थः । अ-
थ्या । अनुष्टुप् छन्दः । वसतीवरीणां ग्रहणे विनियोगः ।

अग्नेर्वैश्वत्वार्यापानि ।

अग्नेर्वैपत्र इत्यादीनि चत्वारि यजूंष्यवदेवतानि अग्नेर्वैऽपत्र इ-
त्यस्य आसुरीगायत्री वसतीवरीणां गालाहार्यमपरिण निधाने विनि-
योगः, इन्द्राग्न्योः प्राजापत्यागायत्री । दक्षिणस्यामुत्तरवेदीश्रोणी नि-
धाने विनियोगः, उत्तरश्रोणी य । मित्रावरुणयोर्यजुस्त्रिष्टुप् । वस-

रस्यामुत्तरवेदिश्रोणी वसतीवरीनिधाने विनियोगः विष्टेपां
यजुस्त्रिष्टुप् । आग्नीध्रे वसतीवरीनिधाने विनियोगः ।

अमूरापीं गायत्रीं मेधातिथिः ।

अमूर्या इतीमामवदेवतां गायत्री छन्दस्तां मेधातिथि ऋषिरपश्य-
त् । इयं पादनिचृङ्गायत्री । अथात्रामपि पादानां सप्ताक्षरत्वात् ।
“नय सप्तधाः पादनिचृदेति वचनात्” । आग्नीध्रे वसतीवरीनिधा-
ने एव विनियोगः ॥

हृदे सौम्यनुष्टुप् ॥

हृदे त्वा मनसे त्वितोयसृक् सोमदेवत्यानुष्टुप् । व्यूहेन छन्दः
पूर्तिः सौमोपाह्वरणे विनियोगः ।

सोम राजन्त्सौम्ये । (१)

(१) इदमात्रोऽभाव्यनुष्टुप् । इति काण्वसप्तानुक्रमेऽधिकः पाठः ॥

(१) हृदे त्वं सोम राजन्विधास्त्वाष्टु सौम्यानि इति काण्वसप्तानुक्रमपाठः ॥

सोम राजन्विष्वास्वः, विष्वास्वां प्रजाइत्येते यजुषी सोमदेवत्ये ।
सोम राजन् सामीष्णिक् सोमोपावहरणयव विनियोगः । विष्वा-
स्वा । यजुषिष्टुप् । विमृज्योपम्याने विनियोगः ।

शृणोतु लिङ्गोक्तदेवता िष्टुप् ।

शृणोत्वग्निदिगीयसृक्लिङ्गोक्तदेवता अन्त्यधिमणयांश्चेदेष-
विष्टदेवतेत्यर्थः । अस्यास्मिष्टुप्त्वन्दः । चतुर्गृहीतहोमे विनियोगः ।
अङ्गेन प्रथमद्वितीयादयोऽकारकादगागरत्वम् ।

देवीरापोऽप्यपि पङ्क्तः । (२)

देवीरापो ऽप्यपि रादिगीयसृक् अप्देवता । पङ्क्तिस्तत्त्वा ।
चत्वारिंशदक्षरा पञ्चमश्रुपङ्क्तः । अथ द्वितीयः समाचरः पादः प्र-
थमद्वितीयाष्टाक्षरो चतुर्थपञ्चमो नवाक्षरो तेनैवाधिका ।

इयमपि पङ्क्तिरव वा ।

पादानामनियता चरत्वात् । साहाकारः पृथग्यज्ञः अप्सु च-
तुर्गृहीतहोमे विनियोगः ।

कार्पिराज्यमनुष्टुप्समुद्रस्य समापऽप्यपि ।

कार्पिरसीत्यव्याजानुष्टुभि कार्पसीत्यव्याचरचतुष्टयस्यान्यं दे-
वता ततः समुद्रस्य त्वा । तस्याः उदयाभीत्यस्य समापऽव्यास्य चापि
देवताः ॥ कार्पिरसीत्यादीनां त्रयाणां मिंसगानामनुष्टुप्त्वन्दः ।
आष्टाहर्षस्य व्यूहेन पूर्तिः । कार्पिरसीत्यस्य सैवाष्टवचनमेवा-
ज्यापीजनं विनियोगः, समुद्रस्य तेत्यस्या चर्हर्गः । समापदति सैवाष्ट-
वचनमवसतीत्यर्थः । परम्परकर्मशने । इतरैतरस्मिन्शान्तने-
पा ।

यस्यने मधुच्छन्दा आग्नेयी गायत्रीम् । (१)

यमग्ने ऋत्विस्त्र्येतां अग्निदेवत्यां गायत्रीं मधुकृन्दावृषिरपश्व-
त् । प्रधरणीमस्रवहोमे तदभावे चतुर्गृहोतहोमे विनियोगोऽस्ति-
ष्टोमे । उक्थे प्रथमपरिध्यालम्भे । षोडशिति रसाट्यालम्भे । अते-
रात्रे छट्टेगालम्भे । पचाद्यः पादः । सप्ताधरः । तेनैकोना ।

आट्टदे ग्राशा ।

आट्टदे रावासीत्यस्य ग्राशा देवता । ग्रावणपादानि विनियोगः ।
आर्षीपठितः ।

निग्राभ्याऽग्रापम् ।

निग्राभ्यास्त्र्येतथजुरागः । अष्टदेवता । व्यूहेन प्रकृतिः ।
निग्राभ्यासु वाचने विनियोगः ।

इन्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि ।

इन्द्राय त्वा पशुमतदत्वादीनि पञ्चयजूषि सोमदेवत्यानि । सोम-
मार्गे विनियुक्तानि । इन्द्राय त्वा यजुज्जगती । द्वितीया यजुरनुटु-
प् । तृतीयाय सैत्र चतुर्थो यजुरनुटुप् । पञ्चमी यजुर्वृद्धती ।

यत्ते सौमी विपरीता वृद्धती ।

यसौ सोम द्वितीयायमृक् सोमदेवत्या । विपरीता वृद्धतीत्यस्याः
प्रथमतृतीयो पादावृष्टाचरो द्वितीयचतुर्थो द्वादशाचरो सा विप-
रीता वृद्धती । युजो चे द्विपरीतेत्युक्ते, मितालम्भने विनियोगः ।
व्यूहेनात्रोभयोर्द्वादशाचरपूतिः । तेनास्यैवजमानायेते तृतीयः
पादः । उहराय इत्यादि चतुर्थो द्वादशाचरः ।

श्रवाः पथ्यावृद्धती ।

श्रवास्य वृद्धतुरइत्यस्याः पथ्यावृद्धतीकन्दो निग्राभ्या देवताः

निष्प्राभासिके विनियोग । यस्यास्तृतीयं पादो द्वादशाक्षर अन्ये
चयोऽष्टाक्षरा सा पथ्याबृहती, पथ्यापूर्वश्चेत्तृतीयस्तुक्त, द्वाभ्याम-
धिकेयम् ।

माभेः सौम्यसदृधं द्यावापृथिव्यमहर्गम् ।

मा गीर्मा स मेत्य स्यादधं सोमदेवत्य । अदध द्यावापृथिवीदेवत
समग्रप्यसौमे प्रहरण विनियोग । ऋचां ऋष्टुप् ।

प्रागप्राक् सौम्यप्राक् ।

प्रागप्रागित्येवा ऋक्सौमी सोमदेवत्या उष्णिक्कन्दस्क्रान्तिग्रा-
भावाचने विनियोग । अष्टा विमत्यक्षरेयमापी उष्णिक्पादानागति-
यतागरत्वात् ।

त्वमङ्ग गीतमऽपेन्द्रो पथ्याबृहतीम् ॥ २५ ॥

पथ्यापूर्वश्चेत्तृतीयइति । अत्र प्रथम द्वितीयो सप्ताक्षरी तृतीयो द्वा-
दशाक्षर चतुर्थोऽष्टाक्षर । तेन द्वाभ्यामूनाबृहती ॥ निग्राभावाच-
नएवास्या अपि विनियोग ॥ २५ ॥

वाचस्पत्यतये प्राणदेवत्या विराट् ॥ (१)

वाचस्पत्यतयेत्येवा प्राणदेवत्या विराटकन्दस्क्रा । नव वैराजचक्षी
द्वयेनैष्टक्येतिवा नष्टक्या विराट् । अत्र प्रथम पादोऽष्टाक्षर द्वि-
तीयो द्वादशाक्षर । तृतीयश्चक्षोदशाक्षरइति । तेन एकांशा उपागु-
गृहस्य प्रथमद्वितीये गृहये पूर्वोत्तरार्धयो क्रमेण विनियोग ॥

सधुमतीर्लिङ्गोक्तम् ।

सधुमती रत्येतलिङ्गोक्तदेवता । पूर्वोक्त प्राणएवोपांगुगृहयोऽ-
स्य देवता । „प्राणो ह वा अस्योपागुरिति श्रुते ॥” । अत्र देवतामिति
कण्वभाष्ये । यजुर्वृहती । उपागुगृहस्य तृतीये गृहये विनयो-

गः ।

यत्ते सौम्यम् ।

यरो सोमादायमित्येतस्मिन् देवतं । ऋगुष्णिक् ॥ आत्तानां गंशूनां सोमे प्रक्षेपे विनियोगः ।

स्वाहोरु यजुषी लिङ्गोक्ते ।

स्वाहेति, उच्यन्तरिचमितीमे । यजुषी लिङ्गोक्तदेवता स्वाहाकारस्याग्निरिति वक्ष्यमाणत्वात् स्वाहाकारस्याग्निदेवता । उच्यते, रिचमिति रिचादेवतामिति प्राशुर्त्तम् । स्वाहेत्यप्योष्णिक् देवी उच्यते विनियोगः ॥ उच्यते, रिचमित्यस्य प्राजापत्यानायची निष्क्रमणे विनियोगः ।

स्वाङ्कतोऽस्युपापशुः ।

स्वाङ्कतोऽसीत्यस्यामाशुदेवता । व्यूहेन द्वात्रिंशदक्षरा प्राजापत्याजगती । उपाशुगृह्णं हामी विनियोगः ।

देवेभ्यस्त्वा देवम् ।

देवेभ्यस्त्वा मरी चेषेभ्य इत्येतद्देवदेवतं प्राप्तेरुपमाज्जने विनियुक्तम् । यजुर्वृहती ।

देवाठंगो लिङ्गोक्तमाभिचारिकम् ।

देवाठंगो यस्मै त्वेदेतत्तद्व्येतन्निङ्गोक्तदेवतम् । सोमांशुदेवतमेत्यर्थः । तथा आभिचारिकम् । आभिचारमाधकमिदं यजु आमन्त्रितृप् । वागउरोवाहुषु श्रिष्टानां सोमांशूनां होमे विनियोगः ।

प्राणाय ग्रहः ।

प्राणाय त्वित्यस्य गृहोदेवता । देवीवृहती । उपांशुपाशादादने विनियोगः ।

व्यानादीमाणुसवनः ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. L. H. GRIFFITH M. A.
AND
G. THIBAUT M. D.
No 17

महर्षिकात्यायनप्रणीतम् शुक्लधनुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

याज्ञिहागस्तदेवधिरचितभाष्यसहितम् ।

श्रीशङ्खिकराजकीयप्रधानपाठानवाधीतविद्येन श्रीमिश्रिता
धीशतो जगद्गुरुप्रतिष्ठेन काशीयसुप्रसिद्धविद्वज्जनस
स्यागितवेदविद्यालयप्रधानाध्यापकेन च पाठको
प्राज्ञश्रीगुरुभक्तकिशोरशर्मा निर्मितया सर्वा
शुक्रमकीर्तिप्रकाशास्यटिप्पण्या समेतम् ॥

KĀTYĀYANA'S SARVĀNUKRAMASUTRAS
OF THE WHITE YAJUR VEDA,

WITH THE COMMENTARY OF ŚĀṆKĀYANTADĒVA.

EDITED AND INTRODUCED BY R. L. H. GRIFFITH M. A.
AND G. THIBAUT M. D.

LATE & LATE OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

fasciculus II

BENARES

PRINTED AND PUBLISHED BY

MESSRS BRAJ P. DAS & CO

11 THE BENARSES PRESS PRINTING OFFICE

1893

व्यानाय त्वेत्यस्योपागुप्तवर्गी देवता । देवीवृद्धती उपगुप्तवर्गा सा
इने विनियोगः ।

उपयामगृहीतोऽस्यतरेन्द्रम् ।

उपयामगृहीताऽस्यतर्धं च मघवसि त्वेतदेन्द्रमिन्द्रदेवता । प्राजाप-
त्याभिपटुम् । अन्तर्धमगृह्ये विनियोगः ।

अन्तर्धो मघवदेवत्या चिष्टबुदानाय गृह् ।

अन्तर्धो आदापयिषीतीयमृक मघवदेवत्या चिष्टपटुपटुस्त्वा अ-
न्तर्धमगृह्यणव विनियोगः द्वितीयमादे व्यूहेनाचरपूरण । उदानाय
गृह् । उदानाय त्वेत्यस्य गृही देवता देवोपाङ्कित अन्तर्धमपाचा-
स्य इने विनियोगः ।

आवायो वसिष्ठो वायव्या चिष्टमम् ।

आवायो भूपेतीनामृष वायुदेवत्या चिष्टमम् वसिष्ठोऽपश्यत् । ऐ-
न्द्रवायवगृह्ये विनियोगः ।

तृतीया दशमः । तनैकोना । वायवे त्वेति यजु देवीवृद्धती ।
ऐन्द्रवायवगृह्यणव विनियोगः ।

इन्द्रवायू मधुच्छन्दः ऐन्द्रवायवी गायत्रीम् ।

इन्द्रवायू इतीमागव इन्द्रवायू देवत्या गायत्रीच्छन्दस्त्वा मधु-
च्छन्दस्त्वितिऽपश्यत् । उपयामगृहीत इति यजु व्यूहेन ऋगायत्री चि-
ष्टमगृह्य पुनरैन्द्रवायवगृह्ये विनियोगः । अन्तर्ध एव ते योनिरिति
यजु पठितः । गृहासा इने विनियोगः ।

अथ वा मृत्समदो मैत्रावरुणीम् ।

गायत्रीमित्यत्रानुवर्तते । अथ वा मित्रावरुणीतीमृत्वं मित्रावरु-
णदेवता गायत्रीच्छन्दस्त्वा मृत्समदप्यिरपश्यत् अन्ते यक्षुरासुरी
गायत्री । मैत्रावरुणगृह्ये विनियोगः ॥

राया वयन् वसदस्यस्त्रिष्टुभम् ॥

राया वयमितीमामृच त्रिष्टुभम् वसदस्यस्त्रिष्टुभिरपश्यत् । मैत्रावरु-
णोमित्यत्रानुवर्त्तते । यन्मसा गृहस्य यपदे विनियोगः । अस्या अन्ते
एवमेतं योनिरिति यक्षु । यक्षुः पङ्क्तिः सादने विनियोगः ॥

या वां मेधातिथिराग्निनीं गायत्रीम् ॥

या वां कगा इतीमामृच आग्निनीं अग्निदेवता गायत्रीकृत्-
स्त्री मेधातिथिराग्निनीं गायत्री । या वां कगास्तत्रिरपश्यत् उपया-
म । यक्षुस्त्रिष्टुप् । आग्निनपहवे विनियोगः । एव त इति यक्षु-
र्बृहती सादने विनियोगः । अथ यक्षुवां प्रजापतिरेव साधारण-
कविः कविविशेषश्च ऋक्सम्येनैवोक्तत्वात् ॥

तम् प्रलया वसारः काश्यपो वैश्वदेवीं जगती-
म् ॥

तं प्रलयेतीमामृचं विश्वेदेवदेवतां जगतीं काश्यपस्य पुत्रो वत्सा
वत्सविरपश्यत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा द्वादशाक्षरचतुष्टयांदाजगती
शुक्रपहवेऽस्या विनियोगः द्वितीयपादे व्यूहः । एकोना वा । उप-
यामेतीमामृचगायत्री यक्षुर्जगती वा (१) एव त इति यक्षुः पङ्क्तिः
सादने विनियोगः अथ शुक्रामत्रिपचारकालीनमन्त्राणां सहैव देव-
तादिवक्तुं संहितापाठकमनुजङ्घ्य अपश्यत् । अष्टादशत्यायधिष्ठानम-
सीत्यन्तामन्त्रानन्तरा परित्यज्याच्छिवस्येत्यादीनामाह ।

अच्छिन्नस्य सौम्यम् ॥

अच्छिन्नस्य तदस्येतत्त्वोद्गदेवतं यजमानस्य जपे विनियुक्तं सा-
मजगती ॥

(१) उपयामेति प्रजापतेर्कृषि
पदात् पाठः ॥

जगता सामगायत्री प्रथम विनियोग इति-

सा प्रथमैन्द्री त्रिष्टुप् ॥

सा प्रथमा सस्मृतिरितीयमृक् इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । शुक्लामन्यहीने विनियुक्ता ।

तृमपन्वयाङ्गनीस्त्रिङ्कोक्ते ॥

तृमपत् षोडाशपदाङ्गनीर्द्विष्विते यजुषी । छिद्गीकदेवते । प्रथमस्य होतादेवता । द्वितीयस्य होता । तं प्रति कथयताम् । तृ वस्तु प्राजापत्यावृहती । जपे विनियोग ॥

अयाङ्गदेवी वृहती ॥

होतरणे वृषारणे विनियोगः ॥ २६ ॥

अयंश्वेनो वेनस्य त्रिष्टुप् सोमस्तुतिरधिदैवतमधियज्ञं च ॥

अय वेन इतीयमृक् त्रिष्टुपवेनस्य वेनो वेनते कांतिकर्मणश्रितिया स्तात्तीर्वेनाऽच चन्द्र सोम । स वेनोऽस्या ऋषी देवता । कीदृगी इयमृक् । अधिदैवतं अधियज्ञ च सोमस्तति अयमस्या त्रिष्टुभा अय वेन इत्यनया अधिदैवतमधियज्ञ चावस्थित सोम स्तूयते । अधिदैव तावच्चन्द्रातमना स्तूयते । अधियज्ञ च यागसाधनभूतसोमा जना तृतीय पादोऽच दयाचर तेनेकागमन्यग्रहणे विनियोग शुक्लपक्षेऽपि विकल्पेन विनियोगाऽस्ति अयं वेन इत्येकइति ॥

मनो न त्रिष्टुप्सोमस्तुतिरधियज्ञानुवादिनी ॥

मनो न येष्वितीयमृक् त्रिष्टुप् । कीदृगी । अधियज्ञानुवादिनी शुक्लामन्यप्रदानाधियज्ञानुवादिनी । सामस्तुतिसोमोऽय देवता इत्यर्थं मनुभिर्मन्यग्रवे विनियोग ॥

अष्टमष्ट शंडोऽपष्टो मर्कऽपामिचारिके ॥

इमे यजुषो अभिचारप्रयोजने । अग्नयोर्यजुर्गायत्रीहृन्द्ः । शुक्र-
मन्विनोरपमार्जने विनियोगः ॥

देवास्त्वा शुक्रामन्विनौ ॥

देवास्त्वा शुक्रमा, देवास्त्वा मन्विना इत्यनयोः क्रमेण शुक्रामन्विनौ
देवते । हविर्हानामिप्-क्रमणे विनियोगः यजुः पठितः ॥

अनाधृष्टाऽसि-द्विषोत्तरवेदिशोऽथौ ॥

अनाधृष्टासौत्यनयोर्दक्षिणोत्तरे उत्तरवेदिशोऽथौ देवते । उत्त-
रवेदिशोऽथौर्वासादने विनियोगः ॥

सुवीरः सुप्रजा इत्यनयोः शुक्रामन्विनौ ॥

यथाक्रमं देवते । सुवीर इत्यस्य शुक्रो देवतासं मन्विष्टुप् । अथर्वो
दक्षिणं यूपदेशं प्रतिगमने विनियोगः । सुप्रजा इत्यस्य मन्वीदेवता ।
सामन्विष्टुप् । प्रतिपद्यात्तरुत्तरं यूपदेशं प्रतिगमने विनियोगः ॥

निरस्ती द्वे आभिचारिके ॥

निरस्तः गण्डो निरस्ती मर्क इतीमे यजुषो आभिचारिके
अभिचारप्रयोजने देवीपठितः । अग्नौचितयूपशकलयोर्नि-
रस्तने विनियोगः ॥

शुक्रस्य मन्विनः शकल(१)म् ॥

शुक्रस्याभिधानमसि मन्विनोऽभिधानमसीत्यनयोः शकलं देवता ।
प्राजापत्या गायत्री । प्राञ्चितयूपशकलयाराहवर्गीये प्रास्तने वि-
नियोगः ॥

ये देवासः परुच्छपो वैश्वदेवीन् विष्टुभम् ॥

ये देवासो द्विषीतीमावृच विश्वे देवदेवता विष्टुप् हृन्द्स्तां पर-
च्छेपष्टपरपश्यत् ॥

आग्रयणोऽसि लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

आग्रयणदेवतमित्यर्थः । अग्नेन आग्नी अनुष्टुप् । आग्रयणम्
हव्येष विनियोगः ॥ २७ ॥ (१)

॥ सोमः पवते वैश्वदेवम् ॥

सोम पवतइत्येतद्विश्वे देवदेवतं । अस्मष्टिकम्दः । दद्यापविशेषा-
ग्रयणमुपगृह्य चिह्निङ्कित्य पचादुच्चारणे विनियोगः । एष त इति
यजुर्जगतो । सादने विनियोगः ॥

इन्द्राय त्वा लिङ्गोक्तानि ॥

इन्द्राय त्वा सहस्रतइत्यादीनि इन्द्रादिषु भ्यामित्येतत्पथैतानि
सर्वाणि यजूर्भि लिङ्गोक्तदेवतानि । गृह्यमाणगृह्यदेवतानीत्यर्थः ।
तमेन्द्राय त्वेतिषावीपद्विक्तः उक्थ्यगृह्ये विनियोगः । एष त इति
यजुर्वह्नी सादने विनियोगः । यज्ञो देवता । देवेभ्यस्त्विति यज्ञोदे-
वता । आसुरो गायत्री । प्रातः सवने उक्थ्यविग्रहणे विनियोगः मि
आवरुणाभ्यां त्वा । ऋगायत्री सैवावरुणस्योक्थ्यविग्रहणे विनियोगः ।
इन्द्राय त्वा । आसुरी गायत्री । मन्त्रावाच्छंसिन् उक्थ्य विग्रहणे वि
नियोगः इन्द्राग्निभ्यां त्वा । पात्रापत्वाणुष्टुप् । अष्टावाकोक्थ्यवि-
ग्रहणे विनियोगः इन्द्रावरुणाभ्यां । ऋगायत्री । इन्द्रावुहस्यति-
भ्यां त्वा । एकाभिक्ता ऋगायत्री । इन्द्राग्निषुभ्यां त्वा एकीना
ऋगायत्री । तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहणे प्रातः सवनोक्तक्रमेण विनि-
योगः ॥

मूर्धानं भरद्वाजी वैश्वानरीं त्रिष्टुभम् ॥

मूर्धानं दिवइतीमामृष वैश्वानरदेवतां त्रिष्टुप्छन्दस्कां भ
रद्वाजकटपिरपश्यत् । ध्रुवगृह्येऽस्या विनियोगः ॥

वाचने विनियोगः, ध्यानाय मे । उपागृह्णन्तो देवता आसुर्यनुष्टुप् ।
उदानाय मे चत्वार्यामी देवता सामोष्णिक । वाचे मे ऐन्द्रवायवी देव-
ता । सामगायत्री, क्रतूदद्याम् । मैत्रावरुणचहो देवता आसुरी-
गायत्री । योवाय मे आसुर्यनुष्टुप् प्राश्निनयज्ञो देवता । चक्षुर्ध्या-
मे शुक्रामत्यौ देवते । सामोष्णिक । आचने मे । आपयणी देव-
ता । आसुर्यनुष्टुप् । ओजसे मे । उक्ष्यो देवता । आसुर्यनुष्टुप् ।
आयुषे मे । ध्रुवो देवता आसुर्यनुष्टुप् । विश्वाम्यो मे । एकोभा-
गायत्री । एकाधिका वा प्राजापत्यानुष्टुप् । पूतमृदाधवनीयो दे-
वते । सर्वेषां वाचने विनियोगः ॥

कोऽसि प्राजापत्योष्णिग्वर्धमाना ॥

कोऽसिकतमोऽसीत्येषां प्राजापतिदेवता । अथमृतमजातिरूपो द्वी-
णकलमोऽप देवतेत्यर्थे, अस्या वर्धमानोष्णिकहृन्द्ः यस्य प्रथमः पादः
प्रथमः । द्वितीयः सप्ताचरः । तृतीयोऽष्टाचरः । सा त्रिंशदक्षरत्वा-
त् हाभ्यामधिकत्वात् । वर्धमानोष्णिगित्युच्यते । अवकागान्वाचने
विनियोगः । भूर्भुवः स्वरिति ऋगुष्णिक यजमानस्य जपे विनियोगः ॥

मधवे त्वा लिङ्गोक्तदेवतानि त्रयोदश ॥

मधवे त्वेत्वादीनि ऋट्-ह्रस्वसप्तमये त्वेत्वातानि त्रयोदश यजुंषि लि-
ङ्गोक्तदेवतानि गृह्णन्तुमात्रगृह्णदेवतानीत्यर्थः । ऋतुगृह्णगृह्णे सर्वेषां
विनियोगः । मधवे त्वा यजुर्जगती । माधवाय । आसुर्यनुष्टुप् ।
शुक्राय शुचये । नमसे त्वा । यजुर्जगत्वा, नमसाय आसुर्यनुष्टुप् ।
इषे त्वा । उर्जे त्वा यजुः पद्भिः । सहसे त्वा तपसे त्वा यजुर्जगत्वा,
सहस्राय त्वा तपसाय त्वा आसुर्यनुष्टुप् । ऋट्- ह्रस्वः सामो-

ष्णिक ॥ २० ॥

इन्द्राग्नी विश्वामित्रऐन्द्राग्नीं गायत्रीम् ॥

इन्द्राग्नी आगतमितीमामृच इन्द्राग्नीदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां
विश्वामित्रविरचयत् । ऐन्द्राग्नयज्ञेषुऽस्य विनियोगः यत्र गद्यमह-
तीयावष्टाचरो पादौ द्वितीयः सप्ताचरः । तेनैकोना उपयामिति सा-
मोऽथक्, एष त इति यक्षुःपवित्रः । यज्ञेषु सादने च क्रमेण विनियो-
गः ॥

आद्यविशोकश्चाम्नेन्द्रीम् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्तते । आद्या ये इतीमां गायत्रीमाम्नेन्द्रीम-
ग्नीन्द्रदेवत्यां विशोकविरचयत् । अस्या विनियोगस्तो नास्ति ।
यक्षुषोः पूर्वम्भवत् ॥

ओमासो मधुच्छन्दावै श्वदेवीम् ॥

गायत्रीमित्यनुवर्तते । ओमाश्चयर्षीभूतृतीमामृच विश्वेदेव-
देवतां गायत्रीछन्दस्कां मधुच्छन्दा विरचयत् । वैश्वदेवप्रहृषण्ये
विनियोगः ॥

विश्वेदेवासो गृत्समदः ॥

वैश्वदेवीं गायत्रीमिति चानुवर्तते विश्वेदेवान् आगतंतीमामृचं
विश्वेदेवदेवतां गायत्रीछन्दस्कां गृत्समदविरचयत् । मित्रादेवदे-
वप्रहृषण्ये विनियोगः । उभयमूत्रे उपयामिति । चासुरी गायत्री ।
एष तरति यक्षुर्लगतो । यज्ञेषु सादने च क्रमेण विनियोगः ॥

इन्द्र मरुत्वथ्यतस्तु विश्वामित्रऐन्द्रामावतीस्त्रिदु-
भः ॥ (१)

इन्द्रमहत्त्व, मरुत्वन्तं वृषभं । मनोपाइन्द्र मरुत्वाऽऽइन्द्रेतेत्याद्य-
न्तसइन्द्रमरुत्वदेवता त्रिदुष्यच्छन्दा विश्वामित्रविरचयत् । इन्द्र-
मरुत्वद्वयानां मद्यममरुत्वतीयमृष्ट्ये विनियोगः । मरुत्वन्तमिति म-

मन्त्रमस्त्वतीयगृह्ये । अथ द्वितीया दशाक्षर श्रुतेन पूर्तिर्वा एको
ना वा । उपयामेति आसुरी गायत्री, एष तद्वत्वासुर्यनुष्टुप् । एष
चतसृष्वपि । तृतीयाचतुर्थीरपि सिद्धात्मकस्त्वतीयगृह्यएव विनियो
गो वाचस्तोमे ॥

मरुता त्वा यजुर्मस्त्वतीयम् ॥

मरुतां त्वोजसदिति यजुर्मस्त्वतीय मरुत्वानस्य देवतेत्यर्थः, या
वापृथिवी मरुत्वदम्नीषोमेति ह्यपत्यय अथ सामाणिकम् । तृतीयमस्
त्वतीयस्य ग्रहणे विनियोगः ॥

महा २ ॥ इन्द्रो भग्वाजो माहेन्द्री विष्टुभम् ॥

महा २ ॥ इन्द्रा नृपद्वितीमामृष माहेन्द्रगृहदेवता विष्टुपछन्दस्ता
भरवाजस्तद्विरपश्यत् । माहेन्द्रगृहगृह्ये विनियोगः । अथ तृतीयो
मवाचरः । तत्र दृश्यम् ॥

यऽभोजसा वत्सो गायत्रीम् ॥

माहेन्द्रीमित्यनुवर्त्तते । महो २ । इन्द्रो यऽभोजसेतीमामृष माहेन्द्र
देवता गायत्रछन्दस्ता वत्सस्तद्विरपश्यत् । अस्यापि माहेन्द्रगृह्यएव क
दाचिद् विनियोगः सिद्धात् । अभोभयार्मन्त्रयोक्तयामित्वासुर्यनुष्टुप् ।
एष तदिति यजुः मन्त्रिक्त गृह्यासादनयोर्विनियोगः ॥

उदुत्य प्रस्तरण सौरी गायत्रीम् ॥

उदुत्यमितीमा सूर्यदेवतां गायत्रीछन्दस्ता प्रस्तरणस्तद्विरपश्यत् ।
दाक्षिण्यहीमे विनियोगः अथ तृतीयः सप्ताक्षरः तेनैकीना ॥

चित्रं कत्स प्राङ्गिरसस्त्रिष्टुभम् ॥

सौरीमित्यनुवर्त्तते । चित्रं देवानामितीमामृष सूर्यदेवता त्रि
ष्टुपछन्दस्ता प्राङ्गिरसः पुनः कुत्सस्तद्विरपश्यत् । दाक्षिण्यहीमेऽस्या

विनियोगः ॥ (१)

रूपेण वो दक्षिणा श्चतुर्था ॥

रूपेण वो रूपमित्यादीनां चतुर्थी यद्युपां दक्षिणादेवता । तत्र रूपेण वः प्राजापत्या जगती नष्टरूपानुष्टप् । दक्षिणाभिन्नत्वे विनियोगः, वि स्त्र' देवोजगती सद्गमने विनियोगः, यत्तस्त्र यद्यु गीयन्ती सदस्य प्रेक्षणे । अत्र चक्रेतस्त्र पथा प्रेतेति द्वितीयं यद्युः (यद्यक्) चतुर्थीमित्युक्तत्वात् ॥

ब्राह्मणमद्य लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टौ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेवमित्यादीन्यष्टौ यजूं वि निङ्गोक्तदेवतानि ब्राह्मणी देवता ब्राह्मण इति एकोनाष्टद्वयवृहतीभ्याम्नीधुमार्चं पञ्च प्रतिगमने विनियोगः अस्मद्भागादृत दक्षिणादेवताः । ऋगायत्री दक्षिणादाने विनियोगः ॥

अग्नये त्वा हिरण्यं देवता ॥

ऋचां त्रिष्टुप् हिरण्यप्रतिग्रहे विनियोगः ॥

रुद्राय त्वा गौर्देवता ॥

एकाधिका ऋचां त्रिष्टुप् गोः प्रतिग्रहे विनियोगः । वृहस्पतये त्वा एकोनाष्टाष्टाणी गायत्री वासां देवता वासः प्रतिग्रहे विनियोगः ॥

यमाय त्वा ॥

अश्वदेवता एकाधिका ऋचा त्रिष्टुप् । अश्वप्रतिग्रहे विनियोगः ॥

क्रोदादिति कामो देवता ॥

(१) अत्र अग्नेनवापस्तस्य इत्येष्ट्योरगस्त्य क्रवा । त्रिष्टुप् इती भाष्येनेऽती वृत्तादुतिद्वयमे विनियोग इति पद्वतिपाठः ॥

प्राजापत्या विष्टुप्तिरस्त्रगोवांसोऽग्नेभ्योऽग्नय दक्षिणामा-
 नस्य मन्योर्देनादेः प्रतिग्रहे विनियोगः । कोदादित्यस्य हे पदहे
 पृथग्यजुषी अभिप्रेत्य लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टावित्युक्त । अन्यथा सप्तदे-
 मानि नाष्टौ ॥ २१ ॥

विष्णो वैष्णवम् ॥

विष्णोऽस्रगायैवतइत्येतद्यजुर्वैष्णवं विष्णुर्देवता भार्गवायत्री ।
 आदित्यस्याख्यामाभिज्ञानां हिदेवत्यानुहोमसंस्त्रवाचामादित्यपात्रे-
 ण पिधाने विनियोगः । अथ प्रथममध्यायादौ उपयामगृहीतोऽ-
 स्तीति प्रथमं यजुः । प्राजापत्या गायत्री । हिदैवत्यैः सह होमार्थं प्र-
 तिप्रस्थातुरादित्यपात्रेण श्लोककलयादयहणे विनियोगः ॥

गृह्यमाणः सोमोदेवता ॥

अथ आदित्येभ्यस्त्विति द्वितीयं यजु आदित्यस्यावयां संस्त्रवासेकै-
 विनियुतां । तस्यासिंचमानः सोमोदेवता देवीपङ्क्तिश्चन्द्र सस्त्रवासे-
 कं विनियोगः । ततस्तृतीयं विष्णोऽस्रगायैत ॥

कदा चनादित्यदेवत्ये बृहत्या ॥

कदा चन स्तरीः, कदा चन प्रयुज्यसीतीमि ऋषी आदित्यदेवते बृ-
 हतीश्चन्द्रस्य आदित्यग्रहणे विनियुक्तं हे अपि यजुरगते । आदित्ये-
 भ्यस्त्विति द्वयोरप्यन्ते यजुः । तस्य देवीपङ्क्तिश्चन्द्रः पूर्वं हि वास्तमोप-
 स्थाने मध्ये कदाच नेन्द्रदेवत्योक्ता । इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता-
 चेति विशेषः द्वितीयायां व्यूहेन चन्द्रः पूर्तिः ॥

यज्ञो देवानां कुत्सस्त्रिष्टुभम् ॥

यज्ञो देवानामितीयमादित्यदेवत्यां विष्टुर्भं कुत्सश्चरिपश्यत् ।
 आदित्यग्रहस्य दध्ना अपणे विनियोगः । यतु प्रथमद्वितीयो पादो ह-
 म च दो । ततश्च तयोर्व्यूहेन पूरणम् ।

विवस्वन्धनुः ॥

आदित्यदेवतमित्यनुवर्तते । विवस्वन्नादित्येत्येवमध्वरुरादित्यदेव-
तम् । दधिसोमयोर्मिश्रणे विनियुक्तम् । प्राजापत्यानुष्टुप् ॥

अदस्मै जगत्याशीः ॥

अदस्मै नरदत्तेषा जगतीकुन्दस्का आशीर्देवता । नरोदेवता वा
तेषां सम्योध्यत्वेनात्तु प्राधास्यात् । पत्न्याप्रागौरविद्ये विनियुक्ता
यूहेन पूर्तिः ॥

वाममदृष्टा भरद्वाजो बार्हस्पत्यः सावित्री त्रिष्टुभम् ॥

वाममद्योतीनामृषं सविष्टदेवत्या त्रिष्टुप्कुन्दस्का बृहस्पतेरपत्य-
भरद्वाजस्तपिरपत्यत् । अतः चतुर्थी दशम्वरः । तेभ्योना ॥

सावित्रोऽसि सावित्रम् ॥

सावित्रोऽसीत्येवद्यलुःसविष्टदेवतम् । सावित्रगृहणएव विनियुक्त-
म् । ताभ्यामधिका आर्षोत्रिष्टुप् दध्युनाआर्षो जगती वा ॥

सुगर्मासि वैश्वदेवम् ॥

सुगर्मासि सुप्रतिष्ठानदत्येतद्यलुर्विश्वदेवदेवतम् । यूहेन प्राजा-
पत्या जगती । वैश्वदेवगृहणे विनियोगः ॥

बृहस्पतिसुतस्य लिङ्गोक्तम् ॥

बृहस्पतिसुतस्येत्येवलिङ्गोक्तदेवतम् । सोमदेवतमित्यर्थः । प्राञ्चीगा-
यत्री पाञ्चीवतगृहणगृहणे विनियोगः ॥

अहम् (१) प्रजातिरूपेणात्मादेवता त्रिष्टुप् ॥

अहम् परस्तादित्यस्यास्तवः प्रजापतिरूपेण स्वाभादेवता त्रिष्टु-
प्कुन्दः । पाञ्चीवतगृहण्य प्रचरणीयेषां ज्येन अपथे विनियोगः ।

पत्र प्रथमो दद्यात्तरस्तनैकीना ॥

अग्ना २ इ प्रतीवन्ताग्नेयम् ॥

अग्ना २ इ प्रतीवन्तित पञ्चरभिदेवतम् । एकाधिकाऋगाद्यनी
एकोना सामर्पाङ्क्तर्वा पात्रीवतपहरोमे विनियोगः ॥ (२)

प्रजापतिः प्राजापत्यम् ॥

प्रजापतिर्बृषासीत्येतच्चतुः प्रजापतिदेवतम् । ऋषा विट्, पु । प ।
तृत्याठप्राजा समीचये विनियोगः ।

हरिरस्युक्तामे ॥

हरिरसि हारियाजनदत्यस्य यक्षुपञ्चकामि देवते । “ऋक्तामि वै
हरीऋक्तामाभ्याएह्येन गृह्णातीतिश्रुते ” ॥ ऋगुष्णिक् । हारियो-
जनपक्षये विनियोगः । अत्र मधये त्वा लिङ्गोक्तानीति, गदतां त्वा य
क्षु, सावित्रीऽसि सावित्रम् शुगमनीसि वेङ्गदेव हरिरस्युक्तामे इ-
त्यादिपुण्यामृद्धीतीऽसीत्येतावन्तानि विद्यतव्यः । तेनानेन सदैव
यक्षुषो ऽचराणि गणयित्वा ऊर्ध्वोविचार्य नियेतव्यम् । यथा यऽपोज-
सा वक्तो गायत्रीमित्यत्र महँइइइत्येतत् ॥

हव्यीयस्ते लिङ्गोक्ते ॥

हव्यीर्धानास्य, यस्तौ अश्वत्थानिरत्येते यक्षुषी लिङ्गोक्तदेवत । हव्यीरि-
त्यस्य धानादेवता सामगायत्री । धानाभिर्हव्यीर्योजनयदपि विनि-
योगः । यस्तौ भक्षणीयम् द्रव्य देवता वार्षीपङ्क्तः । धानानां प्राण
भक्षये विनियोगः ॥

देववृत्तस्याग्नेयानि षट् ॥

देववृत्तस्तेनमृत्त्यादीनि षड्यजूर्द-धि अग्निदेवतानि । साकसा-

(२) अग्ने दद्यात्तरस्तनैकीना । कान्वसवानुक्रममात्र । मन्त्रभेदोऽपि यथा ।
अग्ने वाङ्मन्त्रं सज्जर्हो रवत्ता । सोमं यजस्व इति ॥ ३ ॥

धाने निनियुक्तानि ॥

देवकृतस्य चासुर्यनुष्टुप् ॥

मनुष्यकृतस्य सामीप्यम् । पितृकृतस्य चासुर्यनुष्टुप् । आत्मकृतस्य
आसुर्यनुष्टुप् ॥

एतस्मै यजुर्जगती ॥

यथाहमेवः । अहं न माजापत्या त्रिष्टुप् ॥

सर्वर्षेत्यस्य त्वष्टादेवता त्रिष्टुप् ॥

उदकं पूर्णं वममावमर्शने विनियोगः । अहं देवतयोः प्रागुक्तत्वा-
दिह नीतम् ॥ १० ॥

समिन्द्राविर्वैश्वदेवी त्रिष्टुभम् ॥

समिन्द्रायां मनसेतीमामृचविश्वदेवतां त्रिष्टुप् अहं पतिवृ-
षिरपत्यत् । समिष्टयजुर्होमे विनियोगः । सर्वर्षेत्यस्योक्तसर्वत्र प्र-
जापतिर्होमे समिष्टयजुर्होमे विनियोगः ॥

धाता लिङ्गोक्तमहुदेवत्या ॥

त्रिष्टुप् पदमनुवर्त्तते । धाता रातिरित्येषा त्रिष्टुपनिङ्गोक्तमहुदेव-
त्या लिङ्गोक्ता लिङ्गेनैव मन्त्राक्षरेणैवाक्ता बहुश्रुता देवता यस्य मा तथा
धातुसविष्टप्रजापतिदेवास्तत्र त्रिष्टुपिण्डदेवतस्यार्थः । समिष्टयजुर्होमे
विनियोगः ॥

सुगा वो देवो ॥

सुगा वां देवा इतीयमहो देवता । अत्रापि त्रिष्टुपित्यनुवर्त्त-
ते । समिष्टयजुर्होमे विनियोगः । अत्र चतुर्थी द्वाभ्यां च स्तेनेपागा ॥

यः ॥ २५ ॥ आवहो वयमाग्नेयौ ॥

त्रिष्टुभानित्यत्र सम्बद्धवर्त्तते । यः ॥ आवह उग्रतः, वयटे इति
प्रयतीतामेव वो आग्नेयः । अग्निदेवतं त्रिष्टुपकृतम् । समिष्टय-

कुर्वीमि विनियुक्ते देवा मातुल्यस्यं स सर्वं प्राशुक्तम् । यत्र पुनः
पाठात्प्रजापतिर्वा ऋषिरिति विधीयः ॥

यज्ञ यज्ञमेपते लिङ्गोक्ते यजुषी ॥

यज्ञयज्ञश्च, एष ते यज्ञ इतीमे यजुषी लिङ्गोक्ते पद्यम् यज्ञ-
देवतं एकाधिका ऋष्यायत्री । द्वितीयं यज्ञपतिदेवतं । एकाधिका
सामजगती । समिष्टयजुर्वीमे द्वयोर्विनियोगः ॥

उक्तं० हि शुनः शेषो वारुणीं त्रिष्टुभम् ॥

उक्तं० हि राजेमाश्व दक्षदेवताम् । त्रिष्टुप्छन्दस्तां शुनः
शेषस्तद्विरपश्यत् । वाचने विनियोगः । द्वितीयपादस्य व्यूहेन
पूरणम् ॥

नमो वारुणम् ॥

नमो वरुणायेत्येतद्व्यजुर्वारुणं वरुणदेवतं अपोऽन्वेषकमपि वाचने
विनियोगः ॥

अग्नेरनीकमाग्नेयी त्रिष्टुप् ॥

आसुरी गायत्री ॥

अग्नेरनीकमित्येषा ऋगग्निदेवता त्रिष्टुप्छन्दस्ता अप्सु
चतुर्गृहीतहीमे विनियुक्ता । तृतीयस्याश्च व्यूहेन पूरणम् ॥

समुद्रे ते सौमी विराट् ॥

समुद्रे ते हृदयमित्येषा ऋक् सौमी सौमदेवता विराट्छन्द-
स्ता । यस्या दशाक्षरायत्वारः पादाः सा विराट् । वैराजेविराडि-
ति वचनात् । ऋजीपकुम्भप्राप्तने विनियोगः ॥

देवीरापः पडिक्तबृहती वा पूर्वार्चं आपउत्तरः ॥

देवीराप एष वो गर्भद्वितीयमृक्पङ्क्तिछन्दस्ता बृहतीछन्दस्ता वा
अष्टाविंशदक्षरात्वाधिकस्यः । अस्याः पूर्वार्चः अन्वेतः उत्तरो-

ईंषां देव सोमैषत इत्ययं सोमदेवतः । ऋजीपकुम्भस्य विसृज्यो
पस्थाने विनियोगः ॥

देवानामाग्नेयम् ॥

देवानाए - समिदसीत्येतदयजुरग्निदेवत' । समिदाधाने विनि-
युक्तम् । देवीजगती ॥

एतत्तु व्यवसाना महापङ्क्तिः ॥

एतत्तुदममाख्यइतीयसृक् व्यवसाना अवसानवर्षोपेता महा-
पङ्क्तिरुन्दक्ता । गर्भो देवता । मन्वसिद्धात् । यस्यापष्टाजराः
पट्पादा सा महापङ्क्तिः "पङ्कटका वामहापङ्क्तिरित्युक्तेः", अनुष-
ध्यायागर्भस्य निरुद्धमाणस्याभिमन्त्रणे विनियोगः ॥

यस्यैते वशा ॥

यस्यैते यज्ञियइत्यस्या ऋच. वशादेवता । अनुष्टुप्कन्दः । मेवहो-
मे विनियोगः ॥

पुरुदस्मो गर्भः ॥

पुरुदस्मो विपुरुष इत्यस्या गर्भो देवता । वाङ्मयी अनुष्टुप् ।
गर्भमेवस्य खिष्टकृतमनुमेवहोमे विनियोगः ॥

मरुतो यस्य गोतसो मारुती गायत्रीम् ॥

मरुतो यस्येतीमाऋच मरुदेवत्यां गायत्री गोतमरुतपेरपश्यत् ।
गामित्रेऽग्नौ गर्भहोमे विनियोगः ॥

महीद्यौर्मैघातिघिर्द्यावाष्टिव्याम् ॥

गायत्रीमित्यनुयत्तते । मही द्यौरिति त्रिभामृचं गायत्रीरुन्दक्तां

द्यावापृथिवीदैवत्या मेधातिथिक्वद्विरपश्यत् । गर्भस्थागारैरभ्यूहने
विनियोग । इत्यग्निष्टोम । इतिशब्द समाप्तौ । अग्निष्टोम समा
सइत्यर्थ ॥ ३१ ॥

अथ षोडशी व्याख्यास्यतइति शेष । षोडशिनामसत्ता लक्ष्यन्ते ।
अथानन्तर षोडशिमन्त्राणामुपधादिक व्याख्यास्यत इत्यर्थ ॥

आतिष्ठ गीतम ऐन्द्रीमनुष्टुभम् ॥

आतिष्ठ वषट् स्तुत्येतामृष इन्द्रदेवत्यामनुष्टुपकृन्दस्का गीतमन्त्र
विरपश्यत् । अत्रापयामेत्यासुरीगायत्री । षोडशीप्रहणे विनियोग
एव तद्व्यासुर्येनुष्टुप् । सादने विनियोग ॥

युष्ट्वा हि मधुकृन्दा ॥

ऐन्द्रीमनुष्टुभमित्यनुवर्तते । युष्ट्वा हि केगिनेतीमामृष इन्द्रदेव
त्या अनुष्टुपकृन्दस्का मधुकृन्दा ऋषिरपश्यत् । विकल्पेनवा युष्ट्वा
हि केगिनेतीमामृषमिन्द्रदेवत्यामनुष्टुपकृन्दस्का मधुकृन्दाऋषिरप
श्यत् । विकल्पेन षोडशीप्रहणएवविनियोग अत्र द्वितीय पठनर ।
तेन दृष्ट्यूना । यजुष पूर्ववत् ॥

इन्द्रमिहोत्तम ॥

ऐन्द्रीमनुष्टुभमित्यनुवर्तते । इन्द्रमिहवरी वहत इतीमामृषमि
न्द्रदेवत्यामनुष्टुभमित्यनुवर्तते । इन्द्रमिहरी वहतइतीमामृषमिन्द्रदे
वत्यामनुष्टुपकृन्दस्का गीतमन्त्रविरपश्यत् । अस्या अति षोडशीप्र
हणएव विकल्पेन विनियोग । यजुष पूर्ववत् । अत्र चतुर्थ सप्ताच
र । तेनैकोना ॥

यस्मान्नैन्द्रो विष्टुप्परब्रह्मरूपेण षोडशिन स्तुति ॥

यस्मान्न जातइयमृकइन्द्रदेवत्या विष्टुपकृन्दस्का परब्रह्मरूपेण
षोडशिन स्तुतिरिय । अत्र षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तुयते । अतएव

योऽग्निं उपस्थाने विनियोगः अत्र विष्णोर्वाग्नेयः ऋषिः । अग्निष्टो-
मस्य समाप्तत्वात् । अथ अथ आगस्तत्वात् । गीतमस्त्येतस्य तु संवत्स-
रं प्राप्नोति । ऐन्द्रोऽतिप्रथमया निर्देयात् । योऽग्निं उपस्थाने
विनियोगोऽप्या । अथ चतुर्थो द्वादशाक्षरः । तेनैकाधिका ॥

इन्द्रश्चैन्द्रः वारुणी योऽग्नीदेवत्या वा यजुरन्ता ॥

चिद्वदित्यनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च सन्नादित्येवा ऋक् चिद्वद्वत् इन्द्रा-
वरुणदेवत्या योऽग्नीदेवत्या वा यजुरन्ता । अथ अतो सह पादिने-
त्येतद्यजुरस्तीत्यर्थः । ऋषिर्विवस्वानेव । तृतीयचतुर्थो पादो द्वा-
द्वाक्षरो । तेन द्वयधिका चिद्वद्वत्पादमिदमस्य विनियोगः योऽग्नी-
श्वासाः अथ द्वादशाक्षरान्तमन्त्रमन्त्राणामप्याद्युच्यते ।

अग्ने प्रवस्व वैखानस आग्नेयीक्यायत्रीम् ॥ (१)

अतो पवस्वोऽतीमाश्चमन्त्रिदेवता गायत्री वैखानसज्जपिरप-
श्यत् । अतिपाद्वाग्रहवे विनियोगः अथाथ द्वितीयो सप्ताक्षरो । तत्राथ-
स्य सप्तदशित्युक्तं पूर्णम् । द्वितीये तु व्युहस्यान्तं नास्ति । तेनैकांशा ।

उत्तिष्ठं कुरुस्तुतिरैन्द्रीम् ॥

गायत्रीतित्यनुवर्तते । उत्तिष्ठं योजयेतोऽतीमाश्च अग्निदेवत्या गायत्री
कुरुस्तुतिरपिरपश्यत् । अतिपाद्वाग्रहवे विनियोगः ॥

अहयम् प्रस्करवः सौरीम् ॥

अहयमित्येतामृचं गायत्रीं सौरीं सूर्यदेवत्यां प्रस्करवः ऋषिर-
पश्यत् । अतिपाद्वाग्रहवे विनियोगः ॥

तिस्त्रोऽपि यजुरन्ताः ॥

अग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नहयमित्येताः तिस्त्रोऽपि यजुरन्ताः । उ-
पयामेति सामीप्यम् ॥

(१) अथऽभाष्येति हे वैखानसऽग्नेययो । एते वाणसर्वा अनुक्रमतः ॥

एष ते सामगायत्री मन्त्रे द्वितीये उपयामचासुर्यतुष्टुम् ॥

एष ते यजुष्मिष्टुप् । तृतीये उपयाम चाभुरीगायत्री । एष ते सामगायत्री सर्वेषां मध्ये क्रमेण द्वे द्वे यजुषी चान्ते, सः पष्ठये सादने च क्रमेण विनियुक्ते । यजुरन्ताऽत्यन्तेन तेषां मनुष्यामपि स एव ऋषिरिति प्राप्यते । चान्ते पषस्त्वस्या चान्ते चान्ते चर्चस्त्रिचिति यजुः एकाञ्चिका नानजगती चान्तिर्देवता चान्तिपाद्यमचष्टि विनियोगः । अन्तिष्ठन्निगत्याचान्ते इद्रीजिह्वेति यजुः ऋगुष्मिन् इन्द्रादेवता चान्तिपाद्यमचष्टि विनियोगः । अद्वयमित्यस्याचान्ते सूर्याजिह्वेति यजुः सामजगती । सूर्यो देवता चान्तिपाद्यमचष्टि विनियोगः ॥

उदुत्यन् देवानामाघेम् ॥१॥

उदुत्यं ज्ञात्वेदसमित्येषा ऋक् देवानामाघे देवायस्या ऋषय इत्यर्थः । सूर्यदेवता । गायत्रीछन्द इति तु पागुक्तमेव । तत्र तु मन्त्र एव ऋषिरिति देवा इति विनियोगः अथ वा अद्वयं मन्त्रस्य सोरीमित्यतः सोरीगायत्रीमित्येतत्पदद्वयमनुवर्तते । नवानामने त्रिपुत्रस्तृप्तके इति ऋषय इति विनियोगः । अत्रोपयामेति चाभुरीगायत्री । शृङ्गये विनियोगः । एष त इति सामगायत्री सादने विनियोगः ॥

आजिघ्रेडे कुसुक्विन्दुगंये महापङ्क्तिप्रसारपङ्क्ती ॥

आजिघ्रे, कामशं, इहे रन्ताइतीमे ऋचो महापङ्क्तिप्रसारपङ्क्ती मध्ये गोदेवते कुसुक्विन्दुष्वधिरपश्यात् । तथाजिघ्रेति महापङ्क्तिः । “पङ्कटका वा महापङ्क्तिरिति भाषणात्” । अस्यां आहापरः पट्पदाः सन्ति । तत्र इतीयस्य व्यूहेन प्रथमम् । चतुर्थः समाप्तरपः ।

तेनैकीना । इडे रन्तइति प्रस्तारपङ्क्तिः यस्याः पद्यमद्वितीयो पा-
दो दादशाचरो तृतीयचतुर्थावष्टाचरो सा प्रस्तारपङ्क्तिरित्युच्य-
ते । आद्यो चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरिति वचनात् । अत्र चतुर्थो नवाक्षरस्ते-
नैकाधिका । सहस्रत्रिंशे गर्भविरात्राटावहीने तिसुत्ये साहस्य
गोर्ध्रौ च नवाध्यापणे आजिघ्नेत्यस्या विनियोगः । इडे रन्तइत्यस्या
कुसुमविन्दुः पृथिवीगोर्देवता दक्षिणे कर्णे यजमानकर्तृके जपे विनि-
योगः ॥

विनः शामो भारद्वाजएन्द्रीमनुष्टुभम् ॥

वि न इन्द्र मृधइतीमामृचं इन्द्रदेवतामनुष्टुभं भारद्वाजस्यापत्यशा-
मकृपिरपश्यत् गवामयने महाव्रतसञ्चकेऽहनि षष्ठपहणेऽस्या विनि-
योगः । उपयामेति सामोष्णिक । एष तइति सामगायत्री । सर्वतो-
पयामेत्यस्य विनियोगएष तइत्यस्य सादने इति श्रेय । व्यूङ्गेन इ-
न्द्र पूर्तिः ॥

वाचस्पतिवैश्वकर्मणीं त्रिष्टुभम् ॥

शामो भारद्वाजइत्यनुवर्तते वैश्वकर्मणीमिति द्वितीयां तनिर्देशा-
त् । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमितीमामृचं विश्वकर्मदेवतां त्रिष्टुभं
भारद्वाजः । शासकविरपश्यत् । महाव्रतएव पूर्ववद्विकल्पेन शु-
चपहणे विनियोगः आद्यपादो दादशकः । तेनैकाधिका । उपयाम
सामत्रिष्टुप् । एष ते सामोष्णिक ॥

विश्वकर्मनैन्द्री वैश्वकर्मणीम् ॥ (१)

शासोभारद्वाजस्त्रिष्टुभं इत्यत्राप्यनुवर्तते विश्वकर्मगृहविपिती-
मामृचं त्रिष्टुभं ऐन्द्री इन्द्रदेवतां
सकृपिरपश्यत् । यजुषो पूर्वमन्त्र

यम् । महायुते तस्यैव बह्वप्रहणे विकल्पेन विनियोगः । तथा च सूत्रम् । गृहं गृह्णाति वि नऽद्र वरचक्षति विश्वकर्मात्रिनि वातिघा घवदिति ॥

• अन्नये त्वा देवार्पाण्यदाभ्यदेवत्वानि ॥

अन्नये त्वा मायश्चान्दसमित्वादीनि चत्वारि दण्डं पि देवर्पाणि देवा एषा ऋषयस्त्यर्थः । तथा अदाभ्यदेवत्वानि । अदाभ्यसंघो बह्व-
एषां देवतैत्यर्थः । तत्र सोपयामस्यान्नये त्वेभ्यः प्राजापत्या बृहती
तथाविधस्यैवेन्द्रायत्येव्य व्यूहेन प्राजापत्या बृहती । सोपयामस्य
विधेभ्यस्त्येष्यैकोना सामजगती । अश्वपात्रे निधाम्या अग्निश्च
तत्राश्वपात्रधाने ऋषिण चत्वारि विनियोग अत्र पत्येकमुपयामि-
त्येकत्वेयं, उपयामः सर्वपात्रिणो दित्युक्ते । अनुष्टुप् इत्यथ दैवीज-
गती चत्वारि विनियोग ॥

• त्रिंशीनां त्वा सौम्यानि ॥

अत्र देवार्पाणीत्यनुवर्तते । प्रस्ताभाद् योग्यत्वाच्च । त्रिंशीनामि-
त्यादीनि विधेया देवानामित्यन्तानि सौमदेवत्वानि । देवार्पाणि
च भवन्ति । तत्र तस्मै त्वा षड्जामीत्यन्तानामाधवने विनियोगा
पारमे तदस्यदाभ्यहारी । उगित्पमित्वादीनां अगूनां स्तोममध्ये प्र-
तिपद्ये । त्रिंशीनां । यष्टु पङ्क्तिः । कुकूनानां सामगायत्री । भ-
न्दनामा । यष्टुस्त्रिष्टुप् । भदिन्तमानां अधुन्तमानां सामगायत्र्यो
शुक्ल त्वा अग्यायत्री ककुभर्ठः रूप अगृह्णाती । एतात्पर्यन्तानामा-
धवने विनियोगः । तस्मै न यष्टु पङ्क्तिः । अदाभ्यहोमे विनियोगः
उग्रेकत्वम् । सामोष्णिक् । षगी त्वं । आसुरी गायत्री । अष्टास्रष्टा
अगुष्णिक् । एतेषामगूनां प्रतिपद्ये विनियोगः ॥ २५ ॥

सोतोत्यानन्देवानामार्पम् ॥

सचीत्यानगधेनात्र तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । सर्वेषां सचीत्यागमंवा-
ण्यां देवास्तदयत्त्यर्थः ॥

इह रतिः पशुदैवतम् ॥

इह रति रहरमध्वमित्येतद्यज्ञः पशुदैवतम् । प्राजापत्या बृहती
मास्तादायै प्राज्याहुतिर्हीमे विनियोगः ॥

उपसृजन् मुष्णिगाम्नीये ॥

उपसृजं धरुण मित्येषा ऋगुष्णिग्वृद्धस्का । अग्निदेवता । प्रथमी
मन्त्राग्नरः प्रत्यः साहाकारिण स हतहादशाचरा । द्वितीयोऽष्टाच-
रश्च त्रैकाधिका । प्राज्याहुतिर्हीमएव विनियोगः ॥

सप्तम्य बृहती यजमानानानामात्मस्तुतिः ॥

सप्तम्य ऋद्धिदरमीत्येषा बृहतीकन्दस्का यजमानानानामात्मस्तुतिः ।
अथ यद्वा यजमानानामात्मस्तुत्यर्तं अमृता अभूमित्यादिना । अथ
प्रथमः सप्तकः । द्वितीयएकादशकः । तृतीयो दशकस्तथैव नव-
क । इयं षट्षिंशत्तत्त्वाद्बृहती । अर्षी बृहती । तत्र पादाचर-
नियमाभावात् । सप्तम्यर्चनानि विनियोगः ॥

युवन्तं प्रवृच्छं प ऐन्द्रीमत्यष्टिं च्यवसानाम् ॥

युवन्तमिन्द्रदेवता इन्द्रदेवता अत्यष्टिकन्दस्का च्यवसानमययुक्ता
प्रवृच्छं पृष्टिदिव्यत् । दक्षिणस्य ऋद्धिर्धानस्याधीष्टं गार्हपत्यमथै
विनियोगः । षट्षिंशत्तत्त्वाद्वा । अथ षट्षिंशत्तत्त्वाद्वा
तैम द्यूना ॥

आद्योऽद्वर्ध्व ऐन्द्रापार्वतः ॥

युवन्तमित्यस्याप्रायोऽद्वर्ध्व ऐन्द्रापार्वतः इन्द्रापर्वतदेवता । स-
चीत्यानं समाप्तम् । अथ सोमवागे नैमित्तिकान्युप्यन्ते ॥

परमष्ठी नैमित्तिकान्याध्यायात् ॥

परमैष्ठ्यमभिधीतइत्यादीनि प्रापध्यायान् पध्यायव्यवसायिपर्यवर्तानि
नैमित्तिकानि । सोमयागी वस्त्रमायासु सासावस्यसु यथाहे । निना-
मे प्रायश्चित्तानीत्यर्थः । अथ तेषां साधारणमुपनिषाह ॥

वसिष्ठस्यार्थम् ॥

तेषां सदेवां परमहंसिधीतवृत्त्याद्यध्यायसमामिपयतामां वसिष्ठ-
वृत्तिरिष्यते. ॥

लिङ्गोक्तदेवतानि चतुस्त्रिंशत् शतम् ॥

तथा नैमित्तिकानां मध्ये भादयानि परमेष्ठयमिधीत इत्यादिसंक्षि-
प्तः पञ्चतदव्यवस्थानि चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्यानि त्रिद्विंशद्देवतानि नैमित्तिक-
कारानि इमानि चतुस्त्रिंशद्भास्वरवाक्यानि चतुस्त्रिंशत्सुसामावस्थासु
यच्चाङ्गनिर्माणमिति भावः नैमित्तिकाङ्कितेषु चतुस्त्रिंशद्देवताभिधा-
यीनि । तत्तदवस्थापयस्य सोमस्य तत्तद्देवताद्वयत्वात्तत्पराधि-
य । नत्वेते मन्त्राः । तेषां कृत्वा कल्पनेन प्रयुज्यते अतएव "मातृपथ्ये
संपदयेनं मनसमिध्यात्" इत्याद्यासु सर्वासु कण्टिकासु परमेष्ठिने
स्वाङ्गेति सुहृद्यात्परमेष्ठी हि । सतर्हि भवति प्रजापतिर्हि स त-
र्हि मयति पत्न्यां हि स तर्हि भवतीत्येव सोमस्य तत्र तादृशव्या-
पक्य तत्तद्देवताद्वयता श्रूयते । अतः परमेष्ठिने स्वाङ्गेत्येव भादयो-
ऽत्र मन्त्राः तेषां वसिष्ठस्तत्त्वसिद्धीत्या देवताः । तदुपरगच्छन्तया च
देवीजगत्या देव्यं कृत्वा कल्पतोयमिति भावः ॥

ययोर्वै श्ववधारुणो विष्टुः ॥

ययोरोजसेसोपा निष्टुप वैश्ववशाकशी विष्णुवद-
 वावशा देवते इत्यर्थं यत्र द्वितीयः पादो द्वापदः । तेमैर्दोषा ।
 सोमस्य रजकवस्य चमसस्य द्वापदस्य स्तनस्योपयुद्धकीपवेचने विनि-
 शोभः ॥

देवां दिवमाशीर्लिङ्गोक्तदेवता ॥

देवां दिवमग्रेतितीदं यजुर्यजमानाशीः यजमानस्याशीः
पाद्यनाशीः लिङ्गोक्तदेवता । यज्ञदेवतेत्यर्थः । रसरूपस्य रोमस्य चमस-
स्यादन्यस्य स्कन्धस्याभिमर्शने विनियोगः । इमानि चत्वारि यजुं प ।
तत्र देवान् । सामानुष्टुप् । मगध्यान् एकाधिका ऋग्गायत्री । पितृ-
न् । एकाधिका सामानुष्टुप् । यं कं च सामानुष्टुप् । अथ वा स-
मक्षेयं पत्यष्टिरेका । न तु चत्वारि ॥

चतुस्त्रिंशद्वर्षमदेवत्या षड्भक्तिस्त्रिष्टुप्वा ॥

चतुस्त्रिंशं शतशतवत्येवा वर्षमदेवत्या षड्भक्तिश्छन्दस्ता त्रिष्टुप्-
छन्दस्ता वा । हाचत्वारिंशदक्षरत्वाहिकल्पः । दध्युना त्रिष्टुप् ।
दध्यधिका षड्भक्तिर्वा । अतएव आपकात्पङ्क्त्योक्तेऽपि छन्दःसु उक्तस-
ङ्ख्याक्षरछन्दसारन्तराले अतुक्ताक्षरस्य यजुश्छन्दो विकल्पो ज्ञेयः ।
अधिकाक्षरं पूर्वं छन्दः जनाक्षरवोत्तरमिति । आषातरे महावीरमे-
दे आन्याहुतिहोमे ऽस्या विनियोगवक्तोऽस्ति ॥

यज्ञस्य यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप् ॥

यज्ञस्य दोहस्तीयं यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप्छन्दस्ता । कासाहुतिहो-
मानन्तरं यजमानवाचने विनियक्ता ॥

आपवस्व सौमीं गायत्रीं नैध्रुविः कश्यपः ॥

आपवस्वेतीमामृचं सौमीं सोमदेवत्यां नैध्रुवस्य पुत्रः कश्यपश्च वि-
रपश्यन् । अत्र नैध्रुविः कश्यप इत्येव पाठः यतएवं प्रयतेरगित्यः
कश्यपः “कश्यपो नैध्रुवे कश्यपो नैध्रुविर्षाच इति” । यूपस्योपरिका-
कारोऽपि उद्मातृकर्तृके होमे विनियोगः इति प्राथक्षितानि समा-
प्तानि ॥ २३ ॥ (१)

(१) प्राणाय मेष्टवार्म्य द्वावापृथिव्यम् । इत्यन्त काव्यसर्वानुहमे नृवन्म्याः क-
ण्डिकाया अत्र पाठः, स पाठः पूर्वोक्तत्वादत्र न लिखितः ॥

अथ वाजपेयः ॥

अथ वाजपेयमग्नेन तन्मन्त्राः सञ्च्यते । वाजपेयमन्त्राणामृथा-
दिकं वक्षतइत्यर्थः । तत्र प्रथमं सर्वमग्नेसाधारणमुविद्वयमाह ॥

वृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च ॥

वाजपेयमग्नेसां सर्वेषां बृहस्पतिव्यपिः इन्द्रस्य । सभापि स-
सुचितो ऋषी भवतः स बृहस्पतिः सवितारमीवेति तन्मन्त्रां यजते-
त्युभयोः श्रवणात् । इन्द्रस्य वेति संहिताभाषे पाठः । तस्मिन्पक्षे
अग्निर्विकल्पः ॥

देव सवितः सावित्री विष्टुप् ॥

देव सवितः प्रसुवेत्येवा ऋक् सवितृदेवत्या विष्टुप् सर्वेषां कर्म-
णां पुरस्तादाग्याहुतिहोमे विनियोगः । इत्यमर्योऽविष्टुप् । अग्नि
यतावरपादयुक्तत्वात् । सावेत्येतद्वज्रः प्रथमवचनम् ॥

ध्रुवसदमैन्द्राणि भीषि ॥

ध्रुवसदमित्याहीनि भीषि यजंति इन्द्रदेवत्यानि । तत्र ध्रुवसदं ।
प्राज्ञापत्या विष्टुप् । अग्नमुपदं त्या । म्यूहेन ऋषां पङ्क्तिः, पृथिवी
सदं । म्यूहेते पायीं पङ्क्तिः । एष ते इत्यासुर्यनुष्टुप् ।
ते । यथायामैन्द्राणां सोमपहाणां ग्रहणे क्रमिष विनियोगः ॥

अपाए रसदेवत्याऽनुष्टुप् ॥

अपाएरसमित्येवा रसदेवत्याऽनुष्टुप् । चतुर्वर्त्यैन्द्रपहा
विनियोगः सपयामिति सामानुष्टुप् । एष ते आसुर्यनुष्टुप्

ग्रहा लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ॥

ग्रहाऽङ्गानुष्टुप् इत्येवा लिङ्गोक्तदेवता चतुष्टुप् ।
देवतेत्यर्थः । पञ्चमस्य एन्द्रपहास्य ग्रहणे विनियोगः ।
वत् ॥

सम्पृषो यजुषी ॥

सम्पृषो यजुषीमे यजुषी सिङ्गीतदेवते इति शेषः 'अथ सम्पृषो
सिङ्गीते इति वा पाठः सोमबहसुराभङ्गावनयोर्देवते इत्यर्थः, अथ वा
सिङ्गीतदेवता इत्यनुवर्तते तदर्थेवगाहयनं विपरिणम्य सम्बद्धते ।
सम्पृषोवित्यस्य धृतयोः प्रत्याहरणे । अक्षुस्त्रिष्टुभोऽपते ॥

इन्द्रस्य रथः ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यस्य रथो देवता । रथादध्याहरणे विनियोगः
आसुरीगायत्री ॥

वाजस्य पार्थिव्यतिजगती ॥

वाजस्य तु प्रसङ्गवद्वासीत्यमृक् । पृथिवीदेवत्यापतिजगती इन्द्रका
धूर्गृहीतस्य रथस्य वेदिमध्ये गयने विनियोगः । दामश्चामदक्षरां
पतिजगतीत्युच्यते । इयं तु द्रष्टव्या ॥

अन्त्यः प्रादः सावित्रः ॥

अस्या अन्त्य अन्ते भवः प्रादस्तस्यां गो देवः सवितेत्ययं सावित्रः
'सवितृदेवता ॥

अप्स्वत्तरश्चदेवत्याऽनवसाना पुरउष्णिक् ॥

अप्स्वत्तरश्चतमित्येवाकृगश्चदेवत्या अनवसानम् हित्वा पुरउ-
ष्णिक् इन्द्रका । अक्षप्रोचये विनियोगः । यस्याः प्रादपादौ द्वाद-
शाक्षरः । द्वितीयावष्टाक्षरी सा पुरउष्णिक् इत्युच्यते । प्रादयेत्पुरउ-
ष्णिगिति वचनात् । अस्य अन्त इत्येवं व्यूहेनात्राद्यपादे द्वादशाक्षरपू-
रण । द्वितीयतृतीयौ तु पूर्णाविव । मध्येऽवसानं नास्ति । देवीराप-
इति व्यूहेन सामजगती आपोदेवताः । अक्षप्रोचये समुच्चयेन वि-
कर्त्तव्येन विनियोगः ॥

वातो वा तिस्रोऽश्वस्तयउष्णिक्त्रिष्टुजगत्यः ॥

वातो वा, मनीषा, वातरठं०हा, जषो यद्व्यतितास्तिसृष्वप. क-
मेष्वाप्यिग्विष्टुजगत्योऽश्वस्तुतयश्च । पश्चात्पामिः रतुयस्ते । पश्चदे-
वताः एताः रतुतिभार्जो देवता भवन्तीत्युक्तत्वात् । वातो वेत्तुष्विक् र-
ये दक्षिणाः श्वयोऽजने विनियोगः । वातो वेतीयमेकाधिका चापी-
ष्विक् पादानामचरसङ्ख्यानियमेऽप्यचरसङ्ख्यातयात्वात् । त-
दुक्तम् । अचराण्येव सर्वेषु निमित्तं बलवत्तरम् । दद्यादिप्रतिपन्नानां
यादवत्ताचरेर्त्तुचामिति, वातरठं०हा इत्यत्र प्रथमद्वितीयौ हादयको ।
द्वितीयो व्यूहेनैकादयकः चतुर्थं च स्वतोऽप्येकादयक इति । तथाऽयं
विष्टुदेव कृतः । हो तु जागतो यस्या “स्याज्जागते, जगती वैदुमे
विष्टु, वित्युक्तत्वात्” । जषो यद्व्यतिताप्यो हादयकः । द्वितीयतृतीया-
मेकादयको चतुर्थं चतुर्दयक इति । तेनाष्टापत्वारिंशदचरत्वादियं ज-
गती । अनियताचरणादस्ते पादाचरेस्तयात्वात् ॥

वाजिनोऽश्वः ॥

वाजिनो वाजजित इत्यस्याश्वदेवता । सामजगती पश्चात्तानां
वाह्यस्य चर्ववध्वापये विनियोगः ॥

देवस्याहं लिङ्गोक्तानि ॥

देवस्याहं० सत्तिरित्यादीनि वृद्धस्य तेर्वाजिनो वाजं जेप्रमित्यन्ता
नि लिङ्गांस्तदेतानि । चाप्यस्य देवस्याह इत्यस्य व्यूहेन ऋग्मूहती
ब्राह्मणकर्तृ के वाजपेये ब्रह्मणो रथचक्राद्वरये विनियोगः । द्विती-
यस्य सामजगती चर्वियकर्तृ के वाजपेये ब्रह्मणो रथचक्रारोहणे वि-
नियोगः । तृतीयस्य व्यूहेन ब्राह्मणवाजपेये
ब्राह्मणो रथचक्राद्वरये विनियोगः । चतुर्थस्य एकाधिका साम-
जगती । चर्विययस्ते रथचक्राद्वरये विनियोगः । वृद्धस्य ते सार्ज

प्राजापत्या विष्णुः । ब्राह्मणयज्ञे दुन्दुभिवादने विनियोगः । इन्द्रं वाजं
सामपठितः । अत्रिययज्ञे दुन्दुभिवादने विनियोगः । यथा स ब्रा-
ह्मोऽपिषत् । ब्राह्मणयज्ञे मन्त्राह्नदुन्दुम्यवतारणे विनियोगः । देव-
स्याह । व्यूहेन प्राजापत्या विष्णुः । यजमानस्य यजुर्गुणरयारोहणे
विनियोगः ॥

वाजिनोऽश्वाः ॥

वाजिनो वाजजितइत्यस्याग्ना देवता । सामजगती यजमानवाचने
विनियोगः ॥

एष स्य द्वे दधिक्रावा वामदेव्योऽश्वदेवत्ये जगत्यौ ॥

एषस्य वाजी । उतस्मात् । इतीमे द्वे ऋचौ जगत्यौ अश्वदेवत्ये
दधिक्रावा वामदेव्योऽपश्यत् । आग्याहुतिर्होमि विनियोगः । अनु-
मन्त्रे वा प्रथमायाचतुर्थं पादो दगाचर तस्य व्यूहाभ्यां पूरणं ।
द्वितीयायाचतुर्थस्य व्यूहेन पूरणं । स्वाहेतिं यजु पृथक् ॥

शन्नो वसिष्ठो विराजम् ॥

अश्वदेवत्यामित्यनुवर्त्तते शन्नो भवन्तितीमां विराट्छन्दस्कां वि सिष्ठ-
ऋषिरपश्यत् । अस्या अम्यन्नाएव देवता । होमेऽनुमन्त्रे वा (१) विनि-
योगः । यस्या दगाचरायत्वार पादाः सा विराट्पठितः, वैराजैर्वि-
राडित्युक्तेः । अतः तु प्रथमएकादगाचरः तनैकाधिका ॥

तेनो नामानेद्विष्टो जगती ॥

अश्वदेवत्यामित्यनुवर्त्तते तेनोऽपर्वन्तइतीमां अश्वदेवत्यां जगती ना
मानेद्विष्टऋषिरपश्यत् होमेऽनुमन्त्रे वा विनियोगः ॥

वाजेवाजं वसिष्ठस्त्रिष्टुभम् ॥

वाजेवाजेऽत इतीमाम् अश्वदेवत्यां विष्टुभम् वसिष्ठोऽपश्यत् । अ-

अदेवत्यामित्यत्राप्यनुवर्तते । अमेऽनुमन्त्रैवा विनियोगः । अत्राप्य-
वाक्ष्य च्छेन पूरणम् ॥

११ आमा प्राजापत्याम् ॥

वसिष्ठश्चिष्ठभूमित्यनुवर्तते । आमा वाजप्येतीमांस्तु प्रजापति-
देवत्या वसिष्ठश्च विरपश्यात् । यत्तमानस्य नैवारचर्वास्तमे विनियोग-
म् ॥

वाजिनोऽम्हा ॥

वाजिनो वाजजितइत्यस्य यजुषोऽम्हा देवता आर्षीऽवष्टिक् । यजु-
युक्तानामम्हाना वाहंस्त्यचर्चवष्टापये विनियोगः ॥ २४ ॥

आपयऽआयुर्यज्ञेन प्राजापत्यानि ॥

आपये स्वाहेत्यादीनि द्वादश यजुऽपि । आयुर्यज्ञेनत्यादीनि च
षड्यजु वि प्रजापतिदेवत्यानि च मे वाचने वा विनियुक्तानि । प्रथम
द्वितीययोर्देवी पङ्क्तिस्तृतीयाया यजुर्गायत्री । तृताव देवीपङ्क्तिः ।
चतुर्थे देवपङ्क्तिः अहर्षयते । देवोजगती, अहर्षे देवोजगती । सु-
गन्धाय यजुः पङ्क्तिः, विनर्त- गिने । यजुश्चिष्टुप् । अर्त्याय । यजु-
वृक्षतो । भुवनस्य । यजुर्वृक्षी । अधेप्रत्यये देवीजगती षष्ठा प्रा-
जापत्या गायत्रीइत्यम् ॥

प्रजापते स्वस्मृता यजमानः ॥

प्रजापते प्रजा अर्देवा । अस्मृताअभूगत्वेनवा यजमानोदेव-
ता । प्रजापतर्यजुर्वृक्षतो यूपारोहणे विनियोगः । अर्देवा यजुर्गाय-
त्री गोधूमचवालाश्वने विनियोगः । अस्मृता यजुर्गायत्री गोधूमा
यूपस्थातिक्तमपे विनियोगः ॥

१२ अस्मो दिशः ॥

अस्मे वाक्स्वत्यस्य दिशो देवता । अस्मेन सामजगतो दिशामी

सन्ने विनियोगः ॥

नमः पृथिवी ॥

नमो मातृ इत्यस्य पृथिवी देवता सामीप्येण भूम्यवस्थे विनि-
योगः । व्यूहेन सामजगतो । दिव्यीपृथिव्या ॥

इयमासन्दी ॥

इयं ते राक्षसासन्दीदेवता । देवीयुक्तोमासदा चर्माक्षरचे
विनियोगः ॥

यन्ता सुन्यन् ॥

यन्ताऽसि यमन इत्यस्य सुन्यन्देवता । यजमानस्योपवेशने विनि-
योगः । व्यूहेन सगृहमी ॥

वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्टुभम् ॥

वाजस्येभं प्रसवः । वाजस्येमां । वाजस्य मु प्रसवतीदं त्र्युचं प्रजा-
पतिदेवतं त्रिष्टुप्कन्दस्कं । सन्मृतस्य सर्वोपधस्य होमे विनियुक्तम् ।
वाजस्येभमित्यस्य द्वितीयपादो व्यूहेन पूरणीयः प्रथमाया द्वितीया-
याश्च चतुर्थी द्वात्रिंशच्चरः । तृतीयायास्तृतीयश्च । तेन सर्वाधिक्यको-
क्ताः ॥

सोमगृह्यं तापसः ॥

सोमं राजानं । अयमर्थः, अग्ने अर्घ्यं तीर्त्तं त्र्युचं तापसस्यविरप-
यत् । सर्वोपधसोमस्य विनियुक्तम् ॥

आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्ताऽनुष्टुप् ॥

अस्य त्र्युच्यस्याद्या सं म राजानमित्येयाऽष्टकविधदेवदेवताप्रतिष्ठा-
क्ता मध्ये विश्वदेवपदयोगशून्या । अनुष्टुप्कन्दस्का । अत्र तृतीयः
सप्तकः । तेनैकोना । अथ वा ऋगदेवतत्वाद्देव्यदेवीत्युक्तं । तथा च
यास्तु, “अत्रुक्तिष्वि तृष्वहदेवतं तदैश्वदेवानां स्थाने युज्यत इति” । तेना-

अ सोमाग्नादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पत्यो देवता इत्यर्थः । अतएव सं-
हिताभाष्ये । सोमं राजानमनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवतेत्युक्तम् । अतएव संहिता-
भाष्येऽपि लिङ्गोक्तदेवत्यानुष्टुप्तिः ॥

द्वितीया लिङ्गोक्तदेवता ।

अनुष्टुप्तिवित्यनुवर्तते । अथ चतुर्थस्य द्वितीया अयं मण्डित्वेयाऽनुष्टुप् ।
लिङ्गोक्तदेवताः । अयं मण्डित्वेयातीन्द्रवायुविष्णुसरस्वतीदेवता इत्यर्थः ॥

तृतीयाऽऽग्नेयी ॥

अनुष्टुप्तिवित्यनुवर्तते अथ चतुर्थस्य तृतीया अग्नेऽप्यष्टित्वेयाऽनु-
ष्टुप्तिदेवता ॥

प्रथमा लिङ्गोक्ता गायत्री ॥

प्रथमा यष्टित्वेया लिङ्गोक्तदेवता अयं मण्डित्वेयातीन्द्रवायुविष्णुसूर्यदेवते-
त्यर्थः । गायत्रीकम् । सर्वोपधएव होमि विनियोगः अथ प्रथमस्य
अष्टित्वेन पूर्तिः ॥

सरस्वत्यै सुन्वन् ॥

सरस्वत्यै वाच इत्यस्य सुन्वन् देवता राजापत्याभिष्टुप् । देवस्य त्वे-
त्यस्य तूतम् । होमशेषेण यजमानाभिषेके विनियोगः ॥

अग्निः सप्तदश लिङ्गोक्तदेवतानि ।

अग्निरेकाक्षरेष्वेवादीनि प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेष्वेत्यन्तानि
लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्चमेऽत्र विष्णुसोमादिदेवतानीत्यर्थः । होमि वा-
चने वा एषा विनियोगः । तथा अग्निरेकाक्षरेण एकोना ऋग्गायत्री ।
अग्निदेवता । अग्निर्नो देवता । सामभिष्टुप् । विष्णु । एकोना-
ऋग्गायत्री । विष्णुर्देवता । सोमः सोमो देवता । सामभिष्टुप् ।
पूषा । पूषादेवता । एकाभिकाऋग्गायत्री सवितादेवता गाय-
त्री । महतः महतो देवता ऋगुष्टुचक् । बृहस्पतिः बृहस्पति-

देवता. एकाधिकाष्टगुणायत्री । मित्रः मित्रादेवता सामपङ्क्तिः ।
 वरुणः वरुणादेवता । ऋग्गायत्री । इन्द्रः इन्द्रदेवता । एकाधिका-
 ऋग्गायत्री । विश्वेदेवा । विश्वेदेवताः सामपङ्क्तिः । वसवः ।
 वसवादेवताः सामजगती । रुद्रा । रुद्रादेवताः । एकोना
 सामजगती । आदित्या. आदित्यादेवता । एकोनासामजगती । अ-
 दितिः अदितिदेवता । सामत्रिष्टुप् । प्रजापतिः । प्रजापतिदेव-
 ताएकाधिकासामजगती । इति वाचपेय. समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ राजसूयः ॥

वस्यतइतिशेष । राजसूयपदेन तन्मन्त्रा अप्यन्ते ॥

वरुणस्यार्पम् ॥

राजसूयमन्त्राणां सर्वेषां वरुणस्यैविरित्यर्थः ॥

एष ते पार्थिवम् ॥

एष ते निकर्तइत्येतद्यजुः पृथिवीदेवतं । सामोषिषक् । अविष्यन्-
 शोमे विनियुक्तम् ॥

अग्निनेत्रेभ्यो देवार्पमाध्यायात्तदग्राह्यानि देवानि ।

अग्निनेत्रेभ्य इत्यादीनि दृश्य यजूंषि देवानि देवदेवस्थानि । पञ्च-
 षातीयहोमे विनियुक्तानि । अग्निनेत्रेभ्यः सामोषिषक् । यमनेत्रेभ्यः
 आसुरीगायत्री विश्व देवनेत्रेभ्यः सामानुष्टुप् । मित्रावरुणनेत्रेभ्यो
 देवेभ्य इत्यक्षिग्वक्षे ऋग्गायत्री । मरुनेत्रेभ्यो देवेभ्य इत्यक्षिग्वक्षे
 तु । आसुरीगायत्री । सोमनेत्रेभ्यः । एकाधिका ऋग्गायत्री । ये देवा
 अग्निः आसुरीगायत्री, ये देवा यमनेत्राः । सामानुष्टुप् । ये देवा वि-
 श्वदेवनेत्राः । एकाधिका सामानुष्टुप् । ये देवा मित्रावरुणनेत्रा
 उत्तरासद इत्यक्षिग्वक्षे । एकाधिका ऋग्गायत्री । ये देवा मरुनेत्रा
 उत्तरासद इत्यक्षिग्वक्षे सामानुष्टुप् । ये देवाः सोमनेत्राः । साम-

महिताः ॥

अग्ने महस्र देवयवा देववातश्च भारतावाग्नेयीम-
नुष्टुभम् ॥

अग्नेतपुत्रो देवयवा देववातयेतिदायुषो अपश्यता दृष्टवन्तो ह-
स्तुकादाने विनियोगोऽस्याः । अत्र द्वितीय. सप्ताक्षरस्तेनेकोना ॥

उपांशोस्त्रीणि रक्षोघ्नानि ॥

उपांशो गोर्वायेनेत्यादीनि स्त्रीणि यजूर्एवि रक्षोघ्नानि ॥ रक्षो-
घ्न देवता । उपांशो योरित्यन्व आशुरी मायत्री । स्त्रीणि विनियो-
गः । रक्षसां त्वा । यजुर्गुण्विक् स्त्रुवनिरसने विनियोगः । अवधिपूज्य
यजुर्गायत्री भागमने विनियोगः अवधिधाम् । दैवीपङ्क्तिः, अ-
सौ हतां यजुर्वैहती । अनयोर्मन्त्रयोः प्रत्यभिचारे विनियोगः तत्रा-
सुमनावित्यनयाः यादयो ह्याने ऋतुनाम्नोऽरणम् ॥

सविता हे यजमानः ॥

सविता त्वा, इम देवा इत्यनयोर्यजमानोदेवता यजर्मन्त्रं
द्विषं स्वाह्मं गृहीत्वाऽध्वर्युर्जपे विनियोगः । सविता त्वा अति-
जगती । इमन्देवा अत्यष्टिः ॥ २६ ॥

अपो देवा अपो विष्टुप् ॥

अपो देवा मधुमतीतितीयमुक् । आपो आपोऽस्या देवता इत्य-
र्थं विष्टुप्कम्दः । द्वितीयो दृष्टारध्वरः । तेनेकोना । सारस्वतीना
मदां यजुषे विनियोगः ॥

‘दृष्ट्याऽजर्मिर्लिङ्गीता ॥ (१)

अत्र सप्तजर्मिरित्यादीनां स्वाहाकारान्तानां पूर्वपूर्वमन्त्रा-
णां गृहीत्यमाणावपसु अतुर्गृहीतहोमे विनियोगः, उत्तरोत्तर

मन्त्राणामपां यद्वक्षि तत्र हृष्यन्मर्मिः । सामानुष्टुभो । ह्रस्वेनो इति
 यदुरगायत्र्यो । अथेतस्य सामोषिष्वहो । यामरुतीस्य । यामुरी-
 गायत्र्यो । यामः परि । अग्रायत्र्यो । अपां पतिः सामानुष्टुभो ।
 अपां गर्भः यामुरगायत्र्यो । सूर्यत्वचसः स्य सामानुष्टुभो । सूर्य-
 चंसस्य । सामानुष्टुभो मादस्य यामुर्यनुष्टुभो । वज्रचितस्य य-
 मुरगायत्र्यो । वागास्य यामुरानुष्टुभो । मविहास्य । सामोषिष्व-
 हो । जगभृतस्य यामुरगायत्र्यो । विष्मभृतस्य यामुरगायत्र्यो । यामः
 क्कराजस्य । सामानुष्टुप् । मरीचीनां सर्वाक्षपुष्पसंसर्गे विनियोगः ॥

मधुमतीरनाधृष्टाऽध्याये ॥

मधुमतीर्मधुमतीरनाधृष्टाः सोदन्त्येने यक्षुषी यापे यनयोद-
 ष्यो देवताइत्यर्थः मधुमतीरित्यस्य एकीनामामजगती । अधृष्ट-
 स्ययानामयामोदुम्बरे यापे समासेने विनियोगः । यनाधृष्टाइत्यस्य
 यामधिष्टुप् । समासितानामपां मैत्रावरुचिष्यस्य पुरस्तत्त्वाह-
 ने विनियोगः ॥

सोमस्य अर्म ॥

सोमस्य त्विविरसीत्यस्य अर्म देवता । यामुरीगायत्री । व्याघ्र-
 मीस्तरे विनियोगः ॥

अग्नये लिङ्गोक्तानि ॥

अग्नये स्वाहेत्यादीनि द्वादश यजूनि लिङ्गोक्तदेवतानि पार्थहोमै
 विनियुक्तानि । यमाणां देवीपङ्क्तिः सरस्वत्यै । यक्षुर्गायत्री । पूषे
 देवीपुङ्गती । । वृहस्पतये । देवीजगती । । इन्द्रायैत्याद्याः षट्देव-
 पङ्क्तयः पवित्रे स्वइत्यस्य तूक्तम् ॥

अग्निभृष्टमापम् ॥

अग्निभृष्टमसीत्येतदेवतं । एकाधिकं नामजगती । अपां उ-

त्यक्षने विनियोगः ॥

सधमादो वाङ्मयी त्रिष्टुप् ॥

सधमादौ शुद्धिनीरितीयसूक् यद्वत्तदेवत्या निष्टुपशब्दः सच
द्वितीयचतुर्थेयोर्ह्येन पूरणम् । अभिषेचनीयेषु पात्रेष्वपि व्यानयने
विनिर्णयः ।

क्षत्रस्य चतुर्थं तार्प्यमांहाधीवामोष्णीषाणि ॥

अथ सोऽवमित्यादीनां चतुर्णां यजुषां क्रमैव तार्प्यपाङ्खाधीवा-
सां षोडशैः देवताः । अथ सोऽव तार्प्यदेवताः । यजुर्मायवी । ॥ तार्प्य-
परिधाने विनियोगः, अथ अराज्यसीत्यथ पाङ्खदेवताः । दैवीजग-
ती । पाङ्खपरिधाने विनियोगः, अथ योनिरित्यस्याधीवासो देवताः ।
दैवीजगती । अधिवासप्रतिमाके विनियोगः । अथ नाभिरधोऽवस्यो-
ऽपीदं देवताः । दैवीजगती । उष्णीषस्य सवेष्ट्य निषीतं वगूढं नि-
नियोगः । नाभिदेशे परिहरवे वा विनियोगः ॥ (१)

इन्द्रस्य वनः ॥

इन्द्रस्य वार्षाघ्नमसीत्यस्य भगुर्देवताः । भगुपपातने विनियोगः ।
प्राजापत्याग यधी ॥

मित्रस्य वाह् ।

मिथ्यासीत्यस्य बाहूरेक्षी । यत्तुर्दृष्टी । धनुः कोट्योर्मांजने वि-
नियोगः ॥

त्वया धनुः ॥

स्वयाऽयं सृष्टमित्यस्य घनुर्देवता दैवीजगती । यजन्नामानाव
धम. समर्पये विनियोग ॥

(१) तार्प्यं नाम क्षेमं बलकलं पूजाकथं वा, यादृक् एककर्मिणः, अधीनात क-
ञ्चक इत्येतेऽर्थे सम्बुद्धमधीभारवर्जितं प्रत्ययादिताः ॥

हवा पश्यामिषवः ॥

हवासीत्यादीनां दिग्भ्य पातेत्वन्तानां पक्षां यजुषां इषवी देव-
ताः । हवाऽसि, वजाऽसि, चुमाऽसीति त्रयाणां दैव्यनुष्टुप्स्वरसि
हवामिषूयामादाने क्रमेण विनियोगः । पातेनं प्राचं । देवीपङ्क्ति
पातेनं प्रत्यक्षं यजुर्गामची । दिग्भ्यः देवीवृद्धती । क्रमेण तिमृषा-
मिषूषां समपणे विनियोगः ॥

आविः प्राजापत्यम् ॥

आविर्मया इत्येतत्प्राजापतिदेवतं । देवीपङ्क्तौ । वाचने विनियो-
गः सतानाम् ॥

पराणि लिङ्गोक्तानि ॥

अस्मात्पूर्वादाविर्मया इत्येतत्पराणि अथे पठ्यमानानि पा-
विशोपग्निरित्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानि । अग्नीन्द्रादितिङ्गोक्तदे-
वतानि । आविशोपग्निर्यजुर्वृद्धती । आविसे । आमुय्यं नुष्टुप् । आवि-
ता । यजुर्वृद्धती । सर्वेषां वाचने विनियोगः ॥ १७ ॥

अवेष्टा मृत्युनामनम् ॥

अवेष्टा दन्द्रशूक इत्येतद्यजुर्मृत्युनामनं । देवीजगती केशवाय्ये स्त्री-
हायसप्रचेपे विनियोगः, प्राजापत्यं यजु मृत्युनामने विनियुक्तमिति-
कण्ठ संहिताभावे ॥

प्राची पश्चानां यजमानः ॥

प्राचीमारोहेत्यादीनां वर्चां द्र विषमिष्यन्तानां पश्चानां यजुषां यज-
मानो देवता । वाचने विनियोगः । प्राची व्यूहेन प्राजापत्या जगती ।
इतिषा । ऋषां पङ्क्ति, प्रतीची । व्यूहेन प्राजापत्या जगती ।
उदीची । ऋषां पङ्क्ति, । ऊर्द्वा । माद्वी उ ष्यक् ॥

प्रत्यस्तं मारुतम् ॥

प्रत्यहननमुचेरित्येतदासुरदेवतं ॥ प्राजापत्यागायत्री । पादेन
सीसनिरसने विनियोगः ॥

सृष्ट्योरोजोऽसि रुद्रः ॥

मृग्योः पाहि । ओजोऽसि, सहोऽसीत्यनयोयं चोपो रूपो देवता । सृ-
ष्ट्योरित्यस्य देवीब्रह्मती रुद्रस्याध पद सरणे विनियोगः । ओजोऽसी
त्यस्य यजु पङ्क्ति रुद्रस्य गिरसि करणे विनियोगः ॥

हिरण्यरूपौ मैत्रवरुणौ मिष्टव्यजुरन्ता ॥

हिरण्यरूपा उवसदस्येपा षट्कृमिषावक्ष्यदेवत्या निषट्प । अ-
थ द्वितीयो दशाचरेभ्यो नैकोना यजुरन्ता । अथाचरन्ते मिषोऽसीत्येत-
द्यजु तस्य देवो जगती रुद्र । बाह्योऽदृष्टव्ये विकस्येनम्यसुषयो-
र्विनियोगः ॥

सोमस्य सुगन्धन् ॥

सोमस्य त्वेत्यादीनां व्याघ्राणां राज्ञीत्यन्तानां सुगन्धन्प्रमाणो
देवता । अभिषेके विनियोगः । अथाभिविष्टामि अथाप्य चपत-
रधीत्यनयो यजुर्वि मन्त्रेष्वनुवृत्तः । अनुवृत्तस्य च वैदिकत्वात्तन्त्रा-
चरतश्चे गन्धन काये तत्र सोमस्य त्वा व्यूहद्वयं वृत्तगृह्यती । अग्ने-
र्भाजसा व्यूहेन सामजगती । सूर्यस्य चर्चसा सामजगती । इन्द्र-
स्येन्द्रियेण सामजगती । इमन्देवा इत्यत्र तु पाशुना । अथाभिषेके वि-
नियोग इति विशेषः ॥

प्रपर्वतस्याग्नी मिष्टुप् ॥

प्रपर्वतस्येति पा षट्क् षवदेवत्या निषट्प । कण्डूशयस्याभिषेकेष
प्रतिम्यने विनियोगः ॥ (१)

विष्णोस्त्रीणि लिङ्गोक्तानि ॥

विष्णोर्यिक्तमचनसोत्पादीनि निमिषं यक्ष्मि सिद्धीक्षानि । यज-
मानदेवतामीत्यर्थः । आद्यस्य प्रजापत्यागायत्री । ततो देवीकगती ।
ततो देवीविष्टुप् यजमानस्य चर्मणि निविक्तमवे विनियोगः । अ-
थावां क्रमेण ॥

**प्रजापते न प्रजापत्या विष्टुव्यक्ष्मिष्याऽयममुष्य-
यक्ष्मः ॥**

प्रजापते न त्वद्विष्टेया विष्टुप् । प्रजापतिदेवता तथा यक्ष्मं ध्या च-
क्ष्माविष्टुभो मध्येऽतृतीयचतुर्थपादयोरेतरात्ते यक्षुरस्तीत्यर्थः । कि-
न्ता यक्षुरित्यपेनायामाह । अयममुष्य यक्ष्मः अयममुष्य पिता साधक
पितृत्वेतावदेव तस्यक्ष्मं ध्ये चर्ततइत्यर्थः । अथ प्रजापते न इति वि-
ष्टुभि प्रथमः पादो मूहेन पूरणीय । चतुर्थक्षु द्वाचरः । तनैकी-
ना । यानाद्यायं हंसे विनियोगः ॥

रुद्रं यद्रौद्रम् ॥

रुद्र यत्त इत्येतद्रुदेवतं । सामविष्टुप् अभिवेकी एकमिषा यामा-
मीप्रीये हंसे विनियोगः ॥ १८ ॥

इन्द्रस्य लिङ्गीक्षानि ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादीनि समिन्द्रियेक्षेत्यन्तानि लिङ्गीक्षदेवतानि ।
तत्र इन्द्रस्य वज्रोऽसि रथोदेवता । यक्षुर्गायत्री । यथा रथावतारदि
विनियोगः । मित्रावरुणयोर्मित्रस्य रथोदेवता । सामानष्टुप् ।
रथयोजने विनियोगः । अथयाये त्वा । सामोष्णिक् । रथो देवता ।
यजमानस्य रथादीकृते विनियोगः । भरता । धुर्योदेवता । यक्षुर्वृह-
ती । दक्षिणधुर्यमाजने विनियोगः । आपाम यजमानोदेवता । य-
क्षुर्गायत्री । गवां मध्ये रथस्यापने विनियोगः । समिन्द्रियेण । य-
जमानोदेवता । देवीपञ्क्तिः । यजमानस्य धनुरात्त्या गोदपस्यर्चने

विनियोगः ॥

१ "मा ते संवरणः प्राजापत्यऐन्द्रीं त्रिष्टुभम् ॥

२ मा तद्गन्धर्वा तं वयमितीमांश्चमिन्दुदेवतां त्रिष्टुपहृन्द्वा म-
जापतेरपत्यं साधारण्यस्तद्विरपश्यत् । अथ प्रथमो दशकः । द्वितीयो
द्वादशकः । तृतीय एकादशकः ॥ चतुर्थीं भूदेवेकादशक इति ।
इत्यस्मान्न पात्यदेशे व्यापने विनियोगः ॥

अग्नये लिङ्गोक्तानि ॥

अग्नये ऋद्धपतयइत्यादीनि चत्वारि यजूंषि सिद्धीतदेवतानि
इत्यविनीचनीयधीमे विनियुक्तानि । अग्नये । सोमाय यजुः पङ्क्तिः
महतां, इन्द्रस्येति, प्राजापत्ये गावन् यो ॥

पृथिवि मातर्भूमिः ॥

पृथिवि मातरित्त्वभूमिर्देवता । भूम्बवेचवे विनियोगः पाद्वयं-
वृष्ट, पृ ॥

३ 'हठं सो वामदेवः सौरिण सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधा-
यिनीमतिजगतीम् ॥

हठं स शुचिर्वादितीमामृचं सूर्यदेवतां सप्रपञ्चस्य परस्य ब्रह्मणो-
ऽभिधायिनीमभिधायिनीमतिजगतीहृन्द्वा । वामदेवश्चद्विरपश्यत् ।
इत्याद्वरोक्षेऽस्या विनियोगः अथ प्रथमद्वितीयो द्वादशको । तृती-
यएकादशकः । चतुर्थ्यचतुर्दशक इति । तेन जगतीमतिजगतापतिज-
गती । एकाचराधिता जगतीत्यर्थः । न तु द्वापद्यागदचरा ॥

४ इयच्छतमानौ ॥

५ इयदनीत्यस्य युद्धसोत्यस्य च शतमानौ देवते । शतमानयोद्वप-
क्षयंने विनियोगः । इयदसीति द्वेयजुषी द्वादशाचरे शतमानयन् यो ।
शतमानयोद्वपक्षयने विनियुक्ते ॥

ऊर्गसि शाखा ॥

ऊर्गसूर्जमित्यस्य शाखादेवता । मायापत्न्या गायत्री । शापीप-
अर्जने विनियोगः ॥

इन्द्रस्य बाहू ॥

इन्द्रस्य बाहू इत्यस्य बाहूदेवता । मूलेन पद्मनायत्री । पद्मनायका यज-
मानबाहूरवहरणे विनियोगः ॥

स्योनाऽस्यासन्दी ॥

स्योनाऽसोत्पन्नाऽऽसन्दीदेवता । देवीजगती आसन्दीनिधाने
विनियोगः ॥

अध्याधीवासम् ॥

अध्याधोनिरसोत्पन्नाधीवासदेवता । अधीवासस्याक्षरणे वि-
नियोगः देवीजगती ॥

स्योनाऽ सुन्वन् ॥

स्योनामसीदेत्यस्य सुन्वन्देवता । एकाभिदा पद्मनायत्री । दशमा-
नस्यासद्यासुपवेशने विनियोगः ॥

निषसोऽ शुनः शेषो वारुणीं गायत्रीम् ॥

निषसादितोभामृच वरुणदेवता गायत्रीं शुनः शेषवृत्तिरपश्यत् ।
अथ प्रथमाऽष्टकः द्वितीयः षट्कः । तृतीयः सप्तकः । तैर्नयं सप्तमाना
गायत्री । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वदमानेति वचनात् ।
अथ वा काकुम्भती सञ्ज्ञा गायत्री । यस्या एकः पादः षडक्षरः सा
काकुम्भतीत्युच्यते । षट्कोककुम्भतीति पिङ्गलोक्तेः । यजमानस्यो-
रसप्तमालम्बने विनियोगः ॥

अभिभूरस्य चा यजमानो वा ॥

अभिभूरभीत्यस्य यजुषी अथादेवता यजमानो वा । सामीप्य-

क् । अक्षाणां यजमानहस्ते आक्षेपे विनियोगः ॥

ब्रह्मैष्ट्वमामन्त्रणानि पञ्चलिङ्गोक्तानि ॥

ब्रह्मैष्ट्वं ब्रह्मासीत्यादौ नि पञ्चसहस्र्यान्मन्त्रणानि लिङ्गोक्तदेव-
तानि । ब्रह्ममिति ब्रह्मदेवतात्वं ब्रह्मासीति प्रतिवचनानि यजमानदेव-
तानीत्यर्थे । प्रश्नप्रतिवचने विनियुक्तानीत्यर्थं तत्र ब्रह्मवित्यध्य ब्रह्मादे-
वता दैव्युष्णिक्छन्दः । ब्रह्मामन्त्रणे विनियोगः । त्वं ब्रह्माऽसि सवि-
ताऽसीत्यस्य यजमानो देवता । आसुर्यनुष्टुप् । त्वं ब्रह्माऽसि वरुणा-
ऽसि यक्षुस्त्रिष्टुप् । त्वं ब्रह्मासीद्गोऽसि यक्षुर्मृहती । त्वं ब्रह्माऽसि-
रुद्रोऽसि । यक्षु पङ्क्तिः । त्वं ब्रह्माऽसीत्येतावदेव पञ्चमे प्रतिवचनं ।
तत्र देवी मृहती । सर्वेषां यजमानो देवता । ब्राह्मणप्रतिवचने वि-
नियोगः ॥

इन्द्रस्य स्फ्यः ॥

इन्द्रस्य । वज्रोऽसि तेन मे इत्यस्य स्फ्यो देवता । यक्षुस्त्रिष्टुप् ।
यजमानादीनां स्फ्यसमर्पणे विनियोगः ॥

अग्निः पृथुरग्नेयम् ॥

अग्निः । पृथुरग्नेयम् । अग्निः पृथुरित्येव यक्षुरग्निदेवता । धूतभू-
मौ हिरण्यस्योपरि चतुर्गङ्गीतप्तोमे विनियुक्तं प्राजापत्यानिष्टुप् ॥

स्वाहाकृता अक्षा ॥

स्वाहाकृताः सूर्यस्येति स्वाहादेवता । सामनिष्टुप् । अक्षनिवापने
विनियोगः ॥

सवित्रा लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

सवित्रा । सवित्रेति लिङ्गोक्तदेवता । सवित्रादिदेवतमित्यर्थः । ध्य-
तेनात्यष्टिछन्दः । दशमेवेतसहस्र्यानां ब्राह्मणानां समर्पणात् प्रा-
गुच्चारणे विनियोगः ॥ ३८ ॥

अथ चरकसौधामणी ॥

अथतः तिष्ठेयं अथानतरं राजसूयैकदेशभूतचरकसौधामणी वक्ष्य-
ते । सौधामण्या तन्वाग्धा सध्वन्ते । चरकसौधामणीमन्वाग्धान्वा-
दिकमभिधीयत इत्यर्थं राजसूयान्ते विहितसौधामण्याचरकसौधाम-
णीति सङ्ग्राहः ॥

अग्निगौरार्घम् ॥

अस्यामन्वाग्धामग्निनावृषी इत्यर्थः ॥

अग्निभ्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि ॥

अग्निभ्यां पच्यसेत्वादीनि त्रीणि यजुर्दे० पि लिङ्गोक्तदेवतानि । सु-
वादेवतानीत्यर्थः । प्रोढनञ्च विदुश्चूर्णानां च सप्तमै विनियुक्तानि ।
अग्निभ्याः । यजुर्गायत्री, सरस्वत्ये यजुर्वाष्पिक इन्द्राय । यजुर्बृहती ॥

वायुः सौमी गायत्री ॥

वायु पूतइत्येवा सोमदेवत्या गायत्री । अथ तृतीयं सामकस्त्रेने-
कीना । यकारश्चूडेन पूरणमिति केचित् । कुशे परिस्रुत्वापने वि-
नियोगः ॥

कुविष्टृचर्चः सुकीर्तिः काचीवतः ॥

कुविष्टृचर्चेतत्तत्त्वं काचीवतोऽपत्यं सुकीर्तिरपश्यत् ॥

पाद्या सौम्यमिरुक्ता विष्टुप् ॥

अस्मिन् त्वचे पाद्या कुविष्टृचर्चेपा विष्टुप अनिरुक्ता सोमदेव-
त्या । मध्ये सोमपदप्रयोगरहितेत्यर्थः । ग्रहणेऽप्या विनियोगः अथ
द्वितीयस्य व्यूहेन पूरणं । अत्रोपयामेति यजुः । तस्य ग्रही देवता
एकग्रहग्रहणपक्षे काविगत्यधरा सामविष्टुप । ग्रहणे विनियोगः ।
अयाणां ग्रहाणां ग्रहणपक्षे तु त्रीण्येतानि यजुंषः सोपयामाणि ।
तत्र प्रथमस्य यजुस्त्रिष्टुप् । द्वितीयस्यासुर्यमुष्टुप । तृतीयस्य सामो-

श्लोकः । त्रयाणां ग्रहाणां ग्रहणे क्रमेण दिनयोगः ॥

युष्मन्नुद्वेष्ट ॥

युव सुराममित्येवाऽनुष्टुप्छन्दसा सहस्र पुरोनुवाकत्वेन विनि-
युक्ता । अथ चतुर्थ्यां ध्वजेन प्रथमम् ॥

पुनर्मित्र द्विष्टम् ॥

पुनरिव पितरवित्थोषा विष्टुप् । ग्रहयोगे याज्यात्वेन दिनियु-
क्ता । अत्र द्वितीयो दशकस्तृतीयस्य व्यङ्गेन पूरणम् ॥

अश्वि सरस्वतीन्द्रदेवत्यऽश्वि सरस्वतीन्द्रदेवत्ये ॥

युधं सुराम, पुत्र मेवेतीमे हे ऋषीयाज्यपुरीऽनुवाक्ये अश्विसरस्व-
तीऽद्वादेवताऽत्यर्थः । अथ सूत्रस्य द्वि पाठोऽध्यायसमाप्तिमूचनार्थः ॥ ४-
इति श्री श्री त्रिरत्नित्सम्बाटस्थपतित्रिंशत् सततकृष्णहायाज्ञिकश्री-
श्रीपद्मापतिसुतयाज्ञिकश्रीदेवकते सर्वाशुक्रमणिकाध्याख्याने पद्यमोऽ-
ध्याय समाप्तः ॥ इति राजसूय समाप्तः । (१) श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ

(१) अत्र केच चित्काण्वशार्थं यस्यार्कान्कमपुस्तकेषु सतितापुस्तकेषु च दशमध्या-
यसमाप्ता यनुवाकसूत्राणि ननु प्रत्यध्यायेऽन. कारणाभ्यामात्र दशमध्यायान्तेऽनुवाक-
सूत्राणि छिद्यन्ते ॥ प्रथमाध्यायमारभ्य तत्तयाध्यायपर्यन्तमनुवाकसूत्राणि छि-
न्तितानि, इदानीं च तर्काध्यायादशमध्यायपर्यं तानि छिद्यन्ते । एदन्तिस्त्रोमहीनाम-
यथतरवऽभाकूयैः ककसामयोधनस्त्रो व्रतकृणुत नवैवा ते पञ्च वक्ष्य रेवन्ते
गापत्रधनुषकौ चन्द्राश्च दित्पस्त्वग्नौ चतुर्थे दशैकोपञ्चाशत् । ४ । १० ।
४९ । अग्रेस्तनूधतलऽआयतये तथाऽष्टौ तप्रायनी हे इन्द्रोपधनस्त्रो युजन् ते म-
नो नयदेवस्यत्वा पञ्च देवस्य त्वा षष्ठं विष्णु रसि पञ्चव्यग्रेतेरसितसिद्धं विद्मो
पञ्च दशानुशाके पञ्च पञ्चाशत् । ५ । १० । ५५ । देवस्य त्वा सोमापरीरत्यष्टौ
नमस्ते सप्त सन्ते गम समुद्रगच्छ पञ्चकौ हविष्मर्तमिमास्तस्मै हृदे त्वा सप्त दे-
वस्य त्वा ऽष्टौ वष्टेऽष्टौ पञ्चाशत् । ६ । ८ । ५० । वाचस्यतये तिस्रोऽध्वेनः प-
ञ्च ये देवाधतलऽइन्द्रायत्वा हे मूर्धन दिवस्तिस्त्रो यस्ते मधवऽइन्द्राग्न्याऽआयत
माद्या य उभोमासधर्षणी धृतो विभ्रं देवातऽइन्द्र मद्धत्यो मद्धरन्तं मद्धतामोजसं स
जोषाऽइन्द्र मिहाऽइन्द्रो महीऽइन्द्र एक सप्ता मेष्टा विठं शतित्वत्वं विठं ॥ ११ । ७ ।

सर्वेषां चयनमनुवाणां साधारणमृषिमाह ॥

अथाग्निं प्रजापतिरपश्यत् ॥

अथानन्तरं प्रजापतिः ऋषिरग्निं अग्निसञ्ज्ञकम् कर्मापश्यत् । अ-
थाग्निपदेन तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते । तेन युञ्जान इत्यतः पारम्याप्टोऽध्याया
अग्निमन्त्राः । तेषां सर्वेषां प्रजापतिः ऋषिः इत्यर्थः । अत्र प्रत्ये दृश्यपूर्ण-
मासाग्निष्टोमादिष्वप्येकस्मिन्मन्त्रे लक्ष्यन्ते इति कात्यायनाभिमतम् । यतः
तत एत परमेष्ठीप्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्दृश्यपूर्णमासावित्युक्ते सति प-
रमेष्ठीप्राजापत्यो दृश्यपूर्णमाममनुवाणाः ऋषिरिति दृश्यपूर्णमासपदस्य
तन्मन्त्रपरतां सूचितवान् । अतः सर्वत्र कर्मयज्ञैस्तन्मन्त्रा लक्ष्यन्ते ।

साध्या वाऽपश्यन् ॥

अग्निमित्यनुवर्तन्ते । अथ वा साध्याः ऋषयः प्रजापतेः प्राणभृता अ-
ग्निमपश्यन् । दृष्टवन्तः अतो विकल्प्य अग्निमन्त्राणां प्रजापतिः ऋषिः
साध्या वा ऋषय इति प्रतिषिद्धिः ऋषिमेवं वक्तव्यम् । पञ्चचितिकात्वं
माह ॥

सोऽग्निः पञ्चचितिकः ॥

२० । ४० । कदाचनतिष्ठे भद्रस्मै वाममघ सः । अत्रोऽसि सुशमऽसीत्येका बृहस्प-
तिसुतस्य चतस्रो हरिरसि द्वे युद्धाः ॥ अत्रेन्द्रोऽसि दित्येका परमाज्ञ द्वेऽअग्नोऽमापृष्ट-
प्यग्रे पवस्वोऽतपस्त्रो जसाऽअदृष्टमस्थो दूत्य चित्रं देवाः ॥ विनो वाचस्पतिर्यथ कर्मन्द्-
विषा वावरातो विश्वकर्मन्द्द्विषा गङ्गनैकेकाऽअग्नये स्वा चतस्रोऽग्नेऽद्विर्द्वे
शतैर्द्विर्द्विर्द्वे शत । प्रागाव मे पञ्चो दूत्यन्नव समिन्द्रः णोऽप माद्विषतसऽपृजत दश-
मास्यः पञ्चाजिग्ध षट्परमेष्ठीनव नवमे सप्त षट्चत्वारिंशः शत । २ । ७ । ४६ ।
देव सवित षडिन्द्रस्य वज्र सप्त देवस्य पथ त्रयोदशपथे पञ्च वानस्ये ममग्निरे-
कक्षरेण चतस्रो दशमे षट्पथ्यत्वारिंशे शत । १० । ४३ । एषतऽअथा देवाः धनु-
ष्को सविता स्वा तिस्रः सोमस्य त्वाष षड्वेष्टा सप्ता सोमस्य त्वा षडिन्द्रस्य वज्रः
पञ्च स्थेनाः सित षट् सवित्रा द्वेऽअग्निभ्यां चतस्यऽपृक्का दशमे दश सप्त चत्वारिंशः
६ । ११ । १० । ४४ । इत्यनुवाकसूत्राणि ॥

अथमग्निः प्रजापतिर्दृष्टवान् भाष्या वा दृष्टवन्तः सोऽग्निपञ्च-
तिकां अर्चते । पञ्च, चेतयो यस्यासौ पञ्चचितिका. अथ प्रतिष्ठित्युभिमे-
दमाह ॥

प्रथमा चितिः प्रजापतेः ॥

प्रथमचितिमग्न्याः प्रजापतरार्थमिति शेषः । “प्रजापतिः प्रथमां चि-
तिमपश्यत्प्रजापतिरेव तस्याअर्पितमिति श्रुतेः” ॥

द्वितीया देवानाम् ॥

आथ द्वितीयचितिमग्न्याणां देवाकृतवदित्यर्थः । देवा द्वितीयां चि-
तिमपश्यन्नित्यादिश्रुतेः ॥

तृतीयेन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मा ॥

अर्पमिति शेषः । तृतीयचितिमग्न्याणां इन्द्राग्नी विश्वकर्मा चेत्येते
द्वयकृतवदित्यर्थः. इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन्नि-
त्यादिश्रुतेः ॥

चतुर्थ्यधीशाम् ॥

आर्पमिति शेषः । चतुर्थचितिमग्न्याणां ऋषयएवर्चयः “ऋषयश्चतु-
र्थीं चितिमपश्यन्नित्यादिश्रुतेः ॥

पञ्चमी परमेष्ठिनः ॥

आर्पमिति शेषः । पञ्चमचितिमग्न्याणां परमेष्ठीकृतमेरित्यर्थः । “प-
रमेष्ठो पञ्चमचितिमपश्यन्नित्यादिश्रुतेः” ॥

अथ प्रतिकर्मदग्निः ॥

अथ साधारणकृत्यभिधानानन्तरं प्रतिकर्म कर्मकर्मं प्रति ये
दग्निना दृष्टार सन्त नैता न सावित्राण्यपश्यन्नित्यादिकाः । प्राति-
स्निकमग्न्याणामृषयस्तेऽभिधीयन्तरतिशेषः ॥

युञ्जानोऽष्टौ सावित्राणि सविताऽपश्यत् ॥

युञ्जान प्रथममित्यादीन्यष्टौ यजूंषि अष्टौ कण्डिकाः सावित्राणि
सवितृदेव्यानि सवितैवापश्यत् । दृष्टवान् “सवितैतानि सावित्राण्य-
वग्रादितायुते” । उखासशरणम्यादौ अष्टगृहीतहं मेऽष्टानां विनियो-
गः । सवित्राणी त नपु मन्निर्दिशोऽष्टाभिर्बन्धु भंजुं होतीति श्रुत-
वो यशुद्रानिप्रानेण ॥

आद्या तृतीया वाऽनुष्टुप् ॥

युञ्जानइत्यष्टानां मध्ये आद्या युञ्जानइत्येवा तृतीया, युक्त्वाय न
विनैत्येवा चानुष्टुप् आद्याया तृतीयः सप्ताक्षरः चतुर्थस्य व्यूहेन पूर्णं
तृतीयायां द्वितीयः सप्ताक्षरः तैनेकोने हे अति ॥

चतुर्थीषष्ठ्यो जगत्वी ॥

युञ्जने इतीयं चतुर्थी यस्य द्वितीय सप्ताक्षर तैनेकोने हे अपि
चतुर्थीषष्ठ्यो जगत्वी । युञ्जने इतीयं चतुर्थी, यस्य प्रमाणमिति यष्टी,
एतं हे जगत्वी षष्ठ्याः प्रथमस्य व्यूहेन पूर्णं । द्वितीया गायत्री, यु-
क्तेन मनसो गीय द्वितीया गायत्री । अत्र तृतीय पञ्चाक्षर तैनेय गङ्कु-
मनी गायत्री मञ्जुभाभवति एक आन्पञ्चके छन्दः गङ्कुमती भवती पञ्च-
मीचिष्टुप्, युजे चाभितृतीयं पञ्चमीचिष्टुप् । अत्राचद्वितीयचतुर्थीनां
व्यूहेन पूर्णं । समस्यास्तु प्रागुक्तम् ॥

इमं नो यजुरन्ते गायत्र्यनवमाना ॥

इमं नो देव संवितरित्येतदवमानान्तं यजु व्यूहेन प्रजापत्या
जगती । अयं यजुषोऽन्ते, ऋचा स्तोत्रमित्येवा गायत्री अनवमाना
अवसानरहितः । आऽपि यजुरन्तः अस्या अन्ते स्वाहेति पृथक्
यजुः । अत्र देवस्य त्वेत्थस्य प्रजापतिसाध्या वा ऋषय अभ्यधात्तने
विनियो गोवेति विशेषः ॥

आददेऽग्निः ॥

आददे गायत्रीयेत्यस्याभिर्देवता अपि धृतिच्छन्दः । २६ । अथवाऽ
रागे विनियोगः ॥

हस्तोऽनुष्टुब्यजुस्तत्ता ॥

हस्तोऽप्राधायेतायमनुष्टुप् यजुस्तत्ता । अस्या अन्ते आनुष्टुभेनेति
यजुः । तस्य यजुस्त्रिष्टुप्छन्दः ॥ ११ ॥ हस्तोऽत्यस्यामृतीयचतुर्थयो-
भ्युद्देत पूरणं । अथ अभिसम्बन्धे निन्दोमः । अस्या अप्यभिरैव
देवता । अभिरित्यप्यप्यनुष्टुप्छन्दः ॥ १ ॥

प्रतूर्तन्तामानेतिष्ट आञ्चीमास्तारपङ्क्तिः ॥

प्रतूर्तं वाजिन्नितीमास्तुच अजदेवत्या आस्तारपङ्क्तिच्छन्दस्कां
नामानेतिष्टकृत्परपञ्चग । अस्याप्रस्थो पादो द्वादशको आद्यद्विती-
याष्टको सारपङ्क्तिः । “अस्यो वेदास्तारपङ्क्तिरित्युक्ते.” अ-
स्याभिसम्बन्धे विनियोगः ॥

युञ्जायां कुपिर्गार्हभीं गायत्रीम् ॥

युञ्जायाऽसमभित्येषा ऋच गार्हभदेवता गायत्रीकुत्रितपिर-
पञ्चत् । गार्हभाऽभिसम्बन्धे विनियोगः ॥

योगेयोगे शुन शेषोऽप्राचीम् ॥

गायत्रीमित्यत्रानुवर्त्तने । य योगेगर्हभीमास्तुच अजदेवत्यां गायत्री-
च्छन्दस्का शुन शेषोऽष्टकपिरपञ्चत् अनाभिसम्बन्धे विनियोगः ॥

प्रतूर्वस्त्रिष्टुभिराह्मरूपायजुर्गर्भा ॥

प्रतूर्वश्चक्रकामनितीय विराड्रूपास्त्रिष्टुप् यजुर्गर्भा । यजुर्गर्भे अ-
द्वितीयोऽन्तराने यस्या सा यजुर्गर्भा । यस्याऽष्टचत्वारः पादा एका
द्वापरा एकाष्टापरः । सा विराड्रूपा एकादशित्यस्याष्टकय
विराड्रूपेत्युक्ते । अत्र द्वितीयो द्वादशापरः तन्नेकाधिका अस्याः
पूर्वार्धस्य अष्टस्य प्रागुक्तमणे विनियोगः यजुर्गर्भेऽस्तुता किं तद्यजुरि-

त्यपेक्षायामाह । उरु यक्षुः उर्वन्तरिक्षं त्रीहोत्वेतास्त्यदिमा णमस्या मध्ये
यक्षुरित्यर्थः । रासभोटक्रमणेऽप्य निनियोगः देवीजगती ॥

पृथिव्यास्त्रीण्याग्नेयानि ॥

पृथिव्याः सधस्वादित्यादीनि त्रीण्यान्मिटेदत्त्वानि यजूंषि ।
पृथिव्याः आसुरीगायत्री । अजस्य प्रागुत्क्रमणे विनियोगः, अगनिं
पुरीषमग्निरखटच्चेमदत्त्वस्य सामगायत्री । पिबं प्रति गमने विनि-
योगः । अदभारिण्यामस्त्यासुर्यनुष्टुप् । अनङ्वापुरुषेत्तये विनि-
योगः ॥

अन्वग्निरग्नेयी त्रिष्टुभं पुरोधसः ॥

अन्वग्निरक्षमामित्येतामृचमग्निरदेवत्यां त्रिष्टुभं पुरोधसश्चप-
योऽपश्यन् । वल्लौकवमाच्छिद्रेण पिडेत्तये विनियोगः । अत्र प्रथमा-
पादस्य व्यूहेन पूरणम् ।

आगत्य सद्योभुव आश्वोमनुष्टुभम् ॥

आगत्य वाजीतीगामृचमग्निदेवतामनुष्टुभं सद्योभुवश्चपयोऽपश्य-
त् । अस्ताभिमन्त्रणेऽस्या विनियोगः । अत्रापि प्रथमास्य व्यूहेन पूरण-
म् ॥

आक्रुत्यानुष्टुप् ॥

आक्रम्य वाजिन्त्रित्येवानुष्टुप् । अश्वदेवत्या आश्वी पदानुवृत्तिः ।
अश्वपादेन पिण्डस्याभिष्टापने विनियोगः ॥

द्यौस्ते बृहती ॥

द्यौस्ते पृष्ठमित्येवा बृहती । अश्वदेवत्या । अश्वस्योपरिपाणिं धा-
रयतवचारणे विनियोगः । द्यौस्ते पृष्ठमित्येवा आर्यो बृहती । पादा-
नामनियताश्वरस्त्रेऽपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् । व्यूहेन द्वादः पूर्तिः ॥

उत्क्राम विराट् ॥

पताण्याग्नीत्यनुवर्तते उत्क्राम महतरत्येषा अश्वदेवत्या' विरा-
ट्छन्दस्का । यस्या दशाक्षरयत्वारः पादाः सा विराट्पङ्क्तिः, वैरा-
जै विराडित्युक्तेः" अत्र द्वितीयएकादशकः । तेनैकाधिकाऽ अश्वस्यो-
त्क्रमणे विनियोगः ॥

उत्क्रमोत्तिष्ठुप् ॥

आग्नीत्यनुवर्तते । उत्क्रमोद्विष्टोदांस्तीयमृक्पञ्चदेवत्या निषट्
प् अश्वामिन्त्रणे विनियोगः ॥

आत्वा द्वे गृत्समदग्नेय्यौ ॥

आत्वा जिघर्मि आविश्वत इतीमे द्वेऋचौ अग्निदेवत्ये गृत्समद-
क्षपिरपश्यत् । आत्वेत्यस्यास्त्रिष्टुपछन्दः आविश्वतइत्यस्या अपि
त्रिष्टुप्छन्दः त्रिष्टुप्पदानुवर्ततेः अथ "यत्त्रिष्टुभो तेनेन्द्रइतियुतेय" ।
व्युहनेन छन्दः पूरणं द्वितीयस्याः अश्वपदे सृत्पिण्डस्योपरि आज्या-
हुतिहोमे विनियोगसमयो ॥

परिसीमको गायत्रीम् ॥

आग्नेयीपदमनुवर्तते । परिवाजपतिरितीमासृचमग्निदेवत्यां
गायत्रीछन्दस्कां सीमक्षपिरपश्यत् । अभ्या पिण्डपरिलेखे वि-
नियोगः । अथ द्वितीये ऋक् ॥

परित्वा मायुरनुष्टुभम् ॥

आग्नेयीपदमनुवर्तते परित्वाग्ने पुरमितीमासृचमग्निदेवता-
मनुष्टुप्छन्दस्कां मायुर्क्षपिरपश्यत् । पिण्डपरिलेखने विनियोगः ॥

त्वमग्ने गृत्समदस्त्रिष्टुभम् ॥

आग्नेयीत्यनुवर्तते । त्वमग्ने शुभिरितीमासृचमग्निदेवत्यां
त्रिष्टुप्छन्दस्कां । गृत्समदक्षपिरपश्यत् । अत्र प्रथमान्वी एकादश-
कौ द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ । एवं चत्वारिंशदक्षरा इयं पद्य

क्षरेव । यदा च छतीषचतुर्थी दृगाक्षरो क्रियते तदेयं विराट्स्थाना
 विष्टुब् भवति । हो या वैराजौ नवकश्चैष्टु भय विराट्स्थानेत्युक्तत्वात् ।
 तथा च कण्वसंहिताभाष्ये । त्वमग्नइतिगृत्तमदऽधाम्नेयी विष्टुप्इ-
 ति । सर्वजनतोमित्यपि पाठोऽस्त्येव । ऋग्वेदानुक्रमणामपीयं ज-
 गत्येवोक्तास्ति । तदा त्वत्वां सप्त त्वगच्छां सञ्चि त्वमग्नइत्येवं सप्त-
 भिष्यूँः । सप्ताक्षराणि संपद्यन्ते । ततश्च दिद्युभिरित्येको व्यूह एव
 जगती मस्ययते । तथा च छन्दोगानां । त्वगच्छेन त्वतुगच्छः पूरणइ-
 ति । तदा त्वमग्ने गृत्तमदो जगतीमित्यपि पाठो भवत्येव । पिण्डप-
 रित्तेष्वग्नेऽस्या अपि विनियोगः ॥ २ ॥

पृथिव्याऽधाम्नेयम् ॥

देवस्य त्वेत्यस्य प्रागुक्त । अथ प्रजापतिऋषिः पिण्डछनने विनि-
 योगइति विज्ञेयः पृथिव्याः सधस्यादित्येतद्यशुरग्निदैतम् । व्यूहेना
 त्यष्टिछन्दः । अभ्या पिण्डछनने विनियोगः ॥

अपां पुष्करपर्णेषु खराट्पङ्क्तिः ॥

अपां पृष्ठमसीत्यस्याः पुष्करपर्णे देवता । खराट्पङ्क्तिछन्दः । दृ-
 व्यक्षराधिकं सर्वं छन्दः विराडित्युच्यते “दाभ्यां विराड्क्षराणां वित्यु-
 क्तः ।” आद्यौ पादौ दशको । अन्त्यावेकादशकाविति पङ्क्तेर्दृव्यं क्षराधि-
 कत्वाद्विराड्त्वं युक्तं । तथा च छन्दोगानां दृव्यधिकां खराडिति । अ-
 स्याः कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णांस्तरणे त्रयाणां पादानां विनियो-
 गः । द्विषो मात्रयेत्यस्य चतुर्थपादस्य विमार्जने ॥

शर्म हे अनुष्टुभौ कृष्णाजिनपुष्करपर्णे ॥

शर्म च स्वः, संवसायामितीमे हे ऋचावनुष्टुभो अनयोः कृष्णा
 जिनपुष्करपर्णे देवते । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयारमिशर्जने विनियोगः

अपो देवीः सिंधुद्वीपऽथापी न्यङ्कुसारिणीम् ॥

अपो देवीरित्यप्या न्यङ्कुसारिणीहृद्गीकन्दः अपो देवता सि-
न्धुद्वीपऋषिरपग्यत् । यस्या द्वितीयपादोऽदादशाक्षरः तस्य व्यूहेन
पूरणम् । तृतीयो नवाक्षरः शब्दे अपामवनयनेऽस्या विनियोगः ॥

सन्तो विष्टुष्यार्थिबोऽर्हो वायव्योऽर्हः ॥

सन्तो वायुरित्यस्यास्तिष्टुप्कन्दः । यस्याऋचोऽर्हः पार्थिवः पृथि-
वीदेवतः अपरोऽर्हो वायव्यः, वायुदेवतः अतमध्ये वायुमत्सेपे विनियो-
गः । अत्र चतुर्थैकादशकः । तस्य व्यूहेन पूरणं वा एकोना वा ॥

सुजातोऽनुष्टुबाग्नेयी ॥

सुजातोऽध्यातिपेतीयमनुष्टुबग्निदेवत्या क्षणाज्जिनपुष्करपर्वयो-
रन्ते ग्रहणे विनियुक्ताः । अत्र द्वितीयोनवकस्त्रेनैकाधिका ॥

उदुतिष्ठ विश्वमनाः पथ्यावृहतीम् ॥

आग्नेयीमनुवर्त्तमान आग्नेयीमिति विपरिणमने अर्थवशाद्विभक्ति
विपरिणामइतिन्यायात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयं । उदुतिष्ठ स्वधरेतीमा-
स्य पथ्यावृहतीकन्दस्कां विश्वमनाऋषिरपग्यत् । चतुर्थैवृहती तृती-
यो द्वादशकइति वृहत्येशश्च पथ्यावृहतीत्युच्यते । पथ्यापूर्वस्य तृतीय
इति पथ्यास्तत्पत्न्यात् । पिण्डमादायोत्यापने विनियोगः । अत्राययो-
र्व्यूहेन पूरणम् ॥

ऊर्ध्वः कण्वउपरिष्टाद्वृहतीम् ॥

आग्नेयीमिति वत्तने ऊर्ध्वकण्व इमामृचमग्निदेवताः सुपरिष्टा-
द्वृहत्युच्यते । अग्न्यस्येदुपरिष्टाद्वृहत्युच्यते । “अग्न्यस्येदुपरिष्टाद्वृ-
हतीत्युक्ते ” । पिण्डस्य प्राक्प्रयहणेऽस्या विनियोगः ॥

स जातस्त्रितस्त्रिष्टुभम् ॥

अग्नाभिगन्धर्षे विनियोगः अत्राप्याग्नेयीत्यनुवर्तते अत्र द्वाभ्यां
प्रीकृत्या स्तूयते । अत्र प्रथमतृतीययोर्व्यूहेन पूरणम् ॥

स्थिरो रासमेत्यनुष्टुब्धिगवा ॥

स्थिरो भवेतीयमृक्त्रासमेयी रासमदेवत्या अनुष्टुब्धः षष्ठागवा ।
त्रिगटतरत्वाहिकष्य । अत्राद्ययोः पादयोर्मणादेशव्यूहसम्भवेऽपि वै-
कल्पिकं द्रव्यधिकोऽधिकत्वमाह । अतएव ज्ञायते । व्यूहेन पूरणे
संभवत्यपि एकद्रव्यधिकन्यूनत्वादिना छन्दोभारं विकल्पेन कल्पतेह-
ति । रासभाभिगन्धर्षेऽप्य विनियोगः ॥

शिवो भवाजी पथ्यावृहती ॥

शिवो भव प्रजाभ्यर्त्ततीयमजदेवत्या पथ्यावृहतीछन्दस्ता । अत्र
प्रथमः सप्तकः । द्वितीयोऽष्टकः । तृतीयोऽष्टकः । चतुर्थोऽपि व्यू-
हेन दयकरति । अनुष्टुब्धवृहतीवेति संहिताभाष्ययोः । अग्नाभिग-
न्धर्षे विनियोगः ॥

प्रेतुलिङ्गोक्ता महापङ्क्तिसूच्यवसाना ॥

प्रेतु वागीत्येवा लिङ्गीकृतेवता महापङ्क्तिछन्दस्ता । सूच्यवसाना
अवसानप्रयोगेता । आद्यावर्द्धर्षावग्नेदेवत्योः । तृतीयोऽर्द्धर्षो रासमदे-
वतरति लिङ्गीकृतावर्द्धर्षः । अत्र तृतीयचतुर्थौ व्यूहेन पूरणीयो । एवं
पक्षपि पादा षष्ठाक्षराः सन्ति अतो महापङ्क्तिरियं । “षष्ठाष्टका-
या महापङ्क्तिरित्युक्ते ” आद्यावर्द्धर्षयोरवस्थोपरि पिण्डप्रग्रहणे वि-
नियोगः हवाम्निमित्यस्य स्वरस्योपरि पिण्डधारणे विनियो-
गः ॥

अग्ने गायत्र्येकपदाग्नेयी ॥

अग्नेवायाहीतीयमेकपदागायत्री अग्निदेवत्या षष्ठ्यापिण्डस्य
प्रत्याहरणे विनियुक्ता ॥

ऋतमग्निमाग्नेये ॥ ।

ऋतर्ठ० सत्त्वं । अग्निं पुरीष्यमिच्छेने यज्ञधी आग्नेये अग्नि-
देवते । ऋतमिति प्राजापत्यागायत्री । अजस्योपरि पिण्डमग्रहणे
विनियुक्ता । अग्निं पुरीष्यं । सामगायत्रीधनद्यापुरुषेण्ये विनियो-
गः ॥

ओपधयस्त्रिष्टुप्नुष्टुभावोपधिदैवत्ये ॥

ओपधयः प्रतिमादध्वं, ओपधयः प्रतिगृभ्णीतेतीति ऋचो क्रमेण
त्रिष्टुप्नुष्टुप्कृन्दस्के ओपधिदैवत्ये । परिवृतमध्ये पिण्डनिधानेऽभ-
यो गृह प्रथमाया द्वितीयो द्वादशक तृतीया द्वादशकः प्रथमायावेका-
दशको । तेन पूर्णैव त्रिष्टुप् । द्वितीयो द्वादशकः तृतीया द्वादशकः
प्रथमायावेकादशको । तेन पूर्णैव त्रिष्टुप् । द्वितीयाया धनमो नव-
क अन्ये षट्का तेनैकाधिका । परिवृतमध्ये पिण्डनिधाने विनि-
योगः उभयोः ॥

व्यस्यन्ताग्नेयोऽर्हर्चः ॥

व्यस्यन्विगत्राऽन्ययमर्हर्चोऽग्निदेवतः ॥

विपाजसोत्कोल, कात्य आग्नेयीं त्रिष्टुभाम् ॥

विपाजसा पृथुनेतीमाश्वमग्निदेवत्यां त्रिष्टुप्कृन्दस्को कात्यः
कतस्य पुत्रउत्को नञ्दधिरपश्यत् । योक्त्वाऽदस्य पिण्डस्य विमोचने
विनियोगः ॥ ४ ॥

आपो ह्यापठ० सिन्धुद्वीपरुचं गायत्रम् ॥

आपो हि छेतीद तृच अद्देवत गायत्रीकृन्दस्क सिन्धुद्वीपरुचमि-
पश्यत् पर्णकपायपक्ष्योदकस्य पिण्डस्योपर्यामेके विनियुक्तम् ॥

मित्रउपरिष्टाट्ब्रह्मती मैत्री ॥

मित्र सठ०भृज्येतिमित्रोदेवताऽपरिष्टादहहतीकृन्दः अजलोमभिः

पिण्डस्य संसर्जने विनियोगोऽस्याः अत्र चतुर्थं सप्तकः । तेनेको-
ना यकारव्यूहो वा ॥

रुद्राऽचनुष्टुबौद्धी ॥

रुद्राः सठं० सृज्येतीयमनुष्टुप्छन्दस्का रुद्रदेवत्या शर्करापीरमा-
श्मधूर्णे पिण्डस्य संसर्जने विनियुक्ता ॥

सठं० सृष्टं हे सिनीवालीदेवत्ये ॥

सठं० सृष्टामितिष्टे ऋचो भिनीवालीदेवत्ये अननुष्टुप्छन्दस्केषमनुष्टु-
प्पदानुवर्तते । पिण्ड समयवने विनियोगउभयोः समृष्टामित्यत्र द्विती-
यद्वतीयौ समाधरो । अन्यावष्टकौ । तेनद्व्यूना । व्यूहा वा । सिनी
वालीत्यत्र द्वितीयस्य व्यूहेन पूर्तिः, उष्णामादित्या । अनुष्टुप्चित्यनुव-
र्तते । उष्णा कृष्णात्वित्तायमनुष्टुवादित्या । अदितिदेवता । पिण्डमंग-
वगएव विनियुक्ता अत्रापि प्रथमं सप्तकं तेनेकोना । यकारव्यूहो
वा ॥

मखस्य ऋत्विग्दः ॥

मखस्य शिरोऽशीत्यस्य ऋत्विग्दी देवता । यजुर्गर्धनी मृदादाने
विनियोगः ॥

वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सर्वत्र ॥

वसवस्त्वा कर्णवैलित्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानि उष्णानेवतानीत्यर्थं
न के वन्मन्त्र किं तु सर्वत्र वसवस्त्वेत्यादीनि लिङ्गोक्तदेवताभीत्यर्थं
वसवस्त्वा धूपयतु वसवस्त्वाच्छन्दस्मित्यादी । तत्र वसवस्त्वा । एका,
धिका त्राक्षी अनुष्टुप् । उष्णातत्सपथमने विनियोगः । रुद्रास्त्वित्य-
स्यप्रार्थाननुष्टुप् । एकाधिका । पथमथाव्यवधाने विनियोगः, आ-
दित्यास्त्वा त्राक्षी अनुष्टुप् । उत्तरधात्वाधाने विनियोगः विश्वेत्वा
एकाधिका त्राक्षी मृद्वती । समीकरणे विनियोगः ॥

अदित्यै रास्त्रा ॥

अदित्यै रास्त्रा देवताः । यजुर्गायत्री । वतिकरणे विनियोगः ॥

अदितिरौखम् ॥

अदितिष्टे विसमित्यस्य उखादेवता यजुर्वृद्धती । उखाया विस
सास्त्रो विनियोगः ॥

कृत्वायादित्योष्णिगष्णिगनुष्टुप्वा ॥

कृत्वायसामितीयमृक् अदितिदेवत्या उष्णिक्छन्दस्ता । निष्टपन्नाया
उखायां भूमौ निधाने विनियोगः । अथ तृतीययजुर्दशकः । तेन द्रव्य-
धिकोष्णिक् । अनुष्टुप्वा तदा च पुत्रेभ्यः प्रायश्चित्तद्वितीयः पादो
व्यूहेन पूरणायः उष्णिगनुष्टुप्वेति संहिताभाष्ययोः पाठोऽस्ति । अ-
थ वसवस्त्वा धूपयस्त्वित्यादीनि सप्त यजूपि उखायां धूपने विनियु-
क्तानि । तेषां देवतांखा प्रागुक्ता । छन्दांस्यनीच्यन्ते वसवस्त्वा ऋगाय-
त्री । रुद्रास्त्वा । व्यूहेन ऋगायत्री । आदित्या ऋगायत्री । विग्धे
त्वा । व्यूहेन सामजगती । इन्द्रस्त्वा यजुरुष्णिक् । वरुणस्त्वा यजुर-
नुष्टुप् । विष्णुस्त्वा । यजुरुष्णिक् ॥

अदितिरावटम् ॥

अदितिष्ठा देवीत्वेतयजुरवटदेवतम् । व्यूहेन प्राजापत्यानिष्टुप्
शस्त्रखनने विनियोगः ॥

देवानां पञ्चौखानि ॥

देवानां त्वा पत्नीरित्यादीनि पञ्चौखानि । एषामुखादेवतेत्यर्थः ।
तत्र देवानां त्वा । प्राजापत्या निष्टुप् । उखावधाने विनियोगः ।
धिषणास्त्वा । प्राजापत्यानिष्टुप् उखाया आदीपने विनियोगः वरु-
षीः ऋग्वृद्धती, ग्नास्त्वा । सामजगती । जनयस्त्वा ऋचं । पङ्क्तिः
वरुणीरित्यादीनां अयाणामुखामीषमाणस्य जपे विनियोगः ॥

मित्रस्य त्रिन्वामित्रो गायत्रीम् ॥

मित्रस्य त्र्यम्बोभूतहतीमामृचं मित्रदेवतां गायत्रीं विष्णुमित्रस्य-
पिरपग्रत् । पुनः पुनः उपपन्नस्ये विनियोगः ॥

देवत्वा सावित्री बृहती ॥

देवत्वा सवितेत्येषा सविष्टदेवत्वा बृहतीहृदम्भा । उपपन्नोद्भापे-
ष्या विनियोगः । पथ्यमानेत्यस्त्रीषाया उक्तान्तत्वरसे । एकाधि-
का प्राप्तिर्बृहती इयं । पादानामनियतावरत्वेऽप्यवराणां तावत्सं-
ख्याकत्वात् ॥

उत्थाय पूर्वोर्ध्वं षोडशोऽक्षरौ मैत्रः ॥

बृहतीत्यनुवर्तते । उत्थाय बृहती भवेतीयं बृहतीहृदम्भा । प-
था पूर्वोर्ध्वं षोडशः । उक्तादेवतः । उक्ताद्यमने विनियुक्तः । मित्रे-
तातादित्यमुक्तोर्ध्वो मैत्रः मित्रदेवतः । कर्त्तव्यत्वात् चत्वारः
स्यापने विनियोगः । अथ प्रथमोऽष्टकः । द्वितीयसप्तकः तुगन्दी धू-
हेनाष्टकः । तृतीयो धूहेन द्वादशकः चतुर्थोऽष्टक इति पूर्ववद् बृह-
हती । सप्तमद्वयोऽष्टक इति त्रयोदशोऽष्टक इति चत्वारिंशत्पि उक्तादेवतानि
पञ्चापयसीऽवमेवे विनियुक्तानि । अथ सप्तमः । अथ गायत्री । इन्द्रा-
ख्या । प्राजापत्याऽनुष्टुप् । आदित्याख्या चत्वारिंशत् । विष्णुदेवता
प्राजापती ॥ ५ ॥

आकृतिं लिङ्गोक्तान्योद्ग्रभयानि ॥

आकृतिमग्निं प्रयुज्जित्यादीनि यजुर्ध्वनिङ्गोक्तदेवतानि । प-
थ्यादिगन्तोक्तदेवतानोक्तयैः । तदा चौदशमक्षरमग्रानि । आग्नि-
कोद्ग्रभयानि विनियुक्तानि । आकृतिं यजुः षड्भिः । मेनो मि-
थः । यजुर्ध्वनिष्टुप् । चित्तं । यजुर्जगती । प्रजापतये । दधुः षड्भिः
विष्णो देवसेत्यस्य तु प्रागुक्तं सर्वा यजुर्ध्वनिष्टुप् पुनः पाठादा-

ग्निकएव प्राजापात्यादिऋषिः । औदुप्रमण्डोमे विनियोगइतिवि-
शेषाः ॥

मास्त्रौख्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥

मा सु भित्वा । दृढं ह्रस्व देविइत्येते ऋषौ औख्यौ उखादेवत्यौऋषि-
ण गायत्रीत्रिष्टुप्छन्दस्कौ ॥

अग्निश्च पादभाग्नेयः ॥

मास्त्रित्यस्यामृचिअग्नियेद करिष्यथइत्ययं पादोऽग्निदेवतः । मा सु
भित्वाइतिद्वयोरुखाधियपणे विनियोगः ॥

ध्वरंनः सोमाहुतिरग्नेयीं गायत्रीम् ॥

ध्वरनः सर्पिरितीमामृचमग्निदेवत्यां गायत्रीछन्दस्कां सोमाहुति-
र्ध्वरपिपश्यत् । कार्मुकसमिदाधानेऽस्या विनियोगः । अभाष्ययोर्ध्व-
हेन पूरणम् ॥

परस्या विरूपऽअक्रिरसः ॥

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । परस्याऽअधीतीमामृचमग्निदेवत्यां गायत्री-
छन्दस्कां अक्रिरसोऽपत्यविरूपऋषिरपश्यत् । वैकंकतसमिदाधानेऽ-
स्या विनियोगः द्वितीयस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

परमस्याऽआरुणिरनुष्टुभम् ॥

परमस्याइतीमामृचंअग्निदेवतामनुष्टुप्छन्दस्कामारुणिऋषिरप-
श्यत्औदुम्बरसमिदाधाने विनियोगः ॥

यदग्ने हे जमदग्निः ॥

अनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते, यदग्ने, यदग्नीत्यृग्वह्यमग्निदेवत्यं अनुष्टुप्-
छन्दस्क जमदग्निऋषिरपश्यत् । यदग्नइत्यस्या परशुवृक्नसमि-
दाधाने विनियोगः । अत्र चतुर्थः सप्ताक्षरः तत्र व्यूहो वा एकोना
वा, यदद्युपेत्य साधःशयसमिदाधाने विनियोगः । तत्र प्रथमचतुर्थयोः

धूहेन पूरणम् ॥

अहरहर्नाभानेदिष्टस्त्रिष्टुभौ ॥

अहरहरप्रयाव, नाभा पृथिव्यादतीमे ऋषौ त्रिष्टुप्छन्दस्के अग्नि-
देवत्ये नेदिष्टऋषिरपश्यत् । अथका नाभानेदिष्टइत्येव पञ्चाक्षरस्य
विनाम । प्रतूर्त्तं नाभानेदिष्टइत्येव तथा दर्शनात् । ऋत्विगस्य तु
त्रिष्टुभाविदिति द्विवचनात्प्रप्यते । पन्नागसमिदाधानेऽभयोर्विनिर्गम
नाभापृथिव्या इत्यप्यां द्वितीयतुर्थी पादौ जागती । तथाप्येवा त्रिष्टु-
देव । जागती हे तु जागती वक्ष्याः सा जागतीजगतीत्रैष्टुभे त्रिष्टुवि-
तिपरिभाषणात् ॥

या सेनाऽअनुष्टुभ ॥

तत्र या सेनाइत्याद्या सर्वाऋषोऽनुष्टुप्छन्दस्ता । सर्वापान्नेय्य पर-
स्याभधीत्याद्या सर्वा समिदाधानकारणमन्त्ररूपा ऋषोऽग्निदेवत्याः
तत्र या सेनाइत्यस्या प्रथमः सप्तकः । द्वितीयचतुर्थी नवकी तृतीयो
ऽष्टकः । द्वाभ्या । तत्र प्रथम षट्क द्वितीय सप्तकः । अथ व्यूहो
या । अगत्याषट्कौ । दृश्यन्ता । ये जनेषु । तृतीये व्यूहः, सठंमित ।
अथ षट्कः । द्वितीयतृतीयो सप्तको । चतुर्थी नवका । उदेया । द्वि-
तीयचतुर्थी सप्तको । दृश्यन्ता । पूर्व या सेना अनुष्टुभइत्युक्तं, तथात्या-
द्या विधीयमाह ॥

अन्त्योपरिष्ठाद्वृहती ॥

या सेना इत्यादीनामन्ते भवा अगत्या अथवा अध्यायस्यांत्या अ-
न्वतेऽन्नसद्येत्येषां परिष्ठाद्वृहती, अस्या अगत्या पादौ द्वादशका भा-
वाऋषयोऽष्टका सोपरिष्ठाद्वृहती । "अन्त्यश्चेदुपरिष्ठाद्वृहतीत्यु-
क्ते, एतास्तसमिदाधानेऽस्या विनिर्गम । न त्वनुष्टुप् । या सेनाइत्या-
दीना ऋषिरग्निकृष्णान्धस्यानुक्तात् ॥ ६ ॥

दृशानो वत्सग्रीस्त्रिष्टुभए रौक्मीम् ॥

दृशानो रुक्मइतीमामृचं विष्टुपूहन्दक्तां रौक्मीं रुक्मदेवतां वत्स-
भीकृषिरपश्यत् । रुक्मप्रतिमोचने विनियोगोऽस्थाः । अत्र त्रयमस्य
व्यूहस्येन पूरयम् । द्वितीयो, दृशकः तेनैकीना ॥

नक्तोपासा कुत्सऽआग्नेयीम् ॥

त्रिष्टुभमित्यनुवर्त्तते । नक्तोपासा समनसेतीमामृचमग्निदेवत्यां
त्रिष्टुपूहन्दक्तां कुत्सकृषिरपश्यत् । नक्तोपासेत्यर्हदग्नेय्यामुखा-
परिपहृदि विनियोगः, आवा चाग्नेत्यस्य पादस्थोष्ठाहरणे । देवाऽअ-
ग्निमित्यस्य पादस्थासन्वासुखानिधाने ॥

विश्वऽश्यावाश्वः सावित्रीं जगतीम् ॥

विश्वऽरूपाशीतीमामृचं सविददेवत्यां जगतीकून्दक्तां श्यावाश्व
कृषिरपश्यत् । तृतीयपादे व्यूहः । अस्याः शिष्यपाशप्रतिमांके वि-
नियोगः ॥

सुपर्णः कृतिश्चतुरवसाना गारुत्मी विषम्ली ॥

सुपर्णोऽसि गरुडानितीयमृक् कृतिकून्दक्ता चतुरवसाना अवसा-
नचतुक्कयुक्ता गारुत्मी गरुडदेवता । विषम्ली विषहवी विषापनयन-
कर्त्री । अग्नीत्यचराकृतिः । अत्र त्रिसप्तत्यचराणि सन्ति । षट्शूह-
स्यानानि सन्ति । तैश्च कृतेरेकीनाग्नीत्यचरेयं संपद्यते । अस्याः स-
शिष्यस्थानिः नाकप्रपहृदि विनियोगः ॥

विश्वोऽस्त्रिङ्गोक्तानि ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपन्नहेत्वादोनि दिशीऽनुविक्रमस्येत्यन्तानि य-
जूंषिस्त्रिङ्गोक्तदेवतानि । उख्याग्निदेवतानीत्यर्थः । “यः सविष्णुर्यज्ञः
स य स यज्ञोऽयमेव सद्योऽयमग्निरुखायामिति” श्रुतेः । विष्टुक्रमणे
एषां विनियोगः । अयाणां सर्वेषां व्यूहेन षट्शूहतीकून्दः । चतुर्थस्य

प्राजापत्यावृहती । दिशोऽन्विति यजुष्यिक् । दिशोऽन्येषे विनि-
योगः ॥

अक्रंददत्सप्रीरानेयीं त्रिष्टुभम् ॥

अक्रंददग्निरितीमामृच मग्निदेवत्या त्रिष्टुभम् यत्प्रणीकृष्टिरपश्यत् ।
अग्ने, पिण्डवत्प्राजापत्यप्रचक्षते विनियोगः । चतुर्थस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

अग्नऽज्जहृद्वृहती ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिसिन्धुस्या जहृद्वृहतीछन्दः, यस्यास्त्रय पादो द्वाद-
शकाः सोद्वर्ध्ववृहतीत्युच्यते । “विजागतोद्वर्ध्ववृहतीत्युक्ते” । अग्न इ-
तीयो द्वाकस्यस्य व्यूहद्वयेन पूरणम् इयमग्निदेवत्याऽप्राग्नेयीत्यनुवृ-
त्ते । अग्नेरवहरणे विनियोगः ॥

अग्ने महावृहती ॥

प्राग्नेयीत्यनुवर्त्तते । अग्नेऽपञ्चिरतीयसृक् । अग्निदेवत्या स-
हावृहतीछन्दस्का । यस्या एक पादो द्वादशाक्षरः । अग्नये चतुरोऽष्टा-
क्षराः सा महावृहती त्रिष्टुबुच्यते । “चत्वारोऽष्टका जागतश्च महा-
वृहतीत्युक्ते” अनाग्नेऽपञ्चिरत्यावपादस्य व्यूहेन द्वादशाक्षरपूरणं ।
अग्नेरवहरणेऽप्या विनियोगः ॥

पुनर्गायथ्यौ ॥

पुनरुज्जां सहरयेतीति ऋचौ गायत्रीछन्दस्के । अग्निदेवते । प्रा-
ग्नेयी पदानुवृत्ते । अग्नेरवहरणएव विनियोगः । पुनरित्यस्याऽ-
भक्तस्य व्यूहेन पूरणम् ॥

आत्वा प्रुवोऽनुष्टुभम् ॥

प्राग्नेयमित्यनुवर्त्तते । आत्वा द्वार्यमितीमामृचमनुष्टुभमग्निदे-
वतां प्रुवच्छयिरपश्यत् । अभिमन्त्रणेऽस्याविनियोगः ॥

उदुत्तमर्ठः शुनःश्रीषी वारुणीं त्रिष्टुभम् ॥

उदत्तममितीमामृचं वरुणदेवतां विष्टपक्ष्मदस्तां शुनः श्रेष्ठपि
रपग्यात् । पागोभीचने विनियोगः चतुर्थस्य व्यूहेन पूर्तिः ॥

अग्ने त्रितऽआग्नेयीम् ॥

त्रिष्टुभमित्यनुवर्तते । अग्ने बृहद्वितीमामृचं अग्निदेवतां वि-
ष्टुभं त्रितपिरपग्यात् । अग्नेः प्राग्दक्षिणापग्रहणेऽस्या विनियोगः
आद्यांशयोर्व्यूहेन पूरणम् ॥

हठं सऽउक्ता जगतीह यजुरन्ता ॥

इहान्निप्रकरणे हंसं शुचिषद्वितीयपृथक्जगतीहदस्तां श्रुत्या
उक्तं । कीदृशी । यजुरन्ते यस्या सा तथा । राजसूयप्रकरणे त्वियम-
तिजगतीह्युक्ता न तत्र यजुरन्ता । कुतः । एतामतिक्रन्दः संप्रसिति-
श्रुतेर्बृहदित्यस्यावयवस्यापृथक्यजुरभावात् । अत्र तु “अथैनमुपावहर-
तीति प्रत्यक्षजगत्या जगतीहेमांसोकानमुतोवाचोव्यम्नुते” हठं सः
शुचिषद्वित्युच्यते । बृहद्विति निवधातीत्यस्यावयवस्यपृथग विनियो-
गश्च श्रूयते । तेनात्र जगती यजुरन्तेति युक्तमेषांशं । तृतीयस्य व्यूहेन
पूरणम् किन्तद्यजुरित्यपेक्षायामाह ॥

अन्ते बृहद्यजुः ॥

हसः शुचिषद्वित्यस्याऽअन्ते बृहद्वित्येतावद्यजुः । हठं स इत्यस्या
अग्नेरवहरणे विनियोगः बृहद्वित्यासदद्यां निधाने ॥

सीद त्वमाग्नेयी विष्टुप् ॥

सीद त्वं मातुरित्येषा अग्निदेवत्या विष्टुप् । उपस्थाने विनियो-
गः प्राद्यपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः ॥

अन्तरग्नेऽनुष्टुभौ ॥

आग्नेयीपदमनुवर्तते । अन्तरग्ने हवा, शिवो भूत्वेतीमे षष्ठो अ-
ग्निदेवते अनुष्टुभौ । उह्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ते । अन्तरित्यस्या प्रा

द्यो व्यूहेन पूरणोद्यो । शिव इत्यस्य द्वितीयचतुर्थौ च ॥ ७ ॥

दिवस्यप्याग्नेयं चैष्टुभम् द्वादशार्चं वत्सप्रीर्भासंदनः ॥

दिवस्यदि पञ्चममित्येताद् द्वादशार्चं अग्निदेवतां चिष्टुष्कन्दस्तं भक्तं-
दनस्य पुत्री वत्सप्रीर्वापिरपश्यत् । उच्छ्वाग्नेरुपस्थानेऽस्य द्वादशार्चस्य
विनियोगः, इत्यामऽएनमित्यस्य व्यूहेन पूरणम् । विघातऽइति, दशा-
चरः, ससुद्रे त्वा व्यूहः, पारीदसी भातुनेत्यत्र च । विभात्यग्रे । मत्तै-
वग्निः द्वाचरः, समुद्रे त्वा व्यूहः पारीदसी भातुनेत्यत्र । वि-
भात्यग्रे । मत्तैवग्निः । दृमानो वक्त्र, अस्य द्वितीयो यो द्यमकः, प्रा-
तंभज, त्वामग्ने इयोः । अस्तावोति व्यूहेन कृतेऽपि द्यमकः । एतेषु
पादेषु व्यूहः ।

समिधाग्निं विरूपाक्षऽआङ्गिरसऽआग्नेयं गायत्री-
म् ॥

इतिमूर्धमिदमेव पठन्ति समिधाग्निमित्यस्याष्टपादेः प्रागुक्त-
त्वात् । उरव्येऽग्नोऽसमिधाधानेऽस्या विनियोगो वनीवाहने । अत्र वि-
रूपाक्षविष्णविरूप इति नाममेवात्युक्तं पाठइत्यपरे ।

उद्धत्वा तापसोऽनुष्टुभम् ॥

उद्धत्वा विश्वे देवा इतीमामृचमग्निदेवतामनुष्टुभम् तापसस्तत्रि-
रपश्यत् । सासदीकस्त्रीस्वाग्नेरुच्यमग्ने विनियोगः अत्र द्वितीयद्विती-
ययोर्व्यूहः ॥

मैदनुष्टुप् ॥

मैदग्नइत्यस्या अनुष्टुप्कन्दः । अग्निदेवताप्राग्यमग्ने विनियोगः
अत्रापि द्वितीयचतुर्थयोर्व्यूहः ॥

प्रप्रायमाणेयीं वासस्त्रिष्टुभम् ॥

प्रप्रायमाणेतितीमामृचमग्निदेवतां चिष्टुष्कन्दस्तां वसिष्ठस्तत्रि-

रपश्यत् । समिदाधानेऽस्या विनियोगः ॥

आपो देवीरापो ॥

त्रिष्टुप्पदमनुवर्तते । आपो देवीरित्येवा आपो अग्नेदेवता । त्रिष्टुप्
मन्त्रमोऽस्तु प्रक्षेपे विनियुक्ता । प्रथमो द्वादशाक्षरः ॥

अस्त्रग्ने विरूपभाग्नेयीं गायत्रीम् ॥

अण्त्वग्न इतीमामृचं अग्निदेवतां गायत्रीछन्दस्तां विरूपकपिरप-
श्यत् । मन्त्रमोऽस्तु प्रक्षेपे विनियोगोऽस्याः । अत्र प्रथमे व्यूहः ॥

गर्भोऽभमि तिस्रोऽनुष्टुभः ॥

गर्भो अस्थोपधीनामित्याद्यास्तिस्रस्तृचोऽनुष्टुप्छन्दस्ताः । अग्नि
देवताः । आग्नेयीपदानुवृत्तेः । गर्भ इत्यस्यास्तु मन्त्रप्रक्षेपे विनियोगः ।
प्रसद्येत्यनयोरनामिकया भस्मादाने विनियोगः । गर्भ इत्याद्ये व्यूहः
द्वितीयः सप्तकः पुनरुज्जां महरयेत्यनयोः प्रागुक्तम् ॥

बोधो मे दीर्घतमास्त्रिष्टुभम् ॥

बोधाम इतीमामृचं त्रिष्टुभं दीर्घतमास्तृचपिरपश्यत् । उपस्थानेऽस्या
विनियोगः । चतुर्थं व्यूहः ॥

स बोधि सोमाहुतिराग्नेयीं यजुरन्तां गायत्रीम् ॥

स बोधि स्वरितीतीमामृचं अग्निदेवतां यजुरन्तां गायत्रीछन्दस्तां
सोमाहुतिस्तृचपिरपश्यत् । उपस्थाने विनियोगः । तृतीये व्यूहः ॥

यजुर्वैश्वकर्मणाम् ॥

सर्वाधीत्यस्याग्रते विश्वकर्मणे स्वाहेत्येतद्यजुर्विश्वकर्मदेवतम् ।
प्रायश्चित्तिहोमे विनियुक्तं । देवीजगती ॥

पुनस्त्वा त्रिष्टुवाग्नेयीम् ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या इतीयमृक् त्रिष्टुप्छन्दस्ता अग्निदेवता । समि-
दाधाने विनियुक्ता । अचाद्यद्यतुर्दशकः । द्वितीयएकादशकः । चतुः

धैर्यकादशकः । दृष्ट्यधिका ॥ ८ ॥

अपेत लिङ्गोक्तबहुदेवत्या ॥

त्रिष्टुत्रित्यनुवर्त्तते । अपेत भीतीतीयमृक् त्रिष्टुष्टुष्टुस्का । लिङ्गी-
ता बहुदेवता यस्याः स लिङ्गोक्तबहुदेवत्या गार्हपत्यव्यूहने विनि-
युक्ता, तृतीये व्यूह ॥

सञ्ज्ञानमूपदेवत्यम् ॥

सञ्ज्ञानमित्यूपदेवत्यं यक्षु । प्राजापत्यावृहती । जपनिवापेऽस्य
विनियोगः ॥

अग्नेः सिकता ॥

अग्नेर्भक्षासीत्यस्य सिकतादेवता यक्षुस्त्रिष्टुप् । सिकतानिवापे
विनियोगः ॥

चितः परिधितः ॥

चितस्य परिधितइत्यस्य परिधितोदेवता साभोष्णिक । परिधि-
ता परिश्रयणे विनियोगः ॥

अथर्ठः स पञ्चर्षमाग्नेयं त्रैष्टुभं विद्यामिचः ॥

अथर्ठः सो अग्निः, अग्ने यक्षे दिवि, अग्ने दिवोऽग्न्यं, पुरीषासः,
इडाभग्नइत्येतत्पञ्चर्षमाग्निदेवत्या त्रिष्टुष्टुष्टुस्का विद्यामिचमिचपरि-
पश्यत् । आशानां चतसृषामर्हवृहतीनामुपधाने विनियोगः, इडाभ-
ग्नइत्यस्यास्तिरय्युपधाने विनियोगः, यदोषधीष्विति नवाक्षरो व्यूह-
हयेन पूरणीयः । येनांतरिचमिति चैकेन । अच्यः देवानिति च, या रो-
चने, यायावस्तादिति च ॥

चतुर्थ्यनुष्टुप् ॥

अग्निग्वर्षं चतुर्थी पुरीषासइत्येवाऽनुष्टुभोऽपवादः । अथ प्रथमे
व्यूह इडाभग्नइत्यत्र तृतीयचतुर्थयोर्व्यूहः ॥

अयं तेऽनुष्टुप् ॥

अयं तद्वत्पेयाऽग्निदेवत्याऽनुष्टुप्कृत्स्ना तिरश्चुपधानेऽस्य वि-
नियोगः । आग्नेयपदमनुवर्त्तते । इदमपि पुनरुक्तं सूत्रं । अयं ते
अत्येतस्याः पूर्वमुक्तात्वात् ॥

चिदैष्टके ॥

चिदसि, परिचिदसीत्येते यक्ष्णी ऐष्टके इष्टके देवते । पूर्वयो-
स्तिरश्चुपधाने विनियोगः । चिदसि प्राजापत्यानुष्टुप् । परिचि-
दग्निर्ऋगायत्री ॥

लोकं लिगोक्तानुष्टुप् ॥

लोकं पृथेतीयमृक्लिङ्गोक्तदेवता अनुष्टुप् । लोकंपृथेयोऽस्यादे-
वतेत्यर्थः । द्वितीये त्वंशब्दे व्यूहः । लोकपृथाभिमुख्ये विनियु-
क्ता ॥

ताऽअस्यापिं प्रीयमेघऽऐन्द्रः ॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । ताऽअस्य सूददोहसऽइतीमान्वचमन्वेष्टा-
नुष्टुभं ऐन्द्रः इदं पुनः प्रियमेघसकृत्परिपश्यत् । सूददोहसाधिव-
दने विनियोगोऽस्याः ॥

इन्द्रं जेता मधुच्छन्दसऽऐन्द्रः ॥

अनुष्टुभमित्यनुवर्त्तते । इन्द्रं विखादतीमामृचं इन्द्रदेवत्यामनु-
ष्टुभं मधुच्छन्दसोऽपत्यं जेताप्रपश्यत पुरीयनिवापेऽस्या विनि-
योगः ॥

समितं चतस्रो हव्यग्निदेवत्या उष्णिगुपरिष्टाद्बृह-
हत्युष्णिक्पङ्क्तयः ॥

समितं सकल्पेया । सवां । अग्ने त्वं पुरीषो, भवतन्नत्येतायत

स ऋषी दृश्यग्निदेवताः द्वापस्नीदेवतेयासां ता दृश्यग्निदेवताः । य-
थाक्रममुष्णिगुपरिष्ठाद्वृद्धत्युष्णिक्पङ्क्तयः । समितमेतस्या उष्णिक्
छन्दः एकाधिकाऽप्युष्णिक् । अनियताक्षरपादत्वेऽप्यक्षराणामष्टाविंश-
तिसंख्यत्वात् । सर्वोमित्यस्या उपरिष्ठाद्वृद्धती । अथ द्वितीयसप्तकः
तृतीयो नवकः । चतुर्थस्त्रयोदशकादित्येकाधिका । अग्ने त्वं उष्णिक् । इयं
एकाधिका । आयुष्णिक् अनियताक्षरपादत्वेऽप्यक्षरैस्तथात्वात् ।
भवतं नः पङ्क्तिः । इयमायाऽऽर्षोऽपङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वेऽप्य-
क्षरैस्तथात्वात् । उखस्याग्नेर्गाईपत्यचितो स्थापने चतसृषां विनियो-
गः ॥

मातेवोरवास्तुतिस्त्रिष्टुप् ॥

मातेव पुत्रमितीयमृगुखायाः स्तुतिः उखेव देवतेत्यर्थः त्रिष्टुप् ।
उखायाः । शिक्वादिभोचने विनियोगः । अथ द्वितीयो नवकः ।
चतुर्थो द्वादशकः ॥ २ ॥

असुन्वन्तं नैर्ऋतं तृचं चैष्टुभम् ॥

असुन्वन्तमयजमानं, नमः सुते । यस्यास्ते घोरमित्येतत्तद्वचं निर्वर्ति-
देवतयं त्रिष्टुप्छन्दस्कं नैर्ऋतीनामुपधाने विनियुक्तं । प्रथमायास्त्रि-
तीयो दशकः द्वितीयायाश्च । तृतीयां दशकं, तृतीयायाः प्रथमो दशकः
तृतीयचतुर्थो द्वादशको ॥

यन्ते यजमानदेवत्या ॥

त्रिष्टुप्छन्दमत्रानुवर्तते । यस्ते देवीस्त्रितीयं यजमानदेवत्या त्रि-
ष्टुप् । शिक्वाश्चामिष्ट्वाऽऽसन्दोनां निरसने विनियुक्ता, पत्र द्विती-
यादिपादत्रयं व्यूहैव पूर्णम् ॥

नमो विराट्भूतिदेवत्यैकपदा ॥

नमो भूत्या इत्येकपदा विराट्भूतिदेवत्या दशाक्षरा चि विरा-

हितयुज्यते । यतोऽथ व्यूहेन पूर्वावस्थाने विनियोगः ॥

निवेगनपेट्रीं त्रिष्टुभं विश्वावसुर्देवगन्धर्वः ॥

निवेगनः सङ्गमनदतीमागृच दन्द्रदेव्यां त्रिष्टुभं विश्वावसुदेवग-
न्धर्वोऽप्ययत् । शास्ताहारि भवस्य गार्हपत्यचितिदपस्याग्नेरुपस्थाने
विनियोगः । द्वितीये व्यूहः ॥

सीरा द्वे सीरदेवत्ये बुधसौम्यो गायत्रीविष्टुभौ ॥

सीरा युजति, युगलसीरा इतीमे ऋचौ भीरदेवत्यौ क्रमेण गा-
यत्री विष्टुभौ भीमपुत्री बुधऋचिरप्ययत् । युग्यमानस्य सीरस्या-
भिमन्त्रणे विनियुक्ते । युगलसीरस्य द्वितीयचतुर्थयोर्व्यूहः ॥

शुनं चतस्रः सीतादेवत्याः कुमारहारितो द्वे त्रि-
ष्टुभौ तृतीयापङ्क्तिश्चतुर्थ्यनुष्टुप् ॥

शुनं सुफाला, एतेन सीता, सांगल, कारुडामदुचे । एतायतस्रः
सीतादेवत्याः कुमारहारितऋचिरप्ययत् । त्र्यासु चतसृषु शुनं सुफाला,
एतेन सीता एते द्वे त्रिष्टुप्छन्दस्के । तृतीया लाङ्गलमित्येषा पङ्क्ति-
छन्दस्ता । चतुर्थी कामं कामदुचे इत्येषा अनुष्टुप्छन्दस्ता । सर्वा-
सां कार्यणि विनियोगः, एतेन सीतेति द्वादशाक्षरः । तेनैकाधिका ।
लाङ्गलम् सप्तकः । तेनैकानां प्रफल्य व्यूहः । इन्द्राग्निभ्यां व्यूहः । प्र-
जाभ्यः सप्तकस्तेनैकोना ॥

विमुच्यदध्वमानहुही गायत्री ॥

विमुच्यध्वमित्येषा षण्णहुदेवता गायत्री । षण्णहुदिमोके विनियुक्ता
एकाधिका आर्षीगायत्री । पादानामनियताक्षरत्वेऽपि चतुर्विंशत्य-
रत्वात् ॥

सजूर्लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

सजूरद्वत्येतदजूर्लिङ्गोक्तदेवतम् । कुगस्तस्ये चतुर्गुहीतहीते वि-

नियुक्तं । प्राप्तीप्रत्युष्टम् । अष्टः । उषा अश्विनौ सूरौ वेदानरथेति
लिङ्गोक्ता देवता ॥ १० ॥

याओपधीः सप्तविंशतिमनुष्टुभउपधिस्तुतिमाध-
वर्णो भिषक् ॥

याओपधीः पूर्याजाताइत्याद्या, योऽधर्मा अभिदासतीत्यन्ताः सप्त-
विंशतिसंख्या । अनुष्टुप्छन्दस्ता ओपधिस्तुतिमोपधिदेवत्या अश्वर्षणः
पुत्रो भिषक्सप्तशृङ्गयैरपश्यत् । अनुष्टुभइतिचित्तोयावहुवचनेम् ।
तद्विषयम् तु सप्तविंशतिमिति द्वितीयैकवचनं “विंशत्याद्या.सदैक-
त्वइतिवचनात्” । वीरुधः पारयिष्ठ, उच्छुषा, धनं सनिधन्तीना ।
अतिविश्रान्तेनइवेति, नवक ओपधीः प्रापुच्यवुर्यत्किञ्च, माकं
यत्न, साक वातस्य । बृहस्पतिस्तानो मुचन्तु, एते सप्तमाक्षराः । एतेषु
धूहः । असंभवेएकान छन्द । आद्या. पञ्चदश सर्वोपधेयपते विनियु-
क्ताः अवशिष्टानो द्वादशानां मुचन्तु मा शपय्यादित्यादीनां कापि वि-
नियोगो नास्तीत्याह ॥

मुचन्तु बहुर्द्वादशानारभ्याधीताः ॥

मुचन्तु मा शपय्यादित्याद्या द्वादशर्द्वाङ्गानारभ्याधीतः वन्धुपुत्रवि-
रपश्यत् । कञ्चन कर्म विशेषमारभ्याधीता, अनारभ्याधीताः । नपार-
भ्याधीता अनारभ्याधीता. आसा कुत्रापि विनियोगो नास्तीत्यर्थं,
मुचन्तु मा । अथो वरुण्यात् । बृहस्पतीति सप्तकं । अथैव हे । मा
वः । सर्वेमस्तु । उपधयइतिनवकः । सोमेनेति सप्तकः । अर्धसइति
नवकः, त्वाङ्गन्धर्वा । सहस्र । सहस्रपात्मा, दीघोयुस्ते, दशकः तेन
द्व्यधिका । त्वमुत्तमा । अथ एतेषु पादेषु यथासंभवं व्यूहः । तदसं-
भवे छन्दसो ग्यूनता ॥

मा मा हिरण्यगर्भ कार्यां चिष्टुभम् ॥

मा माहि एसीदितीमामृचं कार्यं कायदेवत्यां त्रिष्टुभम् हिरण्य-
गर्भं ऋषिरपश्यत् । द्वितीये बृहः पुरस्तात्संगेष्टकोपधाने विनियोगो-
ऽस्या ॥

अभ्यावर्त्तस्त्रोष्णिगाग्नेयी ॥

अभ्यावर्त्तस्त्रेतीयसृक् उष्णिक् अग्निदेवत्या । अन्यएकादशकस्त्रेने
कीना । दक्षिणतो संगेष्टकोपधाने विनियुक्ता ॥

अग्ने यद्गायत्रो ॥

आग्नेयीत्यभ्यवर्त्तते । अग्ने यत्ते शुक्रमितीयसृक् अग्निदेवत्या या-
यत्रीकृन्दस्ता पयात्संगेष्टकोपधाने विनियुक्ता । अत्र प्रथमो नवकः
स्त्रेनेकाधिका ॥

इपं त्रिष्टुप् ॥

इपमूर्जमित्यस्यास्त्रिष्टुप्कृन्द आशीर्देवता । पाद्वयस्त्रीत्तरतो
संगेष्टकोपधाने विनियोगः चतुर्थस्य सिकृतापातने । अत्र प्रथमद्व-
तीथयाव्यूह ॥

अग्ने तव पावकोऽग्निराग्नेयएपडृचम् ॥

अग्ने तवेति षडृचम् अग्निदेवतम् पावकोऽग्निऋषिरपश्यत् सिक-
तापापे विनियोगोऽस्य षडृचस्य ॥

प्रथमे विष्टारपङ्क्तिः ॥

यस्या द्वितीयद्वितीयौ पादौ द्वादशकौ आद्यतुरीयावष्टकौ । सा
विष्टारपङ्क्तिः । “मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः” रिति वचनात् । बृहद्गानो ।
अस्य व्यूहेन पूरणम् । पावकवर्षा इत्ययं नवकस्त्रेनेकाधिका ॥

तिस्रु सतीवृहत्यः ॥

ऊर्जो नपात् । इत्यस्य अग्ने, इत्येतास्त्रिस्तृष्टयः सतीवृ-
हत्यः । यस्या प्रथमद्वितीयौ द्वादशकौ इतरावष्टकौ सा सतीवृहती-

“अयुजो जागतौ सतीबृहतीत्युक्तेः” त्वेऽदपरत्यत्र व्यूहः । अक्षी राये ।
इत्यत्र च ॥

उपरिष्ठाज्ज्योतिषष्टी ॥

अस्मिन्नेव षड्विंशति ऋतावानमित्येषा ऋगुपरिष्ठाज्ज्योति-
रुक्तस्तु । यस्या ऋचस्त्रयः पादा द्वादशाचराद्यतुर्थोऽष्टाचरः । सो-
परिष्ठाज्ज्योतिः” अतोऽष्टकस्ततो ज्योतिरित्युक्तेः” अथ युत्कर्षं देवं
मानुषइत्यतयोर्व्यूहेनपूरणम् ॥

आप्यायस्व गीतमः सौमीर्गायत्रीचिष्टुबुध्निहः ॥

आप्यायस्व समेतु । सन्ते यथासि । आप्यायस्व मन्दितमेत्येतास्ति-
स्त्रचतुषः सौमीः सीमदेवताः । क्रमेण गायत्रीचिष्टुबुध्निक्कन्दस्ता
गीतमन्त्रपरपश्यत् । आद्यधोराप्यायस्व, सन्ते यथासीत्येतयोः सिक्क-
तानामाप्यायने विनियोगः, तृतीयस्या विनियोगउक्तो नास्ति । वि-
श्वतः सीमेत्यत्र व्यूहः । संवृत्त्यानीत्यत्र द्वौ व्यूहौ । दिवीत्यत्र च ॥

आतेऽवत्सारः ॥

आते वत्सो मनइत्येतामवत्सारकविरपश्यत् ॥

तुभ्यंता द्वे विरूपः ॥

तुभ्यंता, अग्नि प्रियेष्वितीमे द्वे ऋचौ विरूपकविरपश्यत् । ति-
स्त्रो गायत्र्य आग्नेय्यः, आते वत्सस्तुभ्यंता, अग्नि, प्रियेष्वितीमास्ति
स्त्रचतुषोऽग्नि देवता गायत्रीकन्दस्ता । तिसृषामपि चयने अग्नि-
भ्यः प्रज्झयमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितस्य होतरनुदानने विनियोगः ।
परमादित् । अयं सप्तकः । तेनैकोना ॥ ११ ॥

मयि ककुवाग्नेयी ॥

मयि रृद्धामीतीयस्य ककुपकन्दस्ता अग्निदेवता । यस्यास्तिप-
दा मध्यमी द्वादशकः । प्रथमद्वितीयावष्टको । सा ककुबुध्निगुण्यते ।

“मध्यमचेतककुबिति” वचनात् । अथ तु मध्यमयतुर्देवकस्तेन दृश्य-
धिका यजमानजपेऽस्या विनियोगः ॥

ब्रह्मादित्यदेवता त्रिष्टुप् ॥

ब्रह्मयज्ञानमित्येषा त्रिष्टुप्छन्दस्ता । आदित्यदेवता च । तृती-
ये व्यूहः । एकोनता या । रक्तापधाने विनियोगः ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यगर्भः कायं त्रिष्टुभम् ॥

हिरण्यगर्भः संभवतेतीमामृचं कायदेवतां त्रिष्टुभं हिरण्यगर्भः-
ऋषिरपश्यत् । हिरण्यपुरुषोपधानेऽस्या विनियोगः । चतुर्थे व्यूहः ॥

नमोऽस्तु सर्पं तृचमानुष्टुभम् ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यस्तीदं तृच सर्पदेवतमनुष्टुप्छन्दस्कं । यजमान-
स्योपस्थाने विनियुक्तं । नमोऽस्त्वित्यर्थं षडक्षरः व्यूहेन सप्ताक्षरः ।
तेनेकोना । सर्पेभ्य इत्यत्र पुनर्यकारव्यूहो वा, याऽइत्येवं इति नवकस्ते-
नैकाधिका ॥

ऋणुष्व पञ्च प्रतिसरा राक्षोघ्ना देवानामार्जम् ॥

ऋणुष्व पाज इत्याद्याः पञ्च ऋचः प्रतिसरा राक्षोघ्नाः राक्षसाग्रन्त्य-
ञ्जरूपेण सरतीति प्रतिसराः अतएव राक्षोहननसम्बन्धात् राक्षो-
घ्ना इत्यासां संज्ञाः । देवानामार्जम् । देवा आसामृचय इत्यर्थः । “एतद्दे-
वता अविभयुरिति देवाग्रकृत्य तएता राक्षोघ्नाग्रप्रतिसरानपश्य ऋ-
णुष्वपाज इत्यादियवन्तात्” ॥

सर्वास्त्रिष्टुभ आग्नेयी वामदेवश्चापश्यत् ॥

ऋणुष्वपाज इत्याद्याः सर्वाः पञ्चापि त्रिष्टुप्छन्दस्ता आग्निदेव-
ताः वामदेवश्च ऋषिरपश्यत् । वकारः पूर्वोक्तेर्देवैर्ऋषिभिः संमुश्रया
॥ पुरुषे पञ्चगृहीतहोमे सर्वासां विनियोगः । याऽह राजेव । तृ-
यो भनयोर्यूहः । तपूएचने हो व्यूहो उदग्ने अमित्रान् । अनयो

व्यंष्टः । नीचा तं । उद्ध्वी मवेत्यत्र च । आविहित्वद्दो ॥

अग्नेद्वा यजुराग्नेयम् ॥

अग्नेद्वा इत्येतद्गिनदेवतम् यजुःपङ्क्तिः कार्मण्यसुशुपधाने विनियोगः । अग्निर्द्ध्वेत्यस्याः प्रागुक्तं सर्वम् ॥

इन्द्रस्यैद्रम् ॥

इन्द्रस्य त्वोजसेति यजुरिन्द्रदेवतम् । यजुःपङ्क्तिः । औदुम्बरसुशुपधाने विनियोगः ॥

भुवस्त्रिगिरा आग्नेयी त्रिष्टुभम् ॥

भुवो यज्ञस्येतीमांश्च अग्निर्देवतां त्रिष्टुभम् त्रिमिराक्षदिरपश्यत् । औदुम्बरां सुशुपधानएवास्या अपि विनियोगः ॥ १२ ॥

ध्रुवास्त्युद्ध्वं वृद्धती ॥

ध्रुवाऽसि षड्येतीदमक् उद्ध्वं वृद्धती, यस्याश्चयः षादा द्वादशकाः । औद्ध्वं वृद्धती । “विजागतीद्ध्वं वृद्धतीत्युक्तेः” । अत्र प्रथमश्चयोद्दमकः द्वितीयो द्वादशकः । तृतीयो द्दमक इति । व्यूहेन इन्द्रः पूरितः ॥

प्रजापतिरनुष्टुप् ॥

प्रजापतिश्चेतीयमनुष्टुप् । आद्यो नवको । चतुर्थः सप्तकाः ॥

भूरसि प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

भूरसीत्यस्याः प्रस्तारपङ्क्ति इन्द्रः । यस्या आद्यो द्वादशको । अन्त्याष्टको सा प्रस्तारपङ्क्तिः । “आद्यो चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेः” । अत्र आद्यएकादमकः द्वितीयश्चतुर्थोद्दमकः तृतीयश्चतुर्थो पञ्चमपङ्चर इति एवं चत्वारिंशद्वयैवा ॥

आसां स्वयमातृणां देवता विश्वस्मा एतस्य च यजुः ॥

आसां ध्रुवासीत्यादिष्वतसृणामृषां विश्वस्यै प्राणायैत्येतस्य यजुःपद्य स्वयमातृणां देवता । स्वयमातृणोपधाने सर्वेषां विनियोगः । वि-

अथ एकाधिकास्मै प्रार्थी अनुष्टुप् ॥

कांडात्कांडादानुष्टुभं द्रव्यचमग्निना दृष्टम् दूर्वेष्टक-
दैवतम् ॥

काण्डात्कांडात्, या अग्नेनेत्येतद्द्रव्यचमग्निना दूर्वेष्टकदैवतमग्निना,
दृष्टं अग्निरस्य ऋषिरित्यर्थः । तस्मास्ते द्रव्यचमूहः । दूर्वेष्टकोपधा-
ने विनियोगः ॥

यास्तऽपारनेयं द्रव्यचमानुष्टुभमिन्द्राग्निभ्यां दृष्टम् ॥

यास्ते अग्ने, या वो देवा इत्येतद्द्रव्यचमग्निना अनुष्टुप्छन्दस्कमि-
न्द्राग्निभ्यां दृष्टं । इन्द्राग्नी, चम ऋषिरित्यर्थः । चम दिवमातन्व-
जतीति नवकः । तेनैकाधिका । गोप्यत्वेष्वित्यत्र चमूहः । द्वियजुष उप-
धाने विनियोगः ॥

विराड्यं लोकोः ॥

विराड्योतिरित्यस्याय लोकोदेवता । यजुरनुष्टुप् । रेतः सिगु-
धाने विनियोगः ॥

स्वराडसौ लोकोः ॥

स्वराड्योतिरित्यस्यासौ लोकोदेवता । यजुरनुष्टुप् । रेतः सि-
गुपधाने विनियोगः ॥

प्रजापतिश्चा वैश्वज्योतिषम् ॥

प्रजापतिश्चेत्येतद्वैश्वज्योतिषम् । विश्वज्योतिरस्य देवतेत्य-
र्थः । चमूहः प्रकरोच्छन्दः । विश्वज्योतिष उपधाने विनियोगः ॥

मधुश्चर्तुदैवतम् ॥

मधुयतेदैवतं । मधुय माधयत्येतद्वजुश्चर्तुदैवतं अथ अष्टोत्तार-
गतमपराधि सन्ति तेनानियताधरत्वाच्छन्दसोऽभावः । ऋतव्योप-
धानेऽस्य विनियोगः ॥

अथादासि सविताऽपश्यत् । देवा वाऽपश्यन्निष्टका-
दैवतम् ॥ (१)

अथादासि इतीमामृषं इष्टकादैवत विराडनुष्टुप्छन्दस्तां स-
विताष्टविरपश्यत् ॥

अथाथो एकादशानरो द्वितीयोऽपि ध्यूहेनैकादशकः । तेनेयं
विराडनुष्टुप् । “दशकास्तथो विराडैकादशका वेति” वचनात् । अथा
दोषधानेऽस्या विनियोगः ॥ १३ ॥

मधु वाता वैश्वदेवं तृचं गायत्रं गौतमः ॥

मधु वाता इत्येतत्तृचं विष्टदेवतं गायत्रीछन्दस्तं गौतमस्तविरप-
श्यत् । दधिमधुवृत्ते, कूर्माऽञ्जनेऽस्य विनियोगः । अथ मध्वीनं इत्यत्र
ध्यूह । मधुर्मां प्रस्तु सप्तक । तेनैकीना ॥

अथा गंभश्चक्षुः ॥

अथा गंभश्चक्षुः, पङ्क्तिः छन्दः अथ तृतीयो द्वादशकः, अथ
दशका । तेन दृश्यधिका चराट्पङ्क्तिरियं कूर्मोपधाने विनियोगः ॥

चीत्समुद्रान्तिष्ठम् ॥

चीत्समुद्रान्तिष्ठस्याऽऽष्टुप्छन्दः । अथ पथसो दशकः, तृतीयो द्वा-
दशक अथौ एकादशकौ ॥

कौर्म्यं दृश्यचम् ॥

अथा गंभन् चीत्समुद्रान्त्येतत् ऋग्वयं कौर्म्यं कूर्मदेवतम्
कूर्मस्य “प्रजापतिरादित्यो वेति मंहिताभाष्ये” चीत्समुद्रान्त्यस्य कू-
र्मकाने विनियोगः । तृतीयाऽथ मही योरिति कूर्मोपधाने विनियु-
क्ता । तस्या ऋत्यादि प्राशुक्तम् ॥

अथादासि निष्टम् ॥

(१) अथादासि “दे सविताऽपश्यदेवा वाऽपश्यन्निष्टकादैवते विराडनुष्टुप्छन्दः
कावशास्तीय सर्वानुक्रमशो बोध्यः ॥

ध्रुवाऽसि धरुणेतद्व्यव्याप्तिष्टुप्छन्दः उखीपधानेऽपि विनियोगः । प्रथमो द्वादशकस्तेनैकाधिका ॥

इधे बृहती ॥

इधे रायऽत्यस्या बृहतीछन्दः उखीपधानएव विनियोगः । अथाप्यो द्वादशकः । अन्त्योऽपि व्यूहेन द्वादशकः द्वादशकौ । तन्नेयमार्घीबृहती पादाक्षरनियमाभावेऽपि ॥

अौखं द्रव्यचम् ॥

ध्रुवाऽसि, इधे रायऽत्येतद्रव्यचमौखं उखादेवताम् ॥

अग्ने युद्धाग्नेयन् द्रव्यचक्रायत्रम् ॥

अग्ने युद्धाहीत्येतद्रव्यचमग्निदेशतम् गायत्रीछन्दस्तं । उखायां सुबाहुतिर्होमे उपस्थाने वा विनियुक्तम् ॥

आद्यायां भरद्वाजः ॥

आद्यायाः अग्ने युद्धाहीत्यस्याः भरद्वाजकृत्विः ॥

द्वितीयस्या विरूपः ॥

द्वितीयस्या युद्धाहीत्यस्याः विरूपकृत्विः । अथ तृतीये व्यूहः ॥

सम्यक्लिष्टुब्लिकोक्तदेवता ॥

सम्यक्स्त्रवतीतीयमृक्लिष्टुप्छन्दस्तः लिङ्गोक्तदेवतामुखे हिरण्यगकलमासने विनियुक्ता ॥

ऋचे त्वा बृहती ॥

ऋचे त्वा ऋचे त्वेतीयं लिङ्गोक्तदेवता हिरण्यगकलदेवतेत्यर्थः । बृतीछन्दस्तः । व्यूहेनेयमार्घीबृहती । पादानामक्षरनियमाभावात् । खण्डय षट्स्थानेषु हिरण्यगकलमासने विनियुक्ता । ऋचे त्वेत्यस्य दक्षिणनासिकायाम् । ऋचे त्वेति सध्यायां । मासे त्वा दक्षिणपक्षे चामूदिह । दक्षिणयोषे ॥

अग्निर्व्योतिषोष्णिक् ॥

तिङ्गोक्तदेवनेत्यनुपसर्गने । अग्निर्व्योतिषेतीयमृक्त्तष्णिकच्छन्दस्ता ।
आद्यस्यार्हस्योत्तरस्याचे हिरण्यमक्सपासने विनियोगः, सप्तसदादित्य-
स्य पुरुषगिरसउदयहणे । द्वावाद्यावष्टकौ । तृतीयस्य व्यूहेन द्वादश्यात्तर-
पूरणम् ॥

आदित्यं गर्भं पञ्चर्चमाग्नेयं वैष्टुभम् ॥

आदित्यं गर्भं पयसा । वातस्य जूतिम् । अजस्रमिन्दुम् । वरुणीं त्व-
ष्टु, योऽपग्निरग्नेरित्येतत्पञ्चर्चं अग्निदेवत विष्टुपृच्छन्दस्तं । आदित्यं
गर्भमित्यस्याः पुरुषगिरसउपधाने विनियोगः, वातस्य जूतिमित्यस्य-
अजस्रगिरसउपधाने । अजस्रमिन्दुमित्यस्या गोः गिरसउपधाने । वरु-
णीमित्यस्याः अविगिरसउपधाने । योऽपग्निरित्यस्याजगिरसउपधाने
विनियोगः । अथ पञ्चर्चं अग्ने माहिष्सीः । अजस्रमिन्दुं अमयोर्व्यू-
हः । मा माहिर्हंसी-दशक, योऽपग्निर-व्यूहः । योऽकाददादशकः,
विश्वदेवानामित्यस्यास्तु ऋत्यादि प्रागुक्तं । (१) पञ्चार्चं च सुवाहु-
स्त्रीर्हंमे विनियोग इति विशेषः ॥

इमं मा पञ्चर्चमाग्नेयं वैष्टुभमेव द्वेष्टे चांते यजुषी ॥

इमं माहिष्सीः । इमं मा हिष्सीर्द्विपादं । इमं एसाहस्रम । इम-
मूर्णायुः । अजो ह्यग्नेऽस्त्येतत्पञ्चर्चमग्निदेवत विष्टुपृच्छन्दस्तमेव न तु
मयुक्ते यष्टश्चलित्यादीनामक्षराणि मध्ये गन्धयित्वाधिकच्छन्दोऽन्तर-
शंका कार्येत्येवकारार्थः । पञ्चानामप्युचामस्ते प्रत्येकं द्वेष्टे यजुषी । म-
युक्ते युक् । यदिभस्ततइत्यादिके । उपधाकमेण पुरुषाविगिरसामुप-
स्थाने क्रमेण पञ्चानामृचां सयजुष्काणां विनियोगः । इममा हिर्हंसी-
र्द्विपादं । दशक, तेन चिन्वान व्यूहः । मयुक्ते । देवीजगती । यन्नि-

यत् यजुर्वृहती । गौरन्ते दैवीजगती । गवयन्ते यजुरनुष्टुप् । उद्ग-
न्ते । दैवीजगती । शरभन्ते यजुरनुष्टुप् यन्दिषा इति यजुर्वृहत्येव सर्व-
त्र । व्यवमान । अजो ह्यग्नेः व्यूहः । सोऽथपरदशकः । इमं सा-
हस्रमित्याद्यासु तिसृषु अवसानद्वयात्पराणि त्रीणि यजूर्णि । गवय-
मारण्य, उद्गमारण्य । शरभमारण्यमित्यादीनि, गवयं, शरभ । इमे
सामविष्टुभौ । उद्गं ऋगुष्णिक ॥

त्वं यविष्ठोशनाः काव्यश्चानेयीमनिरुक्तां गायत्रीम् ॥

त्वं यविष्ठेतीमामृन् अग्निदेवतामनिरुक्तां मध्येऽग्निपदमनिरुक्तिरहि-
तां गायत्रीं कूर्वेरपत्यमुगना ऋषिरपश्यत्, प्रथमे व्यूह, चित्योपस्थानेऽ
स्या विनियोग ॥

अपां त्वा विष्टतिरैष्टकानि ॥

अपां त्वेसमित्यादीनि पाङ्क्तेन त्वा ह्यन्दसेत्यन्तानि विष्टतियजूर्णि
इष्टकादेवतानि । अपस्यानामुपधाने विनियुक्तानि । अपात्वेमन् ॥ १ ॥ प-
यात्वीदमन् ॥ २ ॥ यजुरनुष्टुभौ । अपां त्वा भस्मन् । यजुर्वृहती ॥ ३ ॥
व्यातिवि । यजुः पङ्क्ति ॥ ४ ॥ अयने । यजुर्वृहती ॥ ५ ॥ अर्णवे ॥ ६ ॥
समद्रे ॥ ७ ॥ सरिरे ॥ ८ ॥ यजुषस्त्रिष्टुभः । अये । यजुर्वृहती ॥ ९ ॥
सधियि ॥ १० ॥ सद्ने ॥ ११ ॥ सधस्थे ॥ १२ ॥ यजुः पङ्क्तयः ।
योनौ ॥ १३ ॥ यजुर्वृहती । पुरीवे ॥ १४ ॥ पाथसि ॥ १५ ॥ यजु प-
ङ्क्ती । गायत्रेण ॥ १६ ॥ वैष्टुमेन ॥ १७ ॥ जागतेन ॥ १८ ॥ यजु-
र्जगत्य । आनुष्टुमेन ॥ १९ ॥ आसुर्यनुष्टुप् । पाङ्क्तेन त्वा ॥ २० ॥
यजुस्त्रिष्टुप् ॥

अयं पुरः पञ्चाशत्प्राणभृद्देवत्यानि ॥

अयंपुरीभुवइत्यादीनि वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यइत्यन्तानि पञ्चाश-
त्पञ्चर्तुषि प्राणभृतामुपधाने विनियुक्तानि । एषां ह्यन्दांस्तुष्यते । अ-

यंपुरः । यजुर्गायत्री ॥ १ ॥ तस्य प्राथः । यजुरनुष्टुप् ॥ २ ॥ वस-
न्तः यजुरष्टिक् ॥ ३ ॥ गायत्री । वामन्ती ॥ ४ ॥ गायथ्ये ॥ ५ ॥
गायत्रात् ॥ ६ ॥ देव्यस्त्रिष्टुभः, उपानिष्टो देवीपङ्क्तिः ॥ ७ ॥ वि-
वृतः । देवीजगती ॥ ८ ॥ वमिष्ठः देवीपङ्क्तिः । ९ ॥ प्रजापतिर्ह-
न्मायत्री ॥ १० ॥ अथ दक्षिणा । यजुर्वृहती । १ ॥ तस्य मनो । य-
जुर्वृहती ॥ २ । श्रीमो देवीपङ्क्तिः, । ३ । त्रिष्टुप् । देवीवृहती ॥ ४ ॥
त्रिष्टुभः, देवीपङ्क्तिः ॥ ५ ॥ सारात् यजुर्गायत्री ॥ ६ ॥ अन्तर्यामात्
यजुरनुष्टुप् ॥ ७ ॥ पञ्चदशात् यजुर्गायत्री ॥ ८ ॥ भरद्वाजो यजु-
र्गायत्री ॥ ९ ॥ प्रजापतिर्हन्मायत्री ॥ १० ॥ अथ पञ्चात् ।
यजुर्वृहती ॥ १ ॥ तस्य यजुः । यजुर्वृहती । २ । यथाः देवी-
पङ्क्तिः । ३ जगती देवीपङ्क्तिः । ४ जगत्याऽष्टकम् । यजुर्गा-
यत्री । ५ । ऋक्समात् देवोपङ्क्तिः । ६ । शुक्रात् । देवोत्रिष्टुप् । ७ ।
सप्तदशात् । देवीजगती । ८ । जमदग्निः, यजुर्गायत्री । ९ । प्रजाप-
तिः । ऋगायत्री । १० । इदमुत्तरास्त्रः । यजुर्गायत्री । १ । तस्य
श्रीं यजुर्गायत्री । २ । भरद्वाजो । यजुर्वृहती । ३ । अनुष्टुप् ।
यजुर्गायत्री । ४ अनुष्टुभः ऐहम् । यजुर्गायत्री । ५ । ऐडात् । देवीवृह-
ती । ६ । मयिनो देवीजगती । ७ । एकविंशः शात् । देवीजगती । ८ ।
विष्वाः । देवीत्रिष्टुप् । ९ । प्रजापतिः, हन्मायत्री ॥ १० ॥ इयमुपरि ।
देवीजगती । १ । तस्यै । देवीपङ्क्तिः । २ । हेमन्तो । देवीपङ्क्तिः ।
३ । पङ्क्तिर्हेमन्तो देवी पङ्क्तिः । ४ । पङ्क्त्यै । यजुर्गायत्री । ५ ।
निधनेवत । यजुर्वृहती । ६ प्राययणात् । यजुस्त्रिष्टुप् । ७ । विषय-
त् । सामोष्टिक् । ८ । विष्वक्कर्मकृपि । यजुर्गायत्री । ९ । प्रजाप-
तिर्हन्मायत्री । १० ।

लोकं ताऽद्वन्द्वं तिस्रः प्रतीकोक्ताः ॥ (१)

लोकं पृथ ऋग्द्रं पृथ । ताऽप्यस्य सूददोहसः, इग्द्रं विज्ञा इत्ये
तास्तिस्त्रक्तचो ऽथ प्रतीकोक्ताः । प्रतीकेनादिमात्रेणोक्ताः सगत्वः स-
कलाः प्रयोगकाले ज्ञेयाः, लोकं पृथेत्यस्याः । लोकंपृथाभिमन्त्रये
विनियोगः । ताऽप्येत्यस्याः सूददोहसाधिवदने । इग्द्रं विज्ञा इत्यस्याः
पुरीषनिबधने ॥ (१)

एवमर्थः सर्वत्र ॥

यत्र लोकं ता इग्द्रमित्येवं संहितायां पठ्यते । अनङ्गान्वयइत्यस्यां कं
डिकायां । यग्वीरादित्यस्यां । नवविठं मत्या स्तुवतेत्यस्याध्यायाति
तत्र सर्वत्र । एतास्तिस्त्रक्तचः प्रतीकोक्ताः सकला ज्ञेयाः ॥ २४ ॥

इति प्रथमा चितिः सप्ताप्ता । अथ द्वितीया चि-
तिः ॥

अभिधीयतइतिशेषः द्वितीया देवानामित्यस्य विधयोप प्रदर्शना-
र्थमिदमुक्तम् ॥

भुवश्चितिः पञ्चान्विन्यः ॥

भुवश्चितिर्भुवयोनिः । कुलायिनी । स्वेहचैः । पृथिव्याः पुरीषं ।
अदित्यास्त्वाष्टपठेत्येताः पञ्चस्तत्रपाश्विन्यः अग्निदेवत्याः आश्विनी-
नामुपधाने क्रमेणविनियुक्ताः । तासां छन्दोऽप्याह ॥

तासां प्रथमा विराट्चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः ॥

तासां पञ्चानां प्रथमा भुवश्चितिरित्येषा विराडनुष्टुप् । “दम-
कास्त्रयो विराडेकादशकावित्युक्ते” । कुलायिनीत्याद्याचतस्रस्त्रिष्टु-
भः । पञ्चापि यजुरन्ताः । पञ्चस्रस्यश्विनाध्वर्यू इत्येतद्यजुरन्ते अस्ती-
त्यर्थः । अस्य यजुषः । सामगायत्रीछन्दः भुवश्चितिः आद्यतृतीया-
येकादशकी । द्वितीयो दशकः । एतेन सीद स्वेहचैः । स्वावेशा ।

चतुर्दश यजूंषि प्राणदेवतानि ॥

मूर्धासि राधन्तोरादित्यनयोः प्रायुक्तयोरनुष्टुप्परोष्णिहोः प्रत्येकं स
संघाविभागेन चतुर्दश यजूंषि भवेन्ति तानि च प्राणदेवतानि ।

“प्राणा वै बालखिल्या इति श्रुते” बालखिल्येष्टकादेवतानीत्यर्थः । बाल-
खिल्यानामुपधाने विनियुक्तानि । अथवा अथ किंल्लोमंयते अथ कथं
इत्यर्थो रिकवायोगोत् । तन्नायमर्थः । इमानि चतुर्दश यजूंषि नाशु-
दुष्टपरोष्णिहोः कुतः खण्डमप्येष्टकं यजुर्विनिर्वाणोत् । तदा च

अथ चराणां देव्यनुष्टुप्, चतुश्चराणां देवीबृहती । षडचराणां पङ्क्ति-
रिति । लोकंष्टुप्, तापस्य, इन्द्रविश्वे इति तिस्रोऽपि प्रतीकोपात्ताः
तासां प्रथमावदिनयोगादि ॥

इति तृतीया चितिः ॥ १६ ॥
अथ चतुर्थी ॥

चितिरभिधीयत इति शेषः । चतुर्विंशत्योऽपामित्यस्य विषयः पद-
वर्नायेतदुक्तम् ॥

आशुरष्टदश ॥ १७ ॥ आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥
आशुरष्टदश इत्युक्तम् । आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥

आशुरष्टदश इत्युक्तम् । आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥

आशुरष्टदश इत्युक्तम् । आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥

आशुरष्टदश इत्युक्तम् । आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥

आशुरष्टदश इत्युक्तम् । आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥

आशुरष्टदश इत्युक्तम् । आशुरष्टदश इत्युक्तम् । १७ ॥

अग्नेर्दश ॥

अग्नेर्दश अग्नेर्भागीतीत्यादीनि दशयजुषि । अग्नेर्भागी । पा
जापत्यावृहती १ । इन्द्रस्य । सामचिष्टम् २ । नृपचक्षी । सामजग-
ती ३ । मिषस्य । ऋग्वृहती ४ । अग्नेरित्यादीनां चतुर्णां मृत्युमोहि
व्युपधाने विनियोगः । वसूमां भागी ५ । आदित्यानां । सामजग-
ती ६ । अदित्ये । पाजापत्यावृहती ७ । देवस्य ऋषा पटन्ती । इन्द्रो
यवानां । व्यूहो । ऋग्वृहती ८ । ऋमूषां व्याहः । ऋग्वृहती ।
वसूनामित्यादिष्वर्षा पटपटोपधाने विनियोगः ॥

एकया सप्तदश ॥

एयास्तुभतेत्यादीनि सप्तदशयजुषिसप्तदशमूर्तीनां सुपधाने विनि-
युक्ता नि ॥

सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि ॥

सर्वाणीति आशुरित्यादीन्यष्टादश, अग्नेरित्यादीनि दश, एकये-
त्यादीनि सप्तदशयजुषि, लिङ्गोक्तदेवतानि । आशुरित्यादीनां वि-
वृत्तसोमादयो देवता । अग्नेरित्यादीनां च पञ्चषा सर्ववामुपधीय-
माना इष्टका एव देवता ॥

सहस्रवर्तव्यम् ॥

सहस्र सहस्रमवित्येतदुक्तं । ऋतुदेवतं पञ्चज्जाहोतर्दशतमच-
रायि । एतावत्परिमाणस्य ऋद्धोभावाद्भव ऋद्धो नास्ति । तदुक्तं ।
यजुषामनिघताश्चरत्वादेकेषा ऋद्धो न विद्यत इति ॥ एकयास्तुभते-
त्यादीनां ऋद्धास्तुभते । एकया । सामचिष्टम् १ । तिसृभिः । व्यूहे-
न सामजगती २ । पञ्चभिः । सामजगती ३ । सप्तभिः । सामचिष्टम् ४ ।
नवभिः । पाजापत्यावृहती ५ । एकादशभिः । सामजगती ६ । त्रयोदश-
भिः । सामजगती ७ । पञ्चदशभिः । शुषिणा । सप्तदशभिः । ऋग्वृह

रश्मिनैकोनत्रिंशत् ॥

रश्मिना सत्यायेत्यादीन्येकात्रिंशदङ्गुलि सोमभागानामुपधाने विनियुक्तानि । तत्र । रश्मिना । १ प्रेतिना । २ यजु पङ्क्ति, पङ्क्ति, यजुर्वृहती । ३ । सन्धिना । ४ प्रतिधिना । ५ । यजुर्जगती । विष्टमेन यजु पङ्क्ति, ६ प्रवधा देवीजगती, ७ अनुधा । यजुर्वृहती । ८ सन्धिना यजु । पङ्क्ति. ९ प्रवेतेन । यजुर्जगती । १० । तन्नुना । सामोष्णि-
क, ११ सठं सय्येष । यजुस्त्रिष्टुप् १२ ऐडेन । यजुस्त्रिष्टुप् । १३ । स-
समेन । यजुस्त्रिष्टुप् । १४ यजोर्ध्वसो । १५ । प्रभिजिता । १६ । यजुस्त्रिष्टु-
भो, प्रतिपदसि १७ यजु पङ्क्ति, । यजुर्पदसि १८ यजुर्वृहती । स-
पदसे । १९ यजुरनुष्टुप् । तिजोसि । २० । देवीजगती, विष्टमेन २१ प्र-
वृदसि । २२ । विष्टमेन २३ । सवृदसि । २४ । आकसोसि । २५ । यजुर-
नुष्टुभ, सडकसोसि । २६ । यजुर्वृहती । सडकसोसि । २७ । सडको
निरसि । २८ । यजुरनुष्टुभो । अधिपतिना २९ । यजुर्वृहती ॥

राश्वसीति पञ्च ॥

राश्वसीत्यादीनि पञ्चदङ्गुलि । नाकसदामुपधाने विनियुक्तानि ।
तत्र राश्वसीत्यजा पटोदयोत्तरं गतमचराणि । विराडसि । अथ
वा विंशतमचराणि । सन्धाडसि । अथ । सप्तविंशतमचराणि ।
स्वरडसि । अथ, यथो विंशतमचराणि । अधिपत्यसि । अथ, पटो-
विंशतमचराणि । एतेषु राश्वसीत्यादिषु, पञ्चसु छन्दोनास्ति एता
वत्यदिमः पञ्च । छन्दसोऽभावात् । तदुक्तं यजुषामनियतास्तरत्वादे,
केषां छन्दो न विद्यतइति ॥

अयं पुरःपञ्च ॥

अयं पुरो हरिकेशाद्यादीनि पञ्चदङ्गुलि । पञ्चवृद्धानामुपधाने
विनियुक्तानि । तत्राथ पुरे अयं वा नवत्यचरा विवर्तितः, अयं दक्षिणा

इयं व्यूहेन चतुरशीत्यक्षराप्रकृतिः, अयं पञ्चात् । इयमशीत्यक्षराप्र-
 कृतिः । प्रथमसूत्रात् । इयं सप्तसप्तत्यक्षरा तैत्तिरीयाधिका प्रतिधृतिः । अ-
 यमपरि । इयं व्यूहेनाशीत्यक्षराप्रकृतिः । एतानि सर्वाणि लिङ्गीकृतदेव-
 तानि एवम्ब्रह्मदेवत्वाभ्यायमुपयुक्तानि सन्ति । एतानि सर्वाणि
 यजुषि लिङ्गीकृतदेवतानि । उपधीयमानेष्टकैव एतेषां देवताइत्य-
 र्थः ॥ ८ ॥

अग्निर्मूर्द्धान्योऽनुवाकः ॥

अग्निर्मूर्द्धादिब्रह्मकुटिलयमनुवाकस्तस्मात् शोचिष्टदीदिवइत्यं-
 तः, आग्नेयः अग्निदेवतः, अथैव क्रमेण ब्रह्माह ॥

प्रथमस्तृचो गायत्रः ॥

प्रथमस्तृचो गायत्रः । गायत्रीयामुपधाने विनियुक्तः, अत्र पति, पु-
 थिव्या इत्यस्य व्यूहे चरणम् ॥

द्वितीयस्त्रिष्टुभो भुवः ॥

अग्निर्देवानुवाके । भुवो यज्ञस्य अयायामग्निः । अयोयाम क-
 वयइत्ययं द्वितीयस्तृचः त्रिष्टुप्कन्दस्कः त्रिष्टुभामुपधाने विनियुक्तः ।
 दिवि मूर्द्धानं । अयोधग्निः, अयोयाम एषु व्यूहः ॥

तृतीयो जागतीऽयमिह ॥

अग्निर्देवानुवाके । अयमिह, जगत्तु गोपा, स्वोमन्ने अद्विरस-
 इत्ययं तृतीयस्तृचो जगतीकन्दस्कः । जगतीनामुपधाने विनियुक्तः
 होता यजिष्ठः, अनेषु चित्रं, शुभदिमाति । स्वामन्ने अद्विरसः । तस्मा
 द् ॥ एषु व्यूहः ॥

चतुर्थं चानुष्टुभः ॥

॥ इत्युक्तम् ॥

सञ्ज्ञायः, सठं. समित्, । त्वां विषयवस्तुमेत्ययं चतुर्थस्तृचः चानु-
 ष्टुभः चानुष्टुप्कन्दस्कः । चानुष्टुभामुपधाने विनियुक्तः ॥

सखाय. सम् ॥(१)

अथ सखाय सम् । इय एस्तीमं, अनयोर्व्यूहः । धर्मिष्ठाय । सप्तकः,
अने विश्वानि । सतो वसूनि अनयोर्व्यूहः ॥

पञ्चमः प्रगाथ एना वः ॥

अग्निमनुष्याके एना व इत्ययं पञ्चमस्तृतीयः प्रगाथसंज्ञः । इयोऽष्ट-
थो । प्राग्वह्ययनेन ऋतुचयसम्पादनं प्रगाथस्तुष्यते । तत्रप्रकार-
माह ॥

तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रो बृ-
हत्य. सम्पादिताः ॥

तत्र एना व इत्यत्र ऋते पूर्वा एनावदति । उत्तरा सयोजतइती
यसतोबृहती । यस्यास्तृतीय पादो द्वादशाक्षरः सा बृहती “द्विती-
यो द्वादशक इत्युक्ते” । यस्याथ प्रथमतृतीयो पादो द्वादशाक्षरो ।
द्वितीयचतुर्थ्याष्टाक्षरो । सतोबृहती । “अयुजौ जागतो सतोबृहती-
त्युक्ते” ताभ्या बृहती सतोबृहती । ताभ्यां तिस्रो बृहत्यः बृहतीऋग्-
स्ता ऋच सहिता पाठएव संपादिताः कृताः । तत्रायं प्रकारः ।
एना वो अग्निं जमसोज्जीं न पातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्व-
ध्वरं विश्वस्य दूतममृतमितीयं बृहती, सयोजते अरुषा विश्वभोजसा
सदुद्रवत्स्वाहुत । सुब्रह्मा यज्ञं सुशमो वसूनां दिवर्ठं राधो जना-
नामिति सतोबृहती, तत्र एनावदतीत्यनेका सतोबृहती । विश्वस्य दू-
तममृतमिति सतोबृहती, द्वादशकं अष्टाक्षरं पाद द्वि. पठित्वा, सयो-
जते अरुषेति तृतीयो द्वादशाक्षरः सदुद्रवदित्यष्टाक्षरचतुर्थः पठि-
तः । एव द्वितीयाबृहती संपादिता । ततः पुनः सदुद्रवद्वितीयम-
ष्टाक्षर पाद द्वि पठित्वा सुब्रह्मा यज्ञरतिमृतीयो द्वादशाक्षरो देव-

राधइत्ययमष्टाक्षरचतुर्थः पठितः एवमृचोः परस्परं प्रपद्यनात्म-
गद्यइत्युच्यते । अथ द्रव्यवृद्धतीनामुपधाने विनियोगः । अत्र द्वयं-
चेतिष्ठेत्यत्र व्यूहः । सदुद्रवदित्यत्र च । सुमङ्गा अयमेकादशकः । देवं
राधइत्ययमष्टकः । तेन द्यूना ॥

पृष्ठधौष्णिहोऽग्ने वाजस्य ॥

अस्त्रिमेवागुवाके अग्नेवाजस्य सदधानः, अग्निराजनित्यर्थं पृष्ठ-
धौष्णिहः । उष्णिक्छन्दस्तः । उष्णिहामुपधाने विनियुक्तः अग्नि-
रीडेभ्यः सप्तकः । अत्र व्यूहः ग्यूनता वा ॥

सप्तमः पुनः काकुभः प्रगाथो भद्रो नः ॥

अस्त्रिजनुवाके भद्रो नो अग्निरित्यय सप्तमस्तृचः पुनः काकुभः
प्रगाथः ककुप्छन्दस्तः प्रगाथइत्यर्थः ककुभामुपधाने विनियुक्ताः ।
नवमे प्रगाथमाह ॥

तत्र पूर्वा ककुप् सतीवृद्धत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रः ककु-
भः सम्पादिताः ॥

तत्र भद्रो न इत्यस्त्रिजसप्तमे द्रवे पूर्वा भद्रो न इत्येषा
ककुप्छन्दस्ता । उत्तरा भद्रं मनः कृणुष्वेत्येषा सतीवृद्धती य-
स्यास्त्रिपदाया मध्यमः पादो दादगाक्षरः अन्त्याषट्को सा ककुप् ।
“मध्यमचेत्ककुबित्युक्तेः” यस्याय प्रथमतृतीयौ दादगको अन्त्याषट्को
सा सतीवृद्धती । “अगुजो जागतौ सतीवृद्धतीत्युक्तेः” । ताभ्यां ककुप्-
सतीवृद्धतीभ्यां तिस्रः ककुभः ककुप्छन्दस्ता ऋचः सम्पादिताः ।
तत्रायंप्रकारः । भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रारातिः सुभगभद्रोऽप्यध-
रः । भद्राऽतत प्रयस्तयः । इत्येषा ककुप्, भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रघ्न्ये ।
येना समस्तु सासह, अथस्विरा तनुहि भूरि शङ्कतां, वनेमातीऽपमि-
टिमिरिति, सतीवृद्धती, तत्र भद्रो नो अग्निराहुतइतीयमेका स्तत

एव ककुप । अस्याएवात्थं मद्रा उत प्रगस्त्यद्वितीयमष्टाचर पाद
पुन पठित्वा मद्र मनदति द्वादशाचरो द्वितीय पठित । ततो येना
समस्तिवत्यय तृतीयाऽष्टाचर पठित एव ककुपद्वितीया समादिता ।
अथ तृतीया । येनासमस्तिवतीमनेवाष्टाचर पाद पुन पठित्वा अथ
स्विरा तनुहीत्यय द्वादशाचरो द्वितीय पठित । ववेमातेत्ययमष्टा
चरस्तृतीय पठित । एवतृतीया ककुपपादित, एक पूर्व प्रगाय
स्त, अथ द्वितीय प्रगायति, पुन मध्दप्रयोग अथमद्रम मन अ
यमेकादशक । तेनैकोनता वा व्यूहिन पूरणमथा, पदपाङ्क्तौ नवमी
ऽग्नेत । अस्मिन्नेवागवाके अग्नेतमद्य, अधाद्यन्ते, एभिर्नौ अर्चैरित्य
यं नवमस्तु ॥

अष्टम पाङ्क्तोऽग्निं तं पदपाङ्क्तौ नवमीऽग्ने तम् ॥

पदपङ्क्ति छन्दस्त, यस्या पञ्चाचरायत्वार पादा षडचर
सा पदपङ्क्ति । अथवा यस्यास्त्यय पञ्चाचरा । चतुर्थचतुर । प
ञ्चम षडचर । सापि पदपङ्क्ति, पञ्चकायत्वार षट्कमपैकमचतु
र्थचतुष्का वा पदपङ्क्तिरित्युभययोक्ते । पदपङ्क्तीनाभुपधाने अ
थ तृचस्य विनियोग । तत्रानेतमयेत्यत्र चतुष्टयचतुष्कापेतिपदप
ङ्क्ति, अधाद्यन्ते । व्यूह स्वर्ग्योतिरित्ययमपि चतुष्का, अत्रापि व्यू
हा वा ॥

अग्निर्होतारमतिच्छन्दास्त्वयसाना ॥

अयवसाना अवसानवचमुक्ता । अतिच्छन्दास्त्वयसाना । ८ । अग्नि
र्होतारमितीयमुक्त अतिच्छन्दा । छन्दाऽतिशान्ता अतिच्छन्दा
छन्दसठपधाने विनियुक्ता । इय चतु षड्यचरा तत्राष्टिछन्दस्त ।
अत्यष्टिरितिषट्पठथा । तत्र व्यूहा “अष्टिरत्यष्टिर्षेतिमहिताभाधे”
अथ च “अथेतासां ककुमां चत्वारिभत्वार्येचराण्यादायातिछन्दास्तुप-
द्वतीतियुत्या” मद्राराति, अथ तूर्ध्व अवस्विराग्निर्होतारमित्तिता

नि द्वादशाक्षराणि प्रयोगकाले अधिकानि संविहितानि सन्ति तेन त-
त्रेयमतिधृतिस्तदस्का ॥

अग्ने त्वं द्वैपदस्तृचः ॥

अग्निर्वाग्नेये अनुवाके अग्ने त्वं नो अस्तमः, वसुरग्निः । तस्त्वा शो-
चिष्टेत्ययं द्वैपदः । द्विपदास्तदस्का द्विपदानामनुपधाने विनियुक्ताः । १८ ।

अथाग्निर्वाग्निर्मूर्द्धेत्यनुवाके मन्त्राणामृषीणाह ॥

अयमग्निर्विरूपः ॥ (१)

अयमग्निः स हस्तिपदस्यस्या विरूपऋषिः ॥

अबोधि बुधगविष्ठिरौ ॥

अबोधनिरित्यस्या बुधगविष्ठिराहर्षी ॥

जनस्य सुतम्भरः ॥

जनस्य गोपा इत्यस्याः सुतम्भरऋषिः ॥

सखायऽइषः ॥

सखायः सँवइत्यस्य इषऋषिः ॥

सठं समित्सँव्वननः ॥

सठं समित्इत्यस्याः सँव्वननऋषिः ॥

त्वां प्रस्तृतावः ॥

त्वां चित्रयवस्तमेतस्याः प्रस्तृतावऋषिः ॥

एनावो वसिष्ठः ॥

एनावो अग्निमित्यस्या वसिष्ठऋषिः ॥

अग्ने वाजस्य गोतमः ॥

अग्ने वाजस्येत्यस्या गोतमः । अग्निर्हृदयः ॥

भद्रो नः सौभरिः ॥

भद्रो नो अग्निरित्यस्याः सौमरिष्टविः ॥

अग्निं तं कुमारवृषौ ॥

अग्निं तं कुमारवृषौ । अग्निं तं मन्वाइत्यस्या कुमारवृषाहृषी । अनु
ज्ञानां साधारण परमेष्ठीऋषिः ॥

येनाष्टावग्नेय्यः षड्विष्टुभौ द्वे अनुष्टुभौ ॥

येन ऋषय इत्याद्या अष्टौ ऋषोऽग्निदेवताः । तासां मध्ये षाद्या
षड्विष्टुपृच्छन्त्वा । येन वसिष्ठः । अयं ते योनिरिति मे द्वे ऋषाव-
नुष्टुपृच्छन्त्वा । पुनश्चित्युपधाने विनियोगोऽष्टानामपि ॥

तमश्चर्तव्यम् ॥

तपश्च तपस्येत्येतदनुदेवतं ऋतस्योपधाने विनियुक्तम् द्रव्यधिका-
उत्कृतिः छन्दः ॥

परमेष्ठी सौरम् ॥

परमेष्ठीत्वेतीदं यक्ष सूर्यदेवत विष्ण्व्योतिषउपधाने विनियुक्त
म् । व्यूहो । यकरीछन्दः ॥

ग्रीवदन्वी वसिष्ठस्त्रिष्टुभमग्नेयीम् ॥

ग्रीवदन्वी इतीमाश्रुतं त्रिष्टुपृच्छन्त्वा मग्निदेवत्यां वसिष्ठऋषिरप
श्यत् । विकल्प्युपधानेऽस्या विनियोगः । आश्रयार्थम् ॥

आयोर्द्वे स्वयमादस्यादेवते ॥

आयोर्द्वौ । परमेष्ठीत्वेत्येतं द्वे यक्षुषी स्वयमादस्य देवते । स्वयमा-
दस्यां उपधाने विनियुक्ते । आयोरिति ब्राह्मी उष्णिक्, परमेष्ठीत्वा ।
आकृतिछन्दः ॥

सहस्रस्य पञ्चान्मेयानि ॥

सहस्रस्य प्रमासीत्यादीनि पञ्च यजूंष्यग्निदेवतानि हिरण्य
शकलेरग्ने प्राञ्चये विनियुक्तानि । प्रमासि । देवीजयती । पतिमा

सि । प्राजापत्यागायत्री ॥ उन्मासि । दैवीचिष्टुप् । साहसोसि ।
दैवीवृक्षती सहस्रायत्वा । दैवीपङ्क्तिः ॥ २० ॥

रौद्राध्यायः परमेष्ठिन आर्यं देवानां वा प्रजाप-
तेर्वा ॥

नमस्ते रुद्र । मन्यव इत्यर्थं रुद्रदेवत्वोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्यं । अ-
स्याध्यायस्य परमेष्ठीकृषिरित्यर्थः ॥

देवानां वा आर्यम् ॥

अथवाऽस्याध्यायस्य देवाकृतपयः प्रजापतेर्वा ॥ अथवाऽस्याध्यायस्य
प्रजापतिकृषिरित्यर्थः ॥

आद्योऽनुवाकः षोडशर्च एक रुद्रदेवत्यः ॥

अस्मिन् आद्ये आद्यः षोडशर्चोऽनुवाको रुद्रदेवत्यः । एको रुद्रो दे-
वता यस्य एक रुद्रदेवतः ॥

प्रथमा गायत्री ॥

अस्मिन् आद्योऽनुवाके प्रथमा नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येवा गायत्रीक-
न्दस्ता ॥

तिस्त्रोऽनुष्टुभः ॥

ततो या ते रुद्र । यामिधुं । शिवेन वचसा, इत्येतास्तिस्त्रोऽनुष्टुप्
छन्दस्ताः । यामिधुमित्यस्यास्तृतीयचतुर्थौ नवको । तेन दध्यधिका ।
यामिधुं । सप्तकः । हस्ते इत्यत्र व्यूहः । एकोना । शिवेन । व्यूहः ॥

तिस्त्रः पङ्क्तयः ॥

पञ्चम्याया अभ्यवोचत् । असौ यस्ताम्नः । असौ यो व इत्येता-
स्तिस्त्रः पङ्क्तिश्छन्दस्ताः । अत्र प्रथमो देव्यः । अहींश्चेति सप्तकः स-
र्वांश्चेति व्यूहः । असौ यो वेति व्यूहः, अद्वयन् सप्तकः ॥

सप्तानुष्टुभः ॥

ततोऽष्टम्यायाः सप्तचतुर्थो नमोऽस्तु नीलचौवाय, प्रमुच्य । विज्य' ।
याते । परिते धन्वनी । अवतत्य । नमस्तऽभायुषायेत्येताः अमुष्टुष्ट-
न्दस्ता ॥

हे जगत्यौ ॥

ततः आद्योऽनुवाके पञ्चदशीबोद्धव्यो मानो महान् । मानस्तोक-
इति हे ऋचौ जगत्तोजगतीन्दस्ते । मा नः प्रियाइत्यथ व्यूह । ना
नो वीरानित्येकादशक ॥

मा नो हे कुत्सः ॥

मा नो हान्तं, मानस्तोकइतीमे हे ऋचौ कुत्सः ऋषिरपश्यत् ॥ २१ ॥

अन्त्यानुवाके सप्तैकद्वस्तुतिः ॥

अन्त्यानुवाके द्वापेऽथसप्तत्यस्रसन्तिमे अनुवाके सप्तचतुष्टयस्य
रुद्रस्य स्तुतिः । आसां सप्तानामनुवाकिकी रुद्रोदेवताइत्यर्थः ॥

आद्योपरिष्टाद्वृक्षती ॥

तासां सप्तानामाद्या प्रथमा द्वापेऽथसप्तत्येवा उपरिष्टाद्वृक्ष-
तीन्दस्ता अथाद्य सप्तक द्वितीयोऽष्टकः । तृतीयो द्शक । चतुर्थो
द्वादशकइतिनैकानोऽधिका ॥

द्वितीया जगती कुत्सस्य ॥

द्वितीया इमा रुद्रायेतीय जगतीन्दस्ता कुत्सस्य आर्षः कुत्सोऽस्या
ऋषिरित्यर्थः ॥

तृतीयाऽनुष्टम् ॥

। तृतीया याते रुद्रे त्रिषाऽनुष्टुप्छन्दस्ता ॥

हे त्रिष्टुभौ ॥

परिनो रुद्रस्य मीदुष्टमेत्येते हे ऋचौ त्रिष्टुभौ । मीदुष्टमेत्यस्यां छ
तीयएकादशः । प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमा अष्टाचरा । एवमेकीना

वाराणसी संस्कृतपुस्तकमालाग्रन्थाः ।

	रु.	अ.	पा.
सिद्धान्ततत्त्वविवेकखंड ५ मे	५	०	०
अर्थसङ्ग्रहअंग्रेजीभाषाअनुवादसहित	१	०	०
तन्त्रवार्तिक खंड १० मे	१०	०	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतशुक्लयजुः प्रातिशाख्य स- भाष्य खंड ६ मे	६	०	०
सांख्यकारिका चंद्रिका टीकासंवलितगौडपाद- भाष्यसहिता	१	०	०
वाक्यपदीय खंड ६ मे . ..	६	०	०
रसगङ्गाधर खंड ८ मे	८	०	०
परिभाषावृत्ती खंड २ मे	२	०	०
वैशेषिकदर्शनकिरणवन्नीटीकासंवलितप्रशस्तपा- दप्रणीतभाष्यसहितम्	१	०	०
शिक्षासङ्ग्रह खंड ५ मे	५	०	०
नैष्कर्म्यसिद्धि खंड ६ मे	६	०	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतशुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूच- म् सभाष्य खंड २ मे	२	०	०
षट्पदीयप्रातिशाख्यसभाष्य (यंत्रस्थ)	०	०	०
न्यायलीलावती (यंत्रस्थ)	०	०	०

इनसे अधिकवृद्धतमोसंस्कृतअंग्रेजीआदिपुस्तकेंहमारेय-
हांमिलतीहैंजिनकोअपेक्षितहोहमारेपासलिखें ।

ब्रजभूपनदास और कम्पनी

बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R I H GRIFITH M A

AND

G THIBAULT PH D

No 40

महर्षिकाव्यायनप्रणीतम् शुक्लयजुस्सुवर्तुक्रमसूत्रम् ।

याज्ञिकानन्तदेवविरचितभाष्यमहितम् ॥

श्रीकाशिकराजकोयप्रधानपाठानयाधीतविद्येन श्रीमद्विद्या
धीमता लक्ष्येदुष्यप्रतिष्ठेन काशीस्य सुप्रसिद्धविद्वत्पुत्रस
स्यापितमदावद्यालयप्रधानाचार्यकेन च पाठको
पादप्रीमद्युगलकिशोरगर्गना निर्मितया सर्वा
शुक्रमकीर्तनकाशाख्यटिप्पण्या संगतम् ॥

KĀTYĀYANĪ'SSĪRĪĀNUKRAMASŪTRAS
OF THE WHITE YAJUR VEDA

WITH THE COMMENTARY OF ŚĀJĪKĀNTADEVA

EDITED AND TRANSLATED BY PANDIT GOBALAKRISHNA PATHAK

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE

fasciculus III

BLNAPLS

PRINTED AND FORWARDED BY

MESSRS BRAJ B DAS & CO

AT THE BENARES PRINTING PRESS

1894

यशुषां रुद्राणां तिस्रोऽमीतयो देवताः ॥

तेषां रुद्राणां मध्ये अग्रे केचिद्रुद्रा उभयतो नमस्काराः ॥

तेषां रुद्राणां मध्ये अग्रे केचिद्रुद्रा उभयतो नमस्काराः । नमो हिर-
ण्यवाहरे केनाम्ने दिग्वा च पतये नमस्कृत्यादि, नमः श्रभ्यः श्रवतिभ्यश्च
नमो नमस्कृत्याः ॥

अन्यतरतो नमस्कारा अपरे ॥

अपरे केन च रुद्रा अन्यतरतो नमस्काराः । अन्यतरतः आदायेव
नमस्कारो येषां ते अन्यतरतो नमस्काराः । नमो भवाय चेत्यादयो
नमः पाणिदत्ते च पण्डिते चेत्यन्ताः । नमः इन्द्रपुत्रदृभ्यो धनुर्पुत्रदृभ्यश्च
नमो नमस्कृत्यैव उभयतो नमस्काराः ॥

जातानामरुद्राः, सुभाभ्यदृत्यादयः ॥

नमः सुभाभ्य इत्यादयो जातानामरुद्राः जातसज्जका रुद्रा इत्य-
र्थः । सज्जका इत्यर्थः "अथजातेभ्यो जुहोतीत्यर्थः" संव्यवहारार्थः । तदेवम-
च तिस्रोऽमीतयो रुद्राः पूर्णा, अथ नमी चः किरिकेभ्य इत्यादीनां च-
तुर्णां यशुषां । हृदयभृता अग्निवायुसूर्याः किरिकादिमष्टवाण्या दे-
वता आच ॥

नमो यः किरिकेभ्य इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभृताः प्रज्ज-
व्याहृतयो यज्ज रुद्रदेवताः ॥ २३ ॥

किरिकेभ्यो विचित्रत्वकेभ्य इत्येवमादिव्यवृत्तविशिष्टानामिषदेवता-
त्वेन व्यवस्था । अग्निवायुसूर्यहृदयभृता इति प्राप्तां चतसृषां व्याहृ-
तीनां अग्निवायुसूर्या एव देवता हृदयभृता रुद्राणां प्रधानभृता दे-
वता किरिकादिमष्टैर्गौमिकैरग्न्यादय एवाभिधीयन्त इत्यर्थः । अथ-
वा व्याहृतिविशेषत्वेन व्याप्येयं । कीदृग्यो व्याहृतयो अग्निवायु-
सूर्या, हृदयभृताः प्रधानभृताः किरिकविचित्रत्वादिभिर्गौमिकै-

गन्धेदेतात्वेन प्रतिपाद्या यासां व्याहृतीनां तापग्निवायुसूर्यहृदय-
 भूताः । अत्र हि किरिका विचिन्वत्का विचिन्वत्का आनिर्हताग्निवा-
 युसूर्या एव । ते च रुद्राणां देवानां हृदयभूताः, कुतः नमो वः कि-
 रिकेभ्य इति प्रकृत्य देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निवायुरादित्या "एता-
 नि हतानि देवाना एहृदयानीति श्रुतेः" । हृदयानीव हृदयानि । यथा
 हृदयं सर्वेषामङ्गानां प्रधानभूतं । एवमेते रुद्राणां प्रधानभूता इत्यर्थः ।
 अत्र नमो वः किरिकेभ्य इत्यादी निचत्वार्येऽयं यजुषि चतुर्णामेवादौ नमः
 गन्धपाठात् । देवानां हृदयेभ्य इत्येतत्तु किरिकेभ्य इत्यादीनां चतुर्णां वि-
 शेषणमेव । न पृथग्युक्ता इतरेषामेवादी नमः गन्धभावात् । गयोभवाय
 चेत्यादीनामिव चकारोपबन्धाभावाच्च । एवमेव हरिस्त्राग्निनाधवाचा-
 र्यमं हेताभाषकारा अपि ज्ञेयस्यैव भूतयन्तः । अतोऽग्न्याद्येवैवं सर्वं
 जगत्कुर्वतीति किरिका इत्युच्यन्ते । "एते ह्रीदर्थं सर्वं कुर्वतीति श्रुतेः"
 एतेषां प्राजापत्ययुषिषु खेभ्य उत्पत्तेः प्राजापत्यववत्वात् । तथा विचि-
 न्वन्ति धर्मकारिणमधर्मकारिणं च पृथक् कुर्वतीति विचिन्वन्ता इत्येव ।
 तथा विविधं विच्छन्ति हि सन्तीति विचिन्वन्ताः । त एव । तथा आनिर्ह-
 तेभ्यः हन्ति गन्त्यर्थः । एते ह्यग्निवायुसूर्याः सगोदोष्वाभिमुखेन एतंभ्यो
 स्त्रीकेभ्यो निर्हताः निर्गताः । "तंभ्यस्तप्ते भ्यस्त्रीणि ज्योतींश्च जायन्ता-
 निर्गोऽयं वने सूर्य इति श्रुतेः" । नमो विचिन्वन्तीभ्य इत्येते ह्रीदर्थं सर्वं
 विचिन्वन्तीत्यादौ सर्वमेतच्छ्रूयते । चंगत्यादिदेवतास्वसाम्याच्चेतेषां
 व्याहृतीत्यमुक्तम् । अत्र केचित्पञ्चाहृतय इति पठन्ति । तदयुक्तं । प-
 ञ्चमस्य यजुषोऽनाभावात् । अथ समस्तस्य रौद्राध्यायस्य गन्तरुद्रि-
 यज्ञांमि नियोगः ॥ १६ ॥ अथ नमो हरिस्त्रवाहव इत्यादीनां प्रत्येकं
 छन्दांसि भिधीयन्ते ॥ १७ ॥ नमो हरिस्त्रोऽयजुस्त्रिष्टुप् । दिगाश्च । य-
 जुः ऋगुष्टुप् । वृत्तेभ्यः । यजुः पङ्क्तिः । शण्डिश्चराय । हरिकेगाय य-
 यजुस्त्रिष्टुभो । पशूनां । पुष्टानां । यजुरनुष्टुभस्त्रिष्टुप् । १७ । न

भृगुगाय यजुर्वृहती । भवस्य । देवीजगती । रुद्राय । यजुर्वृहती ।
सूताय यजुर्वृहती । अन्ये पञ्च यजुर्वृहती । १८ । रोहिताय ।
यजु पङ्क्ति, वृषाणां यजुर्वृहती । भुवन्तये ॥ यजुर्वृहती । शोष-
धीनां यजुर्वृहती । मन्त्रिणे । यजुर्वृहती । कक्षाया अनुष्टुप् । स-
कौ । यजुर्वृहती । पत्नीना । तिस्रो गायत्री । १९ । कृत्वाय त-
या । पङ्क्ति, मातृनां । अनुष्टुप् । सहमानाय । त्रिष्टुप् । आर्या-
धिनीनां । पङ्क्ति, निपङ्क्ति । पङ्क्ति । स्त्रीनां । अनुष्टुप् । निचि-
द्वे । त्रिष्टुप् । अरण्यानां । वृहती ॥ २० ॥ वसते पङ्क्ति, स्तायूनां
अनुष्टुप् । निपङ्क्ति । त्रिष्टुप्, तत्सराणां । वृहती । मृतायिभ्यः ।
पङ्क्ति । सुप्यता अनुष्टुप् । भिमदभ्य पङ्क्ति, विकृतानां । वृह-
ती ॥ २१ ॥ उष्णीविभ्यः । त्रिष्टुप् । कुतुबानां । वृहती । इयमदभ्यः ।
गायत्री । धन्वा । अनुष्टुप् । प्रातन्वा-उष्णिक् । प्रतिदवा- पङ्क्ति ।
आयच्छदभ्यः । गायत्री । अश्वदभ्योऽनुष्टुप् । २२ । विसृजदभ्यः गायत्री ।
विदभ्यदभ्यः । उष्णिक् । स्वपदभ्यः । देवीपङ्क्ति, जाग्रदभ्यः उष्णिक् । श-
यानेभ्यः । गायत्री । आनीनेभ्यः अनुष्टुप् । तिष्ठदभ्यः देवीपङ्क्ति । धा-
वदभ्यः उष्णिक् । २३ । सभाभ्यः । देवीपङ्क्ति, सभापतिभ्यः । वृहती ।
अग्नेभ्यः देवीवृहती । सखरति- । वृहती, आर्याधिनीभ्यः । उष्णि-
क् । विविधभिः । उदिक् । उग्रा । गायत्री । दृढे-वृहती-अनुष्टुप् ॥ २४ ॥
शरीभ्यः । देवीपङ्क्ति, गणपति-वृहती, वृहतीभ्यः । देवीपङ्क्ति । प्रातप-
ति- । वृहती । गृहभ्यः देवीपङ्क्ति, गृहपति । वृहती, विरूपेभ्यः मा-
यत्री । विष्णु-वृहती । २५ । सेनाभ्यः देवीपङ्क्ति, सेनाभिभ्यः । अनुष्टु-
प् । रथेभ्यः । देवीपङ्क्ति, अरथेभ्यः । अनुष्टुप् । क्षत्रेभ्यः । देवीप-
ङ्क्ति, महर्षी- । वृहती, महर्षेभ्यः देवीपङ्क्ति, अभिकेभ्यः । २६ ।
अनुष्टुप् । तपेभ्यः । देवीपङ्क्ति । रथकारेभ्यः वृहती, कुक्षारिभ्यः । गाय-
त्री । कर्माभ्यः अनुष्टुप् । निषादेभ्यः । गायत्री । पुष्टिदेभ्यः । अनु-

टुप् । अग्निभ्य देवीपङ्क्तिः । सृगयु० । अनुटुप् ॥ २० ॥ अग्भ्यः ।
 देवीवृहती । अत्रपति० अनुटुप् । भवाय । गायत्री । रुद्राय च देवी
 वृहती । गर्वाय गायत्री । पशुप० । गायत्री । नीलप्रीवाय । अनुटुप् ।
 शितिकंठा० । गायत्री । २८ । कपर्दि० । उष्णिक् । व्युत्त० गायत्री ।
 सहस्रा० । अनुटुप् । गत० । गायत्री । गिरिशयाय अनुटुप् । शिपि० गा-
 यत्री, मीदु० । अनुटुप् । इमुगते च । देवीपङ्क्तिः ॥ ३८ ॥ ऊष्वा-
 य । गायत्री । वामना । देवीपङ्क्ति । वृहती । अर्थीयसे । देवी
 पङ्क्तिः, वृहाय गायत्री । सहस्रे च । देवी वृहती । अम्भ्याय पङ्क्तिः,
 मधमाय । पङ्क्तिः । ३० । आशवे । गायत्री । अजिराय, पङ्क्तिः, शी-
 ग्राय । गायत्री । शीभ्याय । वृहती । कर्म्याय । गायत्री, अमल्लग्या-
 य । गायत्री । नादेयाय । उष्णिक् । ह्रीप्याय । वृहती ॥ ३१ ॥
 उपेष्टाय । गायत्री । कनि० । पङ्क्तिः, पूर्वजाय । उष्णिक् । अपर०
 गायत्री । मध्यमाय । उष्णिक् । अपगल्भाय । गायत्री । जघन्या ।
 उष्णिक् । बुध्न्याय । देवीवृहती ॥ ३२ ॥ सोम्याय । गायत्री । प्रति-
 गायत्री । याम्याय । गायत्री, सेम्याय पङ्क्ति । शोकाय । गायत्री ।
 अवसात्र्याय । गायत्री । उर्वर्याय । उष्णिक् । खल्ल्याय । वृहती । ३३
 वन्याय । गायत्री । कक्षाय च । वृहती । अवाय । गायत्री । प्रतिअवाय ।
 गायत्री । आशुपेष्टाय । अनुटुप् । आशुरवाय । गायत्री । यूराय । गाय-
 त्री । अवमेदिने गायत्री । ३४ । विस्त्रिने । गायत्री । कवचिने । पङ्क्ति ।
 चर्मिणे गायत्री । वरुधिने पङ्क्तिः, श्रुताय । गायत्री, श्रुतसेनाय । गा-
 यत्री । दुन्दुभ्या० । उष्णिक् । आह० । गायत्री ॥ ३५ ॥ धृष्णवे ।
 गायत्री । प्रमृ० । पङ्क्तिः । निषङ्गि० । उष्णिक् । इषुधि । गायत्री । तो-
 दयो० । उष्णिक् । आयु० पङ्क्तिः, स्वायु० । उष्णिक्, सुध० पङ्क्तिः । ३६ ।
 स्तुत्याय । गायत्री । पथ्याय वृहती । काद्या० । गायत्री । नीप्या० । वृह-
 ती कुल्या० । गायत्री । सर० । गायत्री । नादेया उष्णिक् । वैशं । पङ्-

क्तिः ॥ ३० ॥ कूप्याय । गायत्री ॥ अवध्याय । पङ्क्तिः । श्रीदध्याय । गाय-
त्री । पातप्या० पङ्क्तिः । मेग्ध्या० । गायत्री । विश्रुत्याय । पङ्क्तिः । वध्याय ।
गायत्री । पवर्था० । पङ्क्तिः । ३८ । वान्याय । गायत्री । रेढ्या० । पङ्-
क्तिः । वास्तव्या० । उदिषक् । वासु० । पङ्क्तिः । सोमाय । गायत्री, रुद्रा-
य । बृहती । ताम्राय । गायत्री । अरु० पङ्क्तिः । ३९ । शर्ववे । गायत्री ।
पशु० गायत्री । उया० । गायत्री । भीमा० । बृहती । पशेवधा० उदिषक् ।
दू० । गायत्री । हर्षे पङ्क्तिः । हनीयसे । पङ्क्तिः । छेभ्यः हरिकेशे-
भ्यः । यजुः पङ्क्तिः । ताराय । देवीपङ्क्तिः ॥ ४० ॥ गन्धाय । उदिषक् । म-
यो० । गायत्री, गङ्गा० । उदिषक् । मयस्त्राय । गायत्री । शिवाय । शि. तारा
० । गायत्री ॥ ४१ ॥ पर्याय । गायत्री । पश्याय पङ्क्तिः । मतराय ।
अनुष्टुप् । उत्तराय । गायत्री । तीर्थाय । गायत्री । कून्त्या । बृहती । ग-
ङ्ग्याय गायत्री । किन्त्याय । बृहती ॥ ४२ ॥ सिक्त्या । उदिषक् । मवा० ।
पङ्क्तिः । किठं० शि० । उदिषक् । मय० पङ्क्तिः, कप० उदिषक् । पु-
ल० पङ्क्तिः । हरि० । उदिषक् । मप० । पङ्क्तिः ॥ ४३ ॥ मज्जाय ।
गायत्री । गोष्ठ्या० । बृहती । तस्या० । गायत्री । गीष्ठा० । बृहती । हु-
द० । उदिषक् । निवे० । पङ्क्तिः । कात्या । गायत्री । गङ्गा । गाय-
त्री ॥ ४४ ॥ गुह्या० । गायत्री । हरि० । पङ्क्तिः । पाप्स० । उदिष-
क् । रज० पङ्क्तिः । लाप्या । गायत्री । उले० । पङ्क्तिः, लश्या । गाय-
त्री । सूर्या० । बृहती ॥ ४५ ॥ पश्याय । गायत्री । पशे० । गायत्री । उ-
द्गुर० । मनि० । पङ्क्तिः, पाखिद० उदिषक् । पखि० । पङ्क्तिः । १५०
गायत्री । धनु० अनुष्टुप् । किरिकेभ्यः । ४६ । देवानां ठं० हृदयेभ्यः सामो-
प्यक् । विधि० । उदिषक् । विधि० । नमऽभानिर्हतेभ्यो यजुर्दिषक् ।
अचेदं रहस्यं । पटवरा यजुर्गायत्री । सप्ताक्षरा । यजुर्दिषक्, पटवरा
यजुर्गुह्यम् । नवाक्षरा यजुर्बृहती । दशाक्षरा यजुः पङ्क्तिः, ए-
कादशाक्षरा यजुस्त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा यजुर्जगती, पञ्चाक्षरा देवीप-

६. छेत्ते, चतुरचरादैवी बृहतीत्येताभ्येवात्र छन्दांसि सन्ति ॥ २३ ॥

अश्वान्मास्तुतम् ॥

अश्वान्मूर्जमित्येतच्चतुर्मास्तुतम् । मरुदेवतम् । चित्त्वपरिपेक्षे विनियु-
क्तम् । आर्षीचिदुप् ॥

अरमंस्तेऽश्मा ॥

अरमंस्ते क्षुदित्यस्याश्मा देवता आदौ कुम्भकारणे विनियोगः । दैवी
बृहती ॥

मय्याग्नीः ॥

मयि तत्कर्मिण्यस्याग्नेर्देवता पुनः कुम्भादग्ने विनियोगः । दैवी
बृहती ॥

यं निष्पन्नाऽग्निचरिणम् ॥

यं निष्पन्ना इत्येतदाग्निचरिणं अग्निचरमर्थोजनम् । अश्वमुक्ता
देवता । यजुर्बृहती । अद्रिसहितस्य कुम्भस्य निरसने विनियोगः ॥

इमा मऽग्निानेयम् ॥

इमा मे अग्नि इत्येतद्यजुरग्निर्देवता । इय व्यूहेन दानवत्यजरादि-
कृति । पाकान्ऽवपरि प्रापयाने जपे विनियोगः ॥

ऋतवो बृहती पङ्क्तिर्वा ॥

ऋतवस्य इत्यस्या बृहतीछन्दः पङ्क्तिर्वा । अष्टाचिगदचरलादिक-
ल्प । दृष्यधिका बृहती सूनापङ्क्तिर्विति । एषाऽप्याग्नेयी । आग्नेयप-
दानुत्ते । इष्टकादेवतेतिकखभाये प्रापयान्तजपएव विनियुक्ता ॥

समुद्रस्य द्वे गायत्री ॥

आग्नेयपटमनुवर्तते । तत्र यथाद्यं विपरिणम्यते । समुद्रस्य ता,
हिमस्य त्वेतीमे ऋधो अग्निदेवते गायत्री । अग्नेरवकर्मरे विनि-
युक्ते । अतयोरन्यौ पादोदशको । तेन दृष्यधिके ॥

उपज्जं जगती विष्टुम्वा ॥

आग्नेयपदमनुवर्तते । उपज्जं मनुष्यवैतसः इतीमृगमग्निदेवता जगतीकृत्वा विष्टुपृच्छन्ता वा । इयं चतुयत्वारिंशदक्षरा । तेन विष्टुर्भवत्येव, गदीषु आसादममिति व्यूहयेन दृष्ट्वा जगती भवति । अग्नेरवकर्षणे विनियोगः ॥

अपामिदम् बृहती ॥

अपामिदमित्यस्या बृहतीकृत् । अग्निदेवता आग्नेयपदागुह्यतेः अग्नेर्विकर्षणे विनियोगः ॥

अग्ने पावक वसूधवः ॥

अग्ने पावक इतीमां वसूधवश्चतयोऽपश्यन् ॥

स नो मेधातिथिः ॥

स न. पावक इतीमां मेधातिथिश्चतयिरपश्यत् ॥

एते आग्नेय्यौ गायत्र्यौ ॥

अग्ने पावक, स न. पावक इत्येते, अग्निदेवस्य गायत्रीकृत् । अग्ने इत्यस्या द्विचपचविकर्षणे विनियोगः, स न. पावकेत्यस्या पुच्छविकर्षणे विनियोगः ॥

पावकया जगती भरद्वाजः ॥

आग्नेयपदमनुवर्तते । पावकया इतीमांश्चतस्रमग्निदेवता जगतीं भरद्वाजश्चतयिरपश्यत् । उत्तरपक्षे विकर्षणेऽस्या विनियोगः । याद्ये व्यूहः ॥

नमस्ते बृहतीमान्नेयोमृपिसुता खोपासुद्रा ॥

नमस्ते हरसद्गतीमांश्च बृहतीमग्निदेवतामृपिसुता अपेः पुत्री खोपासुद्रेतिनाम्नोऽपश्यत् दृष्टवती । अग्नेरारोहणेऽस्या विनियोगः । अथान्यो नमस्तु । द्वितीय सप्तकः । द्वितीयपञ्चादशकः । चतु-

यो दग्धक इति । तेनेयं सप्तचिंशदक्षरत्वादेकाधिकावृहती ॥ २४ ॥

नृपदे पञ्चाग्नेयानि ॥

नृपदे वेडित्यादीनि पञ्चयजूष्याग्नेयानि । अग्निदेवतानि ।
स्वयमाद्यणयां पञ्चगृहीतहोमे विनियुक्तानि । नृपदे । देवीवृ-
हती । अप्सुपदे । वर्ध्निपदे । वनसदे । दैव्यः पङ्क्तयः । स्वर्धिदे देवी-
वृहती ॥

ये देवा जगत्प्राणदेवत्ये ॥

ये देवा देवानां, ये देवा देवेष्वितीमे जगत्प्राणदेवत्ये । दधिमधु-
घुतेरग्नेः गोघ्नि विनियुक्ते । व्यूहेनाद्याया धूर्त्त ॥

प्राणदा वृहतीपङ्क्तिर्वाग्नेयो ॥

प्राणदा अपाणदा इतीथ वृहती वा पङ्क्तिर्वाअग्निदेवत्या ।
अष्टाचिंशदक्षरत्वादिकल्पः अग्नेः सकाशादवरोहणे विनियोगः ॥

अग्निस्त्रिमेनाग्नेयीं गायत्रीं भरद्वाजः ॥

अग्निस्त्रिमेन गोविषेतीमानृचमग्निदेवत्यां गायत्रीष्टन्दस्कां
भरद्वाजसञ्ज्ञक्यपिरपश्यत् । पञ्चगृहीतहोमेऽप्या विनियोगः । द्विती-
ये प्रकारस्य व्यूहः ॥

यऽइमा वैश्वकर्मणीस्त्रैष्टुभो विश्वकर्माभौवनः ॥

यऽइमा विश्वा इत्याद्या विश्वकर्मा ह्यजनिष्टेत्यता वैश्वकर्मणी वि-
श्वकर्मदेवताः त्रैष्टुप्ष्टन्दा विश्वकर्माभौवनक्यपिरपश्यत् । यो-
हगृहीताहोयो होमे विनियुक्ताः अर्पिहोता । व्यूहः, किंएस्त्रिदा-
सीदृष्टकः, किंएस्त्रिदृष्टादृष्टकः, अग्नौ द्वादृष्टकः । याते द्वादृष्टकः । स्वयं ।
व्यूहः, वागस्पतिः । द्वादृष्टकः । अयमुग्र, व्यूहः । यथासप्त । द्वादृष्टकः, त-
ठ्ठम् । व्यूहः । अथयः द्वादृष्टकः, भीहारेण । व्यूहः । विश्वकर्मा ।
व्यूहः । अपां गर्भं व्यूहः ॥ २५ ॥

आगुरैन्द्रोद्दीक्ष्य त्रिष्टुभोऽप्रतिरथ ॥

आशु म्रियमान इत्याद्या अमीषां चित्तमिन्त्यक्ता द्वादश ऋषि-
ष्टुभ इन्द्रदेवत्या इन्द्रस्य पुत्रोऽप्रतिरथसजस्रकृत्तधिरपश्यत् । स चय-
नेऽग्निगणयने ब्रह्मणा जपे द्वादशगानां विनियोगः । सङ्कतदनेन द्वौ
हान्नयकोः । तथापीय त्रिष्टुभः । होतु जागतो यथा सा जागते 'जग-
ती त्रैष्टुभे त्रिष्टुदितिवचनस्य' । सऽष्टपुष्टसौ द्वादशक, प्रभञ्जनः । द्वा-
दशक, अष्टाक दशक । जयन्ता द्वादशक, अभिर्गोत्राणि द्वादश-
क, । इन्द्रोपासां दशक । जयतीना । व्यूह । अस्माकमिन्द्रो द्वाद-
शक । गृहाणाह्वानि द्वौ व्यूहौ ॥

अवसृष्टानुष्टुविपुदेवत्या ॥

अवसृष्टा परेत्येषा चतुष्टुप इष्टुदेवत्या । मर्माणि ते इत्येतत्पर्यं ता
नामपतिरथेतिसहिताभाष्ये, चरन्तो विनियोगाभावात्प्रजापति । सा-
ध्या वा न भवन्ति । सर्वसाधारणे विषयानेव षट्पिरित्यपरे ॥

प्रेत योदृष्टन्त्सौत्यनुष्टुप् ॥

प्रेताजयतेतीयगनुष्टुप् । योहारोऽस्या देवता इत्यर्थः, पश्यतेत्येवमपि
व्यूहः ॥

असौ यासावृती ॥

असौ या इत्यस्या अमाश्वत्थवियादेवता त्रिष्टुप ॥

यत्र लिङ्गोक्तदेवता षडङ्गि ॥

यत्र वाणा इतीय लिङ्गोक्तदेवता षडङ्गिच्छन्दस्ता पञ्चपदा च
लारिगद्वरा षडङ्गिरित्युच्यते । इन्द्रो बृहस्पतिरदितिद्यान देव-
ता लिङ्गीना ॥

मर्माणि लिङ्गोक्तैव त्रिष्टुप् ॥

मर्त्याणि तऽद्वितीयं लिङ्गोक्तचतुर्विधदेवता विष्टुम् । महाव्रते च नि-
याय कवचसमर्पणेऽस्या विनियोगः पूर्वार्थां चतसृषां ताऽपि
विनियोगः कल्पकर्मज्ञो नास्ति । अयनृतं त्वं च न्विति व्यूहः, कपञ्च
सोसो वरुणो देवाश्च लिङ्गांस्तद्देवताः । अथवा चतुर्विधदेवता । त-
स्य सम्प्रोक्षत्वेनात्र प्रधानत्वात् । वसोमादयः ॥

उदेनं तिस्रोऽनुष्टुभः ॥

उदेनमुत्तरानित्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुप्छन्दस्का ज्ञेयाः ॥

आद्याग्नेयी ॥

तिसृषामाद्या उदेनमित्येषाग्निदेवत्या द्वितीये व्यूहः ॥

द्वितीयैन्द्रो ॥

पूर्वोक्तानां तिसृषां मध्ये द्वितीया इन्द्रेणमित्येषा इन्द्रदेवत्या ॥

तृतीया लिङ्गोक्तदेवता ॥

पूर्वोक्तानां तिसृषां मध्ये तृतीया, यस्य कूर्मइत्येषा लिङ्गोक्तदेवता,
तगने व्यूहः । घृतोपिताद्रौ दुग्धरसमिदाधाने विनियोगः । आसां ।
अनोदुत्तेत्यस्य ऋत्यादिपूर्वमुक्तं । अत्र मदीतस्यैषस्योद्यमने विनियोग
इति विशेषः ॥

पञ्चदशं पञ्चयज्ञाग्निसाधनवादिन्यः ॥

पञ्च दिगो दैवीरित्याद्याः पञ्चवर्षा यत्राग्निसाधनवादिन्यः य-
त्रं पग्निसाधनं यागसाधनहविष्यदङ्गतीति यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः ।
अयासां छन्दांसि क्रमेणाह ॥

आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ ॥

आसां पञ्चानां मध्ये प्रथमद्वितीये पञ्चदशः समिद्धेऽपग्न्यावि-
त्तेते द्वे त्रिष्टुभौ । पञ्चदशः दिशां देवताः । आद्यस्त्रयोदशकः । द्वि-
तीयएकादशकः । तृतीयो द्वात्रिंशकः । चतुर्थो दशकः । इत्यधिकाऽ-

भयत्र इति नवक, व्यूहेन छन्दः पूतिः, अग्न्याग्निदेवता ॥

तृतीया षड्भूतवृहती वा ॥

पञ्चानां मध्ये तृतीया दैव्याय धर्मा इत्येवा षड्भूतार्ता । वृहती वा ।
अष्टाविंशदक्षरत्वादिकल्पः । अत्राप्याग्निदेवता । अक्षरसंख्येयं ष
ड्भूतवृहती वा पादाक्षरनियमस्तु नास्ति ॥

चतुर्थी वृहत्येव ॥

पूर्वोक्ताणां पञ्चानां मध्ये चतुर्थी कीतर्त- हविरित्येवा वृहत्ये-
व । वृहती छन्दस्कोऽयं, यकारव्यूहेनाक्षरैर्वृहती । अत्रापि पादाक्षर-
नियमो नास्ति । हविर्यज्ञस्य देवता ॥

अन्त्या त्रिष्टुप् ॥

पञ्चदशित्यादिपञ्चानामन्त्या सूर्यरश्मिरितीयं त्रिष्टुप् । अग्नि-
रक्ष देवता । पञ्चानामपि चित्तं ॥ इति गमने विनियोगः ॥

विमानो द्वे आदित्यदेवते ॥

त्रिष्टुप्पदमनुवर्तते । विमानोऽप्य, उच्चा समुद्र इत्येव द्वे जघोनि-
ष्टुभौ । आदित्यदेवता । पृथग्व्योपधाने विनियुक्ते । विषकमेव्यूहः ॥

आद्या विद्यावसोः ॥

विष्ठावसुरस्या ऋषिरित्यर्थः ॥

द्वितीयाऽप्रतिरथस्य ॥

पूर्वोक्तयोर्मध्ये द्वितीया उच्चा समुद्र इत्येवा अप्रतिरथस्यार्थः । अ-
प्रतिरथोऽस्या ऋषिरित्यर्थः, इन्द्र विष्ठा इत्यस्यार्थोऽपि भागुक्तः । अ-
तिरक्तमप्येव विनियोग इति विशेषः ॥

देवहूविघृतिरनुष्टुप्पञ्चदेवत्या ॥

देवहूरित्यस्या विघृतिः ऋषिरनुष्टुप्पञ्चो यज्ञो देवता त्रिंशदक्षर-
त्वादियं दृश्यमानुष्टुपः । उष्णिग्वेति सहिताभाष्ये । अत्रापि पादा

क्षरे नियमो नास्ति ॥

वाजस्यैन्द्रचनुष्टुप् ॥

वाजस्य मा प्रसवइतीयमैन्द्री इन्द्रदेवत्या चनुष्टुप्कन्दस्ता ॥

उद्ग्राभमैन्द्राग्न्यनुष्टुवेव ॥

उद्ग्राभं च निपाभं चेतोयस्यक्प्रेद्राग्नी । इन्द्राग्नी अस्या दे-
वता चनुष्टुप्कन्दः, देशहूरित्यादीनामग्निं प्रतिगमने विनियोगः । त-
तीयो नवकः । चतुर्थः सप्तकः तत्र पूर्णैव ॥ २६ ॥

क्रमध्वं पञ्चान्येय्यश्चाद्यानुष्टुप्तरस्त्रिष्टुप् । ततोबृह-
ती पिपीलिकमध्या ॥

क्रमदध्वमग्निनेत्याद्याः पञ्चसर्वोऽग्निदेवताः तासां पञ्चानां मध्ये
आद्या क्रमध्वमित्यनुष्टुप् । अन्त्यार्घ्यबृहः, ततोऽनन्तरं द्वितीया मा-
चीमनुष्टुप्, अत्र तृतीया दशकः, चतुर्थो द्वादशकः । तत्र पूर्तिः ।
ततोऽनन्तरं तृतीया पृथिव्याऽग्रहं पिपीलिकमध्याबृहती । यस्याः
ग्रथनतृतीयो त्रयोदशको । मध्यमा द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकम-
ध्याबृहतीत्युच्यते । “त्रयोदशानां मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येत्युक्तेः” ।
अत्राद्यस्त्रयोदशकः द्वितीयो नवकः, तृतीयस्तुर्दशक इति षट्त्रिंशद्-
धरत्वात्बृहती निपाद्विष्टमध्यापिपीलिकमध्येतिवचनात्पिपीलिक-
मध्या च ॥

ततोऽनुष्टुप्त्रिष्टुवनत्या ॥

ततोऽनन्तरं चतुर्थो अर्धन्तऽन्यनुष्टुप् । आद्ये बृहः । ततः अ-
ग्न्याऽग्नेर्देहीति पञ्चमी त्रिष्टुप् । द्वितीये बृहः, चतुर्थे स अस्तीति
ति बृहोऽपि दशकः । क्रमध्वमित्यादिपञ्चानामद्याऽन्यारोहणे विनि-
योगः ॥

अग्ने सहस्राक्षविंशदानेयी ॥

अग्ने सहस्राक्षेत्येवाग्निदेवत्या विराट्छन्दस्का । यस्या दगाच-
रयत्वार. पादाः सा विराट्पङ्क्तिः । अथ चतुष्पदा विराट्छन्दसका-
त्युक्ते.” । चतुर्थोऽथ नवकः, सप्तधा । पृथग्यजु । खयमावृणयायांठप-
रि पयोहीमे विनियोगः ॥

सुपर्णो हे पङ्क्तिसृष्टिभौ ॥

सुपर्णोऽसि आलुहानऽतोमे हे ऋषो अग्निदेवत्ये यथाक्रमं प-
ङ्क्तिविष्टुभौ । सुपर्णोऽसि पङ्क्तः । आलुहानास्त्रिष्टुप् । अग्निनि-
धाने विनियोगः । आग्नेयीत्यनु र्गतं । तत्रावाग्नेयी इतिविपरि-
णम्यते । अथ सुपर्णः असौत्येवं व्यूह तन्नेयं चत्वारिंशदक्षरापङ्-
क्तिः । पञ्चपदा च पादानामक्षरसंख्या नियता वास्ति । आलुहान-
नइत्यत्र तृतीयेन व्यूह चतुर्थो द्वादशकोपेतः ॥

ताए सवितुः सावित्री चिष्टुभं पुरस्ताज्ज्योतिषं-
करवो ददर्श ॥

ताए सवितुरित्येतां सवितृदेवत्यासृचं चिष्टुभं कण्वकमिर्द्दर्श ।
अथ इरेषियस्येति व्यूहः । पुरस्ताज्ज्योतिषमिति केचित्पठन्ति । त-
दयुक्तं । तद्वत्तत्रयस्यावागायात् । तेन चिष्टुभकरावो ददर्शेत्येव स-
त्यः पाठः, संहिताभाष्ययानु पुरस्ताज्ज्योतिषमित्यपि पाठो लिखितो-
ऽस्ति । तदा दृश्यधिका सा भवति गभीरमसमिदाधाने विनियोगः ॥

विधेमाम्नेयी गृत्समदस्त्रिष्टुभमस्यास्त्रिस्थानोग्निर्दे-
वता ॥

विधेम तइतीमामृषगग्निदेवता चिष्टुभं सृक्षमदोऽप्यस्यत् अस्या
पटवस्त्रिस्थानोऽग्निर्देवता । श्रीणि स्थानानि दस्यामी चिस्थानः ता-
नि श्रीणि स्थानानि मन्त्रमध्ये कथितानि सन्ति । वैककतसमिदा-
धानोऽस्या विनियोगः ॥

प्रेदधो विराडाम्नेघी वसिष्ठस्य ॥

प्रेदधोऽप्यन्त्येवा अग्निदेवत्या विराट् वसिष्ठस्यापि वसिष्ठोऽस्या
ऋषिरित्यर्थः । अस्या दशाक्षरास्त्रयः पादा वर्चन्ते, द्वितीयस्य व्यु-
त्तेन पूर्तिः । तेनैवं विराडनुष्टुप् । “दशकृत्स्नघो विराडिति भचना
त्” । ओदुम्बरसमिदाधाने विनियोगः ॥

चित्तिं वैश्वकर्मात्यतिजगती ॥

चित्तिं लुहोगीतीयसृक् विश्वकर्मादेवता अतिजगती कन्दस्ता ।
“दापञ्चागदक्षरा अतिजगतीत्युच्यते” । अत्र दाभ्यां व्यूहाभ्यां पूरणं ।
स्तुवाहुतिहोमे विनियोगः ॥

सप्ततऽचाम्नेघीचिष्टस्सप्तऽस्तपोयाम् ॥

सप्ततऽप्यन्त्येवा अग्निदेवत्या चिष्टपुण्डस्ता सप्तस्तपोयामा-
मे सप्तस्तपयोऽस्या ऋषय इत्यर्थः, षष्ठत्वारिंशदक्षरेण । येन दध्यधि-
या चिष्टुप् । सर्वाहुतिहोमेऽस्य विनियोगः ॥ २० ॥

शुक्रज्योतिः पञ्चमारुत्यः ॥

शुक्रज्योतिरित्याद्याः षड्ऋषो मारुत्यः । मरुतपासां देवता इत्यर्थः ।
ते च शुक्रज्योतिरित्यादिनामका । मन्त्रलिङ्गात् । ते चैकैकस्याष्टनि-
शता सन्ति । तेन प्रत्येकं सप्तानां सप्तानां मन्त्रं त्रिनामकाया मुद्देश-
कार्यं, अनां क्रमेण कन्दोऽप्याह ॥

आद्या चतुर्थी चोष्णिक् ॥ (१)

पञ्चां मध्ये पाद्या शुक्रज्योतिरितीय चष्णिक्, चतुर्थी चटारि-
श्चेति द्व्यचोष्णिक् । प्रथमाऽष्टाविंशत्यक्षरा । चतुर्थी एकाऽधिका ।

द्वितीया तृतीया च गायत्री ॥ (२)

(१) आद्या तृतीयोष्णिक् इति काण्वसर्वभूतप्रसादः ॥

(२) द्वितीया चतुर्थी च गायत्री इत्येति तत्रत्यः शब्दश्च ॥

असां पण्यां द्वितीया ईदृङ्चेति गायत्री । अतयेति तृतीया च गायत्री ॥

पञ्चमी जगती ॥

पण्यां मध्ये पञ्चमी ईदृङ्चासद्विति जगती । अष्टाक्षरारिङ्गद्वारत्वात् ॥

षष्ठी गायत्र्युष्णिग्वा ॥

षष्ठी अतवानित्येवागायत्री । उष्णिग्वा । षड्विंशत्यक्षरत्वादि-
कल्पः । पण्यमपि कामेय मातृपुरोडागर्हामे विनियोगः ॥

इन्द्रं देवीर्मातृतम् ॥ (१)

इन्द्रं देवीरित्येवागतं देवतायस्य अत्रेव षट्पञ्चागद्वारागता-
री । अत्र विनियोगः ॥

इमं त्रयोदशर्चं चान्नैस्तैर्दुभोऽनुवाको यज्ञस्तुति-
धृतस्तुतिर्वा वसोर्हाराभिवादिनी वा ॥

इगण्णमित्येव त्रयोदशर्चोऽनुवाकोऽग्निदेवतस्त्रिष्टुप् छन्दः ।
एवोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वा वसोर्हाराभिवादिनी धृतस्तुतिः, अत्रै-
व वसोर्हाराज्ञोमी भविष्यति तदभिवादिनी धृतस्तुतिरप्यत्र दृश्यते स-
कलप्यानुवाकस्य अत्रैवात्रैवा विनियोगः ॥

धृतं मिमिक्षे गृत्समदः ॥

अग्निवन्नुवाके धृतं मिमिक्षे इत्यस्या गृत्समदव्ययिः ॥

समुद्राहामदेवः ॥

समुद्राहामि । इत्यस्या वामदेवव्ययिः ॥

चत्वारि शृङ्गा यज्ञपुरुषदेवत्यः पृथग्भो भन्तः ॥

(१) इन्द्रं देवीर्मातृतम् इत्यत्र त्रयोदशः ॥

चत्वारि शृङ्गेत्ययं मन्त्रो यज्ञपुरुषदेवताः षट्पदाः मन्त्रोक्तष्टपमरु-
 धो यज्ञपुरुषोऽस्य देवताइत्यर्थः अत्र । घृते त्रितः । व्यूह, घृतस्य
 नाम । व्यूहः । अतः शृङ्गः व्यूहः, द्वे गीर्धे व्यूहः । एता अपर्धन्ति । व्यू-
 हः । कन्यायः । अञ्जयञ्जाना । व्यूहः । धामन्ते दादगकः । अपा-
 गभीक्ष्णे हो दगको । पचानुक्तर्वाणां सर्वमग्न्याणामथामिन् प्रजाप-
 ततिरपमत्ताभ्या वाऽपमत्तचित्तिगएव षट्पदयः ॥ २८ ॥

वाजश्च मे देवानामार्पम् ॥

वाजय मरुत्यान्वानि घट्त्वाहेत्यन्तानि वसोर्धाराहोगमग्नभू-
 ताणि यजूर्भि देवानामार्पे । एतेषां यजुषां देवाष्टयइत्यर्थः, व-
 सोर्धाराहोमे विनियोगः ।

एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते ॥

यजमानः एतेर्वाजयमरुत्यादिभिर्यजुर्भिरग्ने सकाशात् । वा-
 जोऽग्नं निःस्त्रित्वेव कामानभिस्तापान्याचते प्रार्थयते । अतएवैतेषां
 यजुषामग्निरेव देवता । तथा च श्रुतिः । “अथाऽतो वसोर्धारां
 जुहोत्यथैव संवीग्निः संस्कृतः सऽप्योऽस्य वसुम्नासौ देवा एतां धारां
 प्रागृह्णन्तयैगमपीर्षन्नित्यादि” । कामप्रार्थनं चश्रूयते सचादेहं
 च मरुदश्च मरुत्यनेन चात्वा भीष्माम्यनेन चात्वाभिप्रश्नाम्यनेन वे-
 त्येतदथो इदं च मे देहादश्चमरुतीति । तथा “एतदे देवा भद्रवग्नेते-
 नात्रकामागतिर्यहीषामरुत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्मन्त्रो वे देवानागाणा यतऽ
 सएव यजमानस्य स यदाह यत्रेग कल्पन्तामित्यात्मना मे कल्पन्तामि-
 त्याहेति” । अत्र वाजादयः काम्यमानत्वात्कामः । अत्र व्यसुराणां ।
 रुक् चमरुत्यादियजुषां दैव्यनुष्टुप् । वाजय मे इत्यादिचतुरचराणां
 देवीबृहती, प्रथमिय मे इत्येव पञ्चाचराणां देवीपङ्क्तिः, आधिपत्यं
 च मरुत्यादि पञ्चचराणां देवीत्रिष्टुप् यजुर्गायत्री वा । मघाचराणां
 हारियोजनयम इत्यादीनां देवीजगती । यजुर्दक्षिण्या । अष्टाच-

राणां प्रायुर्धनेन इत्यादीनां यत्तु नष्टम् । भुवनस्य पतये स्वाहेत्या-
दीनां नवाचराणां यत्तु बृंहती । दशाचराणां सुखाय वैमर्तं । त्रि-
नायेत्यादीनां यत्तु पङ्क्तिः । एकादशाचराणां विमर्तं त्रिनाय-
त्यायनाय स्वाहेत्यादीनां यत्तु स्त्रिष्टुप् । दशाचरस्य अष्टस्यः । यत्तु
द्वयो दिग्घनस्यैकस्य यत्तु जगती । एवमनुक्तानि अपि कल्पनीयं, अ-
त्र च चत्वारिंशताभ्येकाधिकानि यजुंषि सन्ति । तत्र चात्र च मन्त्र-
त्याद्यासु ज्येष्ठं च मे, वसु च म इति कण्डिकादयर्वर्जितास्त्रैकीनविं-
शतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजुंषि सन्ति । ज्येष्ठ्य च मन्त्र-
स्यां तु पञ्चदश यजुंषि । वसु च म इत्यस्यां नव । अग्निश्च मे घर्म-
श्च मन्त्रस्यां कामास्त्रयोदश । यजुंषि तु द्वादशैव । अष्टस्यः यत्तु
द्वयो दिग्घनस्यैकमेव यत्तु अत्र कामास्त्रयः । यत्तु जगती कन्दी, प-
तं च म इत्यस्यां कामा दश यजुंषि पञ्च, पञ्चोरात्रे सर्वस्त्रीषु सप्त-
धनारे च म इत्येतावदेकं यत्तु । अग्निष्पट्कामाः । प्राजापत्यानु-
ष्टुप्सामानुष्टुप् कन्दः, एका च मन्त्रस्यां त्रयस्त्रिंशत् । चतस्र्य-
मन्त्रस्यां त्रयोविंशतिः । अथैव मन्त्रस्यामेकादश । पठवाट्च
मन्त्रस्यां नव, वाजापत्याहेत्यस्यां चतुर्दश । तत्र त्रयोदश स्वाहान्ता-
नि । अथैव चतुर्दश व्याभ्यामष्टाविंशत्यचरा प्राजापत्या अनु-
ष्टुप् तस्य कन्दः । प्रायुर्धनेनैकत्रैकविंशतिः । तत्र द्वादश कल्पना-
मन्तानि । स्त्रिंशत्त्यादीनि षट् । ऊर्देवा अग्न्यावृता अभूमेत्ये-
कं । सामगाधरी तस्य कन्दः । धूर्जश्च । प्राजापतेः प्राजाः अभूमेत्ये-
कं । यत्तु बृंहती । षट्स्वाहेत्येकं । दैवमनुष्टुप्, एवं च चत्वारिंशताभ्ये-
काधिकानि पूर्णानि ॥

वाग्जसवीयर्तं । सप्तर्चम् ॥

सप्तर्चाश्च समाहारः सप्तर्चं वाग्जसवीयसम्यक्सप्तर्चं अग्नि-
धीयत इति शेषः । वाग्जस्य त्वित्यस्या अपि षडधी मन्त्रे गणनास-

मप्यधी भवन्ति । यथास्तु ऋषो भवन्ति । यथास्तु ऋषादि प्रा-
युक्तम् ॥

विश्वे त्रेष्टुभं (१) वैश्वदेवं गुणोधानाकः ॥

विश्वे पथेत्येतत्त्रिष्टुप् छन्दस्क विश्वेदेवदेवतां गुणोधानाकोऽपम्य-
त् । अथ द्वितीये व्यूहः । पाम्निक्प्राजापसनीयहंमिः सप्तर्षय
विनियोगः ॥

**वाजो नस्त्रिष्टोऽन्नदेवत्या वायाऽनुष्टुप् द्वे द्विष्टु-
भौ ॥**

वाजो नः सप्तः इत्याद्याप्तिस्र ऋषोऽन्नदेवत्याः । तासामाद्याऽनु-
ष्टुप् छन्दस्ता वाजो नः सप्तः इत्या । द्वितीये व्यूहः । ततो वाजो भौ
अथ, वाजः पुरस्ताद्वितीमे द्वे द्विष्टुभौ ॥

सम्मा विराजावानेय्यौ ॥

सम्मा, पयः पृथिव्यामित्यनयोः प्रजापतिर्होऽपमिर्देवता विराड-
नुष्टुप्छन्दः । देवस्य त्वा प्रा० सवितादेय० प्रजापत्या बृहतीछन्दः । मिपे-
के विनियोगः ॥

सरस्वत्यै त्रिङ्गोक्तम् ॥

सरस्वत्यै प्र० यजमानो देवता प्राजापत्या बृहतीछन्दोऽभिपे-
के विनियोगः ॥

ऋतापाङ्गन्धर्वाश्चरसः ॥

ऋतापाट्प्र० ऋतधामानि प्राजापत्या बृहती । इषिरो व्यूहेन
ऋग्वृहती । तस्यापो चासुरी उष्णिक्, मुज्युः । एकाधिकाप्राजा-
पत्या पङ्क्तिः । तस्य दक्षिणा । एकाधिकाप्राजापत्यानुष्टुप् । प्रजा-
पतिः । प्राजापत्या त्रिष्टुप् । तस्य ऋक्पामानि । ऋग्यायनी । राट्

(१) वैश्वदेवा इति काण्वपाठः ॥

भुङ्क्षीमे ऋतागाडित्यादिदादगमस्ताणा विनियोगः ॥

सन्तः प्राजापत्या प्रस्तीरपङ्क्तिः ॥

स भी भुवनस्यपरादतीर्थं प्रजापतिदेवत्या । अस्याः प्रस्तारप-
ङ्क्तिरुक्तं यस्या आद्यो द्वादशकौ अस्यावष्टकौ सा प्रस्तारप-
ङ्क्तिः । “आद्योचेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्ते” रगशीर्षे पञ्चमृद्धी-
तहोमेऽस्या विनियोगः । अथ तृतीयो नवपा । चतुर्थः स्वाहाकारे-
ण सहाटकः ॥

समुद्रोऽसि वायव्यानि चीणि ॥

समुद्रोऽसि ताम्रानित्यादीनि चीणि यजूर्तन्त्रि वायुदेवतानि
वागहोमे विनियुक्तानि । समुद्रोऽसि व्यूहेन ऋचामनुष्टुप् । गार्हप-
ति । ऋगुष्णिक् । अवस्यूरसि । प्राजापत्यावृद्धी, यादो अग्ने, या
य इत्यनयोः गानुक्तहोमे विनियोगः ॥

रुचमानेय्यनुष्टुप् ॥

रुचं भी धिहीतीयमग्निदेवत्याऽनुष्टुप्छांमे विनियुक्ता । गायमोऽथ
नवपाः । नैतेकाधिका ॥

तत्त्वा वारुणीं त्रिष्टुभर्तुं शुनः शेष ॥

तत्त्वा यामीमामृचं वरुचदेवत्यां त्रिष्टुभं शुनः शेषः ऋषिरपङ्क्तः ।
आग्याहुतिहोमेऽस्या विनियोगः ॥

स्वर्गाग्नेयानि पञ्च ॥

स्वर्षं चर्मद्व्यादीनि पञ्च यजूर्वाग्निदेवतानि । आग्याहुतिहो-
मएवैता विनियोगः । पञ्चानामपि यजुर्गायत्रीरुक्त्वा द्वितीये व्यूहः ।
द्वैशीपङ्क्तिः ॥

अग्निं युनज्याग्नेयस्तिस्त्रयादौ द्वे त्रिष्टुभौ पङ्क्ति-
सृतीया ॥

अग्निं ह्युमहिम्, इमोर्ग पथी, इन्दुर्वचइत्येतास्तिष्ठ कषोऽग्निदेव-
ताः । तासां आद्ये द्वे त्रिषुपञ्चम्यस्ते । तृतीयो इन्दुर्वचइत्येता प-
ञ्चतिः । अग्निर्द्योजने तिसृषां विनियोगः । तेन पथं । द्वादशकः ।
इमोर्ग, द्वादशकः । याभ्यां द्वौ ध्यूश्चौ । यत षष्ठयः, चतुर्दशकः, तेनै-
काधिका । इन्दुर्वचः नवकः । द्वितीयतृतीयो एकादशकौ । चतुर्थो-
नवकः । तेन चत्वारिंशदक्षरापञ्चतिः ॥

द्विषो द्वे अग्नेय्यौ परोष्णिङ्महापदपञ्चत्वे ॥

द्विषो मूर्धांसि, विमृश मूर्धंसितीमे द्वे कषावग्निदेवत्ये यथाक्रमं
परोष्णिङ्महापदपञ्चतिः । तत्र द्विषो मूर्धा परोष्णिक् षष्ठ्यास्त्रिपदा-
पादावष्टकौ । तृतीयो द्वादशकः । तेनैकाधिका आद्यपादयोरच-
रनियमो नास्ति, विमृशमूर्धंसिति जगती महापदपञ्चतिः । षष्ठाच-
त्वारिंशदक्षरा । महापञ्चतिस्तत्र त्वचपरिभाषायां नास्ति । म-
हापञ्चतिस्तत्र विद्यते । षष्ठकः सप्तकः । षट्को दशको नवकोऽ-
ग्यपञ्चका वा महापञ्चतिरिति, तेनात्र विमृश मूर्धंसिति प्रथमी
यकारव्यूहेन षष्ठक्षरः पादः, निष्ठसीत्यादिद्वितीयः सप्तकः, समुद्रे
ते तृतीयो दशकः । अपोदत्तोऽत्यष्टकः, पृथिव्याइत्यपि नवकः । ते
नात्र परोष्णिङ्महापञ्चतीत्येव पाठो युक्तः । इतरस्तु प्रमादपाठः
अग्निविमोकेनयोर्विनियोगः ॥

इष्टो यज्ञो द्रवृचं यजमानाग्निदैवत्यं गास्तवः । आ-
द्योष्णिग्वितीया गायत्री ॥

इष्टो यज्ञइत्येतद्व्यूहं ऋग्वेदं ऋमीष यजमानाग्निदेवतं गास्तव-
ष्टपिरपश्यत् अस्मिन्द्रवृचं आद्या इष्टो यज्ञइत्युष्णिक् षष्ठाधिंशत्तच-
रत्वात् । पादाक्षरनियमो नास्ति द्वितीया इष्टोऽपग्निर्गायत्री ।
आद्यः सप्तकः । तेनैकोना । अगाइइमिति पूरणं वा । आग्नि-

कसमिष्टयज्ञोर्निनिर्वाविनियोग ॥

यदाकृतादृष्टर्चमान्येयं विश्वकर्मणः ॥

यदाकृतास्तमस्तुस्त्रोदितोदृष्टर्चं अग्निदेवता । विश्वकर्मणश्च
रार्थं विश्वतर्माऽप्यकृतिरित्यर्थः । शुक्लाहुतिर्होमे विनियोगोऽप्याष्ट-
र्चः ॥

तृतीया देवी वा ॥

अस्मिन्ष्टर्चे तृतीया एतं जानात्येति वा देवी वा । देवा अस्मादिषते
त्यर्थः । चान्वेयी वेति विकल्पः ॥

आद्या जगतो ॥

अथाद्या यदाकृतादित्येवा जगतो । अथ चतुर्थं चतुर्दशकम् ।
अथ एकादशका । तृतीयं व्यूहम् ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥

“एतर्त्तं सधस्य, एतं जानाथ, उदग्दृष्ट्येति तास्त्रिस्तुभश्च त्रिष्टुभः ।
एतर्त्तं सधस्येत्यस्य चतुर्थं व्यूहम् । एतं जानाथ । व्यूहम् । उदग्दृष्ट्ये-
त्यस्य तृतीयो दशकः, चतुर्थो द्वादशकः ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः ॥

येन वदसि । प्रसारेण, यद्वत्, यत्र धारा इत्येतास्त्रिस्तुभश्चोऽनु-
ष्टुभः । स्रद्धेयेषु इत्यस्य सुवर्द्धेयश्चिति चतसृष्वपि चतुर्थं पादे व्यूहम्,
सधीर्धृतस्येत्यन्ततः ॥

अग्निरस्यन्यदैतवादिनी त्रिष्टुभं देवयथादेवयात-
श्च भारतौ ॥

अग्निरस्मि जगता इतीमांश्च त्रिष्टुप्कृन्दस्कांमन्यदैतवादिनीं
भारतौ भरतपुत्रो देवयातयेतीमौ द्वावृषौ अपश्यताम् । अस्या अ-
ग्निर्देवता । आत्मागोऽग्निना सह।दैतमेव्य वदतीत्यन्यदैतवादि

नीयस्या विनियोगो यज्ञकर्मणि नास्ति ॥

ऋचो यजु ॥

ऋचो नामासीत्येतद्यजु । एकवचनादेकमेव सप्तदशऋचो व्यू-
हेन ऋगगायत्री आत्मादेवता । अस्याऽपि विनिय गच्छती नास्ति ॥

येऽअग्नयोऽनुष्टुवाग्नेयी ॥

ये अग्नय पाचजग्यादतीयमनुष्टुग्निदेवत्या । अग्नेरुपस्थाने विनि-
युता । अस्या पृथिव्या । व्यूह ॥ १० ॥

वार्चहत्याय सप्तर्चमिन्द्रोऽपश्यत् ॥

जान्नेयपदमनुमत्तन, वार्चहत्यायेत्यादि सप्तर्च ऋचसप्तव चित्वा
निदेवत इन्द्रऋचपरपश्यत् । “इदन्तसप्तचमपश्यदतिश्रुत” । पु-
रीपक्षत्याद्यतकस्थाने विनिधोग ॥

आद्ये हे वार्चहन्तौ गायत्रिचिष्टुभौ विश्वामित्र-
स्य च ॥

अत्र सप्तर्चं आद्ये हे ऋचौ वार्चहत्याय, सहदानुमित्येते वार्च-
हन्तौ ज्ञानेय गायत्री चिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च ऋचोराय चकारादि-
न्द्रस्य च । अग्यारिद्रविश्वामित्रौ द्वाऽप्युपी स्तदस्यैव । विश्वामित्रे
षेष्टस्य वार्धो माभूदिति । चकार समुच्चयार्थः । अतएव यद्वादन्य
नाविशिष्टाक्तेन ऋचं नामान्यस्यापवादो भवतीति शक्यते, पूतनाया
ह्याय चेत्यत्र व्यूहः ॥

विनेऽनुष्टुप् ॥

वि नऽन्द्रेतायमनुष्टुप् ॥

सृगो न त्रिष्टुप् ॥

भृगो न भीमदतीय चिष्टुप् ॥

प्रथमाऽग्राभो भारद्वाजः ॥

पथमा विन इन्द्रतीक्ष्ण भारद्वाजस्य पुन शास ऋषिरपश्यत् ।
वि न गार्गीभारद्वाजइति पागुक्तोऽपि इन्द्रेण ऋषिणाऽत्र विज्ञेयोम
दिष्टेन इन्द्रएवसमर्चमपश्यदितिपत्यच्युतेन शासस्य बाधो नाभू
दिति पुनरुक्त । इन्द्रोऽप्यत्र भवत्येव । प्रत्यच्युतत्वात् ॥

द्वितीया जयऐन्द्र ॥

द्वितीयां मृगो नेतीमा “इन्द्रस्य पुत्रोऽयसन्नष्टपिरपश्यत् । अथा
पीक्षी द्वितीययास्तौ च प्रत्यच्युते ” ॥

हे वैश्वानर्य्यौ गायत्रीचिष्टुभौ ॥

वैश्वानर, पृष्टोदिवीतीमे हे ऋचौ वैश्वानरदेवते कसेण गायत्री
चिष्टुभौ । वैश्वानरो गायत्री । पृष्टोदिवि चिष्टुप ।

पृष्टो दिवि कुत्सस्य च ॥

पृष्टो दिविल्लेपा वृक्षस्यार्थं चकारादिन्द्रस्य च । एस्या इन्द्रकु
त्सौ दावप्युपो दा इत्यर्थं । अथापि चकार समुच्चयार्थं ॥

अश्याम हे चिष्टुभावाग्नेय्यौ कामवत्यौ ॥

अश्याम त । अय ती, अयेतीमे हे ऋचौ चिष्टुभौ अ अदेवते काम
शब्दवत्यौ ॥

अश्याम भरद्वाजस्य च ॥

अश्याम त इत्येपा भरद्वाजस्यार्थं । चकारादिन्द्रस्य च । चकार
समुच्चयार्थं । इन्द्रभरद्वाजावस्य ऋषी इत्यर्थं ॥

वयं ते कात्यस्योत्कीलस्य ॥

चिष्टुप्यदमनवर्त्तने । वयं तइत्येपा चिष्टुप कात्यस्य कतापत्यस्यो
त्कीलस्य । आर्पमिति शेष । एस्या कतस्य पौत्र उत्कील ऋ षरि
त्यर्थं । चिष्टुपस्यानण्डविकल्पेन विनिर्दोष ॥

धामच्छद्गुष्टुवैश्वदेवी ॥

धामच्छदन्निरित्येषा विग्वदेवदेवताऽनुष्टुप् दशगिरुपस्यानपसे चि-
त्युपस्याने विनियुक्ता, प्रथमः सप्तकः । चतुर्थे व्यूहं कृत्वा छन्दः प-
रणम् ॥ २१ ॥ (१)

अथ सौवामणी ॥

प्रथमान्तरं सौवामणी । अभिधीयतइतिज्ञेयः । सौवामणीम-
न्त्राणामुप्यादिकमभिधीयत इत्यर्थः ॥

प्रजापतेरार्षताश्विनोः सरस्वत्याश्च ॥

सा सौवामणी प्रजापतेरार्षः । सरस्वत्याचार्यः । सौवामण्यां त-
न्त्राणां प्रजापतिरश्विनो च सरस्वती च एतेकूपयः सम्भीत्यर्थः ॥

स्वाहीं त्वाऽनुष्टुप् सुरासोमदेवता ॥

स्वाहीं त्वा स्वादुर्नतोयमनुष्टुप् षष्ठाः सुरासोमो देवता । सुरा-
रूपः सोमः सुरासोमइत्युच्यते । अथ प्रथमोऽष्टकः तृतीयोऽष्टकः ।
चतुर्थसप्तकः । सुराधाः संसर्जने विनियोगः ॥

सोमोऽसि चत्वारि सौराणि ॥

सोमोऽसि चत्वारि यजूर्णि सौराणि सुरा-
संसर्जनएव विनियुक्तानि । सोमोऽसि । देवगुष्टुप् । अग्निभ्यां यजु-
वृहती ॥

परीतो भागद्वाजः सौमीं वृहतीम् ॥

परीतोविश्वतेतीमां वृहतीं सोमदैवत्यां भरद्वाजस्तपिरपग्रत् ।
षष्ठोऽष्टकाः द्वातीयो व्यूहाभ्यां द्वादशकः । तेनेयं वृहती । पयसा सु-
रापरिपेक्षे विनियोगः ॥

वायोमृचो गायत्रः सौम्यऽद्यामृतेः ॥

श्रीजोऽग्निं सुरादेवत्यानि ॥

श्रीजोऽप्योजं मयि धेहौत्याग्नीनि चीणि यजुंषि सुरादेवत्यानि । श्री-
जोसि यशुरनुष्टुप् सुराग्रहस्यपणे विनियोगः सायाचामपि मग्शुरसि ।
यशुः पठतिः । गहोऽग्नि । यजुर्वृहती ॥

या व्याघ्र ई० हैमवर्चरनुष्टुप्विपृचिकास्तुतिः ॥

या व्याघ्रमित्येषाऽनुष्टुप् हैमवर्च । चार्पमिते शेषः । हैमवर्चि-
संश्रीऽप्याकृष्टधिरित्यर्थः । इयं विपृचिकायाः व्याधिवर्गपत्ता स्तुतिः ।
सैवात्र देवता । स्तुतिभाजोदेवताऽत्युक्तत्वात्, व्याधीनामप्यधिष्ठात्री-
देवताः सन्ति तत्प्रातिमाविपृचिकाऽत्र श्रूयन्ता इत्यर्थः, श्रिनपनाभ्यां
यज्ञमानस्य पापने विनियोगः । या व्याघ्रमित्यस्य व्यूहेन पूर्तिः,
सहस्रं पातु, ग्रहं न इतिहो व्यूहः ॥

यदा पिपेयान्नयो वृहती ॥

यदा पिपेयेत्येषाऽग्निदेवत्या वृहती । अग्निमेव विनियुक्ता ।
अत्र द्वितीयएकादशकः । अन्विष्टका एकोना ॥

सम्पृचस्य पथोग्रहाः ॥

सम्पृचस्येत्यस्य यशुस्य पथोग्रहा देवताः । यजुश्चिष्टुप् । पथोग्रह-
संसर्गने विनियोगः ॥

विष्टचस्य सुराग्रहाः ॥

विष्टचस्येत्यस्य सुराग्रहादेवता । यजुस्चिष्टुप् । सुराग्रहसंसर्ग-
ने विनियोगः ॥

देवा यज्ञं ब्राह्मणानुवाको विठं शतिरनुष्टुभः सो-
मसम्पत् ॥

देवा यज्ञमतन्वतेत्याद्या विंशतिवृद्धोऽनुष्टुप्कन्दस्ताः । ब्राह्मणा-
नुवाकाः । अयं विंशतिवृद्धकामको ब्राह्मणरूपोऽनुवाको न तु सं-

वरुण इत्यर्थः । सोमसम्पत्तिरिति । सोमसम्पत्तिः । सोमना
 रूप्यमनामवाके मतिपात्यत इत्यर्थः । अतएवास्य ब्राह्मणरूपता सो
 मसम्पत्तिरिति कथ्यमाये । अनेन्द्रायेन्द्रियाणि नवकः । सोमन्दी
 रूपं नवकः । पुरोडाशैः व्यूहः । इन्द्रोभिः सप्तकः । याज्याभिः व्यू
 हः । यजेति । व्यूहः । प्रहवत्वेन नवकः । याज्यैर्नवकः ॥ २३ ॥

सुरावन्तं चतुर्ह्वं विष्टुममश्चि सरस्वतीन्द्रदेवत्यम् ॥

सुरावन्तं वर्हिषद्, यस्ते रमः । यमश्निना । यद्वचः रिपतं । य
 त्येतच्चतुर्ह्वं च सप्तचतुष्कं भेटुमं विष्टुममश्चि सरस्वती-
 न्द्रदेवत्यं । अश्निनो सरस्वतीन्द्रदेवतं यस्य देवता इत्यर्थः, न देमिर्द्, ।
 व्यूहः । यमश्निना । यायो द्वादशकः । यदिन्द्रोऽपि वदित नव
 कः । सुरावन्तमित्यस्या पयो प्रहाराणां होमे विनियोगः । यद्वो र
 स इत्यस्या सुरापहहामि । यमश्निनाति पयोप्रहामि । यद्वचरितमि
 ति सुरापहामि

पितृभ्यः सप्त पित्र्याणि ॥

पितृभ्यः अन्धादिभ्य इत्यादीनि सप्त यजूंषि पितृदेवतानि ।
 यवासुधारणान्तरमार्गं स्वर्गं पितृभ्याम्, तत्र पितृभ्य इत्यादीनां
 त्रयाणां सुरापहशेषहोमे क्रमेण विनियोगः । अक्षतित्वादीनां त्र
 जालनेनाहोपमेचने । पितर इत्यत्र जपे । पितृभ्यः यजुस्त्रिष्टुप्
 पितामहेभ्यः आमुयनुष्टुप् । अपिना० सामी० ण्यक् । अक्षन्दोपह
 त्तः । अमीमदन्त, अतोमृपन्त यजुरनुष्टुभो । पितरः० यजुर्माय
 नी ॥

पुनन्तुमा नवर्चं प्रावमानन् ॥

पुनन्तु मापितर इत्यादि नवर्चं सप्तचतुर्ह्वं प्रावमानसङ्ख्यं । य
 चने विनियुक्तम् ॥

आद्यो द्वे पित्र्येऽनुष्टुभौ ॥

पञ्च नवर्षे पाच्ये हे षष्ठी पुनस्तु मा इत्येते षण्णष्टुर्भो पिष्टदे-
वत्ये । पाच्यायाः प्रथमो ऽग्निकः । तेन दध्यधिका मा ॥

प्रजापतिस्तृतीयां वैखानमग्नाग्नेयीं गायत्रीम् ॥

• अग्नः पाचूष्णीतीमां तृतीयां गायत्रीमग्निदेवतां वैखानसः
प्रजापतिर्वापिरपग्नम् ॥

चतुर्थीं लिङ्गोक्तदेवतानुष्टम् ॥ (१)

पुनस्तु मा देवजगादत्येषा चतुर्थी लिङ्गोक्तदेवतापण्डुपङ्कदव्या-
- देवजना धियो, विज्जा भूतानि जातमेतुषाप्तास्त्रिङ्गीता देवता ॥

पञ्चम्याग्नेयी गायत्री ॥

पवित्रेष पुत्रीहिमेत्येषा गायत्री अग्निदेवता च । युक्तेष । ऋ-
चः ॥

षष्ठ्याग्नेयी माङ्गी वा गायत्री ॥ (२)

यत्ते पवित्रमित्येषा षष्ठी गायत्री अग्निदेवत्या वृद्धदेवत्या मा ॥

ब्राह्मस्तृतीयः पाठः ॥

यत्तदस्य व्यासस्तृतीयः पाठः कौ, वृद्ध तेमेयं ब्राह्म. वृद्धदेवताः ॥

• सौमी सप्तमी ॥

पथमागः सदत्येषा सप्तमी षट्क् गायत्री सोमदेवता च गायत्री-
त्येतावुवर्तते ॥

साविच्यष्टमी ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । उभाभ्यामित्येषा षष्टमी गायत्री सविष्टदे-
वत्या च । मां पुनीहोति सप्तकः । तत्र व्यूहं वा ॥

नवमी दिष्टवैश्वदेवी ॥

(१) देवजमनुष्टम् । शब्द काण्वमर्कानुक्रमपाठः ॥

(२) तद्व्यासं च गायत्री इत्येतावन्तु इत्युक्तमथाठश्वकोपम् ॥

नवमी वैश्वदेवी पुनतीत्येषा विष्टुवविश्वदेवदेवता । अथ द्वितीयो
दादगक । अन्ये दगका व्यूहेन पूर्या ॥

ये समाना अनुष्टुभौ पिठ्याऽऽद्या द्वितीया यजमा-
नाशी ॥

ये समाना इतीमे हे अनुष्टुभौ । योराद्या पिठदेवत्या । द्विती-
या यजमानागीर्द्वन्तेति चेचित् । सप्तोष्ठा श्रीश्वदेवता हरित्या
मिता । यमराज्यरत्नच व्यूह । द्नेर्णासरथोरत्न्या कर्मणाज्याहु-
तिहोमे द्वयोर्विनियोग ॥

हेसृती विष्टुवेष यानपिठ्याऽथौ पन्यानौ ब्रवीते ॥

हे सृतीऽपमृगवभितीय विष्टुप । हेऽयानपिठ्याणसन्नको पन्या-
नौ हो मार्गा ब्रवीति । वक्ति । द्गौवमार्गौ । तावेवाप देवती प-
यो हामेऽप्या विनियोग । तत्र चेद् सृतीभ्यामिति त्याग ॥

इदं० इविस्त्र्यवसानाऽष्टिर्यत्रमानाशी ॥

इदं हवि प्रजननमितीयमष्टिकन्दस्का न्यवसाना । यजमाना-
गीर्द्वन्ता । चतु पञ्चजरा भटे । एकाऽप व्यूह । यजमानाग्नयः
शेषभक्ते विनियोग ॥ ३५ ॥

उदीतां त्रयोदशर्चं पिथ्यं चैष्टुभटं शंख ॥ (१)

उदीतामिष्येतद्वन्तुदशर्चं पिथ्यदेवत्य विष्टुपकन्दस्का शंख
अदिरपगन् । अग्निरथादशर्चं त्व माग प्रचिह्नित इति द्वाप्यवाच-
ने विनियोग । वाहेवट पितर इति द्वाप्यवाच । परिगिष्टाना विनि-
योगश्चको नास्ति ॥

एकादशी तु जगती ॥ (२)

(१) उदीतमिषादशर्चं इत्यत्र पञ्चमात्र ॥

(२) शार्ङ्ग जगती इत्यत्र काण्वसर्गमन्त्रमात्र ॥ ३६ ॥

अभिन्वयोदशर्चं एकादशी अग्निष्वाशाः पितरद्वितीयं जगती ।
 अग्ने द्वादश त्रिष्टुभएव । अथ । उन्मध्यगाः । ते नोऽवन्तु । अथ
 र्वाणः । अपि धद्वे । ये नः पूर्वे । त्वठं सोम गवि । त्व रजिष्ठ ।
 त्व सामपि । ययं स्यात् । बर्हिषद् । तत्रागता । उपहूता ।
 बर्हिषेषु । अधिव्रन्तु । आयन्तु । अभिन्वये । तंभ्य । ध्वराट् । य
 द्वादशं । एतेषु ब्रूह । अग्निष्वाशानृतुमता इति द्वादशक ॥

अध्याजानुदशर्चोऽनुवाकः ॥

आध्याजानुदशिततत्त्वयं दशर्चं षट्दशतामकीऽनुवाक ॥

नव पिठ्या ॥

पित्र्यदशर्चोऽनुवाके आद्या नव षट्च पिष्टदेवत्याः ॥

दशस्यैन्द्रो गायत्री ॥

दशमीभताकेनेनतीय इन्द्रदेवत्या गायत्री ॥

तृतीयाचतुर्गोनवम्योऽनुष्टुभः ॥

अभिन्ववर्चोऽनुवाके तृतीया यगन्ने कथ्यताहनेति । योऽभिन कथ्य
 दाहम इति चतुर्थो । उगतास्त्वेति नवमी । एताः षट्चोऽनुष्टुभ । अथ
 त्वं वित्, तत्रा गीर्भि । अनयोर्ब्रूह ॥

त्रिष्टुभद्वतराः ॥

इतरा षट् प्रथमा द्वितीया अष्टमीपष्टीसप्तम्यष्टम्य । आध्या
 जानु, आमीनास, त्वमम्यः इति द्वादश, ये चेह, इदं पिष्टम्य, यथा यथा,
 इत्येताः अष्टुभ । रयिषत् । पुवेभ्य, ये चेह । त्वं वत् । इदं पिष्टम्य ।
 ये पार्थिवे । एतेषु ब्रूह । सुरावन्तामिन्द्रादीनामुगतास्त्वेत्यन्ताना
 यादकाले अग्नितृप्तं माह्वेषु अपि विनियामः ॥

सोमो रजाऽष्टर्चमग्निमरस्वतीन्द्राभपश्यन् ॥

सातोरातामृतमिन्द्राष्टर्चं षट्दशकाम् वेमरस्वतीन्द्रा षट्पयोऽ

पश्यन् दृष्टवन्तः प्रहायासुपस्थानि विनियोगः । अतएवाप्य प्रहादे-
यता ॥

आद्यास्तिहो महावृहत्त्यऽउपान्त्या च ॥

अथैवदृष्टं आद्यास्तिहोऽस्तत्तत्तः सीमा राजा, प्रदृश्यः सीरं, सीम-
मदृश्यत्वेना महावृहत्त्यः । अन्त्यायाः उपान्त्या समीपे, ततः पूर्वा उ-
पान्त्या, येदेन रूपरत्निवा च महावृहती । यस्याऽन्त्याः पादा अष्ट-
का, पञ्चमी द्वाभ्यस्तः । सा महावृहती । "चत्वारऽष्टका जायतश्च
महावृहतोऽमुते" । अत्र इन्द्रयेन्द्रियमिति अर्थादग्नः । प्रदृश्यः
सीरं । त्रुङ्गागिरमां । सीममदृश्यः । एतेषु व्यूहः ॥

चतुर्थ्यं ते अतिजगत्सौ ॥

चतुर्थी अन्त्यापरिच्युत इति । अन्त्या दृष्टापरिच्युत इती मे हे च
चो अतिजगत्सौ । द्वापञ्चागदचरा अतिजगती । अत्र तु एकाधि-
का ॥

शेषे अतिशक्त्यैव व्यवसाने ॥

शेषे रेतो मूर्ध्नि, दृष्टा रूपे व्याकरादित्येन पञ्चमीषट्वी । अति-
शक्तरीण्डस्त्री व्यवसाने । अस्मान्नवयुते पञ्चचरा अतिशक्तरी
द्वितीया एकाधिका ॥

सीसेन तत्समश्चिस्त्वतीन्द्रदेवत्याः षोडशजगत्याः ॥

सीसेन तत्समश्चिस्त्वतीन्द्रदेवत्याः षोडशजगत्सौऽम्बिसद्वतीन्द्रदेवत्या ज-
गतीण्डकाः । "जगतीभिर्जुहोति जायतश्चैवमव, षोडशभिर्षट्-
भिर्जुहोति इति श्रुत्या, षोडशानामपि जगतीन्मूर्ध्नि । सूर्यैवसाप-
हृद्भाभि विनियुता । अर्थासूत्रेण एकादग्नः । इन्द्रस्य रूपं । स्यू-
ह, तदस्य रूपमित्यन्त्या अथैकादग्नः, तदस्य विनियुता तृतीयोऽ-
ष्टकः । ततः चतुर्गणाऽपि सा जगत्सौ, षड्गणापि षट्गणैस्तु-

दृष्टेश्च इत्युक्तत्वात्, इयञ्च मध्ये ज्योतिर्जगतीत्युच्यते, अथ जगत्या ए-
कापाद्ऽष्टक । सा ज्योतिष्मती । तथाचोक्त । पिबले । एकेन त्रिष्टु-
बज्ज्योतिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्ये ज्योति-
र्मध्येनोपरिष्टाज्ज्योतिरतनेति । सरस्वतीत्यन्या अन्यौ दशकैकादश-
को । तथाऽपि जगती हो तु जागती यस्या सा जागत जगतीत्यु-
क्त्वात् । प्रथमा शुक्लमेत्यस्यां त्रयएकादशका । चतुर्थी दशक ।
तत्र तृतीये एको व्यूह । चतुर्थे हो व्यूहो । एष हो द्वादशको । च-
तुर्थस्तु स्वतएव द्वादशक । एष हो द्वादशको तेनेवमपि जगती ।
आन्त्राणीत्यत्र चत्वारोऽप्येकादशका । चतुर्गुणाऽपि सा जगत्येव ।
इत्यहेश्च इत्युक्तत्वात् । “जगतीभिर्जुहोतीति श्रुतेः” । कुर्भांश्चित्रि-
त्यत्र आद्यएकादशक त्रयोदशक । तथाऽपि जगत्येव बहुताऽपि ।
मुख सदित्यत्र द्वितीया द्वादशक । त्रय एकादशका । तथापि जग-
ती चन्द्रिभ्यां चक्षुरित्यत्रापि तृतीया द्वादशक । त्रय एकादशकाः
अवेनेत्यत्राष्टो दशक , द्वितीयात्यावेकादशको । तृतीयां नवक., इ-
न्द्रस्यरूपमित्यत्र चतुर्थी द्वादशक । त्रय एकादशका । आकगुपस्य-
इत्यत्र तृतीया द्वादशक । अन्य एकादशका , अहान्यामनित्यत्र
द्वितीया द्वादशक । प्रथमो व्यूहेन तथा । अन्यावेकादशको । सर-
स्वती योन्यामित्यत्राष्टो दशक । त्रय एकादशका । तेन पशूनामि-
त्यत्र प्रथमएकादशक । त्रयो द्वादशका । अथ “जगतीभिर्जुहोति
पीडगभिर्जुहोतीति” श्रुतिबलादहुगिरश्चरैरप्यूनानां जगती-
मेव । न ह्यन्दाऽन्तरात्मन् ॥ २५ ॥

अथ स्य योनिर्हिपदा गायत्र्यासन्दी देवताका ॥ (१)

अथ स्य योनिर्हिमतीय हिपदा गायत्री । आसन्दी देवता यस्याः
सा आसन्दी देवता । “जिपादिभाषेति कप् ।” वेदार्मध्ये आसन्द्या-

निधानेऽप्या विनियोग ॥

मा त्वा ह्यष्ट्याजिनम् ॥

मा त्वेत्यस्य यजुषः। ऋष्याजिन देवता। ऋष्याजिनस्यासद्यामा-
स्तरणे विनियोगः। प्राजापत्या गायत्री ॥

मृत्योरुक्ता ॥

मृत्या पाहि विषोत्पाहीत्यनयोर्धयोर्ध्वजुषो रुक्मी देवते पाद-
योर्दत्तापासने सभयोर्विनियोगः। देव्यो बृहत्यो निघसादेत्यस्य तु
प्रागुक्तम् ॥

अश्विनोर्भेपज्येन लिङ्गोक्तदेवतानि त्रीणि ॥

अश्विनोर्भेपज्येनेत्यादीनि त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि। वसाप्रह-
सस्तत्रैर्यजमानाभिषेके विनियुक्तानि। अश्विनो, प्राजापत्याबृहती
सरस्वत्ये ऋग्गायत्री। इन्द्रस्य ऋग्गायत्री ॥

कोऽसि प्राजापत्याग, यवी ॥

कोऽसि कतमोऽसीत्येषा प्राजापतिदेवता गायत्रीरुन्दस्ता। यज-
मानालभने विनियुक्ता। अथैको व्यूहेन सप्ताक्षरः। द्वितीय प्रह-
क्षरः। तृतीयएकादशकः। तृतीयमुष्टिगुणभागावचीत्युच्यते। “पद्
सप्तैकादशमुष्टिगुणैर्युक्ते” ॥

मिरो मे पञ्चर्षमिन्द्रशरीरावयवदेवताकम् ॥

इन्द्रस्य शरीरावयवा देवता यस्य तदिदं शरीरावयवदेवताकम्।
तृतीया गायत्री। पञ्च पञ्चर्षं यतीया वाचू भि वसन्तित्येषा गा-
यत्रीरुन्दस्ता। अथ द्वितीः सप्तकः। अस्यामहापङ्क्तिश्च्यवसाना।
अथ पञ्चर्षं नाभिर्मेधित्तमित्येषा अस्यामहापङ्क्तिः। अक्षयानज-
य युक्ता च। अथाष्टाक्षरा। अष्टदा सन्ति तैर्जयं महापङ्क्तिः “द-
ष्टका वा महापङ्क्तिरित्युक्ते” पायुर्मे। भग, श्रीभाग्यं। एतयो

व्यूहः । अनुष्टुभोऽन्याः, अत्र पञ्चर्चं अस्याः शिरो मे, जिह्वा मे, पृष्टीर्मे,
इत्येता अनुष्टुभः । अस्य पञ्चर्चस्य यजमानकर्तृके यथालिङ्गं विभज्य
विभज्याङ्गममर्शने विनियोगः ॥

प्रतिक्षत्रे वैश्वदेवम् ॥

प्रतिक्षत्र इत्येतद्यजुर्विश्वेदेवता । यजमानस्यामन्दीतः कृष्याजि-
नेऽयरोहणे विनियुक्तं । अष्टापञ्चाशदक्षराणि । हो व्यूहो । तेनाति-
शक्नोतीत्यर्थः ॥

अथा देवा दैवी प्रहृत्तिस्त्र्यम्बसाना ॥

अथा देवा इतीयत्यत्र दैवी देवत्या प्रहृत्तिः अथवमानयुक्ता च । दे-
वस्य सवितुः व्यूहः । अष्टकाः पञ्चपदाः । तेन चत्वारिंशद्गणरा प्र-
हृत्तिः । त्रयस्त्रिंशस्य भगवत्त्रयस्य वसाप्रहस्य हंसो विनियोगः ॥

प्रथमा द्वितीयैर्वैश्वदेवमाशीर्लिङ्गम् ॥

प्रथमाद्वितीयैरित्येतद्यजुर्विश्वदेवदेवतामाशीर्लिङ्गं आशिषां सिद्धानि
यस्मिन् तद्दाम्नीर्लिङ्गं पूर्वाङ्गस्य अष्टस्य हंसो विनियुक्तं । अत्र त्र्यशी-
तिरक्षराणि एको व्यूहः । तेन प्रहृत्तिर्यजुः, अथा देवा इत्यादीनां स-
प्तदशानां पादानां शस्त्रमध्ये निविदरूपे शसने विनियोगः ॥

लोमान्यनुष्टुभिलिङ्गोक्तदेवता ॥

लोमानि प्रयतिरित्येता लिङ्गोक्ता देवता अनुष्टुप् । अत्र तृतीयः
सप्तकथतुर्यो नवकः । लोमत्वङ्मांसमस्थिमज्जाः नोऽत्र लिङ्गोक्ता देव-
ता । यजमानस्य अङ्गमेव भवे विनियोगः ॥ ३६ ॥

यद्वेदेनाग्निस्तोऽग्निवायुसूर्यदेवत्याश्चनुष्टुभः कूष्मा-
ण्डो ॥

यद्वेदेनाग्निस्तोऽग्निवायुसूर्यदेवत्याश्चनुष्टुभः । कूष्माण्डोऽसृज्यकाश्च । मासरकुम्भप्रापने वि-

नियुक्ता, विग्राह्युच्यते अहमिति व्यूहः ॥

चदग्रामे लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

यदग्रामे इत्येतदाशुस्तस्यावयवजनभमीत्यन्तं लिङ्गोक्तदेवतं । मासरकुम्भप्राशन एव विनियुक्तं । एकाधिका आर्या विष्टुप् । यथाप्योऽप्यन्या-
द्वतीयं वादृषी गायत्र्यनवसाना प्रथमं व्यूहः । मासरकुम्भप्राशन एव
विनियोगः ॥

अवभृथेति यज्ञदेवतम् ॥

द्वौ व्यूहो । ब्राह्मीअनुष्टुप् मासरकुम्भप्राशनं विनियोगः ॥

समुद्रे ते द्विपटा विराडापो ॥

समुद्रे ते इतीयं विराट्द्विपटा अपः अस्यादेवता । मासरकुम्भ-
माकर्जन एव विनियुक्ता । दशाक्षरो द्वौ पादौ । “दशाक्षराश्च विराड्द्वि-
ति श्रुते” जग एव विनियुक्ता ॥

द्रुपदादिवानुष्टुपापो ॥

द्रुपदादिद्वितीयमनुष्टुप्सुन्दरकाप्यदेवता । आर्यो भवकः, तेन-
द्व्यधिका । शमीप्राशनं विनियोगः ॥

उद्वयर्धं सूर्यनुष्टुप्प्रस्फुरणस्य ॥

उद्वयतमित्येषा सूर्यदेवताऽनुष्टुप्प्रस्फुरणस्यार्धं प्रस्फुरोऽस्याह
पिरित्यर्धं जलादुत्तारणे विनियोगः, द्वितीययोर्ध्वः ॥

अपोऽश्वत्थाम्नेवी पङ्क्तिः ॥ १ ॥

अपोऽश्वत्थाम्नेवीमितीयमग्निदेवता पङ्क्तिः स्यात्का पञ्चपटा
चत्वारिंशदक्षराऽपङ्क्तिः । आश्वत्थमीयं पञ्चानं विनियोगः ॥

एधोऽसि समिददेवस्य यजुषो ॥

एधोऽसि, समिदसात्येते यजुषी समिददेवस्य । एधोऽमीत्यस्य देवो-

११॥ अ. द. गे. पङ्क्तिर्देते काण्वस्य नृदमशठः ॥

जगती समिदादाने विनियोगः । समिदसीत्यथ समिदाधाने वि-
नियोगः । व्यूहेन सामोष्णिक् ॥

समाववर्त्य निरुक्ता गायत्री ॥

समाववर्तीत्येषा अनिरुक्ता गायत्रीकन्दस्का । आध्याहुतिहोने वि-
नियुक्ता । अग्निदेवत्येति कणसंहिताभाष्ये ॥

वैश्वानरज्योतिर्यजुः ॥

वैश्वानरज्योतिरितिदं यजुः, गत्वक् पथ्य वैश्वानरो देवर्तितक
खरभाष्ये ऋगायत्री । पूर्वमूर्धोक्तहोमएव विनियोगः ॥

अध्यादधाम्याग्नेयमानुष्टुभं तृचमश्रुतराश्विः ॥

अध्यादधामि समिधमित्येतत्तृचमनुष्टुप्कन्दस्कमग्निदेवत्यमाश्व
तराश्विर्होमपरमश्रुत् । क्रमेण समिदस्याधाने विनियोगः । यत्र इ
गृह्येति व्यूहः ॥

अठंगुना सौर्यनुष्टुप् ॥

अठंगुना तस्येवा सोरी सूर्यदेवत्यानुष्टुप् । सुरासंसर्जने वि-
नियुक्ता । आद्याः षट्कः । तेन दृष्युना ॥

सिञ्चन्ति परि सौर्येन्द्रो वाऽनुष्टुप् ॥

सिञ्चन्ति परिपिञ्चन्तीत्येषा सोरी । ऐन्द्रो वा । सूर्येन्द्रो वा
अथ देवनेत्यर्थः । अनुष्टुप्कन्दः । पूतायाः सुराया आदाने विनि-
योगः । अथात्तयोर्व्यूहः ॥

धानावन्तमैन्द्रो गायत्री विश्वामित्रस्य ॥

धानावन्तमित्येषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीकन्दस्का विश्वामित्रस्यापि
अथा विश्वामित्रश्चापिः । अथवाकर्मणि धानाहोमे विनियोगः ॥

मृहदिन्द्राय मृहतीनृमेघपुरुषमेघयोरध्वर्यो गाय-
त्री ॥

ऐन्द्रीत्यनुवर्त्तते । बृहदिन्द्रायेत्येषा बृहती नृमेधपुरुषमेधधीराय ।
नृमेधपुरुषमेधनामानो अस्या ऋधीदत्यर्थः । अस्या हि सोत्राम
रायां सामगानं विहितं । अथ मामगायतीति प्रत्यक्षऐन्द्र्यां बृहत्यां
गायतीति । अध्वर्यो गायत्री, अध्वर्योऽर्धिरिति गायत्री । सूक्ष्मं प
थोऽनुमन्त्रये विनियुक्ता ॥ ३३ ॥

योभूतानामात्मप्रवादाऽपहृत्तिर्नारायणीया कौडित्य
स्य ॥

योभूतानामित्येषा पहृत्तिरात्मप्रवादा नारायणीयकौडित्यस्याये
नारायणीयस्य जित्या नारायणीयः संचासो कौडित्यनारायणीय
कौडित्यः सोऽस्या ऋधिरित्यर्थः । आत्मनः प्रवादो यस्यां सा या
त्मप्रवादा । अस्या हि य परमात्मा सर्वभूतानां अधिपतिः इत्याद्या
त्मप्रवादोऽस्ति । ऋद्धमाणां पद्मोदेवता । जयस्त्रिंशत्पद्मवत्तापहृत्त
पहृत्ते विनियोगः । उपयामेति सामन्निष्टम् । एष ते योनिः प्राजा
पत्याबृहती । उभयोर्धंष्टोदेवता ॥

प्राणपामे हे अनुष्टुपरिष्टादबृहत्यौ लिङ्गोक्तदेवते ॥
प्राणपामे, अग्निगणतस्यतीमेहे ऋचा यथाक्रममनुष्टुप्, परष्टादबृ-
हत्यौ लिङ्गोक्तदेवते च प्राणपामइत्यनुष्टुप् । अग्निगणतस्येकूपरि-
ष्टादबृहती । अत्र व्यूहेन छन्दः पूर्व, पादाक्षरनियमो नास्ति भ-
व्यमाणां पद्ममेवं देवतासिद्धांता । स एवात्र स्तुयते यतः ॥

समिहऽइन्द्र एकादशामीस्त्रिष्टुभऽपाङ्गिरसः ॥
समिहऽइन्द्र उपसामनीतइत्याद्या एकादशऋचस्त्रिष्टुप्छन्दस्का
आमीमञ्जका पाङ्गिरसऋधिरपञ्चतृषामा देवता याह ॥

इहमस्तन्नपान्तरागर्ठः स, इडो नर्हिर्होऽउपासानक्ता
दैव्या होतारा तिस्रः, देवीस्त्वष्टावनस्पति, स्वाहाह

तद्यद्व्येताश्रमादेवताः ॥

इत्यादय एकादशमन्त्रा यथाक्रममेतासां भूमिहन्त्राः त्वाष्ट्री-
नां श्लोकानां गन्धुमित्यन्तानामापीण देवताः । अथ सप्तम्याः
प्रयत्नानं । व्यूहः, सुभोरावीरं हादगकः । अस्मिन्मं हादगकः ॥

आया तु सप्तविष्टुभेन्द्र्यः ॥

आयास्त्रिहस्त्यायाः सप्तविष्टुभेन्द्र्येवत्या, आया पदैन्द्र-
पद्यपापुरोडागपयूनां याज्यापुरांमुवाफ्यास्त्रि विनियुक्ताः । अथ ।
आयास्त्रिहस्त्या । व्यूहः । आनः दशकः । आनः इन्द्रो हरिभि, आयाया
व्यूह । अस्तिनो मधवा वा व्यूहो । इन्द्रः सुभागा व्यूहः । सुवीर्यस्य । दो-
व्यूहो, अपि भद्रे सप्तवामा । इयं व्यूहः ॥

आमन्त्रेर्वृहती ॥

चतुर्थे वृहती तृतीयां हादगकइत्येव विधा ॥

आयातु वामदेवः ॥

आयास्त्रिहस्त्याया वामदेवकृषि ॥

वातारहर्गः ॥

वातारमिन्द्रमित्यस्या गणेशकृषि ॥

आमन्त्रैर्विश्वामित्रः ॥

आमन्त्रैरित्यस्या विश्वामित्रकृषि ॥

एवेदसिष्ठ ॥

एवेदित्यस्या वसिष्ठकृषिः । इष्टोदेवता । वसिष्ठास द्वौ व्यूहो, यूय-
पाग । व्यूहः ॥ ३८ ॥

अथ हौत्रं त्रिपथोः ॥

अथाननर त्रिपथोर्हौत्रं संतु कर्माथतइति शेषः ॥

समिधोऽग्निगप्रोर्वाद्वा विदर्भैराश्वसरसुतोन्द्र

देवत्या अनुष्टुभः ॥

समिहोऽपस्मिरग्निरनेत्याद्या दादगच्छतः । आधीमञ्ज्या पनुटु
भोऽग्नेमरस्वतीन्द्रदेवत्याः विदभिश्चपिरपम्यत् । इधादय एवासौ
देवता इतिहरिस्तामी । “पनुटुभ आधियो भवन्तीति शुभरनुष्टुभभा-
आधीरित्युक्तः” । चिपमोः प्रयाजयाजात्वेनासौ विनियोगः । मध्या
जाठंजसि, अग्निना भारतीडा, स्वाहेन्द्रे सुगं मधु । एव द्यूङ्ग ॥

अग्निना हविस्तिष्ठोऽनुष्टुभ एकैकाऽश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्याः ॥

अग्निना हविरित्याद्यास्तिष्ठोऽनुष्टुभः । एकैकाऽश्विसरस्वतीन्द्र-
देवत्याः, तस्मिन्मपि प्रत्येकान्तिष्ठस्तिष्ठा देवताइत्यर्थं, न तु यथासं-
ख्येन, तन्मुखेर्द्विधा भवकः, चिपशुचपानां याज्यापुरोमुवाक्यात्वेना
सौ विनियोगः ॥

यऽइन्द्रइन्द्रमवितृक्कण्डेवत्यास्तिष्ठोऽनुष्टुभः ॥

यऽइन्द्रइन्द्रियं दधुवित्याद्यास्तिष्ठकृत्तः प्रत्येक इन्द्रमवितृक्क-
ण्डेवत्या, पनुटुपण्डम्काय । अत्राप्येकैकाऽत्यनुवर्तते, चिपमोः प-
यपुरोडागानां याज्यापुरोमुवाक्यात्वेन विनियुक्ताः ॥

अग्निना गोभिस्तिष्ठोऽनुष्टुभः ॥ (१)

अग्निनागोभिरिन्द्रियमित्याद्यास्तिष्ठकृत्तोऽनुष्टुभ । अत्र एकैका
अग्नेमरस्वतीन्द्रदेवत्या इत्यनुवर्तते । हविषा याज्यात्वेन विनियुक्ताः ।
अग्नेमिर्वीर्यमितिसगक ॥

युयं पृथमिवानुष्टुप्तिष्टुभौ ॥

युयं सुरासं, पृथमिवमीमे अग्नौ पनुटुत्विष्टुपण्डम्के । अग्नेम-
रस्वतीन्द्रदेवत्ये तदप्यप्येत्तान् । यद्वायां याज्यापुरोमुवाक्यात्वेन

विनियुते । अगदीरादीदिकं प्राशुक्तमेव । युवमनुष्टुप्प्रमिष, विष्टुष-
शिशिरघ्नीस्तीन्द्रदेवत्ये इति । तेन पुनरुक्तमिदं सख्यं इति केचित्त-
पठन्त्येव । तस्याधकं इन्द्रकर्म । इन्द्रावधुः । यक्षुरामं । एषु व्यूहः ॥

यस्मिन्नाश्वासऽध्याग्न्यौ जगती विष्टुभौ ॥

यस्मिन्नाश्वासोऽह्वाग्न्यग्नीने द्वे ऋषौ अग्निदेवते । यथा क्रमं
जगतीविष्टुषकन्दस्ते । यद्यपिदसतोऽग्न्यापुरीनुवाक्यात्वेन विनियु-
क्ते । यस्मिन्नाश्वास इति प्रयाज्या । अह्वाग्न्ये विष्टुपुरोनुवाक्या, अह्वा-
ग्न्ये इत्यस्याश्च दृष्टौ व्यूहः ॥

अश्विना तेजसैकादशर्चं यस्त्वम् ॥

अश्विनः तेजमेत्यतपारभ्येकादशर्चं यस्त्वम् ॥

गोमदृष्टसप्तदशर्चमाश्विनं गायत्रम् ॥

गोमदृष्टसप्तदशर्चमश्विनदेवत्वं गायत्रकन्दस्कं । गोमदिति अयः
सप्तकाः, तेन यादनिष्टृदित्युक्तेः । “क्षत्रिस्त्रिपादृषिभिः सा यादनि-
ष्टृदिति मिष्टुलोक्षेय” । व्यूहेन वा यथाार्थं पूर्य कार्यं, धियापरि-
षौ व्यूहः ॥

पावकानी मधुच्छन्दाः सारस्वतम् ॥

तृच गायत्रमिति चानुवर्तते । पावका नः सरस्वतीत्येतत्त्वचं
सारस्वतादेवतं गायत्रकन्दस्कं मधुच्छन्दो ऋषिरपश्यत् । चेतन्तीति
सप्तकाः । तेनैकोना ॥

इन्द्रायाह्येन्द्रं मधुच्छन्दा एव ॥

तृच गायत्रमिति चानुवर्तते । इन्द्रायाहि विषमानी इत्यादिकं
तृचं इन्द्रदेवतं गायत्रकन्दस्कं मधुच्छन्दा एवापश्यत् । ता इमे व्यूहः ॥

अनुक्तमानुष्टुभमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् ॥

यदाचानुक्तमनुक्तदेवतमनुक्तकन्दस्कं च मन्त्रजातं तदानुष्टुभमनुष्टु-

पृच्छन्स्त्वमग्निवसरस्वत्तोद्देवत्वं च । तत्रावाग्निविना तेजसाऽग्निविना
पित्रतामित्यूग्दधमिव । अवाग्निः अश्वत्थाद्यन्तर्धोऽंशने क्रमेण वि-
नियोगः । ग्रहयोगाख्यापुरीनुवाक्यात्वेन च । तत्राग्निविना तेजसेत्य-
त्रपथसोऽष्टकः, द्वितीयो नवकः, तृतीयो व्यूहेन सप्तकः । चतुर्थोऽष्ट-
कः । जुषन्ताऽसौम्यः । व्यूहः ॥ ३२ ॥

इमं मे गायत्रीविष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेषः ॥

इमं मे वरुण, तत्त्वायामीतीमे हे ऋचौ यथाक्रमं गायत्रीविष्टुप्-
च्छन्स्त्वे वरुणदेवते शुनःशेषऋषिरपश्यत् । एकाकपालस्य याज्या-
पुरीनुवाक्यात्वेन विनियुक्ते । त्वामवस्युः । व्यूहः । तत्त्वित्यस्य ऋष्या दि-
मागुक्तमेव । तत्त्वा वावरी विष्टुभठं शुनः शेषइति । किमिति
शुनइत्यने । सौवामश्रुक्ते, राजरपथस्यिवसरस्वत्तादिभिः शुनःशेषस्य
वाधो माम्बुद्धित्वेवमर्थं पुनरुपदेशः, अतएव वचनाभावे प्रागुक्तस्य
ऋषेर्वाधएव भवतीति गम्यते ॥

त्वं नस्त्रिष्टुभावाग्निवारुण्यौ वामदेवः ॥

त्वं नो अग्नि, स त्वं नो अग्निइतीमे ऋचौ अग्निवरुणदेवते विष्टु-
प्च्छन्स्त्वे वामदेवऋषिरपश्यत् । अग्निवरुणयामि याज्यापुरीनुवा-
क्यात्वेन विनियोगोऽनयोः । त्वं न, विद्वा देवांसीत्यनयोर्व्यूहः । स
त्वमित्याद्यप्यदयोर्व्यूहः ॥

महीमूषु विष्टुवादित्या ॥

महीमूषुमातरमित्येषा विष्टुप्च्छन्स्त्वा अदितिदेवत्या । आदित्य-
वरुणाय याज्यात्वेन विनियुक्ता ॥

सुत्रामार्गं गयः स्नातः ॥

विष्टुवादित्या इत्यनुवर्तते । सुत्रामार्गमितीमां विष्टुभं अदितिदेवत्यां ।
गयः प्रातःपरिरपश्यत् । आदित्यवरुणाय पुरीनुवाक्येन यदाद्योदा-
दशकः ॥

सुनाव नौः स्वर्ग्या मायवी ॥

सुनावमित्यस्यः स्वर्ग्या स्वर्गसम्बन्धनी नोर्देवता । गायत्रीछन्दः ।
भाषाऽर्थार्थः । गावा चारोहणे विनियोगः ॥

आनो मैवावसुणो गामवीं विश्वामित्रः ॥

आनो मिवावसुणो गामवीं विश्वामित्रो गायत्रीछन्दस्तं वि-
ज्ञानमिच्छति पश्यत् । पयस्या यागे पुराणुवासा । यायः साव-
स्तेनैकोना निवृत् ॥

प्रवाहमावसिष्ठस्त्रिष्टुप् ॥

मैवावसुणीमित्यनुवर्तते प्रवाहवेत्येतां त्रिष्टुप् मिवावसुणदेवतां
वसिष्ठोऽपश्यत् पयस्या यागे याज्येयं । अं नो भद्रमुवाजिन इति वा-
जिवागे याज्यानुवाक्ये । तथोक्तं यादिमायुक्तम् ॥

समिद्धोऽग्निरेकादशाग्रमानुष्टुभएस्वस्त्याग्नेयस्यार्घं
वयोधाइन्द्रोदेवता ॥ (१)

समिद्धोऽग्निः समिधेस्त्रिष्टुभेकादशार्घमाग्रं चाग्नीसम्बन्धि अनुष्टु-
प्छन्दस्तं स्वस्त्याग्नेयस्यार्घं । स्वस्त्याग्नेयस्यार्घ्योऽस्यैकविरित्यर्थः । इ-
न्द्रो वयोधा यस्य देवता । वयोधसे यशो प्रयाजानां याज्या एताः
यद्यथैवमुक्तं । तथाम्यत्र इधस्तानूगवाहित्याद्यपवाभीथं देवताः ।
एन्द्रयशो तथैवोक्तत्वात् । वयोधाइन्द्रोदेवतेत्यर्थं तुममादपाठश्च दृ-
श्यते । अन्धदेवतानिर्देयैरसद्व्यत्वात् । अथ सुसमिद्धः । अथर्चिः ।
इडाभिः । सोमो । स्त्रीण्ये वसिष्ठः । विश्वेदेवाः । आहा यज्ञं । एतेषु
व्यूहः । अतिछन्दासतकाः । वृहद्वपमो दयकाः । एकाधिकत्वादभु-
रिक् ॥

(१) अत्र सूत्रे स्वस्त्याग्नेयपदद्वये स्वस्त्यार्घ्येवत्यर्थं वयोधाइन्द्रोदेवता एतत्सार्धं
कण्वसर्वाभ्याम् गारित छिद्रोदेवतमित्यधिकं पदमस्तस्मिन् नोपपत्तिः ॥

वसन्तेन ऽस्तुना यदृचमानुष्टुभं लिङ्गोक्तदेवतम् ॥

वसन्तेन ऋतुनेत्यादि यदृच अनुष्टुप्छन्दस्कं लिङ्गोक्तदेवत । इन्द्रावयोधा अश्वदेवता इत्यर्थः । ययोधसे ययौ वपापुंरुडाश्वशूनां क्रमेण याज्यामुवाक्याः एता वसन्तेन । आरदेन । एकविंशे च, हेमन्तेन । मेघिरेण । एते नवकाः ॥

होता यजद्वहादयाग्नी प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या ॥

होता यजत्समिधानमिष्याद्या द्वादयाग्नी प्रैषाः आग्नीष, प्रयाज याज्यानां प्रैषा. आग्नीषेया. अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । यथापि समिद्धादय एव देवता नाम्नादय इति हरिस्वामिनः । होता यजत्समिधा अश्विमिति व्यूहः । यत्तु, पश्यधरा अष्टिः । तन्मूलपात्एकाधिका अष्टिः । नराग्रठे सम । पटनवत्यधराऽतिधृति । इहेहितः । हो। व्यूहो । अतिधृति ॥ बर्हिर्बर्ह व्यूह । अष्टिश्च । उरा दिग्वा । व्यूह । अतिधृति । सुवेगसंवे । एकाधिका अष्टिः । देव्या होताश्वा । व्यूह । अष्टि । तिस्रोदेवाः । धृति । सुरेतसमृपभ एकाधिका इति ॥ वनस्यतिठे अमितारः व्यूह । अष्टिः, होता यजदग्नि, अथ यद्विष्णु शशतमधराणि सन्ति तेन छन्दोगास्ति एतावदधरा छन्दोगाभवात् ॥

अश्विनौ छागस्य सप्तलिङ्गोक्तदेवताः प्रैषाः ॥

होता यजदश्विनौ छागस्येत्याद्या सप्त प्रैषाः लिङ्गोक्तदेवताः । याज्यास्तयो वपागा क्रमेण प्रैषाः । होता यजदश्विनौ भरस्वतीमिति-यद्वाणा प्रैष । ततश्च प्रैषाश्विपशुहविषा यामेषु, तत्र होता यजदश्विनौ छागस्य वपाद्या इत्यादीनां चयाणां राजापत्यापहृतिश्छन्दः । प्रथमद्वितीयोऽङ्गाधिका । द्वितीयस्य द्व्याधिका । अश्विनो सरस्वती । अथदयाधिका शतमधराणि । तेन छन्दोगास्ति ।

अग्निनी छागस्य हविषः । अथ चतुर्दशाधिकं गतमचराणि । स-
रस्वती नोषस्य, अथ सप्तदशाधिकं गतमचराणि । इन्द्रमृगमस्य ।
अथ चतुर्दशाधिकं गतमचराणि ॥

वनस्पतिमभियूपः ॥

होता यक्षदग्नस्पतिमभीत्यस्य यूषो देवता, वनस्पतिपाते गौषो-
ऽयं । वनस्पतिमभि । अथ द्वाध्यामधिकं गतद्वयमचराणि ॥

अग्निरस्विष्टकृतए स्विष्टकृदग्निः ॥

होता यक्षदग्निस्विष्टकृतमित्यस्य स्विष्टकृदग्निदेवता । अथ सप्त-
सात्यधिकं गतमचराणि । स्विष्टकृतपाते गौषाऽयं । एतेषामग्निनी
छागस्येत्यादीनां स्विष्टकृतभैषान्तानां छन्दांनास्ति, एतावत्परिमाण-
स्य छन्दसांभावात् । तदुक्तं यजुषामभियताचरत्वादिकेषां छन्दो न
विद्यत इति ॥

देवं बर्हिरेकादशानुयाजप्रैषा अग्निसरस्वतीन्द्र-
देवत्याः ॥

देवं बर्हिः सरस्वतीदेवत्याः एकादशातयाजप्रैषा अग्निसरस्व-
तीन्द्रदेवत्याः । अथापि गतस्य एव, बर्हिर्द्वयोदेवता नारायण-
इति हरिश्चामिनः । देवं बर्हिः । आर्षोचिष्टुप् । देवो दीरः । हो व्यू-
हो । आर्षोचिष्टुप् । देवी । उषासा आर्षोचिष्टुप् । देधीजर्जाहुती ।
अतिजगती । देवा देवानां । एकाधिका अतिजगती । देवीस्ति-
मः । आर्षोचिष्टुप् । देव इन्द्रः । हो व्यूहो अतिगच्छरी । देवो देवै ।
व्यूहः । पत्यष्टिः । देवं बर्हिः । अतिगच्छरी । देवोऽग्निः अनेका-
दशाधिकं गतमचराणि सन्ति तेन छन्दांनास्ति ॥

अग्निमद्यस्वक्तावाकप्रैषो लिङ्गोक्तदेवतो लिङ्गोक्तदे-

वतः ॥

अग्निमद्यहोतारमित्ययं सूक्तवाक्य प्रैषो लिङ्गोक्ताशिवसरण
त्यादिदेवताः, अग्निमद्यष्टिः । सूपस्थाः । धृतिः । त्वामद्य । एका
धिकाकृतिः । अनियताचरो वाऽयं समस्तः प्रैषः । तेन हृन्दसोऽ
भावः । अनियताचरत्वात् । 'हिरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिप्रापना
र्थः ॥ ४० ॥

इतिधिरग्निचित्ताम्नाट्स्पर्शतिभिर्गतकतुकत्वमहायाज्ञिकश्रीश्रीम
जापतिसूत्रेन याज्ञिकश्रीदेवकर्म सर्वानुकमपिकाव्याख्याने द्वितीयो
ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथान्यमेवः

अथानन्तरमश्वमेधः अभिधीयतइति प्रैषः ॥

चतुरोऽध्यायान्मजापतिरपश्यत् ॥

तेजोऽसि सोवर्षेनिष्कः । तेजोऽसि शुक्लमित्यस्य सोवर्षं नि
ष्कदेवतः । वाचने विनियोगः । मजापत्याऽनुष्टुप । देवस्य त्वेत्यस्य
सामजगतो हृन्दः । व्यूहय । स्यानादाने विनियोगः ॥

इमामष्टभृणंत्सव्वत्सरो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभम् ॥

इमामष्टभृणित्तीमामृच त्रिष्टुभं सव्वत्सरो यज्ञपुरुषश्चधिरपश्यत्
रमजादेवत्योर्गामतिकल्पभाष्ये । चच द्वितीयो दशकः ।
अभिधायसीत्यस्यार्थोऽनुष्टुप् हृन्द अभिधा, लिङ्गोक्तानि । अश्वव-
धने, विनियोगः । अस्याश्वो देवता । मद्वायुर्वभग्दस्याग्नीत्यस्य-
मजापत्याबृहती । मद्वादेवता । मद्वायुमस्तये विनियोगः । तस्यन्वागः ॥
व्यूहेन ऋगायणी अश्वयुर्देवता । अश्ववधस्थने विनियोगः । मजापत-
ये । यजुस्त्रिष्टुप् । मजापतिर्देवता । इन्द्राग्निभ्यां । यजुः पङ्क्तिः ।
इन्द्राग्नोदेवता । वायवे त्वा । यजुर्वृहती । वायुर्देवता । विश्वेभ्यः
स्वः । सर्वेभ्यस्त्वा यजुर्जगन्तो । विश्वेदेवा देवता सर्वेदेवादेवता ।
क्रमेण । मजापतये त्वेत्वादीनां मोक्षणे विनियोगः । अथवा एषः

पञ्चानां यजुषामग्निदेवता ॥

योऽत्रवेतंगायत्र्यर्हेनाश्वस्तुतिः परोर्हो लिङ्गोक्तः ॥

योऽपयस्त मिति गायत्री । अग्न्याः पूर्वाह्णेनाश्वः स्तुयते । तथाऽग्नौ देवतैत्यर्थः । परोऽद्वितीयचत्तरोऽर्हो लिङ्गोक्तदेवतः । अथवा पर इति परोमर्त्त इत्ययमर्हो लिङ्गोक्तदेवतः । अथ श्रूय । योऽपयस्तमि त्वर्हस्य वाचने विनियोगः । परोमर्त्त इत्यर्हस्य शर्माऽथाऽश्वं ज्ञावने ॥

अग्नये लिङ्गोक्तान्येव ॥

अग्नये स्वाहेत्यन्तानि यजुंष्य लिङ्गोक्तान्येव अग्न्यादिदेवतामीत्यर्थः । होमे विनियोगः ॥

हिंकारायेत्यश्वैकान्तपञ्चागर्चष्टितानि ॥

हिंकारायेत्यादीनामेकात्रपञ्चागस्तस्याना यजुषा । हिंकारहित-
तादीन्येकात्रपञ्चागमस्यान्यमर्चष्टितानि क्रिया अग्न्यापारा-
देवताः । इतिष्यन्ते प्रक्रमहामि विनियोगः । अत्राश्वैकान्तपञ्चागोनां
छन्दासि कथ्यन्ते । अथचराणां दैव्यशुष्प चतुरचराणां देवीवृद्धी ।
पञ्चाचराणां देवीप्रवृत्तिः । षडचराणां देवीविदुषः, यजुर्गायत्री दा,
सप्ताचराणां देवीजगती यजुरुष्णिग्वा । षष्ठाचराणां यजुरुदुष्प ।
प्राज्ञापत्या गायत्री वा । नवाचराणां यजुर्वृद्धी । आसुरीजग-
ती । दशाचराणां यजुः षड्वृत्तिः । एकादशाचराणां यजुश्चिदुष्प ।
द्वादशाचराणां यजुर्जगती । इति स्वाहेत्यानां सप्तयजुषा छन्दः क-
ल्पप्रकारः । तत्सवितुरित्यस्य प्रागुक्तम् ॥

हिरण्यपाणिं पञ्चुर्वर्तं सवितुं सप्तमम् ॥

हिरण्यपाणिमूतमश्व्यादिपञ्चर्चं सवितुदेवतं गायत्रीछन्दस्कं ।
सावित्रीणामिष्टानामासवितुर्वरेण्यमित्यादिका । याज्याशुषाकाइ-
ति सहिताभाषे । रार्तर्तं सप्तात सप्तकः । षासर्चं । व्यूहः ॥

आद्यां मेध तिथिः ॥

अध्वपञ्चमे पाद्या हिरण्यपाणि रित्येतां मेधातिथिस्तद्विरपश्यत् ॥

अग्निस्तोमेनाग्नेयं त्वचं गायत्र्यं ० सुतभरो विश्वा-
मित्रो विरूपो यथासङ्ख्यम् ॥

अग्निस्तोमेनादिकं त्वचमग्निदेवते गायत्रीकन्दस्तं १ अथ
त्वचस्य यथासङ्ख्यं सुतभरो विश्वामित्रां विरूप इत्येते अथ त्व
यग १ तत्राग्निस्तोमेनेतीमा सुतभरस्तद्विरपश्यत् १ अग्निं दूतमि-
तीमां विरूपोऽपश्यदिति यथासङ्ख्यमर्थः ॥

अजीजनो हि प्रवमानी कृतिं पिपीलिकमध्या-
मनुष्टुभं व्यरुणवसदस्यू ॥

अजीजनो हि प्रवमानीमासृषे पावमानीमण्डं पिपीलिक-
मध्याकृत्यनुष्टुपकन्दस्तां व्यरुणवसदस्यू तृतीयं प्रपश्यतो यस्याः प्र-
थमतृतीयो पादो द्वादशको द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्याकृतिर-
नुष्टुप् । “मध्ये जागताषट्कांश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः । पिपीलिकमध्ये-
ति वचनात्” । अथ पूर्वभूषाकृतिप्रदानहर्तारस्यापनुष्टुभं पिपीलिक-
मध्याकृतिरित्येतां सङ्ग्राहः । पावयति पवित्रं करंतीति पावमानीनां
तथा ॥

विभूरश्वदैवतम् ॥

विभूर्मात्रा इत्येतदश्वदैवतम् । अश्वस्य दक्षिणे कर्णे जपे विनि-
योगः । अतिजगतीकन्दः ॥

देवा दैवम् ॥

देवा प्रागापाता इत्येतद्दैवम् । देवदेवतं दक्षिणामादेर्देवि विनियुक्तं ।
ऋगुष्णिकम् ॥

इहरन्ति रार्नयानि चत्वारि ॥

इहरस्तीत्यादीनि चत्वारि यजूर्ध्वनिदेवत्यानि । धृतिहोमे वि-
नियुक्तानि । प्रथमे इरतिः स्वाहा । यजुर्गायत्री । इहरमतां स्वा-
हा यजुराणिक् । इह धृतिः स्वाहा । यजुर्गायत्री, इह सधृतिः स्वा-
हा । यजुराणिक् ॥

कायौदग्रभणानि लिङ्गोक्तानि ॥

कायस्वाहेत्यादीन्यौदग्रमचमज्जानि लिङ्गोक्तदेवतानि औदग्रभ-
णहोमे विनियुक्तानि । ऊर्द्धांसि तु प्रागुक्तानि ॥

आग्नेहो लिङ्गोक्तान्यवाध्यायात् ॥

आग्नेह्यदित्यादीन्यध्यायपठेयानि लिङ्गोक्तदेवतान्येव । आग्ने-
ह्यदित्यस्य जपे विनियोगः । सप्तपदधिकं गतमचराणि तेन दृष्य-
धिका उत्कृतिः । प्राचाय स्वाहेत्यादीनां सर्वरात्रहोमे एषां ऊर्द्धां-
सि प्रागुक्तप्रकारेण कल्पनीयानि ॥ १ ॥

प्रजापतये प्राजापत्यम् ॥

प्रजापतये त्वा । कुष्टमित्येतत्प्रजापतिदेवतं । एकाधिका ऋग्गायत्री ।
हिरण्यगर्भस्य ऋष्यादिकं प्रागुक्तम् । महिम्नो यक्षये तस्य-
विनियोगोऽस्य च । एषतस्यस्य । यजुस्त्रिदुप् । सादने विनि-
योगः ॥

यस्ते दैवम् ॥

यस्ते हर्षवत्सरस्येतद्देवं । देवदेवतं । होमे विनियुक्तं दृष्यधिका
प्रक्षरी । मूढाभ्यां पतिप्रक्षरी वा ॥

यः प्राणतस्त्रिदुष्कायी हिरण्यगर्भः ॥

यः प्राणतो निमिषतस्त्रिदुष्कायी । कोदेवता यस्याः
सा कायी । हिरण्यगर्भस्य ऋषेः आर्षं । हिरण्यगर्भोऽस्याऋषि-
त्यर्थः । तृतीयो दादगकः । उत्तरस्य महिम्नो यक्षयेऽप्या विनियो

ग' । अत्रापि प्रजापतये प्राजापत्य । सोपयामस्य एकाधिका ऋ-
गायत्रीकन्द । एष त इति यजुर्जगती, यस्ते रात्रौ नृव्यधिकाप्रतिम-
करी वा । व्यूहाभ्यामष्टिर्वा ॥

युञ्जन्ति मधुच्छन्दा आदित्यदेवत्यां गायत्रीम् ॥

युञ्जन्ति मधुमितीनामादित्यदेवतां गायत्रीं मधुच्छन्दाष्टपिरप-
श्यत् । अश्वयोजने विनियोगोऽस्याः ॥

युञ्जन्त्यस्यांश्चस्तुतिः ॥

युक्तस्य काव्येतीवमश्वस्तुतिः । इयमपि गायत्री आद्यः पादः
षट्कः । तत्र व्यूहो । पूर्वसूचादुगायत्रीत्यनुवर्तते । इतराश्वयोजने
विनियोगोऽस्याः ॥

यदातो वृहती ॥

अश्वस्तुतिरिति वर्तते । यदातो अपरस्यस्या वृहतीकन्दः । व्यू-
हिन कन्दः पूरण, वाचनेऽस्या विनियोगः ॥

वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि ॥

वसवस्त्वाजंत्वित्यादीनि लिङ्गोक्तदेवतानि । अश्वस्याजने विनि-
युक्तानि । वसवस्त्वाभासुर्यनष्टप, वृहास्या यजुस्त्रिष्टुप । आदित्या-
स्त्वा । आसुर्यनष्टप, । अश्वस्य केशरपुष्टेयु गिरीषीवायुच्छरोमसु
जमीण पक्षीना सोवर्णमण्डिप्रवपणे विनियोगः ॥

लाभीर्नश्चदेवत्याम् ॥

लाभीर्ऽक्षाषीर्नित्येतदश्वदेवत, व्यूह, ऋग्वृहती वा अश्वाय रा-
त्रिदुतश्रीपसमर्पणे विनियोगः ॥

कः सिद्धतस्योऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नभूता मल्लोद्यो हो-
तुर्वृक्षणश्च ॥

वृक्षोयसज्जे हे कर्मणि होतुर्वृक्षणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताः ।

प्राजापत्यागायत्री । अधीशसेनाश्रमहिषीरक्षितासेनाच्छादने वि-
नियोग । वषा । वाजीत्यप्य यजुर्जगतीच्छन्द । अश्वोदेस्ता । म
हिष्याश्वश्वशिशुनस्यापस्थेकारणे विनियोगः ॥ २ ॥

उत्सकृष्या गायत्र्याम्बो ॥ (१)

उत्सकृष्याप्रवेतीयमश्वदेवता गायत्रीछन्दस्का अपादो मन्त्र
अश्वमानव्याश्रानि स ऋषे विनियुक्ता ॥

एकादशर्चमानुष्टुभम् ॥

द्वितीया तृपरिष्टाद्वृद्धत्यध्वर्वादीना कुमार्यादि
भिरङ्गीलभाषणना एव देवता ॥

यकाऽसको गजकुन्तवित्यादि दशरुद्रपुण्ड्रस्कन्तेषु दशर्चे द्वि-
तीया सा, यकाऽसको गजकुन्तवित्येषा उपरिष्टाद्वृद्धतो षट्षर्चं
शदत्तत्वात्, अस्या नवानुष्टुभ । कीदृश दशर्चे । अध्वर्वादी-
ना कुमार्यादिभिः सङ्गाङ्गीलभाषणं । अङ्गील घाम्य । स्त्रीपुरुष
सङ्गायकान्नीलघानिगिरुत्तमस्यापारादि भाष्येति निर्लज्ज भकटी क्र-
यं येन दशर्चं न । गणना । अनेन द्विदशर्चेनाध्वर्युवृद्धादृगः सङ्गाह-
नत्तार, यजमानकुमारीभक्षाभिः सह एव विधत्तारो सङ्गाहं कुर्व-
न्ति ता एव देवता, अथ दशर्चं स्यात्तु अध्वर्युकुमार्याश्च एव सा दे-
वता । यकाऽसको अथ द्वातीयः सप्तमः । तेनैकागता । २५०० व्यू-
ह । शूरा यत् । समक ॥

दधिक्रावणो दधिक्रावा वासदेव्य सुरभिमतान
नुष्टुभमाश्वोम् ॥

दधिक्रावणोऽथवा दधिक्रावा सुरभिर्गती सुरभिश्चन्द्रयुतागत,
ष्टुभ अश्वदेवत्या वासदेव्युवा द भक्रावावृत्तापरपश्यत् । अध्वर्वादी-

नामुच्चारणे विनियोगः । अस्याः सुरभिमतस्त्वित्यसम्भवा ॥

गायत्री पटुचमान्धम् ॥ (१)

गायत्रीतिटुचित्येतत्पटुचमान्धम् अश्वदेवतं । तिसृणां पद्वीनाम-
श्वरीरे मृषीभिर्घटाकल्पने विनियुक्त । अस्याद्याद्यतस्त्रोऽनुष्टुभो-
न्यात्रिटुप् । अस्मिन्देशे चाद्या गायत्रीतिटुचित्येवा अष्टिक् । तत्
पराद्यतस्त्रोऽनुष्टुभ , द्विपदायाः महागान्धः । नार्यस्ते, रजत । हरि-
षीत्येताः, अन्ता कुविदङ्गित्येवा चिटुप् । अथ सूचोभिः । महागान्-
धः । मैघीः । नार्यस्ते, देवानां । एतेषु व्यूहः । यथादान्तीति व्यूहेन
दशकः ॥

कस्त्वापटुचमान्धम् ॥

कस्त्वापटुचित्येतत्पटुचमान्धदेवतं । अष्टविंशसनी विनियुक्तम् ॥

आद्या गायत्री ॥

पद्यानुष्टुभः अस्मिन्पटुचे आद्या कस्त्वित्येवा गायत्री, ऋतवस्ते, अ-
र्जमासाः, दैव्याऽपध्वयं, योस्ते । शन्ते, इत्येताः पञ्चष्टयाऽनुष्टुभः ।
कस्त्विति नवकः तैनेकाधिका । ऋतवस्ते अथ प्रथमा नवकः । अ-
न्यः सप्तकः । दैव्याः प्रथमे व्यूहः । तृतीये सप्त । शन्ते । द्वितीये द्वौ
व्यूहौ । तृतीये चतुर्थे चैकः ॥

कः सिदष्टादशर्चं नक्षोद्यैः । होत्रादीनां प्रश्नप्रति-
प्रश्नभूतं, आद्याद्यतस्त्रोऽनुष्टुभः । कासिदाद्याद्यतस्त्रयान्या
दश त्रिटुभः ॥

अस्मिन्देशे आद्याद्यतस्त्रोऽनुष्टुभः । कः सिदष्टेकाकी, मूर्यैः एका-
की । किष्टिस्त्रिभूयसम् । ब्रह्मभूयसममित्येता । तथा । कासिदा

(१) अस्याद्याद्यतस्त्रोऽनुष्टुभोऽन्या त्रिटुप् । इत्यधिकः । काण्वसर्वानुक्रमे
भारः ॥

सीत् । सीरासीत् । का ईंमरे, अजारे इत्येताद्यन्तस्त्रयानुष्टुभ । अ-
गत्यातक्तस्तृगटकव्यतिरिक्ता । दश ऋचोऽनुष्टुभ । ताय, पृच्छामि त्वा
चितये । अपि ते पु । केवन्त, यश्चस्वन्त, कत्यश्च । बहस्य । कोऽप-
श्य । वेदाहं । पृच्छामि त्वा, इयं वेदिरित्येता । अथ किम्वावपनं,
येषु विष्णुः । अपि ते पु । केवन्तः । कान्यन्तः । एतेषु व्यूहः । किं स्त्रि-
ज । हो व्यूहो । तान्यन्त । नमायया । अजारे । कत्यश्च । कोऽप-
या, कः स्मृष्य हादगक्त । को वेद दमकः । पृच्छामि वाच । अयं
यज्ञ । ब्रह्माऽव । एतेषु व्यूह ॥

सुभरनुष्टुप्त्रिहोक्तादेवता ॥

सुभूः स्वयम्भूः त्रितीयगनुष्टुबाद्यङ्गाक्तदेवता । पूर्वस्य महिम्न पुरोऽ-
नुवाक्यः । उत्तरमहिम्नः याज्या च । द्वितीये व्यूह, सिद्धाङ्गाक्तोऽथ
प्रजापतिदेवता ॥

होता यचत्प्राजापत्यः प्रैषः ॥

होता यचत्प्राजापतिमित्यर्थं प्रजापतिदेवता, महिम्न प्रैष । द्रव्यधि-
का भार्गवायवी । व्यूहेन ऋग्वृहती वा ॥

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्राजापत्यां चिष्टुभम् ॥

प्रजापते न त्वद्वितीयास्तु प्रजापतिदेवता चिष्टुभं हिरण्यगर्भं
ऋग्विरण्यत् । इय पूर्वस्य महिम्न याज्या । उत्तरस्य पुरोऽनुवाक्या
च । अथायाज्यायैर्व्यूहः ॥ ३ ॥

अम्रस्तूपरद्व्यायः पञ्चवोऽध्यायेनोक्ता देवता वा पर्यङ्ग्या ॥

अम्रस्तूपरद्व्यायेनाध्यायेनाम्रस्तूपरादयः पञ्चदशपर्याया पर्यङ्ग्य
सञ्ज्ञा पञ्चव उक्ता देवता वा । वा चार्चनं, तेषामभ्यासीना पर्यङ्ग्या
या देवताम्रगजापत्यग्न्यादय उक्ता । अम्रवाद्यः पञ्चदशपञ्चव प

यंयः। दयइत्यन्ते । । “एताः पक्तव्यं वा एते पचद्दश पयंयः पशभो भवन्तीति” श्रुत्यात् ॥

‘तथा रोहितादयो गुणयुक्ताः ॥

पशवः तुला’ इति चानुवर्त्तते । तथा गुणयुक्ता, रोहितो धूम्रोहि-
तइत्यादीनां रक्तात्वादiguणवन्तः पशवस्ते देवतायां क्तः ॥

आरग्योश्च कपिञ्जलान्द्र आऽध्यायात् ॥

चकारेण पशवो देवतायां क्तत्वात् कथ्यन्ते । वमन्ताय कपिञ्जला-
नित्येवतादिना, आरग्या अरग्ये भवा, कपिञ्जलानि पशवस्ते देवता-
यां क्तः, आरग्या आरग्याय भवमाप्तिः ॥ इत्युत् ॥

आदन्ददभिरित्यादित्वगित्येतदन्तं द्रव्यदेवतमुक्तम् ॥

आदन्ददभिरित्येतदन्तं त्वगित्येतदन्तं पृथिवी त्वचेत्येतत्पर्यंतं
द्रव्यदेवतमुक्तं । द्रव्याणि च देवताय द्रव्यदेवतम् ॥

अश्वस्तूपरो ब्राह्मणोऽध्यायः ॥

अश्वस्तूपरइत्ययमध्यायो ब्राह्मणरूपः । द्रव्यदेवतसंयोगविधाय-
कत्वात् न तु मन्थरूपइत्यर्थः ॥

आदन्ददभिरित्वचान्द्र ॥

पृथिवी त्वचेत्येतत्पर्यंतं आदन्ददभिरित्ययमप्यध्यायो विधायकं ब्रा-
ह्मणमेव । न मन्थः ॥

जुक्काय याकृतीं द्विपदां सुशिङ्गमश्रौदन्यः

जुक्काय श्वाङ्गतीमां वरुणदेवत्वां द्विपदां शौदन्यतदन्त्यपुनोमु-
शिङ्गमश्रुतिरंग्यत् । हे पदे यज्याः सा द्विपदा, अप्पु गमन्य पिङ्ग-
मलखनतिविक्रिषयस्तथा मूर्धनि चं मेऽप्य निनियोगः । यजुर्गा-
यत्री । यस्या एव विनियोगान्तरमाह ॥

एषा चावनाग्निन्यनर्जते ॥

जुंकाय स्वाहेत्येषा द्विपदान्तर्जने उदकमध्ये जप्ता सती अघ-
नाशनी पापनाशनी । तथा च हारीतः । जुम्बका नाम गायत्री वे-
दे वाजसनेयके, अन्तर्जनेसकृज्जप्ता ब्रह्माहत्या व्यपोहतीति । हिरण्य-
गर्भो, यः प्राप्त इत्यनयोराधीदि प्रागुक्तः । अतः प्रभृते प्राजापत्यपशू-
नागशवादीनामेता याज्यानुवाक्या इति सहिताभाष्ये ॥

यस्येमे काव्यौ त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भः प्राजापत्यकृपि-
रमश्यत् ॥

यस्येमे । यस्येमा, यस्य क्वाया, एतेषु व्यूहः ॥

आनो दशर्चं जागतं वैश्वदेवं गोतमः ॥

आनो भद्रा इत्यादि दशर्चं जगतीकन्दक्त विश्वदेवदेवतं गोत-
मकृपिरमश्यत् । जागतमित्यप्यपवादमाह ॥

स्वस्ति नो विराट्म्याना ॥

स्वस्ति नः इत्यादीयमृक् विराट्म्याना । न जगती गवकौ वैराज-
त्रैष्टुभधेत्येकमनयुक्ता । पुनरपि जागतमित्यप्यपवादमाह ॥

भद्रं कर्णेभिस्तुष्टुं चैष्टुभम् ।

भद्रं कर्णेभिरित्येतत्तच्च त्रिष्टुप्कन्दक्तं । न जागतं । अप्रभ-
त्वासएकादशक । तन्माता । व्यूहेनैकादशक । तदश्विना व्यूहः ।
रक्षिता पायुः । व्यूहः । स्वस्तिर्गो बृहसति । व्यूहेन त्रैष्टुभः । भद्र-
मश्वेन । व्यूहः । आनो भद्रा इत्याद्या वैश्वदेवपशुवायुपुराडागपशू-
ना याज्यानुवाक्या इति सहिताभाष्ये ॥

मानोऽश्वस्तोमीयं दीर्वतमास्त्रैष्टुभं (१) द्वाविंशं गत्सृ-

चमश्चस्तुतिः ॥

न ते । यशुस्त्रिष्टुप् ॥

वैश्वानरस्य त्रिष्टुभं कुत्सः ॥ (१) .

वैश्वानरस्य समतावित्येतामृचं वैश्वानरदेवतां त्रिष्टुभं कुत्सः
पिरपश्यत् । अनाद्यांत्ययोर्ध्वः । यशुषोः पूर्वसूत्रवत् ॥

अग्निर्हृषिराग्नेयीं गायत्रीं वसिष्ठभरद्वाजौ ॥

अग्निर्हृषिरितीमामृचं अग्निदेवतां गायत्रीं वसिष्ठभरद्वाजौ
मी आश्रयताम् । यशुषोः प्रागुक्तम् ॥

महँइन्द्रो माहेन्द्रो वसिष्ठः ॥

गायत्रीमित्यनुवर्त्तते । महँइन्द्रो षष्पहस्तइतीमामृचं महेन्द्रदेव-
तां । गायत्रीकन्दस्तां वसिष्ठहृषिरपश्यत् । यशुषोः प्रागुक्तम् ॥

तं वऽऐन्द्रो पथ्यावृहतीं नोधागोतमः ॥

तं वो दक्षमितीमामृचं इन्द्रदेवतां पथ्यावृहतीं । नोधागोतमो-
ऽपश्यत् । जपस्त्राध्यायादिषु विनियोगः ॥

यद्वाहिष्ठं वसूयव आग्नेयीमनुष्टुभम् ॥

यद्वाहिष्ठमितीमामृचमग्निदेवत्यामनुष्टुभं वसूयवस्तपयोऽपश्यन् ।
अन्ययोर्ध्वः ॥

एहि भरद्वाजो गायत्रीम् ॥

आग्नेयीमित्यनुवर्त्तते । एछूपु वृषाणि ते इतीमामृचं गायत्रीक-
न्दस्तं भरद्वाजकृद्विरपश्यत् । एछूपु ध्वः ॥

वृत्तवस्ते वृहती ॥

आग्नेयीत्वनुवर्त्तते । वृत्तवस्ते यत्रमितीवमृमग्निदेवत्या वृह-

(१) सुहृत्त्वान्माहृत्पैन्द्रो त्रिष्टुभिनि काण्वसर्वानुक्रमेऽधिकः पाठः । एतरसूत्रमि-
मदो इन्द्रततोऽग्निर्हृषिरिति पूर्वागरीभावेन सूत्रे वोदित्ये काण्वसर्वानुक्रमे । एतद-
मे सूत्रवत्तुं काण्वसर्वानुक्रमे नास्तीति बोध्यम् ॥

तीक्ष्णदस्ता नयकाष्टकैकादशाष्टिनो विधमपदेत्येषा इयं गृह्यती,
अथ त्वंप्रथमः पादो दशकः । तेनैकाधिका ॥

उपह्वरे वत्सः ॥

उपह्वरे गिरीशामितीमामृचं वत्सकृष्टिपरपश्यत् । अस्याः सोमीदे-
वतेति संहिताभाष्ये । गायत्रीछन्दः । अनुक्तानां गायत्रिमिति वक्ष्य-
माणमूपात् । अत्रादौ सप्तको ॥ ६ ॥

उवा ते गायत्रं त्वचर्ठं सौम्यमामहीयवः ॥

उवा ते जातं । स न इन्द्राय । एता विश्वानीत्येतत्तृचं सोम-
मदेवतं गायत्रीछन्दस्क आमहीयवकृष्टिपरपश्यत् । द्विवि सत् । वरु-
णया एतां । दुष्प्रानि । एषु व्यूहः । दुष्प्रानीत्यत्र नाशब्दस्याभ्यासे-
न पूरणं । इति छन्दोपाद्ये ॥

अनुवीरैर्मृदुगली यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभम् ॥ (१)

अनुवीरैरित्येतामृचं त्रिष्टुप्छन्दस्कां मृदुगली यज्ञपुरुषकृष्टिपरप-
श्यत् । आगीदिवं देवादेवताः । द्वितीयो दशकः । तृतीयो द्वादश-
कः ॥

अग्ने पत्नीर्मेषातिधिराग्नेयीं गायत्रीम् ॥

अग्ने पत्नीरितीमामृचं अग्निदेवतां गायत्रीं मेषातिधिरपश्यत् ।
अग्ने पत्नीरित्याद्या पश्चाग्निष्टोमि मेष्टुर्याज्याः । प्रथमा प्रातः, सव-
ने मेष्टुषमसयामी याज्या ॥

अभियज्ञं द्रव्यचमृतुदैवतं मेषातिधियः ॥

अभियज्ञं । द्रविषांदा इत्येतत् द्रव्यचमृतुदैवतं मेषातिधियकृष्टि-
परपश्यत् । अतएतदपि गायत्रीछन्दस्कं । अनुक्तानां गायत्रिमिति मू-

(१) मीदुगली इति काण्वसप्तशतिकाभाष्ये । एतत्सूत्रार्थे याज्ञिकेष्टुभं नृसिधेन्द्रो-
माशिमम् । अतर्थात् । एतदमे सूत्रपदं नास्ति । सूत्रपदं नास्ति । सूत्रपदं नास्ति । सूत्रपदं नास्ति ॥

भात् । अनाद्यदिति भवकः । त्वठं होति सगकः । तेनापरपूर्तिः, प-
क्ष दृष्यवक्ष्य ऋतुयागे नेष्टुयाज्यात्वेन विनियोगः ॥

तवायमैन्द्री विष्टुभं विश्वामित्रः ॥

तवायमितीमामिन्द्रदेवतां विष्टुभं विश्वामित्रोऽपश्यत् । माध्यं-
दिने सवने नेष्टुचमसयागे याज्या । तवायं । हो व्यूहो । अस्मिन्-
क्षी व्यूहः ॥

अमेव नो जगती गृत्समदः ॥

अमेव गङ्गतीमामृचं जगती गृत्समदोऽपश्यत् । सिङ्गादियं त्वष्टदे-
वता । ढतीमसवने नेष्टुचमसयागे याज्या ॥

स्वादिष्टया मधुच्छन्दाः सौम्यौ ॥

स्वादिष्टया, रसोहा विश्वचर्षचिरितीमे ऋचौ सोमदेवत्यं मधुछ-
न्दाकृदिरपश्यत् । अनयोगोयषीछन्दः ॥

अनुक्तानां गायत्रम् ॥

स्वादिष्टया, रसोहा । उपधरे । अमित्यर्थं । द्रविणीदा इत्यादी-
नामनुक्तानामनुक्तछन्दस्कानां गायत्रंछन्दो ज्ञेयं । अनेनैवसर्वत्र सि-
द्धिरिन्द्रागोमत्रैन्द्यो गायत्र्यो, अग्निर्हविराग्नेयो गायत्रीमित्यादौ गा-
यत्रीग्रहणं पुनरुक्तमेव ॥ ७ ॥

समास्वाऽऽग्निकोऽध्यायः प्रजापतेरार्यम् ॥

समास्वाग्निऽऽग्निकोऽध्यायः अग्निरिष्टकचितः प-
क्षचितिकः स्थलः । अग्नीः सवन्धी । आग्निकः । प्रजापतिरार्यं । प्र-
जापतिरस्याध्यायस्य ऋपिरित्यर्थः । एतच्छपुनरुक्तं । आग्निक-
त्वेनेवाचार्यस्य सिद्धेः । अथाग्निं प्रजापतिरपश्यदिति व्यवहितत्वेन
तस्यैव अरण्यार्थमिति न दोषः ॥

सामिधेन्वी नवाग्नेयस्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः ॥

शकः । अतिनिहोऽष्टकः । अत्यचिति । व्यूहः, विश्वाद्यग्नी व्यूहः । अ-
गाधृथ, अत्र दितोयएकादशक, अन्ये द्वादशका, बृहस्पते द्वादश-
कः । ऊर्ध्वा इत्यत्र तु विषमाचरत्वं विषमपदत्व चाक्तमेव ॥

पीवोऽअन्ता द्वे वायव्यत्रिष्टुभौ वसिष्ठः ॥ (१)

पीवोऽपन्नारविष्टुभः, रावे नु, इत्येते द्वे वायुदेवते त्रिष्टुभौ वसिष्ठ-
वृष्टिरपश्यत् । प्रथमतः वायवे नियुज्यते शुक्ल तूग्रमालम्भते इत्यस्य
पत्नी, पीवोऽपन्नारविष्टुभ इत्याद्याः पट्याज्याऽनुवाक्या वपापुरोडास-
पयूनां क्रमेण भवन्तीति संहिताभाष्ये, विश्वेयरः, व्यूहः ॥

आपो ह द्वे प्राजापत्ये हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः ॥ (२)

त्रिष्टुभाभित्यनुवर्तते । आपो ह, वसिष्ठापत्नीमे द्वे ऋचौ प्रजापति-
देवते त्रिष्टुभौ, प्रजापतेरपत्यं हिरण्यगर्भवृष्टिरपश्यत् । ततो देवा-
नां । त्रयोदशकः । तेन द्रव्यधिका ॥

प्रयाभिर्द्वे वायव्ये वसिष्ठः ॥ (३)

त्रिष्टुभाभित्यनुवर्तते प्रयाभिर्वासि । आपो नियुद्धगिरितीमे
द्वे ऋचौ वायवे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ गृह्यमद्वष्टिरपश्यत् । प्रयाभिः,
निवीरं । व्यूहः । आपो द्वादशकः । यूयं पात । व्यूहः ॥

नियुत्वान्वायव्याः षट् ॥

नियुत्वान्वायवागहीत्याद्याः षडृचौ वायुदेवताः ॥

वायो शक्रोऽनुष्टुप् ॥

(१) काण्वसर्वानुक्रमे वायव्यपदमसूत्रे नास्ति । एतदमे वायुरमेवा गायत्री ति
काण्वसर्वानुक्रमे गतो बोध्यः ॥

(२) प्रयाभवेति शिष्टमिति काण्वसर्वानुक्रमगतः । एतदमे वायो ये गायत्री-
तीद सूत्र, एतदमे सूत्रचतुर्थ्य नास्ति तदमे एकया चेद सूत्रमस्तीति बोध्यम् ॥

(३) वायो शक्रोऽनुष्टुप् शुक्रमागमनीयान्वातिष्टुममागमीदमातिष्टुः काण्वस-
र्वानुक्रमीयो बोध्यः ॥

आमा पथां मध्ये पाथी शुक्रद्वयनुष्टुप् ॥

एकया च त्रिष्टुप् ॥

एकया च दशभिद्येत्येषा त्रिष्टुप् । द्वाभ्यामिष्टये द्वौ व्यूही दृश्य-
मता वा । अन्यथा गायत्र्य । अन्त्याद्यतस्त्री नियुत्वाद्यो, वायु-
रयेगा । वायो येते । तव वायो ॥

नियुत्त्वान्वायो गायत्रीं गृह्यमदः ॥

नियुत्त्वान्वायो । वायोऽग्राहतीमै ऋचो गृह्यमदन्तर्पिरपश्यत् ॥

वायो शुक्रं पुरुमीढाजमीढौ ॥ (१)

वायो शुक्रद्वतीमाशुचं पुरुमीढाजमीढादपि अपश्यताम् ॥

तव वायो व्यञ्च आङ्गिरसः ॥ (१)

तव वायो द्वतीमामृचं आङ्गिरसोपलं व्यञ्चन्तर्पिरपश्यत । अस्य प-
दृषस्य वायव्येऽष्टकापशुपत्ते वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन विनियो-
गः ॥

अभित्वा वसिष्ठेन्द्रं प्रगाधम् ॥ (२)

अभित्वा गूरु नीनुमद्वतीमं प्रगाधं इन्द्रदेवतं वसिष्ठन्तर्पिरपश्य-
त् ॥

प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती ॥

तत्र प्रगाधे प्रथमा, अभित्वेत्येषा बृहती । द्वितीया, न त्वावानित्ये-
षा सतोबृहती । एतयोर्लक्षणमेताभ्यां बृहतीचयसम्पादनप्रकारः
प्रागुक्तः, तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रो बृहत्य सम्पा-

(१) गायत्रीऽस्य वायव्याद्वाङ्मयगर्भोऽनुकाङ्गः प्रतीकोक्तो, येन द्वौ पञ्चातन्तु-
भऽ, आद्ये द्वौऽद्वाङ्मयगर्भः, आपो ह्यवस्य प्राजापत्या कदेवत्या प्रजापते न प्राजापत्या
त्रिष्टुप् । इत्यधिकं पाठः काण्वसर्वाणुकमे बोध्यः ॥

(१) आप्तत्वा दृष्टृष वसिष्ठः काण्वपठः ॥

दिता इत्येव । ईशानमस्य । व्यूहः । नत्वावान् व्यूहः ॥

त्वामिदेवर्तं शंयुर्वर्हस्यत्यः ॥

त्वामिदि हवामहृतीममृद्व्यात्मकं प्रागाथमिन्द्रो देवतं बृह-
स्पतेरपत्यं शंयुर्वर्हिरपश्यत् । तत्र ऋग्द्वये प्रथमा त्वामिदं, द्वितीयं बृ-
हती द्वितीया, स त्वं नयिष्ये, त्येषा सतो बृहती । बृहती सतो बृहतीभ्यां
बृहतीत्रयसंपादनं च पूर्वं विस्तरेषोक्तमिति नेह पुनरुच्यते । अत्र
त्वामिदि, त्वां वृषेयु व्यूहः । त्वां काठासु हो व्यूहो, गामय्यं हो व्यूहो,
“अग्नी अथैनर्तं सामभिः परिगायतीत्यध्वर्योः सामगानं विहितं ना-
दध्वर्योर्गायेदिति च” । तेनात्र तेषां साम्नां योनिभूताऋचो यजुर्वेदे
पश्यन्ते । अभित्वा हे रयन्तरस्य योनी । “रयन्तरं दक्षिणे पक्षे इति-
श्रुतेः” । त्वामिदीति हे बृहतः । “बृहदुत्तरेपक्षे इति श्रुतेः” । कया न-
इति तिस्रो वामदेव्यस्य योनयः “वामदेव्यमात्मनिति श्रुतेः” । यज्ञाय-
ज्ञा वः, ऊर्जो नपातं, इति हे यज्ञायज्ञियस्य । यज्ञायज्ञियं पुच्छदिति हि
श्रूयते । एते यानि संवत्सरदीप्ते संवत्सरसुत्येव । अन्यस्मिन्पक्षे “ऋतु-
ष्टा यज्ञायज्ञायं गीयमिति साव्यायनः” । “अथ प्रजा पतेर्हृदयं गायती-
त्येनं ॥ अनृचं गीयते प्रजापतेर्हृदयमनृचं गायतीति शाखान्तरात् ॥

कया नऽऐन्द्रं त्वचं गायत्रं वामदेवोऽन्त्या तु पादनि-
चृत् ॥

कया नयिष्येऽप्राभुवदित्यितत्त्वं इन्द्रदेवतं गायत्रीकन्दस्कं वामदे-
वकृदिरपश्यत् । तु पुनः । अस्मिन्नृचे अग्न्या अभीषुषदित्येषा पा-
दनिचृद्गायत्री अस्यां हि त्रयः पादाः सप्ताक्षराः । पादनिचृदुच्यते । अ-
यः सप्तकाः पादानिचृदित्युक्तेः, कस्त्वा व्यूहः ॥

यज्ञायज्ञा वऽऊर्जो नपातर्तं शंयुः ॥

यज्ञायज्ञाव, ऊर्जो नपातमित्ये तद्वद्वयं शंयुर्वर्हिरपश्यत् ॥

पाहि नो गर्भः प्रगाथः ॥

अन्ते भवीत्य, समस्तपर्णावरणीत्ययमर्हत् ऐन्द्र इन्द्रदेवता । य
नस्पते वीरवह्म । आख्याता व्यूह अपामीरमान । द्वी जागती । सेमा
न । व्यूह । पुत्रता ते, दादयक । अपमोघ दान्यक, चामूरज, के
तुमतः व्यूह ॥

सर्वास्त्रिष्टभीऽनुक्ता ॥

जीमूतव्येदेत्यादीनां या चनुक्तकन्दस्तां चरस्ता सर्वास्त्रिष्टभी
श्रेया । रये तिष्ठन्, ब्राह्मणासं सुपथं वस्त्रे षड्जीतं परि प्राज
घन्तीत्येताभ्याऽन्या सर्वा चनुक्तकन्दस्तां वर्तन्ते ता सर्वास्त्रिष्टभी
इत्यर्थः ॥

आग्नेयं कृष्णग्रीव इत्याद्या एकादशिन्योर्हयो मशु
देवता ॥ (१)

अथवमधे सूयते । 'हे त्वेवेति एकादशिन्या वा स्त्रीतेति' तयोदयो
एकादशिन्या, आग्नेय कृष्णग्रीव सारस्वतीमेषीत्यादय मशुदेवता
मशुदेवता इत्यर्थः । उभयेषामप्यभेदोक्तत्वात् तेनमानं ब्राह्म
णवाक्यानि द्रव्यदेवताविधायकानि न तमन्त्राः ॥

आग्नेये गायत्र्यायेति दद्याद् हविषो वेष्टेर्देवता ॥

अग्नी सूयते । अथाग्नीषामीषस्य मशुपुराजाशमनदिशामवेष्टी
त्रिर्यपतीत्युपक्रम्य तदाहुदशहविषमेवेतामष्टिं निर्वपेत्सा । सबस्तीमा
सवपुष्टा सर्वाण कन्दार्ठसि सर्वा दिश सर्वञ्जतव सर्वम्वतदथम
ग्निरिति' । अस्या दशहवियकाया अवेष्टे रन्त्ये गायत्र्यायेत्येता दशदे
वता । हवींषथाभेदोक्तानि । तेन देवताशब्दस्य हविष्यमप्युपलक्षणा

१ एतं सूत्रं च ब्राह्मणार्थमात्रेण । इति काण्वसवानुक्रमेण । एतदम
धवावात्रतस्य काण्वसवानुक्रमेण । तदुदैवतसूत्राण न सा तत्र अभवावत्रितय विहाया
त्यजरातस्य धवस्य सूत्रमत्र वाच्यं जात्रतस्य चान्त्वाऽऽतरमध्यावात्रतस्य
सर्वानुक्रमसूत्रमुक्तं काण्वसवानुक्रमेण पूर्वापराभावेनेति न ध्यम् ॥

स्तीवीत् । द्वितीयेनादेन प्रभीगूनामित्यनेन रग्मीनस्तीवीत् ॥

हरीन् ॥

तीव्रान्घांपानित्यया हरीनयानस्तीवीत् ॥

रथम् ॥

रथवाहपमित्यनया रथमस्तीवीत् ॥

रथगोपायितृन् ॥

स्वादुपठं सदस्त्वनया रथगोपायितृनस्तीवीत् ॥

जगत्या लिङ्गोक्तदेवताः ॥

ब्राह्मणमः पितरद्वय्या जगतीकृन्दस्त्वाया लिङ्गोक्ता ब्राह्मणा-
दयो देवता, ब्राह्मणसः पितरद्वयि व्यूहमेकादशकः । तेनेकोना ॥

द्वाभ्यां विष्टुबनुष्टुभ्यामिषुम् ॥

सुपर्णं वस्ते, ऋजोते परीत्याभ्या द्वाभ्यां यथाक्रमं विष्टुबनुष्टुभ्या-
मिषुमस्तीवीत् ॥

अनुष्टुभा कशाम् ॥

आजङ्घन्तीत्यनयानुष्टुपकृन्दस्त्वाया कशामभ्राजनीमस्तीवीत् ।
अखानां भयप्रकाशनार्थां करोत्युच्यते । आजङ्घन्ती व्यूहः ॥

ततो हस्तप्रम् ॥

ततोऽनन्तरं चङ्गिरिवेत्यनया हस्तप्रमस्तीवीत् । याव्याहृति ।
व्यूहः । पुमान्पुमांसं द्वादशकः ॥

ततस्तृचौ रथदुन्दुभिदेवतौ ॥

ततोऽनन्तरं यथाक्रमं रथदुन्दुभिदेवतौ तृचौ, वनस्पते वीङ्गवङ्गः ।
दिवः पृथिव्याः, इन्द्रस्य वज्रद्वयं तृचौ रथदेवतः । उपशशासय, प्राक्त-
न्दय, आमूरजद्वयं तृचौ दुन्दुभिदेवतः ॥

ऐन्द्रोऽर्धर्चीऽन्त्यः ॥

सद्व्यामाङ्गं स्तुतवानित्यर्थः । ऋक्ः सङ्ख्यैकवचनाच्च, वीणमायामि
तिशब्दः । अतश्चासा संनादादीनि सव्यामाङ्गान्येव देवता "स्तुतिभा-
जो देवताभवन्तीति वेदवचनात्" । तान्येव सव्यामाङ्गानि क्रमेणाह ॥

सन्नाहम् ॥

जीमूतस्थेत्यनया विष्टुभा सन्नाहमस्तीषीत् । अनाविद्धया व्यू-
ह ॥

कामुं कम् ॥(१)

धत्वं नित्यनया कामुं कम् । धनुरस्तीषीत् ॥

शुणम् ॥

वक्ष्यन्तीवेत्यनया धनुषीगुण व्या प्रत्यक्षामस्तीषीत् । व्याऽऽह
व्यूह ॥

अर्त्वि ॥(२)

तैऽपाचरन्तीत्यनया अर्त्विधनु कीटो अस्तीषीत् ॥

तूणम् ॥(३)

वक्षीनामित्यनया तूष् ३षुर्धि अस्तीषीत् ॥

जगत्यर्धेन सारधिमर्धेन वक्ष्मीन् ॥(४)

इयेतिष्ठन्तित्यस्या जगत्या जगतीकन्दस्ताया अर्धेन सारधिं अ

(१) अत्र धनु पद काण्वसर्वानुक्रमेऽस्तीति ॥

(२) इस्तन्मृगएतस्मृशमे कण्वपाठ ॥

(३) एतस्मृशमे इषत्थामति काण्वपाठ ॥

(४) ततो जगत्पदस्य सारधिमनुगच्छेत्तरस्मिन्ततोऽनुष्टुभा कथामन्त्रयया दुग्धानि य-
थामन्त्रकृत्तमनृकक-दस्का सवर्गलिष्टुभा, यदक-दस्ययोदशस्तुतीतिष्टुभो भार्ग-
वजमर्दान्निर्वदर्शो दर्शितमात्र, सप्तमिदोऽअष्टादशप्रतिष्टुभो नम इति तस्मै गायत्र्यायति-
दशहविषो नये ईव्यदेवता, आग्नेय कण्वप्रतिष्टुपायाऽएकादशान्योदयो यशुदेवताया-
सणेनाभिधीयते । अध्यायद्वयमन्त्रात्रासऽहत्वाध्यायसमाप्ते वक्ष्यति काण्वसर्वानुक्रमका-
रः ॥

मिदं दग्धं दीर्घतमाश्च ॥ (१)

यदक्षदः प्रथममित्यादयाम्प्रयोदशपृष्ठः । अष्टलुतिरुपास्त्रिभुभो
भृगोरपत्यं जमदग्निर्हृदि दीर्घतमाश्च ददग्धं दृष्टवान् । यमेन दत्तः ।
हादयकः । असि यमः । असि त्रितः । व्यूहः । भीष्मस्य, ह्यो व्यू-
हो । उतेवसे । अन्तगाव । अन्तदेवाः । हिरण्यमृगो । यदाक्षिपुः ।
तव गरीरं । उपमागाच्छसनं । देवद्वीपा, यथागाम्भे । एतेषु व्यूहः ।
होतुत्वाभिपये एतासां विनियोगः ॥

समिहोऽथवा हादगामीस्त्रिभुभो जमदग्निः ॥

समिहोऽथवा अनुपपत्त्याया हादगर्चपापीसज्जाम्त्रिभुभो जमद-
ग्निर्हृदिपरिपश्यत् । ददग्धं “जमदग्निमिरेव भीष्मवादिनियुतेः” ।
समिहं नूनपातादयो देवता । त्वन्दतः कविः । देववा च, अस्तुज्ञानः ।
आयाद्यान्ते । त्वं देवानां । सऽएनान् । एतेषु व्यूहः । देवभ्योऽप्रदितये ।
ह्यो व्यूहो । देवभ्यो भवत । तिस्रो देवीः, सरस्वती । उपावसृज । स-
द्यांजातः ॥ १२ ॥

केतुं क्षण्वन्नाग्नेयीमनिरुक्तां ग यर्त्री मधुच्छन्दाः ।

केतुं क्षण्वन्नितीमासृचमग्निदेवतां गायत्रीं, मधुच्छन्दाः कविपरिपश्य-
त् ॥

जीमूतस्यैव पायुर्भारद्वाजः संग्रामान्युक्थोऽस्तौषी-
त् ॥ (२)

भारद्वाजो भारद्वाजस्य पुत्रः पायुर्हृदि, जीमूतस्यैव भवतीत्या-
दिभिः ऋकगः एकेकया ऋचा वक्ष्यमाणानि संग्रहादीनि संपासां
गानि अस्तौषीत्स्मृतवान् । एकैवा ऋचा यथाक्रमं एकेकं क-

(१) भद्राभ्य सूत्रद्वय काण्वसर्वानुक्रमे नन्तीति बाध्यः ॥

(२) अत्र काण्वसर्वानुक्रमे जीमूतस्येवेत्यादिभिः क्रमात्स्वपेक्षः पादो बाध्यः ॥

४' । नाहस्यो बृहस्यो । ऊर्जाहृती, व्यूहः । गह्वरी । देवा देव्या । अ-
तिजगती । देवीस्त्रिस्रः । एकाधिकाद्वाह्वी अनुष्टुप । देवो नराश
ठे०सः । व्यूह, अतिजगती । देवो वनस्पति, व्यूह अतीजगती । दे
वं बर्हि, वाह्वी बृहती । देवोऽग्नि, वाह्वी बृहती । अग्निमय ।
एकाधिकाद्वाह्वीगायत्री । सूप्रस्था ह्यो व्यूहो । वाह्वीपगुप्
त्वामद्वय । एकाधिकाविजति ॥ १० ॥

समिद्धोऽप्रजन्नाश्वमेधिकोऽध्यायः ॥

समिद्धोऽप्रजन्नाश्वमेधिकोऽध्यायः । अश्वमेधसंबन्धी-
यै । ततश्च प्रजापतिरेवास्यऋषि, ननु तत्त्रिचतुरोऽध्यायाः प्रजापतिर-
पश्यदिति, चतुर्णामेवाध्यायानां, प्रजाप पतिरप्युक्तः । तत्कथमस्य
प्रजापतिरऋषि । उच्यते । “प्रजापतिरकामयत सर्वाङ्कामानात्पुत्रा
यस्यैव्यष्टीव्यश्रुवीयेति स एतमश्वमेध चिरानं यज्ञं कृतुमपश्यदित्यु-
ते ।” । प्रतिपादितः साधारणः प्रजापतिरऋषिरपि भवत्येवेति ॥

षाद्या षाप्रोस्त्रिष्टुभएकादशान्वस्तुतीर्षदुक्थो
वामदेव्यो ददर्शान्वो वा सामुद्रिः ॥

षाद्या. प्रथमा एकादशच्छ्रिष्टुभषाप्रोसज्ज्ञा पञ्चस्तुतिकपा
वामदेव्युचो बृहदुक्थो ददर्श । अथवा सामुद्रिः समुद्रपुत्रोऽश्वऋषिः
एताएकादशर्षो ददर्श, ताङ्कथमाप्रोसज्ज्ञान्कथिता “समिद्धोऽप्र
जन्नाश्वमेधमतीनामिति बर्हिदुक्थो भिरापीणीयाद्वृहदुक्थो ह वै वा-
मदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्यापी ददर्शेति उच्यते ” । समित्तनूनपादि
छादय आसां देवताः प्रजानन्वाजी ह्यो व्यूहो । ईश्वर, पाश स ।
ह्यो व्यूहो । अश्वो घृतेन । व्यूह ॥

यदक्रन्दस्त्वथोदशान्वस्तुतिस्त्रिष्टुभो भार्गवो जमद-

त्वामद्य प्रतीकः । त्वामद्येति प्रतीक यस्मिन्स तथा । न केवलम-
द्य । किंतु उभयत्र । उभयोरैन्द्रवायोधसान्वाकयोरयं, त्वामद्य प्रतीक-
एव । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्याजयती, सूपस्या । माघ्नीउ-
द्विक् । त्वामद्यएकाधिका विष्कतिः । अथवाऽग्निमद्येत्यत आरभ्य मू-
क्ता मूहीत्यन्तः प्रैषं एकं यजुः, तदाऽनियताचरत्वाच्छदीनास्ति ॥

समिधानं सहवायोधसऽआप्रियएकादशप्रयाज-
प्रैषा ॥

हीता यस्य समिधानं सहदित्याद्या एकादशसंख्या वायोधसपमौ
प्रयाजानां प्रैषाः, आप्रियइत्याग्नीदेवता समित्तनूनपादादिदेवता-
इत्यर्थः ॥

तथैव देवं बर्हिर्नुयाजप्रैषाः ॥

तथैव वायोधसपमाधेव देवं बर्हिवयोधसमित्याद्या एकादशा-
नुयाजानां प्रैषाः, बर्हिरादिदेवताः ॥

अग्निमद्य वायोधसः सूक्तवाकप्रैषः ॥

वयोधसः अयं वायोधसः । अग्निमद्येत्यर्थं वायोधसस्य पमोः
सूक्तवाकप्रैषइत्यर्थः । वयोधसा देवतया तत्सम्यन्धिकर्म लक्ष्यते, वा-
योधसइति पष्ठयेकचनं पूर्वमूत्रे तु सप्तम्येकचनं । अत्रानयोरनुवा-
कयोच्छ्रंशस्युच्यन्ते । हीता यवस्यसमिधानं । हो व्यूहो । अतिजग-
ती । तनूनपार्त । एकाधिकातिजगतो, ईडेन्धम् । व्यूहः । शकरी ।
सुबर्हिषां हो व्यूहो । शकरी, व्यचस्वतीः । हो व्यूहो अतिशकरी ।
सुपेगसा व्यूहः । अतिशकरी । प्रचेतसा । एकाधिका शकरी । पे-
गस्वती । एकाधिकाशकरी । सुरेतसा त्वष्टारं । एकाधिकाशकरी ।
वनस्पतिं, व्यूहः । अथष्टिः, स्वाहाकृतीः । अतिशकरीः । देवं बर्हिः,
देवोददारः । एकाधिके आर्थौ त्रिष्टुभो । उपासान्ता । जोष्टी । व्यू-

न आग्नीदेवता, समित्तनूनपादित्यादिदेवताका, प्रयाजानां प्रैषा,
 होता यत्तन्नामिधेन्द्रमिदं स इत्यत आरभ्य होता यच्च दिन्द्रमित्यन्ता,
 तत्र समिधेन्द्र । व्यूह । आर्षीचिदुप । तनूनपात व्यूह । पति
 जगती । इडाभिरिन्द्र । ब्राह्मीउद्विषक् । बर्हिपीन्द्र । आर्षीचि
 दुप । ओओ न । व्यूह । अतीजगती । उपेन्द्रस्य । आर्षीचिदुप ।
 रैव्या हातारा, पतिजगती । तिस्रादेवी, व्यूह । ब्राह्मी चतुदुप ।
 त्वष्टारमिन्द्र । व्यूहो, पतिजगती । वनस्पतिम् । डो व्यूहो । । यज्ञ-
 री । होता यच्च दिन्द्र व्यूह, गक्षरी ॥

देवं बर्हिरनुयाजप्रैषा ऐन्द्राएकादशैव ॥

देव बर्हिरित्यादय एकादशेन्द्रा, ऐन्द्रपशो सम्बन्धिन एवानुयाजप्रै
 षा । एवकारो भिन्नक्रम । ऐन्द्र एवेति । देवतासु बर्हिरादय ए-
 व । तत्र देव बर्हि । व्यूह । पतिजगती । देवीदृष्टार, एकाधिका
 यज्ञरी, अथवा चयो व्यूहा, पतिगक्षरीति । देवी उदात्ता । ब्राह्मी
 उद्विषक् । देवी ओङ्गी । एकाधिकाऽतिजगती । ऊर्जाचुतो
 चयो व्यूह । । विष्कति, देवा देव्या । चयो व्यूहा । अतिजगती । ए-
 काधिकाजगती वा । देवीस्त्रिस्त । अतिजगती । देवऽइन्द्र । ज-
 ति, देवो देवे, व्यूह । अतिगक्षरी । देव बर्हि । आर्षीचिदुप ।
 देवोऽग्नि व्यूह । आर्षीचिदुप ॥

अग्निमद्येन्द्रः सूक्तवाकप्रैषः ॥

अग्निमद्येन्द्रस्य मेन्द्रऐन्द्रपशुसम्बन्धसूक्तवाकप्रैषः ॥

त्वामस्य प्रतीकउभयवापि ॥

त्वामस्य ऽऽष्टपदत्वय मन्त्र । उभयवापि ऐन्द्राणुवाके वायोधसा
 नुवाके च प्रतीक प्रतीकोक्त, आदिमाधेवापात सकल्यो प्रैष ।
 अथवा सूक्तवाकप्रैष इत्यस्य विशेषणम्, कीदृश सूक्तवाकप्रैषः ।

सहस्रगीर्णां पुरुषदत्तोदि षोडशर्चमोनुष्टुभं अनुष्टुप्कन्दस्कं ।
त्रिष्टुबन्त्यं । त्रिष्टुबन्त्या षोडशी यस्य तत्रिष्टुबन्त्यं । अगदीजं जगतः
कारणभूतः पुरुषोऽत्र षोडशर्चदेवता ब्राह्मणे नियुक्तागां पशूना-
मभिषवे विनियोगोऽप्य । यत्र पुरुषएव, यदभूतं । व्यूहः । त्रिपादूदूर्ध्व
भनवकः । ततोविष्वङ्, व्यूहः । सम्भृतम् । आरण्याः । ये केच । साध्याः
सन्ति । यत्पुरुषम् । कतिधा । एतेषु व्यूहः । सुखं गवकाः, याहू । व-
सन्तोऽप्य । तानि धर्माणि । यत्र पूर्वे । एतेषु व्यूहः ॥

अदृश्यः प्रवृत्ततरनागायणो मन्त्रः ॥

• षट्पञ्चमः सम्प्रत्ययश्चादिः षट्षः । अक्षरपङ्क्त्याः ककुत्तरनारा
यणसंज्ञो मन्त्र । अस्य षट्षस्यादित्यापस्थाने विनियोगः, चत-
ष्टयाद्यादित्या देवता । सज्जाकरषसुत्तरनारायणेनादित्यमुपस्था-
येत्यादी व्यवहारार्थम् ॥

आद्यास्तिस्त्रिष्टुभः ॥

संस्तुतव्यं च । अस्ति स हि हिमवान्, प्रदग्धः समृद्धः, वेदाहनीतं प्र-
जापतिश्चरति । एतास्ति स्तनूचन्निष्टुप्कन्दस्ताः । तस्यैवं यः । दादय-
क् । नान्यः पत्न्याः । व्यूहः । अजायमानो दादयक्तः ॥

ॐ अंतुष्टु भौ ॥

‘अस्मिन्नाहृते चतुर्थीपञ्चम्यो ये। देवेभ्यो, रुचं ब्राह्मणितोमि अनुष्टु-
भी ॥

अन्त्याः त्रिष्टुप् ॥

अन्त्या श्रीश्च तद्वत्प्राणिष्टम् । द्वौ तु जागतीयस्मा इतीयंजिष्ट-
म् । व्यूहः ॥ १४ ॥

तदेव सर्वमेधोऽध्यायणात्मदैवतः सप्तमेऽहनि सर्वहो-
मे विनिगुक्तः ॥

तदेवा विमरित्यथमध्याय. सर्वमेधसम्बन्धी भात्मदैवत सप्तमेऽह-
न्यगोर्वागसवप्रके सर्वं जुष्टोतीत्यस्मि त्वर्वहोमे विनियुक्त ॥

सर्वमेधं ब्रह्मस्वयमवैक्षत तदीयं मन्त्रगण्य प्रवायु-
यमच्छेयेतस्मात् ॥

स्वयं तु ब्रह्मसर्वमेधं प्रवायुमच्छेत्येतादृशमाक् तदीयं मन्त्रगण्यं
च ऐकत ददर्श ॥

आद्ये ह्ये अनुष्टुभौ ॥

तदेव, सर्वं निमेषादित्येन हे आद्ये षट्चावनुष्टुभौ ॥

न तस्य द्विपदागायत्री ॥

न तस्य प्रतिमितीय द्विपदागायत्री ॥

हिरण्यगर्भश्चतस्रो मा मा द्विर्ः सीदस्मान्न हे
एताः प्रतीकचोदिताः ॥

हिरण्यगर्भं समवर्तेत, यं प्राचत । यद्येमे, यऽप्यत्मादा इत्येता
यतस्त । मा मा द्विर्ः सीदस्मान्न इत्यादि । यस्याऽन जात, इन्द्रस्य
सम्प्राप्तिमे हे एताश्चोऽन प्रतीकचोदिता पूर्व पठितत्वादा हे
माचोपोपाता । यद्वि प्रतीकचोदितास्तत किमतप्राह ॥

ब्रह्मयज्ञेऽध्याया ॥

ब्रह्मयज्ञे स्वाध्यायाध्ययने एता सकृदा अध्याया पठनीया ।
न वेत्तमत्र किं तु ॥

सर्ववैशम् ॥

यत्र यत्र लोक, ता, इन्द्र । त्वामगच्छये । आपो ह यद्वहती
यैषिदाय । तं प्रदद्यादय वेन । इमहं इन्द्रो यपोजमा, कदा चन स्त
रीराम, कदा चन प्रयुच्छमि । तम्प्रदद्यादय वेनयच देवानो । तं
प्रदद्यादय वेतो, ये देवासऽ, पानऽऽडाभि, निष्पेभि सीम्य मदध्वो, मा

सद्यर्षणीधृतः । ततो वारहयं तं प्रत्यक्षाऽयं येनः । इमाऽस त्वा, व-
 ष्याय, मयठे- सहस्र, मृदुर्ध्वजयुषः, यऽहमा निष्ठा, विस्तकर्मा, यो नः
 पिताऽ, यतोऽग्नय मो देहीत्वेषं, या या. प्रतीकचोदिता षट्चः तत्र
 सर्वत्र ता वृद्धयत्रो सकला ध्येया. । वृद्धयत्रप्रवृत्त जपादेरप्युपसक्त-
 यम् ॥

एषो ह चतस्रस्त्रिष्टुभः ॥ (१)

एषो ह देवः । यस्माज्जातं । येन चो, यद्वक्तृदसीत्वेता चतस्रस्त्रि-
 ष्टुभः । प्रत्यङ्गना जागतः । चीन्वि ज्योती न जागतः ॥

आपो ह यच्चिरप्रतीकचोदिता ॥

आपो ह यद्वृद्धतीर्थचिदापहस्तेन दे षट्चोत्तम प्रतीकचोदिता । वृ-
 ष्यायत्तादावध्येये ॥ १५ ॥

वेनस्तत्पञ्च त्रिष्टुभः ॥

वेनस्तत्पञ्चान्वित्याद्या पञ्चस्रचस्त्रिष्टुभः, यत्र विष्णं, प्रतात् । तृती-
 ये धामन् । एतेषु व्यूहः ॥

सदसस्सतिं त्वचेन मेधाकामो मेधां याचते ॥

सदसस्सतिमदभुतमित्यादिकेन त्वचेन कश्चिन्मेधाकामो मेधां
 धारणावतीं वृद्धिं याचते प्रार्थयते ॥

प्रथमा गायत्री लिङ्गीकृतदेवता ॥

अत्र त्वचे प्रथमा सदसस्सतिमित्येवा गायत्रीलिङ्गीकृतसदसस्सति-
 देवता । प्रियमिन्द्राय । व्यूहः ॥

द्वितीयान्येय्यनुष्टुप् ॥

द्वितीया यां मेधामित्येवा आग्नेयी अग्निदेवत्या अनुष्टुप् । यां

(१) अत्र, यस्मा न, प्रतीकोक्ता परीत्य भूतानि, द्वे परमात्मयाद-नो त्रिष्टुभावेक,
 वातकाप्यसर्वानुक्रमेऽधिक. गठ ॥

मेधां सप्तकः, द्वितीये श्रूतः ॥

तृतीया लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ॥

मेधां मे वरुण इत्येया तृतीया ऋक्लिङ्गोक्तवरुणाभ्यादिदेव-
ता । अनुष्टुप्छन्दस्का । प्रथमो नवकः ॥

इदं मे मातृवर्षिक्यनुष्टुप् ॥

इदं मे ब्रह्म चेतीयं मातृवर्षिको मातृवर्षोक्तदेवता अनुष्टुप् । अ-
थ प्रथमतोयो नवद्वितीयः सप्तकः, तृतीयाऽपि व्यङ्गेन सप्तकः ॥

एतया देवेभ्यः त्रीकामो याचते यियम् ॥

इदं सऽइत्येतया ऋषा ऋषित् त्रीकामः देवेभ्यः श्रियं याचते
शस्त्रं प्राचयते ॥ १६ ॥

सर्वमेधे श्रूयते । तस्याग्निष्टुद्व्यष्टोमः प्रथममहर्भेदतीति प्रकृत्य
तस्याग्नेया यज्ञा भवन्त्याग्नेयः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ।
तत्र कल्पसूत्रे अग्नित्वाद्वाग्नेयीः पुरो रुचो दर्शयति ॥

अस्याजरासः सप्तदशाग्निष्टुत्याग्निष्टोमिके प्रय-

मेऽहनि पुरोरुचश्चाग्नेयः ॥

सर्वमेधे अग्निष्टुत्याष्टौ प्रथमेऽहनि अस्याजरासो इमामित्याद्या
गङ्गाऽअग्नेरित्येतत्पर्यन्ताः सप्तदशसहस्रा ऋचोऽग्निदेवता पुरो-
रुचा भवन्ति । अथ पुरोरुचश्चैव ऋचूया यज्ञयज्ञसम्पत्तायभिधी-
यन्ती न यज्ञरूपा । कुतः “इति पुरोरुचमिति श्रुतेः” । अक्षमहावैश्व-
देवपात्नीवतहारियोजनेषु यज्ञरूपे यज्ञसम्पत्तेः नत्वापि “तं वा अपुरो-
रुचं गृह्णामीति श्रुतेः” । तेन वेदा यज्ञाणां प्रकृतौ पुरोरुचः सन्ति
तेषामेवेदं वैजत विधानं नोपामन्तर्गामाक्षमहावैश्वदेशानां । अ-
तएवाग्नेयीभिः प्राकृत्य अथैव निर्वर्त्यन्ते नोपयामादीनि यजुं-
पि ॥

सद्यर्षणीधृतः । ततो वारहयं तं प्रमथ्याऽयं वेनः । इमाऽसत्त्वा, य-
 व्याय, मयठे- सहस्र, मूर्द्ध्वजपुणः, यऽहमा विष्ठा, विष्ठाकर्मा, यां नः
 पिताऽ, यपतेऽग्नय मो देहीस्त्वेषं, या याः प्रतीकचोदिता ऋचः तत्र
 सर्वत्र ता ब्रह्मयज्ञे सकला ध्येयाः । ब्रह्मयज्ञप्रहण जपादेरप्युपसप्त-
 यम् ॥

एषो ह चतस्रस्त्रिष्टुभः ॥ (१)

एषो ह देवः । यस्माज्जातं । येन यो, यद्वक्तृदसीत्वेताः यतस्त्रि-
 ष्टुभः । प्रत्यङ्गना जागतः । भीषि ज्योती न जागतः ॥

आपो ह यच्चिरप्रतीकचोदिते ॥

आपो ह यद्बृहतीर्यदिदापद्व्योते हे ऋचाश्च प्रतीकचोदिते । ब्र-
 ह्मयज्ञादावध्येये ॥ १५ ॥

वेनस्तत्पञ्च त्रिष्टुभः ॥

वेनस्तत्पञ्चत्वाद्या. पञ्चस्रचस्त्रिष्टुभः, यत्र विश्वं, प्रतात् । तृती-
 ये धामन् । एतेषु व्यूहः ॥

सदसस्सतिं त्वचेन मेधाकामी मेधां याचते ॥

सदसस्सतिमदभुतमित्यादिकेन त्वचेन कथिमेधाकामी मेधां
 धारणवतीं दक्षिं याचने प्राधेयते ॥

प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता ॥

अत्र त्वचे प्रथमा सदसस्सतिमित्येवा गायत्रीलिङ्गोक्तसदसस्सति-
 देवता । प्रियमिन्द्राय । व्यूहः ॥

द्वितीयान्येय्यनुष्टुप् ॥

द्वितीया यां मेधामित्येवा आग्नेयी अग्निदेवत्वा अनुष्टुप् । यां

(१) अत्र, मरमा न, प्रतीकोन्मा परीत्य भूतानि, हे परमात्मवाद् गो त्रिष्टुमात्रेव,
 शानकापदसर्वावृद्धमेऽधिक. पाठ ॥

मैधां सप्तकः, द्वितीये श्रूयः ॥

तृतीया लिङ्गोक्तदेवताऽनुष्टुप् ॥

मैधां मे वरुण इत्येषा तृतीया ऋक्लिङ्गोक्तवरुणाग्न्यादिदेव-
ता । अनुष्टुप्छन्दस्का । प्रथमो नक्षकः ॥

इदं मे मातृवर्षिक्यनुष्टुप् ॥

इदं मे ब्रह्म चेतीदं मातृवर्षिकी मन्ववर्षोक्तदेवता अनुष्टुप् । अ-
थ प्रथमतोयो नक्षद्वितीयः सप्तकः, तृतीयाऽपि व्युह्म सप्तकः ॥

एतया देवेभ्यः त्रीकामो याचते श्रियम् ॥

इदं मादित्येतया ऋचा कथित् त्रीकामः देवभ्यः श्रियं याचते
सर्वां प्रार्थयति ॥ १६ ॥

सर्वमेधे श्रूयते । तस्याग्निष्टुदग्निष्टोत प्रथममहर्भवतीति प्रकृत्य
तस्याग्नेया ऋचा भवत्याग्नेयः पुरोदचः सर्वमाग्नेयममदिति ।
तत्र कल्पसूत्रे अनुक्तत्वाद्वाग्नेयीः पुरो रुचो दर्शयति ॥

अस्याजरासः सप्तदशानिष्टुत्याग्निष्टोसिक्ते प्रथ-

मेऽहनि पुरोदचश्चाग्नेय्यः ॥

सर्वमेधे अग्निष्टुत्सृष्टे प्रथमेऽहनि अस्याजरासो इमामित्याद्या
महाऽपग्नेरित्येतत्पर्यन्ताः सप्तदशसङ्ख्या ऋचोऽग्निदेवत्या पुरो-
दुचा भवन्ति । अत्र पुरोदक्षगच्छेन ऋचूणां प्रहणश्चमन्वापभिधी-
यन्ती न यजूरुपाः । कुतः “इध पुरोदक्षितिश्रुते.” । उक्चमहावैश्व-
देवपाप्मीयतहादियोजनेषु यजूरूपे प्रहणमग्ने मत्यपि “तं वा अपुगी-
वहं गृह्णातीति श्रुतेषु” । तेन येषां प्रहणायां प्रकृतौ पुरोदचः सन्ति
मेधासैवेदं चैकत विधानं नोपोष्यस्तर्गोमोक्चमहावैश्वदेवानां । अ-
तएवाग्नेयीभिः प्रकृत्य ऋचएव निषत्वंगं नोपयामादीनि यज्जुं-
पि ॥

आद्ये हे ऐन्द्रवायवस्य ॥

आद्ये अस्याजरासो हृद्यो धूमकेतवस्तीमे हे ऋचौ ऐन्द्रवायव
ग्रहस्य पुरीरुचो ग्रहणमन्त्रौ ॥

अस्याजरासो वत्सप्रीः ॥

अस्याजरासस्तीमामृचं त्रिष्टुभं वत्सप्रीर्हृदिरपश्यत् । प्रथमद-
तीययोर्भूहः । चतुर्थो दशकः तेनेकांगः । आवायवित्यस्यापवादः ॥

हरयो धूमकेतवो विरूपः ॥

हरये। धूमकेतवस्तीमामृचं गायत्रीं विरूपश्चदिरपश्यत् । इन्द्रवा-
यूइत्यस्या अपवादः ॥

यजानो मैत्रावरुणस्य गीतमः ॥ (१)

यजानो मित्रावरुणस्तीमामृचं मैत्रावरुणस्य पुरीरुचं गीतमश्च
विरपश्यत् । अयं वागित्यस्या अपवादः । अग्ने यन्नि व्युह । गाय-
त्री । युज्य हीत्यस्याः आग्निग्रहग्रहणे विभिदीगः । कृतः मैत्राव-
रुणशुक्रपुरीरुचर्मध्ये पाठात् । प्रकृताप्यग्निर्मेव क्रमे अयं वा,
तं तद्वयेत्यनगोमैत्रावरुणशुक्रपुरीरुचर्मध्ये, या वा कशेत्याजिनपु-
रीरुचः पाठाच्च । अश्वैः अग्ने इति लिङ्गाच्च । वक्ष्यमाणेषु षट्सुपि
पुरीरुगणेष्वग्निर्मेव क्रमे, आसुते सिञ्चत, दैव्यावध्वर्यू, अधि नद-
ग्रैवाः दक्षः युवाकनो, दैव्यावध्वर्यू, आयातमुभयतमिति तासां भर्वा-
सां व्यक्ताश्चिह्निकानामाश्विनपुरीरुचा पाठाच्च । या वा कशेत्यस्य
वाधः ॥

हे विरूपे शुक्रस्य कुत्स ॥

हे विरूपे इतीमामृचं त्रिष्टुभं शुक्रग्रहस्य पुरीरुचं कुत्सश्चदिरपश्य-
त् ॥ तद्वयेत्यस्यापवादः । हे विरूपे व्यूर्ध्वन दशकः । कुत्सापि व्यूर्ध्व

(१) एतत्पूजामे, युद्धाधिरास्योत्तमवर्षिक काण्वसर्वांशुकमेऽस्तीति ॥

कृत्वा कन्द पूर्तिं ॥

अयमिह सन्धिनः ॥

अयमिहैति सन्धियुक्तं पुरोक्तग्रन्थं नृप । विष्टप । द्वितीयो
दशक , तृतीयो दशक , तृतीयो द्वादशक , तेन पूर्ति , अयमेव इत्य
आपवादः ॥

वैश्वदेवग्रन्थग्रन्थे श्रीणि गता विश्वामित्रः ॥

श्रीणि गते तीर्थ विष्टपवैश्वदेव्येन विश्वेदेवदेव तस्यापयणग्रन्थ
अग्रन्थे पुरोक्तग्रन्थमन्त्रा भवति । अथा विश्वामित्रकृति ।
ये देवान इत्यपवाद , अथ वैश्वदेवग्रन्थेन तद्देवताप्रयणकृति ।
कथमापयणस्य तद्देवत्व "आत्मा ह वा अभ्यापयण इति प्रकृत्य विश्वे
भ्यो देवभ्यः गृह्णातीति युग " । मूर्धनमित्यप्या प्रकृतिभेदेन भुव
ग्रन्थे पुरोक्तत्वमस्त्विति नात्र पुनस्तत् । श्रीणि गता आदिहा
तारमित्यनयोर्ग्रहः । मूर्धन व्यूह ॥

ऐन्द्राग्निस्त्राग्निर्हृन्वाणि भरद्वाजः ॥

अग्निर्वृषाणीतीनामैन्द्राग्रग्रन्थ पुरोक्त गायत्री भरद्वाजकृ
तिरपग्रन्थः । ऐन्द्राग्नी आगतमित्यप्यापवादः ॥

वैश्वदेवस्य विश्वेभिः सोम्यं मेधातिथिः ॥

विश्वेभिः साम्यमितीनामूर्ध्व गायत्री वैश्वदेवस्य पुरोक्त मेधा
तिथिरपग्रन्थः । आमासवर्षयोधुत इत्यपवादः , आद्ये व्यूहः ॥

आयन्मरुत्वतौययोर्द्वे ॥

आयदिये, अग्ने गर्हेतीमे हे ऋषो हयामरुत्वतौययोर्द्वयक्रम पु
रोक्तो गृहणमर्गो विष्टपः । स्वाद्वयं जगदग्नः । व्यूहेन दशक । पु
न कुत्रापि व्यूहं कृत्वा कन्द पूर्तिः । तत्र युक्ताणि व्यूहः । इन्द्रम
रुत्व इत्यस्यां आयदियेऽपवादः । मरुत्वंतं यूपममित्यप्या अग्नेर्गर्दे-

ति ॥

आयत्पराशरः शान्तयः ॥

आयद्वितीयामृचं शक्तेरपत्यं पराशरश्च विरचयत् ॥

अग्ने शर्द्दाविदुहिता विश्ववारा ॥

अग्ने शर्द्दन्तीमामृचमभिदुहिता अग्नेः पुरी विश्ववारा इतिना
त्री प्रपश्यत् ॥

त्वा० हि (१) भरद्वाजः ॥

त्वा० हि मद्गतममितीमां विष्टुमं माहेन्द्रपुरीरुचं भरद्वाजीऽ
पश्यत् । अस्या अमृक्तोऽपि माहेन्द्रग्रहणे विनियोगः कल्प्यते । कु-
तः इन्द्र गत्वैतिल्लिङ्गाकारुत्पत्तीयपुरीरुचोऽनन्तरं पाठाच्च । प्रकृता-
वप्यस्मिन्नेव क्रमे माहेन्द्रपुरीरुक्पठ्यते, मर्होऽइन्द्रो नृवदिति । इन्द्र
सुतिरप्यनेनैव क्रमेण माहेन्द्रपुरीरुक्पठ्यते । मर्होऽइन्द्रो यऽभी-
जसेति । मर्होऽइन्द्रो नृवदित्यस्याप्यपवादः । वयमहिः इन्द्रं गत्वा ।
ब्यूहः ॥

त्वेऽअग्ने हे बृहत्यावादित्यस्य ॥

त्वे अग्ने । शुधियुक्त्वर्तेतीमे हे बृहत्यो आदित्यगृहगृहणे पुरी-
रुचो गृहणमन्त्रो ॥

त्विअग्ने वसिष्ठः ॥

त्वे अग्ने स्वाहुतेतीमो बृहतीमादित्यगृहस्य प्रथमां पुरीरुचवसिष्ठ-
श्च विरचयत् । प्रथमे ब्यूहाभ्यामष्टकः, तृतीयएकादशकः । चतुर्थो-
सप्तकः, द्यूना । कदा चन स्तरीरसीत्यस्या अपवादः ॥

शुधिप्रस्कावः ॥

शुधियुक्त्वर्तेतीमां बृहतीमादित्यगृहस्य द्वितीयं । पुरीरुचं प्रस्क-

(१) अत्र द्विर्वर्णतोऽमे माहेन्द्रस्तेतपदमधिकं काव्यसर्वानुक्रमेऽस्तीति ॥

पञ्चपिरपश्यत् । कदा च न प्रयुच्छसीत्यस्या अपवादः ॥

आदित्यग्रहग्रहणे विश्वेपामदितिर्वासदेवो गोत
मः ॥ (१) -

विश्वेपा मदितिरितीमा आदित्यग्रहस्य दत्ता अपशि विनियुक्ता
निष्ठुभं वासदेवो गोतमग्रहपिरपश्यत् । यत्रो देवानामित्यस्या अप-
वादः । अत्राप्युक्तं । आदित्यग्रहग्रहणमिति केचित्पठन्ति, “अ-
तो वाऽयं दधिगृह्णाति समृद्ध्याति यत्रो देवानामिति पठ्यते” । तं न
श्रुत्यनुकरणेनैतत् ॥

महो भरनेः सावित्रस्य क्षुण्णोधानाकः ॥

महोभरनेरितीमां निष्ठुभं सावित्रग्रहस्य पुरोहच क्षुण्णोधानाक-
मदितिरपश्यत् । वासमयेत्यस्या अपवादः, अत्राप्युक्तो जागती ॥

अनुक्तं गायत्रं वैष्टुभम् ॥

अनुक्तं अनुक्तशब्दस्तं मन्त्रजातं गायत्रशब्दस्तं विष्टु-
पशब्दस्तं च । तत्रैव प्रागुक्तं । इन्द्रशुद्धादिवि सप्तदशानां पुरो-
हचामनेनैव ज्ञानेनैतत्त्वैव गृहेषु वितियोगः कल्पयः । समाप्ता विष्टु-
त् ॥ १० ॥

सर्वमेधे यूयते इन्द्रस्तुत्युक्थ्यो द्वितीयमहर्भवतीति प्रकृत्य तथै-
न्द्रा गृह्णा भवन्त्येन्द्र्यः पुरोहच सर्वमेन्द्रमदिति । तत्रैन्द्रोः पुरो-
हच प्रदर्शयति ॥

इन्द्रस्तुत्युक्थ्यो द्वितीयेन्द्र्यः पुरोहचो द्वाद-
शप्रतीकचोदिते च द्वे तिस्रस्य ॥

इन्द्रस्तुत्युक्थ्यो एकयुक्थ्यमर्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेन्द्रिणि पाप-
यित्पिप्यरित्यादि इमान्तद्वयता द्वादशकम् । तथा । तं प्रत्यया, अ-

यं वेनःमे हे प्रतीकचोदिते च, तथा मह्यैन्द्रो यऽश्रीजसा, कदा
चन स्तरीरसि, कदा चन प्रयुच्छसीत्वेतास्तिस्तः प्रतीकचोदिताये-
त्येवमन्ताः सप्तदशर्चैन्द्र्य इन्द्रदेवता, पुरोरुचं भवन्ति, ऐन्द्र-
यायवादिभावितानां गृहाणां अग्निष्टुष्टुक्तक्रमेण गृहणमन्त्रा भव-
न्तीत्यर्थः । एवं, सप्तदशैन्द्र्य पुरोरुचः सम्पन्नाः ॥

आपश्चिद्वसिष्ठः ॥

आपश्चिद्वितीयां चिदुभं ऐन्द्रयायवस्य प्रथमां पुरोरुचं वसिष्ठ
कृत्पिरपश्यत् । आवायवित्यस्या वाधः, आपश्चित् । चतुर्थोद्गमकः ॥

गायऽउप पुरुमीढाजमीढौ ॥

गायत्रपेतीमां गायत्रीं ऐन्द्रयायवस्य द्वितीयां पुरोरुचं पुरुमीढा
हृषी अपश्यतां । इन्द्रयायवस्य अपवादः ॥

यदद्य वसिष्ठः ॥

यदद्य सूरःतीमां गायत्रीं त्रैवावरुचपुरोरुचवसिष्ठोऽपश्यत् । अ-
यं वामित्यस्या अपवादः ॥

आसुतेऽसुनीतिः ॥

आसुतःतीमां गायत्रीं आग्निपुरोरुचं असुनीतिर्कृत्पिरपश्य-
त् । आवामित्यस्या अपवादः । द्वितीये व्यूहः । तं प्रत्यथा, अयं वे-
नःत्यनयोः प्रकृतिवच्छ्रुतामत्रिग्रहणे विनियोगः ॥

आतिष्ठन्तं विश्वामित्रः ॥

आतिष्ठन्तमितीमांश्च चिदुभं आपयणग्रहपुरोरुचं विश्वामित्रो
ऽपश्यत् । ये देवामद्वयस्या वाधः ॥

प्रवः सुचीकः ॥ (१)

प्रवो गङ्गातीमां चिदुभं ध्रुवग्रहणपुरोरुचं सुचीककृत्पिरपश्यत् ।

अत्रान्तो जायते । मूर्ध्निमित्यस्या बाधः ॥

बृहन्निर्दिशोकः ॥

बृहन्निर्दिशोर्मा गायत्रीमैन्द्राख्यपुरोचं विप्रोक्तमिरपश्यत् ।
इन्द्राणीत्यस्या बाधः । आद्यः सतकः ॥

इन्द्रेहि मधुच्छन्दाः ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्त्यमऽइतीमां गायत्री वैश्वदेवपुरोचं मधुच्छन्दा अपश्यत् । भोगामत्यन्ता बाधः ॥

इन्द्रो वृत्रं विश्वामिचः ॥

इन्द्रो वृत्रमिति विदुर्भं मग्नममरुत्वतीयपुरोचं विश्वामिचोऽपश्यत् । इन्द्र मरुत्वत्यस्य बाधः ॥

कुशस्त्वमगस्त्य ॥

कुशस्त्वमित्येतां विदुर्भं मग्नममरुत्वतीयपुरोचममस्त्यमिरपश्यत् । आद्यो व्यूहेन दशकः । तेनेकोनः मरुत्वत्यमित्यन्ता अपवादः । मतीकचोदितासु तिमृषु मर्हऽइन्द्रात्यस्या साहेन्द्रगृह्ये विनियोगो लिङ्गात् । मृषदित्यस्यापवादः । कदा चनेत्यगत्या प्रकृतिवदादित्यगृह्ये ॥

आतङ्गौरीवितिः शाक्तयः ॥ (१)

आतत्त इतिविदुर्भं शाक्तोगौरीवितिरपश्यत् । आदित्यगृह्ये द्वा त्रयसु विनियोगः । अत्र द्वितीयतृतीययोर्व्यूहः । यथा देवानामित्यस्या अपवादः ॥

इमां ते कुत्सो जगती ॥

इमां ते धियमिति जगती सावित्रपुरोचं कुत्सोऽपश्यत् । दास मन्वापवादः ॥

अनुक्तं गायत्रं वैष्टुभम् ॥

अस्यां कण्डिकायामनुक्तछन्दस्कं मन्त्रगणं यथासम्भवं गायत्रं वैष्टुभं वा तथैवोदाहृतं । इतीन्द्रस्तुतमाप्तः ॥ १८ ॥

अथमूर्यस्तु । सर्वमेधएष अयने । सूर्यस्तुदुक्ष्यस्तृतीयमहर्भवति इति प्रकृत्य तस्य भौर्या गृहा भवन्ति, सोर्यः पुरोरुचः सर्वं भौर्यमसदिति । तत्र सौरी । पुरोरुचोऽत्र दर्शयति ॥

सूर्यस्तुदुक्ष्ये तृतीयेऽहनि सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रश्च प्रतीकोक्ताः ॥

विभ्राड्बृहदित्यारभ्याकृष्णेनेत्येतत्पर्यन्तः चतुर्दश ऋचः, तं प्रत्ययाऽयं वेनधिच देवानामित्येताः स्तिस्रः । प्रतीकचोदिताः सेत्येवं सप्तदश ऋचः । सूर्यस्तुतञ्चतुर्दशमेधमेष्य तृतीयेऽहनि पुरोरुचो भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तासां गृहाणां पूर्वाशक्तमेष ऋचसम्पन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥

विभ्राड्बृहज्जगतीं विभ्राड्सौर्यः ॥

विभ्राड्बृहदित्येतां जगतीं ऐन्द्रवायवपुरोरुच सूर्यपुरो विभ्राड्बृहदपश्यत् । विभ्राड्बृहत् व्यूहः ॥

उदुत्यं तिस्रः प्रस्कण्वः ॥

उदुत्य, येनापावक, देव्यावध्वर्यू इत्येताः स्तिस्रः प्रस्कण्वोऽपश्यत् । उदुत्यमित्येन्द्रवायवस्य द्वितीयापुरोरुक् । येनापावके तमेवावरुणस्य देव्यावध्वर्यू इत्याश्रितस्य । इन्द्रो विष्णाय व्यूहः । त्ववरुणेति च । रघेनेति च प्रतीकचोदितास्तु तिसृषु तं प्रत्ययाऽयं वेन इत्येतयोः प्रकृतिवच्च, कामान्विगृहणे विनिधोयः । चित्रं देवानामित्यस्यागूयश्च ऋचये ॥

भानोऽगस्त्यः ॥

आनरुहाभिरितीमां चिष्टुभं ध्रुवस्य पुरीरुचमगस्त्योऽपश्यत् ।

यदद्या युतकक्षसुतंकक्षौ ॥

यदद्या कक्षेति गायत्री ऐन्द्रान्नपुरीरुचं युतकक्षसुतंकक्षौ ।

हावृषी अपश्यत् । द्वितीयः सप्तकः ॥

तरणिः प्रस्तुतः ॥

तरणिर्विश्वदश्यतदतिगायत्री वैश्वदेवपुरीरुचं प्रस्तुतः अपश्यत् ।

द्वितीयः सप्तकः ॥

तत्सूर्यस्य हे कुत्सः ॥

तत्सूर्यस्य, तन्निजलोतोमे हे कक्षौ चिष्टुभो तन्निज भद्रत्वतीधयोः

पुरीरुचो कुत्सकक्षेऽपश्यत् ॥

वरामहं हे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहत्यौ ॥

वरामहं, वटसूर्येति हे बृहत्यो जमदग्निर्बृहतीधयोः अपश्यत् । वराम-

हानित्यस्य साङ्गिन्द्रगृह्ये विनियोगः । वटसूर्येत्यस्यां आदित्यस्य प्रथ-

मि गृह्ये । वरामहान् । सप्तकः । वटसूर्यस्य । दशकः ॥

। आयन्तऽहं नृमेधो बृहती ॥

आयन्तदतिबृहतीआदित्यस्य पुनर्बृहती पुरीरुचा अप्या नृमेधका

पि, 'आय' सप्तकः ॥

अद्या देवाः कुत्सः ॥

अद्या देवा इतिचिष्टुप् । कुत्सकक्षि । दद्या आदित्यश्चपरे विनि-

योगः । आद्ये व्यूहः ।

आह्वयान् द्विरग्यस्तूपआङ्गिरसः ॥

आह्वयानेति चिष्टुभं सावित्रपुरीरुचमङ्गिरसः पुरीरुचा

स्तूपोऽपश्यत् । द्वितीये व्यूहः, ॥

अनाख्यातं सौर्यं गायत्रं वैष्टुभम् ॥

अथ कण्डिकाशमनाख्यातं छन्दस्कं मन्त्रगणं यथायोग गायत्रं चै
 दुभं च ज्ञेयम् । इति सूर्यस्मृत्यभाष्यम् । अथ वैश्वदेवस्तुतम् । सर्वमे
 धएव यूयते । वैश्वदेवस्तुतं मधुर्भवतीति प्रकृत्य तस्य वैश्वदेवा गृ-
 हा भवन्ति वैश्वदेवः पुरोरुचइति । तत्र वैश्वदेवीः पुरोरुचोऽपि द-
 र्शयति ॥ १२ ॥

वैश्वदेवस्तुतिचतुर्थेऽहनि वैश्वदेव्यः पुरोरुचएका-
 दशपट्प्रतीकोक्ताः ॥

प्रवावृजे सुप्रवेत्याद्या देवेभ्यो हीत्यन्ता एकादशर्चः, त प्रव्रथा ।
 शयं वेन । ये देवास, यानइडाभि । विश्वेभिः सोम्य मधु । प्रोमा-
 म । सप्तर्च्यो धृतइत्येताः पट्प्रतीकोक्ताः इति । सप्तदशपट्प्रती-
 कोक्ताः । वैश्वदेवस्तुतं मधुर्भवतीति प्रकृत्य तस्य वैश्वदेवा गृ-
 हा भवन्ति वैश्वदेवः पुरोरुचइति । तत्र वैश्वदेवीः पुरोरुचोऽपि द-
 र्शयति ॥ १२ ॥

प्रवावृजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभम् ॥

प्रवावृजइति त्रिष्टुभं ऐन्द्रवायवपुरोरुचं वसिष्ठोऽपश्यत् । चतुर्थे
 व्यूहः ।

इन्द्रवायु वृष्टस्सति हे मेधातिथि ॥

इन्द्रवायु । वृष्टः प्रवृत्तितामे हे मेधातिथिरपश्यत् ।
 इन्द्रवायुः । इन्द्रवायुरस्य पुनर्गृहणे विनियोगः । वरुणइत्यस्य
 मेधावरुणगृहणे ॥

अधि नः कुमीटो काश्यः ॥

अधिनइत्येता गायत्रीनाम्निमपुरोरुचं कश्यपुचं कुमीटो च
 पश्यत् । पात्यपट्क । द्वितीयो व्यूहेन सायक, तृतीयोऽष्टक, तेनैव च
 चतुर्था गायत्री । यस्यास्तु पट्प्रतीकोक्ता सा वर्धमानेत्युक्ते । प्रतीको-

चोदिताम्, । तं प्रत्ययेति शक्यं गृह्ये पुरोरुक् । अयं वेग इति म-
न्यिगः, ये देवा मइत्याग्नयस्य । आगइहामिरिति ध्रुवस्य । विश्वेभि-
सौम्यमित्येन्द्राग्नयस्य । आमा मइति वैश्वदेवस्य ॥

अग्नइन्द्र प्रतिक्षपः ॥

अग्नइन्द्र इति त्रिष्टुभं प्रथममनुत्वातीयपुरोरुक् प्रतिक्षपश्च पिर-
पग्यत् । द्वितीये व्यूहः ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणा जगतीं काश्यपो बत्सारः ॥

इन्द्राग्नी इति जगतीमग्नमवरुणातीयपुरोरुक् काश्यपपुत्री ब-
त्सारश्च पिरपग्यत् । आद्ये व्यूहः । चतुर्थं एकादशकम् ॥

अस्मे रुद्राः प्रगायः ॥

अस्मे रुद्राः मिहनेतीमां त्रिष्टुभं माहिन्द्रपुरोरुक् प्रगायश्च पि-
रपग्यत् ॥

अर्वाक्षोऽपद्य कूर्मी गार्त्समदः ॥

अर्वाक्षो अयेति त्रिष्टुभं आदित्यस्य प्रथमपुरोरुक् गार्त्समदपुत्रः
कूर्मश्च पिरपग्यत् ॥

विश्वेऽपद्य लुगोधनाकः ॥

विश्वेऽपद्येतीमां त्रिष्टुभं आदित्यस्य पुनर्षह्वे पुरोरुक् भाना-
कपुत्रः । लुगश्च पिरपग्यत् । द्वितीये व्यूहः ॥

विश्वेदेवाः सुहोत्रः ॥

विश्वेदेवाः गृणुगतीमां त्रिष्टुभं सुहोत्रश्च पिरपग्यत् । आदित्यगृ-
हस्य दत्ता अपरेऽप्य विनियोगः ॥

देवेभ्यो हि वामदेशो जगतीम् ॥

देवेभ्यो हि प्रथममिति जगतीं सावित्रपुरोरुक् वामदेशोऽग्यत् ।

प्रथमतः तीयचतुर्थेषु व्यूहः ॥

अनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥

अस्मिन्प्रवायुजइत्येकादशर्चं अनुक्तं छन्दस्त्वं मन्त्रगणं गायत्रं त्रै-
ष्टुभं च त्रैयं । तथैव प्रागुदाहृत इति वेदभिरुदेवस्तु दुक्तः ॥ १० ॥

अथानारभ्याधीतं मन्त्रगणमर्वाक्पितृमेधादादित्य-
याज्ञवल्क्यौ ददृशतुः ॥

अथानन्तरमर्वाक्पितृमेधात् । अपेक्षीयं त्वित्ययमध्यायः पितृमेधः
तेनायमर्थः । प्रवायुमित्यत आरभ्यापेक्षो यस्तु पण्यइत्यतस्मात्प्राग्वर्त-
मानं मन्त्रगणं मन्त्रसमूहं आदित्ययाज्ञवल्क्यादौ ददृशतुः । कीदृशं
मन्त्रगणं आरभ्याधीतं । कश्चन कर्मवेगिवाभारभ्योपक्रम्याधी-
तमारभ्याधीतं, न आरभ्याधीतमारभ्याधीतं । यौतकर्मविशेषे कु-
त्राप्यविनियुक्तमित्यर्थः ॥

प्रवायुं पञ्चदशर्चः पुरोरुग्गणौ द्वे च प्रतीकोक्ते ॥

प्रवायुमष्टैत्यत आरभ्य पञ्चदश सख्या ऋचस्तं प्रज्ञया, अयं वेद-
इतीमे द्वे प्रतीकोक्ते चित्त्वेन सप्तदशर्गात्मकः पुरोरुग्गणः पुरोरुक्त्वं
सूहः ॥

प्रवायुमष्टजिम्बः ॥

प्रवायुः सतीमां त्रिष्टुभं ऋजिम्बः ऋचिपरिपश्यत् । लिङ्गादवायु-
र्देवता । इन्द्रवायूइत्यस्याः सर्वे प्रागुक्तम् ॥

मित्रं ० ऊवे द्वे मधुच्छन्दाः ॥

मित्रं ० हुवे, दस्तायुवाकचइतीमे द्वे गायत्री मधुच्छन्दाऽप्र-
पश्यत् ॥

मित्रं लिङ्गीकृता ॥ (१)

(१) लिङ्गीकृतत्वात् । इति प्राग्वयातः ॥

मिषर्ठं हुवे इतीयमृक्लिङ्गोक्ता मिषावदुष्यदेवता ॥

दस्ता युवाकवऽश्विनी ॥

दस्तेत्येता अश्विदेवता । तं प्रत्ययाऽय वेनदत्यनयोदुक्तम् ॥

विदद्यदैन्दीं कुशिकः ॥

‘विदद्येतीमा त्रिष्टुभं इन्द्रदेवतां कुशिकोऽपगम्यत् । द्वितीयद्वितीय-
यथोर्गह ॥

नहि स्वयं विश्वामिषो वैश्वानरीम् ॥

नहि अश्वमितोमा त्रिष्टुभं वैश्वानरदेवता विश्वामिषोऽपगम्य-
त् । द्वितीयो दशकः । तृतीयो द्वादशकः, तेन पूर्ति ॥

उग्रा विघनिनैन्द्राग्नीं भरद्वाजः ॥

उग्रा विघनिनेतीमां गायत्रीमिन्द्राग्निदेवतां भरद्वाजोऽपगम्यत् ।
द्वितीयसप्तकः ॥

उपास्मै सौमीं देवलोऽसितो वा ॥

उपास्मै गायतेतीमां गायत्री सौमदेवतां देवलो वा असितो
वा अथिरपगम्यत् । द्वितीये व्यूह ॥

ये त्वा मिश्वामित्रः ॥

ये त्वा हि इत्यइतीमां त्रिष्टुभं विश्वामित्रश्चथिरपगम्यत् । इ-
न्द्रदेवता । चतुर्थे व्यूह ॥

जनिष्ठाऽउग्रो गौरीवितिः ॥

जनिष्ठाऽउग्रद्वितीमां इन्द्रदेवतां त्रिष्टुभं गौरीवितिरपगम्यत् ॥

आ तु वामदेवः ॥

आ तून् इन्द्रेतीमामृचमिन्द्रदेवतां गायत्रीं वामदेवोऽपगम्यत् ॥

तृचऐन्द्राः ॥

ये त्वा हि इत्ये । जनिष्ठाऽउग्र, आ तून् इत्ययं तृच ऐन्द्रदेवतः ॥

त्वमिन्द्रो नृमेघः पथ्याबृहतीसतोद्बृहत्यौ ॥

त्वमिन्द्र, प्रभुत, इतीमे च हे ऐन्द्रो इन्द्रदेवत्ये ऋषो क्रमेण पथ्या
बृहतीसतोद्बृहत्यो नृमेघऋषिरपश्यत् । त्वमिन्द्रे.ते पथ्याबृहती । प्र
भुनइति सतोद्बृहती । त्वमिन्द्र, त्व तूर्गं, श्रूह ॥

यज्ञो देवानां कुत्सः ॥

यज्ञो देवानां.मिति त्रिष्टुभमा देत्यदेवत्यां कुत्सऋषिरपश्यत् । पा-
दित्ययाज्ञवल्क्याभ्यां कुत्सस्य बाधो मा भूदिति पुनरुक्तं । अतएव वि-
ना वचनं पूर्वोक्तऋषिर्न भवतीति न.स्यते ॥

अदधेभिः सवित्रीं जगतीं भरद्वाजः ॥

अदधेभिरितीमा सविहदेवत्यां जगतीं भरद्वाजोऽपश्यत् ॥ २१ ॥

प्रवीरया पञ्चदशर्चः पुरोरुगणो ह्ये च प्रतीकोक्ते ॥

प्रवीरयेत्याद्या, अदधेभिरित्यस्ताः पञ्चदशसहस्राऋषाः, तं प्रद-
द्यादयं वेनइति हे प्रतीकचोदिते चेत्येवमेव सप्तदश. पुरोरुगायः
पुरोरुवां श्रूहः ॥

प्रवीरया वसिष्ठो वायव्याम् ॥

प्रवीरयेति त्रिष्टुभं वायुदेवता वसिष्ठोऽपश्यत् । अत्ययीर्श्रूहः ।
गावउपेत्यस्य प्रागुक्तम् ॥

काश्यपो राजानेषु दक्षः ॥

काश्यपोरितीमा गायत्रीं मित्रावरुणदेवतां दक्षोऽपश्यत् । देव्या-
षदध्वर्युं, तं प्रदद्याद्वं वेन इत्येतेषां प्रागुक्तम् ॥

तिरश्चीनः परमेष्ठीप्रजापतिर्भावृक्षम् ॥ (१)

तिरश्चीनो विततः इत्यतामृचं भावृक्षसंज्ञं परमेष्ठीप्रजापतिर-
पश्यत् । प्रजापतिर्वा परमेष्ठीऋषिः । भाववृक्षं भावार्गा पदार्था-

(१) तृतामरणधरः काश्यपसर्वानुष्मराठो बन्धुः ॥

ना वृत्ति मृष्ट्यादिवृत्तिर्यस्य देवता । तदभाववृत्त । अथ भाववृत्त
देवता विष्णुदेवा देवता वा ॥

अ'रोदसी जगतीं विश्वामित्र ॥

अ रोदसी इतोमास्य जगती वैश्वानरदेवता विश्वामित्रोऽप्यग-
त् । आद्यो व्यूह ॥

उक्थेभिर्ह वङ्गनामावसिष्ठ ॥

उक्थेभि रतीमा गार्गीं वसिष्ठाऽप्यगत् । इन्द्राग्नौ देवता ॥

उपनः सुहोत्रो वैश्वदेवीम् ॥

उपन सूनवइतोमा गार्गीं विश्वेदे० देवता सुहोत्रश्च परप्यगत् ।
द्वितीये व्यूह ॥

ब्रह्माणि मेऽगस्त्य । हे इन्द्रमरुत्संवादे ॥

ब्रह्माणि मे । अमृतमातऽरतीम हे ऋषीं विष्टुभी इन्द्रमरुत्संवा-
दे अगस्त्य स्मिरप्यगत् । इन्द्रो ननु स्वाभनय देवता । आयासते व्यू-
ह ॥

तदिदायर्वणा बृहद्विष ॥

तदिदावेतीमास्य विष्टुभममवर्षण पुत्री बृहद्विषश्च विरप्यगत् ।
अथ्या मर्हन्तवता ॥

इमाऽउ त्वा हे बृहत्पौ मेधातिथिः ॥

इमाऽउ त्वा, यस्याय मतिहे ऋषीं बृहत्पौ मेधातिथिर्ह विरप-
प्यगत् । अमयोरादित्यो देवता । अथ्याऽयं । व्यूह ॥

अथर्ठ० सहस्रं मेधातिथिः सतोवृहतीम् ॥

अथ सहस्रमितीमाम् सतोवृहती मेधातिथिरप्यगत् । अ-
थ्याऽदित्यो देवता । चतुर्थी व्यूह । अद्वये विलम्बोक्तम् ॥ २२ ॥

आनस्त्रयोदशर्च पुरोक्षगण्यस्तुर्गर्तचं प्रतीकषो-

दितं च ॥

आनी यन्त्रमित्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तायतुर्दशसंख्याकश्च इमा
ऽउ त्वा, यस्यायमयर्ठः सहस्रमर्ध्वकपुण्ड्रतीदं प्रतीकचादितं चतुर्त्त-
चं चेत्येवमृषां सप्तदशकः पुरोरुग्गणः । ऐन्द्रवायवादिसारि-
वान्तानां ग्रहाणां ग्रहग्रहणमन्त्राणां समूहः ॥

आनी वायव्यां जमदग्निः ॥

आनी यन्त्रमितीमांश्च वृहतीं वायुदेवतां जमदग्निर्ऋषिरप-
श्यत् । तृतीयैकादशकस्तैस्त्रिणां ॥

इन्द्रवायू सुसंहसेन्द्रवायव्यां तापसः ॥

इन्द्रवायू सुसंहसेतीमां वृहतीमिन्द्रवायुदेवतां । तापसश्ऋषिरप-
श्यत् ॥

ऋधगित्या मैत्रावरुणो जमदग्निः ॥

ऋधगित्यतीमा वृहतीं मित्रावरुणदेवतां जमदग्निर्ऋषिरप-
श्यत् । आद्ये व्यूहः ॥

आयातसांविनीं वसिष्ठः ॥

आयातमितीमां वृहतीमग्निदेवतां वसिष्ठोऽपश्यत् । तृतीये
व्यूहः ॥

मैतु वैश्वदेवीं कण्वः ॥

मैतु मन्त्राभ्यतिरिति वृहतीं विश्वदेवदेवतां कण्वश्ऋषिरपश्य-
त् । पादयोर्व्यूहः । तृतीयैकादशः ॥

चन्द्रसाक्षत्वेन्द्रोमाहुतिपरिणामवादिनीं चितऽ
स'त्य' ॥

चन्द्रमा अप्सविति वृहतीमिन्द्रदेवतामाहुतिपरिणामवक्त्री नित्य-
सक्षपसात्यश्ऋषिरपश्यत् । आद्ये व्यूहः ॥

देव देवं वो मनुर्वेवस्वतो वैश्वदेवीम् ॥

देव देवं वदतीमा बृहतीं विश्वदेवदेवत । विश्वस्वतोऽपत्य मनुर्वे
विरपश्यत् । आद्यान्तयोर्व्यह ॥

दिवि पृष्टो मेघऐन्द्रः ॥

दिवि पृष्टवतीम बृहतीम । इन्द्रपुत्रो मेघा ऋषिरपश्यत् ।
वैखानरो देवता ॥

इन्द्राग्नीऽश्वपात्सुहोत्रः ॥

इन्द्राग्नीऽश्वपादितोमा बृहतीं सुहोत्रऋषिरपश्यत् । इन्द्राग्नीदे
वता । प्रथमद्वितीयचतुर्थं पुष्यह ॥

देवासी हि मनु ॥

देवा सी होतीमा सतोबृहतीं मनुरपश्यत् । विश्वे देवादेवता ॥
अपाधमदृढे नृमेधः ॥

अपाधमत् । प्रथऽऽतीमे हे । नृमेधऋषिरपश्यत् । तथापाध
मदिति सतोबृहती । प्रवदति बृहती इन्द्रा मरुत्वान्त्वभयोर्देवता ॥
अथेन्द्रा । व्यूह । मरुतो मन्त्रा । व्यूह ॥

अस्यैर्त्तधातिथिः ॥

अस्येन्द्रिन्द्राग्नीमां सतोबृहती मेधातिथिरपश्यत् । महेन्द्रोदेवता ॥
आद्ये व्यूह । प्रतीकांताना सर्व प्रागुक्तम् ॥

दशस्यैकादश्यन्त्या च सतोबृहत्य ॥

अना । दशमातत्रयोदशस्यै दशमी, देवासा द्विती त । एकादशी
अपाधमदित अन्त्या वाऽस्येन्द्रिन्द्रादिति एताभ्यास्त सतोबृहत्य ।
“मयुर्जी जागती सतोबृहती त तत्रचणम्” ॥

शेषा बृहत्य. शेषा बृहत्य. ॥

दशस्यैकादश्यन्त्याभ्याऽन्त्या शेषा दश ऋषो बृहत्य बृहतीऽन्त्र

स्ताः । हिरम्यासोऽध्यायपरिसंज्ञामिच्छापनार्थः । इतिथीतिरग्नि-
चित्तस्त्राटस्यपतिविगतकृतुस्तन्महायाज्ञिकथीदेवकृते सर्वाभुक्तमणि-
काश्चाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥

यज्जाग्रतः षडृचं मानसं त्रैभूतं ० शिवमङ्गलपः ॥

यज्जाग्रतः । येन कर्माणि । यज्जाग्रतं, येनेदं, यज्जिगृन्तुषः । सुषा-
रयिरित्येतत्षडृचं मानसं मनोदेवतं विष्टुपकुन्दस्तं शिवसद्वत्पति-
रपश्यत । यद्यवा शिवसद्वत्पतिमज्जा । तृतीयो त्वादित्ययाज्ञवल्क्य-
देव । तदु सुगन्ध द्यौ व्यूह । यज्जाग्रतं ययोदशकः । तेन दृश्य
धिका, तेनीयते द्वादशकः ॥

पितुं नृणां ह मगस्त्योऽन्तस्तुतिम् ॥

पितुं नृ स्तोपमितीमासुणिहमगस्त्यकृदपिरपश्यत् । इयमज्जा
स्तुतिः । अत्र देवतेत्यर्थः, अत्रायः पञ्चकः । तत्तत्प्रयोऽष्टकाः । तृतीये
व्यूहः । अत्र इयमनुष्टुभर्भोऽष्टागुण्यते । आयाः पञ्चकप्रयोऽष्टका
अनुष्टुभर्भेतिवचनात् ॥

अन्विच्चतुर्द्वयमानुष्टुभम् ॥ (१)

अन्विचतुर्द्वयमानुष्टुभम् ॥

हयोरनुमतिः ॥

अन्विचतुर्द्वयमानुष्टुभम् । अन्विचतुर्द्वयमानुष्टुभम्, अनुनद्वयतयोरनुमति
देवता । अन्विचतुर्द्वयमानुष्टुभम् । अनुनः व्यूहः ॥

हयोः सिनीवाल्लि मरस्त्वथी ॥

अस्मि यत्तुर्द्वयमानुष्टुभम् । अन्विचतुर्द्वयमानुष्टुभम्, अनुनद्वयतयोरनुमति
देवता । अन्विचतुर्द्वयमानुष्टुभम् । अनुनः व्यूहः ॥

सिनीवाल्लि पृथष्टुके द्वे गृत्समदः ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके पञ्चनद्यादृगीमे हे ऋषी गृह्यसदृशपिरप-
श्यत् ॥

त्वग्ने हे आग्नेय्यौ जगत्पौ हिरण्यस्तूपाङ्गिर-
स ॥

त्वग्ने तथम्, त्वंनो ऽपग्ने तव देवेतीमे हे ऋचावग्निदेवस्ये । ज
गत्पौ अङ्गिरसः पुत्रौ हिरण्यस्तूपोऽपश्यत् । त्वग्ने । त्वंनो । अ
ह । मर्षाना रक्षो ही व्यूहो ॥

उत्तानाया हे देवयवा देववातश्च भारतौ ॥

उत्तानायासम् । इडायास्त्वेतीमे हे ऋचावग्निदेवस्यौ भरतपु
त्री देवयवा देववातसज्जौ हो ऋषी अपश्यतां, आग्नेय्यावित्यनुव
र्त्तते ॥

आद्या त्रिष्टुप् ॥

पूर्वोक्तयोर्द्वयोराद्या उत्तानायामित्येता त्रिष्टुप् ॥

द्वितीयाऽनुष्टुप् ॥

इडायास्त्वेति द्वितीयाऽनुष्टुप् । नामा । व्यूहः ॥

प्रमत्तहे नोधा द्रव्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् ॥

प्रमत्तहे प्रवामहे, इत्येकद्रव्यमैन्द्रदेवस्य त्रिष्टुपकन्दस्त नोधाक-
मिरपश्यत । प्रवामाकं । आङ्गूष् । व्यूहः ॥

इच्छन्ति त्वा त्र्यम्भैन्द्रं त्रैष्टुभमेव देवयवा देववा-
तश्च भारतौ ॥

इच्छन्ति त्वा, न ते दूरे, इत्येकद्रव्यं इन्द्रदेवस्य त्रिष्टुपकन्दस्त-
मेव भारतौ भरतपुत्री देववातसज्जौ अपश्यतां, इच्छन्ति
व्यूहः ॥ १ ॥

अषाढं यत्सु, गोतमस्तुर्द्धं चैष्टुभर्ठं सौम्यम् ॥

अषाढं यत्सु, सोमो धेनुं, त्वमिमा, देवेन, नदत्ये तच्चतुर्द्धं चं त्रिष्टु-
प् छन्दस्कं सोमदेवत्यं गोतमस्तुर्विरपश्यत् । स्वर्षामप्ता, सोमो वी-
र । व्यूह । सादन्यं । हो व्यूहो । त्वमिमा । व्यूह । त्वमपः । हो
व्यूहो, त्वमाततन्य । हो व्यूहो । त्वं ज्योतिषा । व्यूहः । रायो भा-
गं । द्वादशकः । मा त्वा तनत् । व्यूह ॥

अष्टौ व्यष्ट्यस्तुर्द्धं चैष्टुभर्ठं सावित्रमाहिरसो
हिरण्यस्तूपः ॥

अष्टौ व्यष्ट्यत् हिरण्यस्तूप इत्येतच्चतुर्द्धं चं सवितृदेवतं त्रिष्टुप्-
छन्दस्कं अहिरसोऽपत्यं हिरण्यस्तूपस्तुर्विरपश्यत् ॥

द्वितीया जगती ॥

अत्र चतुर्द्धं चैष्टुभर्ठं हिरण्यपाणिः सवितृत्येष्टा द्वितीया जगती । अ-
ष्टौ वि, वीधन्व । दधत् । व्यूहः । आकण्णेन द्वादशकः । सुम-
हीकः, हो व्यूहो । ये नं व्यूहः ॥

उभा पिबतमाश्विनं त्वचम् ॥

उभापिबतं । अप्रम्वतीमश्विना, युभिरहोभिरित्येतत्तृचं आ-
श्विनं । अश्विदेवतम् ॥

उभापिबतं प्रस्कण्वो गायत्रीम् ॥

उभा पिबतं इतीमामृचं गायत्री प्रस्कण्वोऽपश्यत् ॥

अप्रम्वतीमश्विना त्रिष्टुभौ कुत्सः ॥

अप्रम्वतीमश्विना, युभिरहोभिरितीमे कर्षो त्रिष्टुभौ कुत्सस्तुर्वि-
रपश्यत् । अश्वत्ये । हो व्यूहो । आकण्णेनेत्यत्र प्रागुक्तम् ॥

आरावि पथ्यावृहतीर्ठं रात्रिदेवत्यां कशिपा भरद्वा-
जदुहिता ॥

पारात्रि पार्थिवमितीमामृचं रात्रिदेवत्वां पथ्यावृद्धती भरदाज-
दुहिता कशिपानास्त्री अपश्यत् ॥

उपस्तदुपस्थां परोष्णिहं गोतम ॥

उपस्तदितीमामृचमुपस्था उपोदेवता परोष्णिहं परोष्णिक्छ-
न्दस्तां गोतमश्च विरपश्यत् ॥

प्रातरग्निं वसिष्ठः सप्तर्चम् । (१)

प्रातरग्निं, प्रातर्जितं, भगप्रक्षेप्तं, उत्तेदानीं । भगएव । समध्व-
राय । अग्नीवतीरित्येतत्सप्तर्चं वसिष्ठश्च विरपश्यत् ॥

आद्या जगती ब्रह्मदेवत्या ॥

अक्षिरत्नाचं चाद्या प्रातराग्नमित्येषा जगती ब्रह्मदेवत्या बहुदेवत्या
अग्नीन्द्रमित्रावरुणाशविभगपृथग्रहण्यतिभोमरुद्रदेवतेत्यर्थः । चतु-
र्थं एकादशक ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभ ॥ (२)

प्रातर्जितमित्याद्या पञ्च अर्चा भगदेवत्यास्त्रिष्टुभ । राजा चिद्यं ।
प्रग प्रभूभिः । उत्तेदानीं । उत्तेदिता । वय देवानां । तेन वयं ।
समध्वराय । एषु ब्रूह ॥ रथगिष । द्वादशक ॥

अन्त्योपस्था ॥ (३)

विष्टुबित्यनुवर्तते । अग्नीवतीरित्येषा विष्टुम् सप्तर्चस्यात्पाठ-
स्या उपादेवतेत्यर्थः ॥ अन्ते ब्रूह ॥

पूषन्नाय सुहोच ॥

पूषन्तयेतीमामृच सुहोचश्च विरपश्यत् ॥

(१) प्रातर्जितं भगं वासतो भगदेवत्या त्रिष्टुभम् ॥

(२) प्रातर्जितं भगं वासतो भगदेवत्या त्रिष्टुभमिति काण्वसर्वानुक्रमशः ॥

(३) १८ काण्वसर्वानुक्रमेण नास्ति ॥

पथस्यथः परिपतिष्ठजिन्वः ॥ १

पथस्यथइतीमामृजिस्वऋषिरपश्यत् ॥

एते पौष्ण्यौ गायत्रीचिष्टुभौ ॥

एते ऋचौ पूषं तव पथस्यथ, इत्येते पौष्ण्यौ पूषदेवत्ये यथाक्रमं
गायत्रीचिष्टुभौ । पूषमिति गायत्री । पथस्यथइति चिष्टुप् । कामेन ।
समो दासत् ॥

त्रीणि पदा वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिः ॥

त्रीणि पदा, तदिमास इतीमे विष्णुदेवते गायत्रीछन्दस्त्री मेधा-
तिथिर्ऋषिरपश्यत् । विष्णुर्गोपाः । व्यूहः ॥

धृतवतो भुवनानां भरद्वाजो द्यावापृथिव्या जगती-
म् ॥ (१)

धृतवती भुवनानामितीमामृचं द्यावापृथिवीदेवतां जगतीछन्द-
स्कां भरद्वाजऋषिरपश्यत् ॥

ये नो लिङ्गोक्तदेवतां चिष्टुभं विह्व्य ॥

ये नः सपत्ना इतीमामृचं लिङ्गोक्तदेवतां चिष्टुभं विह्व्यऋषिर-
पश्यत् । इन्द्राग्नी वसवो रुद्रा आदित्याद्याच लिङ्गोक्ताः । वसवो
रुद्राद्यतुर्ह्ययकः ॥

आ नासत्या हिरण्यस्तूप आश्विनीं जगतीम् ॥

आ नासत्या इतीमामृचमग्निदेवत्यां जगतीछन्दस्कां हिरण्यस्तू-
पऋषिरपश्यत् ॥

एष वो मारुतीं चिष्टुभमगस्त्यः ॥

एष व इतिचिष्टुभं मरुदेवत्यां अगस्त्योऽपश्यत् । मांढार्यस्याद्भौ

प्यूहो । एषा योसीष्ट । अ्यूहे कृतेऽपि दशकः ॥

सहस्रोमासृष्टिमृष्टिप्रतिपादिकान् त्रिष्टुभं यज्ञः
प्राजापत्य ॥

सहस्रोमास इति त्रिष्टुभमपिमृष्टेः प्रतिपादयित्री प्राजापते, पुत्री
यज्ञसृष्टिपरपश्यत् । अथ यो देवता । सहस्रोमास द्वादशक, अष्टौ द,
यकः ॥

आयुष्यं चर्चस्यं तृचं दक्ष उष्णिक्गङ्गारौ त्रिष्टुभो
हिरण्यसुतिः ॥

आयुष्यं । न तत् । यदावदभन् इत्येतत्तृचं दक्षसृष्टिपरपश्यत् । अ-
प्तिगद्ये तिस्रः ऋचो यथाक्रममुष्णिकगङ्गारौ त्रिष्टुप्कृन्तुः । षट्
पञ्चागदक्षरा गङ्गारी । तत्र आयुष्यमुष्णिका आयुष्यं षडक्षं, रायः
सप्तक । द्वौ ऋचको । तेनाधिका सुरवर्णिय । न तत् । गङ्गारी
एकाधिका । यदावदभन् । त्रिष्टुप् । तृतीयो द्वादशक, चतुर्थो दय
कः । एतत्तृचं हिरण्यसुतिः । हिरण्यदेवतामित्यर्थः ॥

उत नऽष्टजिह्वो बहुदेवत्यान् त्रिष्टुभम् ॥

उत नरतित्रिष्टुभं बहुदेवत्यां ऋजिह्वोऽपश्यत् । उत नः द्वौ
हो । अष्टर्चस्य, अष्टऽएकपात् । पृथिवी समुद्र, विष्णुदेवाश्च देवता ॥

इमा गिरः कूर्मो गात्रमदऽद्यादित्यदेवत्या त्रि-
भम् ॥

इमा गिरःऽऽतो गामृषमादित्यदेवत्या त्रिष्टुभं ऋत्विगदपृष कूर्म-
सृष्टिपरपश्यत् ॥

सप्त ऋषय इतीयमध्यात्मवादिनो जगती ॥

सप्त ऋषय, इतीयमध्यात्मवादिनो जगती सप्त ऋषयो देवता ।
एकाधिका । पादाक्षरनियमो नास्ति ॥

उत्तिष्ठ त्वचो नृक्षयस्यत्यः ॥

उत्तिष्ठ, प्रनूनं । नृक्षयस्यते इत्ययं त्वचो नृक्षयस्यतिदेवता ॥

आद्ये बृहत्यौ कण्वो घौरः ॥

अस्मिन्तृचे उत्तिष्ठ, प्रनूनमितीमे आद्ये ऋचौ बृहत्यौ घौरो घोर-
मुचः कण्वऋचिरपश्यत् । देवयन्ताः व्यूहः । मन्त्रः । द्वौ व्यूहौ ॥

अन्त्या त्रिष्टुभं गृत्तमदः ॥

अन्त्यां नृक्षयस्यतइतीमां त्रिष्टुभं गृत्तमदोऽपश्यत् । नृक्षयस्य-
ते व्यूहः ॥

यऽइमां चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तम् ॥

यऽइमां चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तम् । यऽइमां विश्वा भुवनानि । वि-
श्वकर्मा ह्यजनिष्ठ, यो नः पिता जनिता । अन्नपतेऽन्नं नो देही
त्येतच्चतुर्ऋचमनाध्याये प्रतीकोक्तम् । पूर्वमेव पठितत्वात्ताववायादि-
मानेपीपात्तम् ॥

अपेतोऽध्यायः पित्र्यऽआदित्यस्य देवानां वा ॥ (१)

अपेतो यस्तु पितृयऽइत्ययमध्यायः पित्र्यः पितृदेवत्यः । आदित्य
ध्यापेत् । आदित्योऽप्या ऋचिरित्यर्थः । देवानां वा, देवा वा पश्या
ध्यायस्य ऋचय इत्यर्थः ॥

आद्या गायत्री परं यजु ॥

अस्मिन्नध्याये आद्या अपेत, इति गायत्री । ततः परं । यजु भिरहो-
भिरित्येतद्यजुः सामपठति । पलाशशाखया व्यूहूहने विनियो-
गोऽप्या ॥

सवितां ते गावत्री ॥

नीं शुनःपशूपिरपश्यत् । अपामार्गैरपमार्जने विनियोगः । अन्य-
योर्धूहः । सुमिश्रिधा न इत्यस्य प्राशुक्तम् । स्नाने विनियोगः ॥

अनङ्वाहमानङ्घ्रानुष्टुप् ॥ (१)

अनङ्वाहगन्वारंभामह, इतीयमृक् पातङ्ही अनङ्घ्रिदेवता अनु-
ष्टुप् छन्दः अनङ्घ्रिपुच्छान्वारम्भे विनियुक्ता । उदयमित्यस्य तु प्राशुक्तम् ।
प्रागमने विनियोगः ॥

द्रुमं जीवेभ्यः सङ्क्षुको मृत्युदेवत्यां त्रिष्टुभम् ॥

द्रुमं जीवेभ्यः, इति त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्यां सङ्क्षुकोऽपश्यत् । प्रागश्म-
शान्तात्तरे मर्यादास्तोष्ठनिधाने विनियोगः ॥

आयुष्मानग्नःआग्नेयीं त्रिष्टुभं वैखानसः ॥ (२)

आयुष्मानग्नः, इतीमामग्निदेवतां त्रिष्टुभं वैखानसकृत्पिरपश्यत् ।
प्रीपासने प्राहुतिहोमे विनियोगोऽस्याः । प्राद्वतीयो दशकः । च-
तुर्थो द्वादशकः ॥

परीमेऽनुष्टुभमैन्द्रीं भरद्वाजः शिरिंविठः ॥

परीमे गामित्यनुष्टुभमिन्द्रदेवतां भरद्वाजस्यापत्यं शिरिंविठकृ-
त्पिरपश्यत् । परिदावदने विनियोगोऽस्याः । द्वितीययोर्धूहः ॥

क्राव्यादमग्निं त्रिष्टुभमाग्नेयीं दमनः ॥

क्राव्यादमग्निसिति त्रिष्टुभं अग्निदेवतां दमनकृत्पिरपश्यत् । अ-
हारेप्रीपासनस्य निरसने विनियोगोऽर्हस्य । इहेवायमित्युत्तरार्हस्य
जपे विनियोगः ॥

वहवपान्नातवेदसौ त्रिष्टुप् ॥

(१) अनुष्टुभमिति काण्वसर्वानुक्रमगतः ॥

(२) इदं सूत्रं पूर्वापरीपासेन काण्वसर्वानुक्रमे पाठो बोध्यः ॥

वहव्यपामितीयमृक् जातवेदसो जातवेदोदेवत्या विष्टुप् । मध्य-
माष्टकायां वषाहोमे विनियोगोऽस्याः ॥

स्योना पृथिवि मेधातिथिः पार्थिवीं गायत्रीम् ॥

स्योना पृथिवीतिगायत्रीं पार्थिवीं पृथिवीदेवतां यक्षुरतां नीचा-
तिथिश्चपिरपश्यत् । अस्या अन्ते अपमः शोशुचदधमिति यक्षुः ।
प्राजापत्या गायत्री । अथ सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने विनियोगः ॥

अस्मात्त्वमाग्नेयी गायत्र्यनिरुक्ता ॥

अस्मात्त्वमधिजातोऽमीति गायत्री अग्निदेवता । अनिरुक्ता मध्येऽ-
ग्निपदप्रयोगशून्या । साम्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वं प्राज्या-
हुतिहोमे विनियुक्तम् ॥ ४ ॥

ऋचं वाचं च मम ज्ञाध्यायी दध्यङ्गाथर्वणो दर्शग्निकान्ध-
मेधिकवर्जम् ॥

ऋचं वाचं । देवस्य त्वा हे, साहा मावेभ्यः, ईमावास्यमितीमां प-
ञ्चाध्यायीं अग्निकाशमेधिकमन्त्रवर्जितामथर्वणः पुरुषो दध्यङ्ग-
विर्देदयं । इष्टवान् । “दध्यङ्ग इ वा आथर्वण एतठं० शुक्लमेतं यज्ञविद्वां
चकारेति युते” । पञ्चानामध्यायानां समाहारः पञ्चाध्यायी । अत्रा-
पवादः अग्निकाशमेधिकवर्जमिति, अथच भीमचेत्वेतदात्मिकम् । अ-
ग्निठं० चूदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिं यावदाश्वमेधिकं तद्वर्जयित्वा ।
अग्निकाशमेधिकस्य च गायत्र्यविरित्यर्थः । वैश्वदेव इति बहुदेवता
इत्यर्थः । तथा च यास्तः । “यत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं वैश्वदेवानां स्नाने शु-
च्यते यदेव विश्वस्त्रिद्वमिति शाकपूणिरिति” ॥

आद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेवः ॥

अस्यां पञ्चाध्याय्यामाद्यः प्रथम ऋचं याज्ञमित्ययमध्यायो विश्वदेव
देवतः शान्त्यर्थः । प्रथमं साधस्तयोः शान्तिकरणार्थः ॥

आद्यानि यन्मूर्तिं वि ॥

आद्यानि ऋच वाचमित्रादीनि यन्मूर्तिं । ऋचां चतुर्णां दैर्धीर्जग-
तीच्छन्दः । वागोजं यक्षुर्जगती । मित्रोऽहो ऋगादध्या देवता ॥

यन्मो बाह्वैस्याया मङ्क्तिः ॥

यन्मो ऋद्रुतितोर्यं बृहसतिदेवता मङ्क्तिः । व्यूहेन चत्वारि
शदचरत्वात् । अथ भूर्भुव स्वस्त्यमित्यु । कथानयिष, इति ऋष
स्य छन्दादेवतादि सर्व मागुक्तम् । ऋषिरथ दध्यह्न्यायर्षिण एवेति
विधेय ॥

कथा त्वमैन्द्रयनिकृता गायत्री ॥

कथा त्वं न, इतीयं गायत्री अनिकृता ऐन्द्री इन्द्रपदप्रयोगे विना-
पीन्द्रदेवता । प्राये ही व्यूही ॥

इन्द्रो विश्वस्य विराड्विषदः ॥

इन्द्रो विश्वस्येतीयस्यैव विराड्विषदा । इन्द्रो देवता । विश्व
त्यक्षरा विषदा विराडित्युच्यते । तथा चौक्तमृगवेदासंक्रमणाम् । विश्व
शक्तिका विषदा विराज इति । तथा तद्वर्त्मकपदा । एतदेवं विम-
त्यहं या एकपदा दंगारैल्लयं । सोऽपि विराडुच्यते ॥

यं नो ह अनुष्टुभौ ॥

यनोमिक, यनोवात इती ये हे ऋषौ अनुष्टुभौ । यनो भवतु
व्यूह । यनोवात, इत्यत्र चो- यमकी । तेन व्यूना । मित्रकृणादयो
मित्रोक्ता देवता ॥

अद्यानि विषदा गायत्री ॥

अद्यानि यन्मूर्तिं विषदा गायत्री । अद्यानि रात्रयं देवता ॥

शं न इन्द्राग्नी त्रिष्टुग्गायत्र्यौ ॥ (१)

अन इन्द्राग्नी, अनीदेवीरितीमे हे ऋचौ यथाक्रमं त्रिष्टु-
ग्गायत्र्यौ । शंन इन्द्राग्नी त्रिष्टुप् । इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणो इन्द्रा-
सूपर्षो इन्द्रासामी देवता । अनी देवीर्गायत्री । आपो देवताः ॥

अन्त्या आग्नीः ॥

प्रागुक्तयोर्द्वयो रन्त्या अनी देवीरित्येषा आग्नीः । स्थोमा पृथिवी
आपो किंवा छवस्य प्रागुक्तम् । अत्र दध्यङ्गाद्यर्वणचष्टिपरित् विज्ञेय' ॥

द्यौः शान्तिर्यजूंषि ॥ (२)

द्यौः शान्तिरित्यादीनि ज्यातो सदृशि जीव्यासमित्यन्तानि यजूंषि
सिद्धीकृतदेवतानि । द्यौः शान्ति, एकाधिका यज्ञरी । दृते दृठे- इमा-
मित्रस्यसा, एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । दृते । ऋगुष्णिक् । नमस्ते
हरस इत्यस्य प्रागुक्तम् । अत्र दध्यङ्गाद्यर्वणचष्टिपरित् विज्ञेयः ॥

नमस्तेऽशस्त्वनुष्टुभौ ॥

नमस्ते अस्तु विद्युते, यतो यत, इतीमे ऋचाऽनुष्टुभौ । यतः
स्वः । अ नः कुर्व । अमय न । एषु ध्यूह । विद्युत्स्वनयिषु रूपो भग-
वान्देवता इतीर्य । सुमित्रिया न इत्यस्य तु प्रागुक्तम् । अत्र तु
दध्यङ्गाद्यर्वणचष्टिपरित् विज्ञेयः ॥

तच्चक्षुः पुरउष्णिक् सौरी ॥ (३)

इतिजीर्णं पाठः । स तु नीपपद्यते । अस्माहि सप्तषष्टिरचरापि स-
न्ति । पुरउष्णिक् चाष्टाविंशत्यक्षरा "आद्ययेत्पुरउष्णिगिति" । अत-
स्तक्षतषाभावाच्चेय पुरउष्णिक् । तेन तच्चक्षुर्ब्राह्मी त्रिष्टुप् सौरीति-

(१) गायत्र्यौ इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिक पाठोऽस्ति ॥

(२) दृते दृठे- इ मित्रदेवत्ये । आगा प्रज्वसता यज्ञरी द्वितीया द्विदा गाय-

त्री इति काण्वसर्वानुक्रमेऽधिक पाठो बोध्य ॥

(३) तच्चक्षुः पञ्च सौरी इति काण्वसर्वानुक्रमपाठो बोध्य ॥

पाठ । तच्चतुरित्थेन सोरी सूर्यदेवता एषाभिका ब्राह्मी विष्टुप् ।
 व्यूहतात्पट्टिर्वा । पुरश्चणिक् न अयमपि न घटत एव ॥

आददे नारिरस्यभिरुदेवतम् ॥

देवस्य त्वेति प्रागुक्तम् । आददे नारिरस्येत्यक्षरभिरुदेवतम् ।
 देवीजगती । अभ्यादाने विनियोगोऽयम् । गुणतेजन, इत्यस्य इन्द्रदे-
 वतं प्रागुक्तम् । अटपिदंभ्यऽप्यर्थः । अथ विनियोगोऽयम् ॥

देवी द्यावापृथिव्यम् ॥

देवी द्यावापृथिवी, इत्येतद् द्यावापृथिवीदेवतम् । अतिश्लादने
 विनियुक्तम् । ब्राह्मी गायत्री ॥

देव्यो वसन्त्यो वरमीकवपा ॥

देव्यो वसन्त्य, इत्यस्य वल्लीकवपादाने विनियोगः । व्यूहतात्पट्टि-
 पट्टि ॥

इयत्यग्रे वराहविहृतम् ॥

इयत्यग्रे, इत्यस्य वराहविहृत देवता । वराहविहृतस्यादाने विनि-
 योगः । द्वो व्यूहो । ब्राह्मी गायत्री ॥

इन्द्रस्यौजसादाराः ॥

इन्द्रस्यौजस्यसादारा देवता । आदारादाने विनियोगः । ऋचां
 विष्टुप् । मधाय त्वेति मन्त्र पट्टि । अजापयस आदाने विनियोगो
 द्वितीयस्य । तृतीयस्य सम्भूतानामभिमुख्येन ॥

अथैतत् (१) मखस्यामख्यर्जने समाय देवस्तार्क्षिरसि अ-
 मदेवत्यानि ॥

अथैतद् द्वाप्यस्येति । मखस्य मखोऽसि । अमखस्य त्वा, अजवेत्वा ।
 समाय त्वा । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येतानि यजुषि अमदेव-

(१) ऋचो वैषदेवी बुद्धता भवति वाणवसवानुक्रमपाठोऽस्ति ॥

व्याप्ति । अतु घर्ममन्देश विप्रतिपक्षित इत्यस्य साह ।

यो घर्मः स आदित्यो यऽएष तपतीति ॥

यो धर्म उोपादित्य सूर्यः । म क । य यय जपति । आकाशे
दृश्यते । यय प्रैत्विति ब्रह्मती । परिवृतं प्रति गमने विनियोगः ।
पुण्या मन्ते जीवि मखाय लेति धन्ति । तत्र प्रथमस्य परिवर्तते
सम्भारनिधाने विनियोगः । द्वितीयस्य सम्भारे विण्डस्य ससर्जने ।
तृतीयस्य महावीरकरणे । मखस्य गिर, इत्यस्य निहितस्याभिमर्शने ।
यद्युर्गायत्री । तदुत्तरस्य मखायत्वित्यस्य द्वितीयमहावीरकरणे ।
मखस्य गिर इत्यस्य निहिताभिमर्शने । पुनर्मखायैत्यस्य तृतीयम
हावीरकरणे । ततो मखस्य गिर इत्यस्य मखाय लेति सहितस्य नि
हिताभिमर्शने । ततस्तथायां मखाय त्वा मन्त्रस्या गत्रेधुत्वाभित्यया
यां महावीराणां प्ररणने । ततस्तथायां सत्त्वस्य त्वा मन्त्रस्या
त्त्वमखायत्वायां प्रज्ज्ञा-मन्त्रस्य त्वा । महावीराणां धूपने
विनियोगः । ततस्तथायां मखाय लेति मन्त्रस्या मद्रहने । इत्युक्ते
स्त्वया श्रीया देवी सहस्रती । उदप्रती विनियोगः । ततो मखाय लेति
तथायां यजामहोऽयमेकै । अमाय त्वा, मखायत्वा देवी मृदुलो ।
सूर्यस्य त्वा दैवीजगती । मोक्षप्रै जयत्वा, विनियोगः । प्रैवत्तु । यद्य
मद्रहति । महावीराणां विनियोगः । धृतिव्या । याजायत्वा माययी ।
ततस्तथायां मखाय लेति विनियोगः । रजतं देवता । य
धिरसि यद्युत्तिष्ठु । सुखप्रसवानामुपरि महावीरकरणे ॥

अनाद्यष्टा पुराणास्तत्तत्प्रार्थिजानि प्रहमानुष्ये ॥ (१)

अनाधृष्टपुहसाजिह्वादीनि सप्तयजुर्विषयिणानि पृथिवीदेवत्या

• (१) - रसादा मरुतिर्गर्भो, दिव-सष्टशुभः सुवर्णम् । इति व्यासस्य निबन्धना-
दौ बोध्यः ॥

नि । यजमानस्याग्नी , अनाधृष्टा । व्यूहः । पुत्रपत्नी । सृग्गायत्री ।
ततस्त्रिस्तो व्यूहेन सारूपद्वयः । पश्चानामपि वाचने विनियोगः ।
विष्ठाभ्यो मा । यजुर्मृहती । दक्षिणत उत्तानपाणिनिधाने विनियोगः ।
मनोरवाक्षि । देवी पद्मि । उन्नरत. प्रादेशनिधाने विनियोगः ।
स्याहा, गरुदभिः । यजुः पद्मि । धर्मो देवता । विककतगकलाभ्यां
परिचयने विनियोगः । दिव इति देवी जगती । सुवर्णमतमानेन महा
भीरापिधाने विनियोगः । सुवर्ण देवता ॥

मधु प्राणदेवत्यानि ॥

मध्विति ऋषि यजुमि प्राणदेवत्यानि । धविनैरपवाजने विनियु
क्ताति । दैव्युचिक् ॥

गर्भो देवानामयकाशा, मा मा हिर्ठं सौरित्येतदन्ता
वर्मदेवत्याः ॥ (१)

गर्भो देवानामित्यादयो जमस्ये अस्तुमामाहिर्ठं भीरित्येतदन्ता
अयकाशा । अयकाशमज्जका मन्ता । सज्जकाश्चमयकाशैरपति
हत इत्यत्र सव्यवहारार्थः । गहाभीरोभस्याने विनियोग एवम् । गर्भो
देवानां कवा पद्मि । समग्निं ब्राह्मी अतुष्टुप् ॥

वर्णा दिवऽऊर्ध्ववृहती ॥

धर्मो दिव, इतीवमृक् ऊर्ध्ववृहती । विजागतोर्ध्ववृहती ।
तत्तत्त्वम् । अत्र तु भाष्योपर्योदयको । तृतीय एकादशकः । एकादि
का वृहती ॥

अपश्य गोपां विष्टुमं दीर्घतमा ॥ (२)

अपश्य गोपामितीमोमृधं विष्टुमं दीर्घतमा अपश्यत् । चतु

- " (१) गर्भो देवानां पदलि सधेऽप्यर्जवता । इति काण्वसर्वोत्तमशठो बोध्य
(२) एतत्तत्त्वमे विजातां भुवामतगद । इति काण्वसर्वोत्तमशठथ बोध्य ।

ब्रूहः । विष्वासां भुवां । ब्रूहः । अत्यष्टिद्वन्दः ॥

हृदये त्वा परोष्णिक् ॥

हृदये त्वेत्येषा परोष्णिक् । आद्ययोर्ब्रूहः । परोष्णिक् परत,
इति तत्तत्तत्तम् । पितार्नासि, ऋगायणी ॥

त्वष्टृमंतः पत्न्याशीः ॥

त्वष्टृमत, इत्येतद्यज्ञ पत्न्या आशीः । ऋषां त्रिष्टुप् । घर्मो
देवता । पत्न्या वाचने विनियोगः ॥

अहः केतुना यजुषी घर्मदेवत्ये ॥

अहः केतुना, रात्रि केतुनेतीम यजुषी घर्मदेवत्ये । सामानुद्भूतो ।
रोहिण्यहोमे विनियुक्ते ॥

आददेदित्यै रज्जुः ॥

आददेदित्यैराज्ञासोत्थस्य यजुषी रज्जुदेवता । रज्जुसन्दा-
नादाने विनियोगः । माजापत्या गायत्री रुद्रः ॥

इड एहि गौः ॥

इडएहीत्यादीनां गौर्देवता गौराज्ञाने विनियोगः । इडे । देवी
वृद्धती । अदिते । सरस्व । देव्यो षड्ती । असावेहि । देवीवृद्धती ।
असावित्यत्र गौर्नामाक्षराणि गणयित्वा रुन्दी त्रैयम् । रुन्दीमन्त्रत्वेन
विधानात् । अदित्यै । यजुस्त्रिष्टुप् । गौः पीमवर्माके विनि-
योगः । पूपासि । वत्सो देवता । देव्यनुष्टुप् । वत्सोत्सर्गे विनियोगः ।
घर्माय । वत्सो देवता । देवी यंति । वत्सोवयने विनियोगः ।
अग्निमया । इन्द्राय । यजुर्गायत्री । सरस्वत्यै । यजुरनुष्टुप् । सिद्धोक्ता
देवता । दोहने विनियोगः । स्वाहेन्द्रवत् । देव्यो वृद्धत्यः । पिप्रु-
पामभिमतत्वे विनियोगः । अथवा समस्तस्य यजुर्जगती । पिप्रुषो
देवताः ॥

यस्ते विष्टुभं दीर्घतमा ॥

यस्ते स्तनइति विष्टुभन्दीर्घतमा अपय्यात् । तृतीये ध्यूह । वा-
देइत्या । “यामै सरस्वतीति श्रुतेः” । स्तनास्तम्भे विनियोगः । उर्वत-
रिचमित्यस्य गोः समीपां गान्वां प्रति गमने विनियोगः । प्राजाप-
त्या गायत्री । गायत्री छन्दोऽसि । यजुर्गायत्री । वैष्टुभम् । यजुर्गाय-
त्री । परिभासादने विनियोगः । परीभासी देवतं । आवापृथिवीभ्यां ।
यजुर्जगती । परीभासाभ्यां महावीर्यइति विनियोगः । अत्तरिचैवेति
यजुर्वृहती । उपयमन्योपयइति विनियोगः । अनयोर्घर्मो देवता ॥

इन्द्राश्विना वैश्वदेवम् ॥ (१) .

इन्द्राश्विनेत्यस्य विष्टेदेश देवताः । ध्यूहः । ब्राह्मी गायत्री । महा-
वीरे गोः पयसोऽवनयने विनियोगः ॥

ससुद्राय त्वा वातनामानि ॥

ससुद्राय त्वा वाताय स्वाहेत्यादीनां ससुद्रादीनि वातनामानि
देवताः । ससुद्राय । सरिराय । यजुः पङ्क्तिः । अनाधृष्याय । यजुस्त्रि-
ष्टुप् । अमतिधृष्याय । यजुर्जगती । अवस्ययवे । यजुः पङ्क्तिः । अग्नि-
मिदा । यजुस्त्रिष्टुप् । इन्द्राय त्वा । सामोष्णिक् । आदित्यवर्षे हे ।
यजुः पङ्क्ती । सविभे । अग्न्यायत्री । यमाय त्वा । सामोष्णिक् ॥

स्वाहा घर्माय घर्मदेवत्ये ॥

स्वाहा घर्माय, स्वाहा घर्मः पिण्ड, इत्येते यजुषी घर्मदेवत्ये । प्रघम-
स्य देवी पङ्क्तिः । उपयमनीत्यान्वस्य घर्मभासेके विनियोगः । द्वि-
तीयस्य यजुर्गायत्री । जपे विनियोगः ॥

विश्वोऽभाशाऽश्वान्विन्यनुष्टुप् ॥

विष्वाभाशा, इत्यनुष्टुपाश्विनी । अश्विनी अस्या देवतेत्यर्थः । यजु-

द्वयं हीमे विनियोगः ॥

द्विविधा घर्मदेवत्यम् ॥

द्विविधा, इत्येतद् घर्मदेवत्यं सामोष्णिकः । उत्कपने विनियोगः ॥

अश्विना घर्मसुष्णिकः ॥

अश्विनाघर्ममित्यस्याः षण्णिक इत्युक्तम् । अश्विनाशादित्यौ व्यापारपृथि
म्यौ च देवता । इत्यधिकत्वात्स्तराकुष्णिगियम् । बुद्ध्याऽनुमन्त्रये
विनियोगः ॥

अपाता ककुप् ॥

अपातामश्विनेत्यस्याः ककुपश्चिक् इत्युक्तम् । “मध्यमयेत्काकुपिति
वचनात् । मध्यमे व्यूहः । यजमानकथं केऽनुमन्त्रये विनियोगः । इत्ये
पिबन्धः । कृत्वा पठति । अर्घ्यं कर्तुं ते पिबन्मानानुमन्त्रये विनि
युता । घर्मासि । यशुर्गायत्री । उत्तरपूर्वाह्न उत्तमदे विनियोगः ॥

अमेन्यस्त्रे खरः ॥

अमेन्यस्त्रे इत्यस्य खरो देवता । खरे महावीरनिधाने विनियोगः ।
हो अहो । कथं वदती । घर्मा देवता ॥

स्वाहा पूर्णो सप्त लिङ्गोक्तानि ॥

स्वाहा पूर्णे गरस, इत्यादीनि सप्त लिङ्गोक्तपूर्वादिदेवतानि ।
स्वाहा पूर्णे । देवीजगती । यावभ्यः । देवीपठति । प्रतिरवेभ्यः । देवी
जगती । पिबन्धः । आसुरीगायत्री । सकलस्य दक्षिणतो वह्निं शुभमू
हने विनियोगः । व्यापारपृथिवीभ्याः यशुरनुष्टुपः । पिबन्धोः । यशुरनु
ष्टुपः । इन्द्राय । यशुः पठति । सकलस्य प्रतिप्रस्थाने समर्पणे विनियो
गः । इतरापि पञ्च यजुर्वि विकृतमन्त्रसोर्धर्माग्यहोमे विनियुक्तानि ॥

स्वाहा सम्पयोदेवत्यम् ॥

स्वाहा सम्पयोतिषेत्येतत्सम्पयोदेवत्यम् । यशुरनुष्टुपः । घर्माग्यस्यो
पदमन्यासेने विनियुक्तम् ॥

मधुञ्जतं घर्मः ॥

मधुदुतघर्मेस्य घर्मो देवता । ऋगृहतीक्ष्णः । भक्षणे विनियोगः । ऋक्केतुनां, रात्रिः केतुनैत्यनयोः भागुक्तम् ॥

अभीमङ्गायत्रीहृत्यावमवसाने ॥

अभीमं महिमाः । सठं० सीदस्य, इतीमि हे ऋषी गायत्रीहृत्यौ । अभीममिति गायत्री । सठं० सीदस्येति हृत्या । कौटुम्भी । अनवसाने । इयोर्चुर्चोः संधावमसानं नास्तीत्यर्थः । उत्तथवसा । प्रथिवीठं० सठं० सीदस्यमहानित्येवं संसृज्य एव पाठोऽस्तीत्यर्थः । महाधीरस्यासंघानिधाने विनियोगः । अनयोरेवचोरचराणामेकवर्णनेन हृन्तोन्तरं वेकस्त्विकमाह ॥

अतिशक्करी वाग्नेयी समस्ता व्यवसानां ॥

अथवा नेमि गायत्रीहृत्यौ हे ऋषी । किंतु समस्तैयं पञ्चमरा । अतिशक्करीक्ष्णः । एकेव ऋक् अग्निदेवत्या । व्यवसाना अवसानवयुक्ता । पञ्चमरा अतिशक्करी ॥

याते घर्मः ॥

यातेघर्मदिव्याशुगित्यादीनां घर्मो देवता । चतुर्गृहीतहोमे एषां विनियोगः । त्रयाणांमपि ऋषां पङ्क्तिः । द्वितीये व्यूहः ॥

अत्रस्य वृहती ॥

अत्रस्य त्वा परम्यायेत्यस्या वृहती क्ष्णः । निष्कगणे विनियोगः । उपरिष्टावृहतीयम् । अन्यपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । तथा चोक्तम् । अन्यथेदुपरिष्टावृहतीति । घर्मो देवता । अत्र द्वितीये व्यूहः ॥

चतुः सक्तिर्महावृहती ॥

चतुः सक्तिरिति महावृहती । चत्वारोऽष्टाङ्गास्तत्र महावृहती-

ति तप्तचपम् । उत्तरवेदी महावीरनिधाने विनियोगः । धर्मो
देवता ॥

धर्मेतदनुष्टुप् ॥

धर्मेतत् इत्यस्या, अनुष्टुप् छन्दः । आचैचनवतां पयसा पूरये मि-
नियोगः । धर्मो देवता । अथ प्रथमचतुर्थोऽसत्को । द्वितीयो दयकः ।
तेनाचरमंस्यापूर्तिः ॥

अचिक्रदत्परोष्णिक् ॥

अचिक्रददित्यस्याः परोष्णिक्छन्दः । तृतीयपादस्य दाह्याच-
इत्यात् । तदा च पिङ्गसः । परोष्णिक्परतद्वति । परिषेने वि-
नियोगः । समिधिया न, इत्यस्य मार्गणे विनियोगः । अद्वयमित्य-
स्योत्तरपूर्वादेवतक्रमणे । एधोऽसीत्यस्य समिदादाने । समिदसीत्य-
स्याहवनीयेऽभ्याधाने ॥

यावती द्यावापृथिवी दधिधर्मः ॥

यावतीत्यस्य दधिधर्मो देवता । ब्राह्मी उष्णिक् । इन्द्रो देवता ।
दधिधर्मग्रहणे विनियोगः ॥

मयि त्यर्पंक्तिर्यजमानाग्नीः ॥

मयित्यदिति षड्क्तिर्यजमानस्याग्नीः । षष्ठ्यपदस्य चत्वारिंशदक्षरा
षड्क्तिरियम् । दधिधर्मशेषमचये विनियोगः । धर्मो देवता ॥

मयसो रेतो गायज्यनवसाना ॥

पयसो रेत, इत्यवसानवर्जिता गायत्री । अचये विनियोगः । अथ
पूर्वसूत्रे च यजमानाग्नीर्देवतेति कथञ्चसहिताभाष्ये ॥

त्विषः संवृग् दधिधर्मः ॥

त्विषः संवृगित्यस्य दधिधर्मो देवता । व्यूहः । अतिजगती । महा-
प्रतसञ्ज्ञेऽहति दधिधर्मशेषमचये विनियुक्ता ॥

अनुक्तं घर्मदैवतम् ॥

अथ घर्मप्रकरणे यदनुक्तमनुक्तदैवतं मन्त्रजातं तद् घर्मदैवतम् ।
एतच्चिन्सूत्रे सति पूर्ववत् स्वाहा घर्माय घर्मदेवत्ये, अहः केतुना
यजुषी घर्मदेवत्ये इत्येवमाहो घर्मदेवत्यत्वकघनं पुनरुक्तम् ॥

स्वाहा प्राण्येभ्यो मां च वर्षिक्वो देवताः ॥

स्वाहा प्राण्येभ्य, इत्यादीनां यजुषां मां च वर्षिक्वो देवताः । घर्मभेदे
प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः, स्वाहा प्राण्येभ्यः । यजुस्त्रिष्टुप् । पृथि-
व्यै स्वाहेत्यादिषु चतुरचराणां देवीबृहती । पञ्चाचराणां देवीप-
ङ्क्तिः । षडचराणां देवीविष्टुप् । सप्ताचराणां देवीजगती ॥

मनसः काममनुष्टुब्यजमानाग्नीः श्रीर्देवता ॥

मनसः काममाकृतिमित्येवा अनुष्टुप् । अस्याः श्रीर्देवतेति कण्ठ-
माथे । घर्मभेदे पूर्णाहुतिहोमे, विनियोगः ॥

प्रजापतिः संभ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदे-
वताः ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाण, इत्याद्या घर्मभेदे यथाकालं प्रायश्चि-
तदेवताः । ओ षो यस्याः कालो यथाकालम् । तद्यथा । प्रजापतिः स-
म्भ्रियमाणो महावीरसम्भरणे क्रियमाणे महावीरभेदे प्रजापतिः
प्रायश्चित्तहोमे देवता । तत्र प्रजापतये आहोति प्रायश्चित्ताहुतिः ।
एवं सर्ववाक्येषु शेषम् ॥

सविता प्रथमेऽहन् प्रत्यहं क्रमेण ॥

सविता प्रथमेऽह्नित्याद्याः घर्मभेदे एव प्रत्यहं प्रतिदिनं क्रमेण
प्रायश्चित्तदेवताः । सविता प्रथमेऽहन् । प्रथमेऽहनि घर्मभेदे सवि-
ता प्रायश्चित्ताहुतिदेवता । द्वितीयेऽहनि घर्मभेदे द्वितीया अग्निर्देव-

ता । एवं सर्वत्र वाक्यानामर्थो ज्ञेयः । प्रजापतिः सम्भियमाणः
सविता प्रथमेऽहनीतीमे हे कण्डिके वाद्यपुरुषे । महावीरभेदे का-
स्यभेदेन देवताभेदविधायिके ॥

उग्रश्च मादती गायत्री विमुखास्यो सन्तोऽनौ
विनियुक्तः ॥

उग्रश्च भीमश्चेति गायत्री मादती । उग्रभीमादयो मादतीः स्या-
देवता इत्यर्थः । विमुखास्य विमुक्षसङ्गोऽय मन्त्र । आनी-
ययने सप्तममादतपुरोडाग्रहोमे विनियोगः । अरण्याध्ययनसामा-
न्यादिहास्य पाठ ॥

तस्मादाग्निक एवास्य ऋषिः(१) ॥

तस्मादस्य मन्त्रस्याग्निक एवाग्निसम्बन्धेव ऋषिः । प्रजापतिर्ऋ-
षिः । साध्या वा ऋषय इत्यर्थः ॥

परमेष्ठी प्रजापत्यो वा ॥

अथवास्योपचेतिमन्त्रस्य प्रजापतिरपत्य परमेष्ठी वा ऋषिः ॥

अग्निर्ऋ० हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एव
ऋषिः(२) ॥

अग्निर्ऋ० हृदयेनेत्यादीनि अध्याससमाप्तिपदैतानि यजुषि आ-
श्वमेधिकानि । अश्वमेधसम्बन्धानि । एषा च तत्रत्य एवाश्वमेधिकाः
प्रजापतिरेव ऋषिः ॥ अग्निर्ऋ० हृदयेन, उग्रस्रोहितेनेति हे कण्डि-
के वाद्यपुरुषे । देवतायासावयवसम्बन्धविधानात् । अरण्येऽध्येयत्वा-
दिह पाठ ॥

लोमथः स्वाहेतिप्रायश्चित्ताज्जतयो द्विचत्वारिं-

(१) एवास्वर्षिराग्नौ वाप्यवकाशः ॥

(२) तत्रोक्त एवापतिन च काण्डपाठो लोभ्य ॥ २

शत ॥ (१)

लोमभ्यः स्वाहेत्याद्याः द्वित्वारिंशत्तद्व्याः प्रायश्चित्ताहुतयः ।
अरण्येऽनूचानं हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमांमाहुतिं जुहोत्येतस्मिन्ही
मे एषां सर्वेषां विनियोगः ॥ ८ ॥

ईशा वास्यमात्मदेवत्व चानुष्टुभोऽध्यायः ॥

ईशा वास्यमिदमित्ययमध्याय आत्मदेवत्वः चानुष्टुभश्च । अनुष्टुप्-
चत्वार एव षट्षोऽस्मिन्सन्तीत्यर्थः । अत्रापवादमाह ॥

अनेकदेकं चिदुप् ॥

अनेकदेकमितीयं चिदुप् ॥

सपरिजगती ॥ (२)

सपर्यगाद्वितीयं जगती । अने नयेति चिदुप् प्रागुक्ता । अन्याः
सर्वा अनुष्टुभः । अत्र एव त्वयि । नवकः । तेनैकाधिका । तद्वातः ।
व्यूहः । तद्दूरे । न व्यूहः । तदुत्तमस्य नवकः । स परि पञ्चागदक्षरा ।
तेन द्व्यधिका जगती । ततो भूयो नवकः । यत् सप्तकः । ये विद्या ।
ततो भूयः । नवकः । यत् विद्यायां । सप्तकः । विद्या च । व्यूहः ॥

वायुरनिलं यजुषी ॥

वायुरनिलमितीमे द्वे यजुषी । वायुरनिलममृतमित्येकम् । अथेदमिति
द्वितीयम् । प्रथमस्य प्राक्पापत्या गायत्री । द्वितीयस्य यजुर्वेदती ।
अथैकमेवदं यजुः । न द्वे इति काश्रमाये । तदा व्यूहेन षट्शगायत्री ॥

ओ३मिति परमाक्षरस्य योगिनामालम्बभूतस्य परस्य
ब्रह्माणः (३) प्रणवाख्यस्यास्यूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मा ऋ-

(१) अत्रविठ०शात् शनि काण्वसर्वानुष्टमपाठः ॥

(२) पृथर्वश्रौतधिकः पाठः काण्वसर्वानुष्टमे ओष्यः ॥

(३) परमस्य ब्रह्माण इति काण्वसर्वानुष्टमपाठो ओष्यः ॥

पिच्छन्दो गायत्रं परमात्मा देवता ॥

ओ३मित्यस्य परमाक्षरस्य ब्रह्मा षट्पि. । परमात्मा देवता गायत्रं छन्दः । दैवी गायत्री छन्द इत्यर्थः । कीदृशस्य ओमित्यस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवसंज्ञस्य परब्रह्मणः । कीदृशस्य ब्रह्मण. अख्यसूत्रमन्त्रस्य मित्यादिगुणोपेतस्य । पुनः कीदृशस्य । योगिनामालम्बभूतस्य ॥

विनियोग. कल्पकारोक्त इत्युक्तम् । ओ३मित्यस्य च विनियोगः कल्पकारेण नोक्त इति स्वयमेवास्य विनियोगमाह ॥

ब्रह्मारम्भे विरामे (१) च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु (२) विनियोगोऽस्य ॥

अस्य ओङ्कारस्य ब्रह्मारम्भे ब्रह्मणो वेदस्मारणे विरामे च विरामे वेदसमाप्ते च विनियोगः । तथा यागहोमादिषु । यागो दर्शपूर्णमासादयः । होमा जुहोतयः यौता आर्ताय । देवतोद्देशेन द्रव्यन्यागो यागः । स एव प्रक्षेपाधिको होम इति तयोर्लक्षणम् । तयोरादिषु ओ३इदमग्नये न ममेत्येवं ओङ्कारस्य विनियोगः । तथा शान्तिपुष्टिकर्मसु शान्तिकर्मसु होमादिशान्त्यर्थं क्रियमाणेषु कर्मसु मुख्यं अभिलपितसम्पत्त्यर्थं क्रियमाणेषु कर्मसु चास्य विनियोगः । तथा अन्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु कर्मस्वस्य विनियोगः । तथा च याव्यायन. । दानयज्ञतप स्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपिथ्यमन्त्रीस्वारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेदिति । दारभ्यपरिशिष्टे च । ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च । अनोक्तत्वं कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकमिति ॥ अतश्च मन्त्रमात्रोच्चारणे आदौ ओङ्कार. प्रयोज्य ॥

(१) प्रयोगहोमादिषु इति काण्वसर्वानुक्रमशो बोध्य ॥

(२) सर्वेषु इत्यधिक. पाठ काण्वसर्वानुक्रमश्चेति ॥

क्रतो विभिर्यजुर्मिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयति ॥

क्रतो अरेत्यादिभिर्यजुर्मिरन्ते अन्तर्काले प्राणप्रयाणसमये योगी यज्ञान् स्मारयति । दैव्यो हृदयः । हे क्रतो त्वं मां स्मर । योऽग्निर्ब्रह्म-
वर्यादारभ्य परिचरितः स मनसि वासनारूपेणावस्थितः सम्बोध्य-
ते । हे क्रतो हे भगवन्मने त्वं मां स्मरेति । अथ वा क्रतुर्यज्ञः सम्बोध्य-
ते । हे क्रतो श्रीभगवन्विष्णो कृतं स्मर । इदानीं तव उपस्थि-
तः प्रत्युपकारस्य काल इत्येवं क्रतुर्यज्ञः सम्बोध्यते । क्लिवे हताय
स्त्रीकाय अह, मया धत्तुं तत् स्मर ॥

अग्ने नयान्ते नमस्कारोक्तिः ॥

अग्ने नयेत्यनेनान्ते अन्तर्काले जीवितावसानेऽग्नेर्नमस्कारोक्तिः ।
नमस्कारवचनम् ॥

हिरण्ययेनादित्योपासनम् ॥ (१)

हिरण्ययेन धृष्टिषेत्यस्य सूर्यस्योपासनं कार्यम् । उष्णिगियम् ।
अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् ॥

ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः ॥

ओ३मित्ययं ब्रह्मणो नामनिर्देशः ॥

खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥

खं आकाशरूपं ब्रह्म इत्यनेन प्रकारेणाग्ने अवसानकाले आ-
काशरूपं ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ८ ॥

अथातश्छन्दोदेवताः ॥

अभिधीयन्त इति शेषः । अथामन्तरं छन्दसां गायत्र्यादीनां देव-

(१) इति सूत्र काण्वसर्वाङ्गमेऽत्रैव मन्थपरिसमाप्तिसूचकं चारद्वयं कथितं वृण्व-
मदभ्येति ॥

ता अभिधीयन्ते ॥

गायत्र्या अग्निः ॥

गयत्र्या अग्निदेवता ॥

उष्णिहः सविता ॥

देवता ॥

अनुष्टुभः सोमः ॥

देवता ॥

बृहत्या बृहस्पतिः ॥

देवता ॥

पङ्क्तिर्वरुणः ॥

देवता ॥

विष्टुभ इन्द्रः ॥

देवता ॥

जगत्या विश्वेदेवाः ॥

देवताः ॥

विराजो मित्रः ॥

देवता ॥

सुराजो वरुणः ॥

देवता ॥

अतिच्छन्दसः प्रजापतिः ॥

देवता ॥

विच्छन्दसो वायुः ॥

देवता ॥

द्विपदायाः पुरुषः ॥

देवता ॥

एकपदाया ब्रह्मा ॥

देवता ॥

सर्वा ऋचं आग्नेय्यः ॥

सर्वा ऋच आग्नेय्योऽग्निदेवता ज्ञेयाः ॥

सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि ॥

सर्वाणि यजूंषि वायुदेवत्वानि ज्ञेयानि ॥

सर्वाणि सामानि सौराणि ॥

सूर्यदेवतानि ॥

सर्वाणि ब्राह्मणानि च ॥

चकारात्सूर्यदेवतानि ॥

स्वाहाकारस्याग्निः ॥

देवता ॥

वषट्कारस्य विश्वेदेवाः ॥

देवताः ॥

कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः ॥

ः कर्मारम्भे कर्मणः प्रारम्भे तत्कर्मोपयोगिनां मन्त्राणां देवता वेदितव्या आतव्याः ॥

स न्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्हूयते ॥

होमात्पूर्वे मनसि देवतां स न्यस्य संचिन्त्य स स्मृत्य ततस्तद्गन्तरं हविर्हूयते । तथा च यास्कः । 'यस्यै दिवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वयत् करिष्यति हविर्हूयत इति । देवतामन्त्रात्वा हो-

मकरणे यद्भवति तदाह ॥

देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न
जुपन्ते ॥

देवतामविज्ञाय अज्ञात्वा यो होमं करोति तस्य हविरान्या-
दिकं देवा न जुपन्ते न सेवन्ते न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः ॥

स्वाध्यायाध्ययनकासे ऽपि मन्त्राणां देवताज्ञाने फलमाह ॥

स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सौऽमि-
ल्लोके देवैरपीड्यते ॥

य पुमान्मन्त्रदेवतज्ञः संनृ मन्त्राणां देवता जानन् स्वाध्याय-
मपि वेदमपि अधीते पठति स स्वाध्यायपाठकौऽमुषिसौके स्वर्ग-
लोके देवैरपीन्द्रादिभिरपीड्यते स्मूयते । इन्द्रादयोऽपि तस्य स्तुतिं
कुर्वन्ति किं पुनरन्य इति ॥

तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः ॥

यतो देवतामज्ञात्वा होमं कुर्वन्ती देवा हविर्न जुपन्ते ।
यस्माच्च देवतां ज्ञात्वा स्वाध्यायाध्ययनकौ देवैरपि स्मूयते । तस्मा-
त्कारणाप्रयत्नतो मन्त्रे मन्त्रे देवता वेद्या ज्ञेयाः ॥

देवताज्ञानस्य प्रयोजनान्तरमप्याह ॥

मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥

मन्त्राणां देवताज्ञानात् मन्त्रार्थं जानाति ॥

मन्त्रार्थज्ञानेन किं भवतीत्यत आह ॥

मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मा नाकमभ्येति ॥

मन्त्रार्थज्ञानात् विधूतपाप्मा निरस्तपापः घृणपापः सन्
नाकमभ्येति स्वर्गं प्राप्नोति ॥

देवतामज्ञात्वा कर्म कुर्वाणः कर्मणां फलमपि न प्राप्नोतीत्याह ॥

न हि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः
श्रौचाणां कर्मणां विप्रः स्मार्त्तानां चाश्रुते फलम् ॥

कयिदिप्रो मेधावी याथातथ्येन परमार्थत्वेन अस्य मन्त्रस्यैव-
मेव निश्चिता देवता अस्येयं अस्येयं इत्येवं देवता अविज्ञाय
अज्ञात्वा श्रौतानां कर्मणां स्मार्त्तानां च कर्मणां फलं न हि अश्रुते ।
नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । हि हेतावधधारण इत्यमरः । अत्रापि हेतो
अधधारणे वा हीति व्याख्येयम् । हि यतः देवतामज्ञात्वा कर्मणां
फलं नाश्रुते तस्माद्देवता ज्ञात्वैव कर्माणि कार्याणीति । अधधार-
णार्थं तु प्रागेव व्याख्यातम् ॥

अनादिष्टमध्वरादौ सवान्तकर्मणि परिभाषितं
मन्त्रगणं वक्ष्यामः ॥

अध्वरादौ सवान्तकर्मणि अनादिष्टं परिभाषितं मन्त्रगणं
वक्ष्यामः ॥

.सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयम् ॥

सर्वमग्निदेवतं गायत्रच्छन्दस्कस्य मन्त्रगणं गौतमीयं जानी-
यात् । अग्निदेवतस्य गायत्रच्छन्दस्कस्य मन्त्रगणस्य गौतमकृ-
पिज्ञेय इत्यर्थः । अध्वरादिसवाग्ने काण्डपयविहिते कर्मस्थेतद्देव-
तैतच्छन्दस्कस्य ऋचनादेशे अयस्यपिज्ञेय इति भावः । एवमेवाग्नि-
मास्थपि सूचाणि व्याख्येयानि । अथ ऋषिदेवतच्छन्दसामेकैक-
स्थानादेशे अन्यतराभ्यामादिष्टाभ्यामन्यतरस्थानादिष्टस्य निर्णयः
क्षियते । तद्यथा यद्गायत्रं गौतमीयज्ञानादिष्टदेवताकं तद्माग्नेय-
मग्निदेवतं भवति । यद्माग्नेयं गौतमीयं चानादिष्टच्छन्दस्कं
तद्गायत्रं यद्माग्नेयं गायत्रं चानादिष्टमिदं तद्गौतमीयं भवतीति ।
एवं पण्यमाणेषु सूत्रेषु द्रष्टव्यम् ॥

सर्वठं० सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजम् ॥

अध्वरादौ सवान्ते कर्मणि सविष्टदेवत्यमुष्णिक्छन्दस्कं सर्वमन्त्र-
गणमनादिष्टयिकं भारद्वाजं जानीयात् ॥

सर्वठं० सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकम् ॥

सौमदेवत्यमनुष्टुप्छन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमनादिष्टयिकमाथर्वणिकं
जानीयात् । अथर्वा तस्य ऋषिरित्यर्थः ॥

सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसम् ॥

बृहस्पतिदेवतं बृहतीछन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमाङ्गिरसजानीया-
त् । तस्याङ्गिरा ऋषिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥

सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयम् ॥

वरुणदेवत्यं पङ्क्तिछन्दस्कं सर्वमन्त्रगणमालम्बायनीयं जानी-
यात् । तस्यालम्बायन ऋषिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥

सर्वमैन्द्रं वैष्टुभं याज्ञवल्कीयम् ॥

इन्द्रदेवत्यं विष्टुप्छन्दस्कं सर्वं मन्त्रगणं याज्ञवल्कीयं विद्यात् ।
याज्ञवल्क्यस्तस्य ऋषिरित्यर्थः ॥

सर्वमादित्यदेवतं जागतं कौत्सम् ॥

आदित्यदेवतं जगतीछन्दस्कं सर्वमन्त्रगणं कौत्सं विद्यात् ।
कुक्षस्थेदं कौत्सम् । कुक्षीऽस्य ऋषिरित्यर्थः । अध्वरादौ सवान्तकर्मणि
अनादिष्टं मन्त्रगणमित्येतत्कामस्यपि सूत्रेष्वनुवर्त्तते एव । उदाहर-
णान्यत्राभिपुत्तौ प्रयत्नतो गवेयधीयानि ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामः ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति दीक्षात आरभ्य सर्वाङ्गानां प्रधा-
नानां च ऋषिदेवतछन्दांसि वक्ष्यामः । आमन्त्ररूपाणामपि

दीक्षादिकर्मणामुदयनीयातिराचातानामृष्यादिज्ञानारफलेविशेषो
भवति । तथा च श्रूयते । यद्वै दीक्षन्तेऽग्नाविष्णू एव देवते यज-
न्तेऽग्नाविष्णू देवते भवन्ति अग्नाविष्ण्वीः सायुज्यठं० सलोकतां जय-
तीत्यादि स पापीयान् भवति श्रेयाठं० स आत्मनेत्यन्तम् । अत्रा-
हुर्हरिस्वामिनः । एतदपि कर्मसु देवताविद्यात्राक्षणं प्रसन्नमेव ।
अग्नाविष्णू देवते भवन्त्यभेदमिनाः । अग्नाविष्ण्वीः सायुज्यठं०
सलोकतां जयन्ति देवदर्शिनः । तथापि प्रकृतविद्याः सायुज्यं
जयन्ति । मन्दविद्याः सलोकतामिति विशेषः । एव सुत्तरवापि
वाच्यम् ॥

दीक्षायां ऋगुरग्नाविष्णू गायत्री ॥

दीक्षायां ऋगुऋषिः अग्नाविष्णू देवते गायत्री छन्दः ॥

प्रायणीय आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक् ॥

प्रायणीये आङ्गिरस ऋषिः अदितिदेवता उष्णिक् छन्दः ॥

ऋये विश्वामित्र सीमोऽनुष्टुप् ॥

सोमऋये विश्वामित्र ऋषिः सीमो देवता अनुष्टुप् छन्दः ॥

आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्वृहती ॥

आतिथ्ये कर्मणि वसिष्ठ ऋषिः विष्णुदेवता वृहती छन्दः ॥

प्रवर्गे कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः ॥

प्रवर्गे कश्यप ऋषिः आदित्यो देवता पङ्क्तिः छन्दः ॥

उपसस्वाधेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् ॥

उपसस्वाधेय ऋषिः । उपसद्देवता त्रिष्टुप् छन्दः ॥

अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती ॥

अग्नीषोमीयेऽगस्त्यऋषिः अग्नीषोमौ देवते जगती छन्दः ॥

प्रायणीयेतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अति-
जगती ॥

प्रायणीयेतिरात्रे आग्निवेश्य ऋषिः । अहोरात्रे देवता । अति-
जगती छन्दः ॥

चतुर्विंशत्यहे शौकरायणः संवत्सरः शक्नरी ॥

चतुर्विंशत्यहे शौकरायण ऋषिः । संवत्सरो देवता । शक्नरी
छन्दः ॥

अभिप्लवे षडह्वे सावर्णी ऽर्धमासा मासाद्याति-
शक्नरी ॥

अभिप्लवे षडह्वे सावर्ण्य ऋषिः । अर्धमासा मासाद्य देवता ।
अतिशक्नरी छन्दः ॥

पृच्छे षडह्वे सायकायन ऋतवी ऽष्टिः ॥

पृच्छे षडह्वे सायकायन ऋषिः । ऋतवी देवता । अष्टिश्छन्दः ॥

अभिजिति म्रियव्रतो ऽग्निरत्यष्टिः ॥

अभिजिति म्रियव्रत ऋषिः । अग्निर्देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः ॥

स्वरसामसु सरस्वती ऋषिः । आपो देवता । धृतिश्छन्दः ॥

विषुवति रौहिण्यायन आदित्योऽतिधृतिः ॥

विषुवति रौहिण्यायन ऋषिः । आदित्यो देवता । अतिधृति-

श्छन्दः ॥

विष्वजिति सौमर इन्द्रः छतिः ॥

विष्वजिति सौमर ऋषिः । इन्द्रो देवता । छतिश्छन्दः ॥

गोप्रायुषोर्वार्कलिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः ॥

गोभायुषोर्वाकलिर्द्वयः । मित्रावरुणौ देवते । प्रकृतिश्चन्द्रः ॥

दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः ॥

दयरात्रे आचार्य ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । प्राकृतिश्चन्द्रः ॥

दशरात्रिके षष्ठ्ये पडहे भास्त्रवेद्यो दिशो वि-
कृतिः ॥

दशराजिने दशराजसम्यन्धिनि पृष्ठे पठहे भासवेय ऋषिः । दिगो
देवताः । विसृतिश्छन्दः ॥

छन्दोमेषु शौलबाधन इमे लोका संवृतिः ॥

छन्दोमेषु गौडायन ऋषिः । इमे लोका देवताः । संकतिश्छन्दः ॥

दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिहतिः ॥ .

दशमेऽहनि अविवाक्ये पराशर ऋषिः । सवस्तरो देवता ।
अभिज्ञतिश्चन्द्रः ॥

महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः ॥

महाव्रते गैलिन ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । उत्कृतिश्छन्दः ॥

उदयनीयेतिरात्रे भौषायनो वायुश्छन्दाठंसि
सर्वाणि ॥

उदयनीये प्रतिरात्रि भौवायन ऋषिः । वायुदेवता । सर्वाणि
गावश्चादीन्युत्कृतिपर्यन्तानि ह्यन्दांसि ॥ १२ ॥

अपिभिरुपलक्षितं वाक्यम् ॥

अथिभिः परमेष्वादिभिर्मन्त्रवाक्यमुपसर्चितं प्रापितं विद्यमानमेव प्रकटीकृतम् ॥

ऋषयश्छन्दोभिरुपलक्षिताः ॥

परमेष्ठ्यादय ऋषयश्च तत एतं परमेष्ठी प्रजापत्यो यज्ञमप-
श्यद्यद्वर्णपूर्णमासो, इत्यादिभिश्छन्दोभिर्षेदशकैरुपलक्षिताः शा-
पिताः ॥

**देवता मन्त्रवर्णादग्यजुषयोर्विनियोगतश्च वि-
ज्ञेयाः ॥**

अग्यजुषयोर्मन्त्रवर्णादग्यजुषयोर्विनियोगाच्च मन्त्राणां देवता
ज्ञेयाः । मन्त्रवर्णात्तावत् । इन्द्रो वीर्यमकणोदित्वेवमादौ ।
विनियोगाच्च । यथा निवेशनः सगमनो वस्त्रनामित्येन्द्रया गार्हपत्य-
मुपतिष्ठत इति । भन्न गार्हपत्योपस्थाने विनियोगादस्या गार्हप-
त्योऽग्निर्देवतेति ज्ञेयम् ॥

**सर्वमेतच्छन्दोदैवतमार्घं च विज्ञाय यत्किञ्चित्तप-
होमादि करोति तस्य फलमश्नुते ॥**

एतच्छन्दो दैवतमार्घं च विज्ञाय विप्रपतो ब्राह्मैवाय मन्त्रस्यायं
ऋषिः इय देवता इदं छन्दः इत्येवं ब्राह्मैव यत्किञ्चित्तपहोमयागा-
ध्ययनाध्यापनयाजनादिक कर्म करोति तस्य कर्मणः फलमश्नुते
प्राप्नोति नान्यथा ॥

**ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि ज्ञात्वा छन्दःपुरुषमे-
नीतिर्नोदनं शरीरे न्यसेत् ॥**

ब्रह्मयज्ञारम्भे साध्यायारम्भे यथाविधि यथातो नित्यघानं
। नद्यादावित्यथोक्तप्रकारेण ज्ञात्वा ज्ञानं ज्ञात्वा छन्दःपुरुषं वेदपु-
रुषमेनीतिर्नोदनं थापयकरं सर्वोपद्रवनायन शरीरे न्यसेत् ।
सदेहे न्यसेत् ॥

कीदृग्यच्छन्दःपुरुष इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमाह ॥

तिर्यग्विलस्यमस ऊर्ध्वबुधः ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य तिर्यग्विलस्यस्तिर्यगेच्छन्निदमेव शिरस्यमसः
चम्यन्तेऽङ्गनेन रसा इति चमसः कीदृशः ऊर्ध्वबुधः । ऊर्ध्व-
बन्धनः । उपरि ह्यवस्थितमेतद्वन्धनमस्य शरीरस्य । एतद्वियोगे हि
विलस्यते शरीरमनेनास्य शिर उक्तम् । एवविधमेतच्छन्दःपुरु-
षस्य शिरः । तस्य मुखे न्यासः कस्यच्य । तिर्यक् विलं मुखं यथा
स तथा । ऊर्ध्वं बुधं यस्य स तथा । श्रुतारम्यमुनेऽयमाह ।
अर्वाग्विलस्यमस ऊर्ध्वं बुधमितीदं तच्छिर एव ह्यर्वाग्विलस्यमस
ऊर्ध्वबुध इति ॥

तथाक्षिणी गौतमभरद्वाजौ ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य गौतमभरद्वाजाहपी ज्ञेयी । तत्र त्वासे
प्रकारद्वयम् । मुखं स्पृष्ट्वा तिर्यग्विलस्यमस ऊर्ध्वबुधः इति पठि
तव्यम् । अक्षिणी स्पृष्ट्वा गौतमभरद्वाजाहति । एकाऽय प्रकारः ।
मुखं स्पृष्ट्वा तिर्यग्विलसाय चमसायां दर्ध्वबुधाय नमः । अक्षिणी
स्पृष्ट्वा गौतमभरद्वाजाभ्यां नम इति । ततश्च यथाकथमुद्वेयम् । एवं
वक्ष्यमाणेष्वपि प्रकारद्वयं द्रष्टव्यम् ॥

योत्रे विश्वामित्रजमदग्नी ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य विश्वामित्रजमदग्नी योत्रे कर्षी ॥

नासिके वशिष्ठकश्यपौ ॥

तस्य छन्दःपुरुषस्य वसिष्ठकश्यपौ नासिके ज्ञेये ॥

वागधिः ॥

अनिर्घृपिस्तास्य वाग्जिगा ॥

गायत्रीं छन्दाग्निदेवतां शिरसि विन्यसेत् ॥

ततो गायत्रीं छन्दाग्निदेवतां शिरसि विन्यसेत् । गायत्र्यै नमो
ऽग्नये नम इति ॥

एवमेवोष्णिहर्ठं सवितारं ग्रीवासु ॥

विन्यसेदिति शेषः । उष्णिह ऋन्द्ः सवितारं देवतामेवमेव
ग्रीवासु विन्यसेत् । उष्णिहे नमः सविने नम इति ॥

अनूक्ते बृहतीं बृहस्पतिम् ॥

बृहती ऋन्दी बृहस्पतिदेवताश्चानूक्ते बृहस्पतिं विन्यसेत् । बृहती
नमो बृहस्पतये नम इति ॥

वाङ्मोर्बृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवी ॥

बृहद्रथन्तरे ऋन्दी वाङ्मोर्न्यसेत् । बृहद्रथन्तराभ्यां नमो
द्यावापृथिवीभ्यां नम इति ॥

, मध्ये विष्टुमभिन्द्रम् ॥

मध्ये उदरे विष्टुमं ऋन्द् इन्द्रं देवतां न्यसेत् । विष्टुमे नम
इन्द्राय नम इति ॥

ओष्णोर्जगतीमादित्यम् ॥

जगतीं ऋन्द् आदित्यं देवतां ओष्णोः ऋन्मोर्न्यसेत् । जगती
नम आदित्याय नम इति ॥

मेढ्रे ऽतिच्छन्दसं प्रजापतिम् ॥

अतिच्छन्दसं ऋन्द्ः प्रजापतिं देवतां मेढ्रे शिष्ये न्यसेत् । अति-
च्छन्दसे नमः प्रजापतये नम इति ॥

प्रायौ यज्ञायज्ञिर्यं वैश्वानरम् ॥

यज्ञायज्ञिर्यं ऋन्दी वैश्वानरं देवतां प्रायावपाने न्यसेत् ।
यज्ञायज्ञियाय नमो वैश्वानराय नम इति ॥

ऊर्वोरनुष्टुभं विश्वान्देवान् ॥

अनुष्टुभं ऋन्दी विश्वान्देवान् देवता ऊर्वोः सक्मोर्न्यसेत् ।
अनुष्टुमे नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति ॥

अष्टीवतोः पङ्क्तिर्मरुतः ॥

५ पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवता अष्टीवतोर्जांन्वीर्यसेत् । पङ्क्तौ नमो मरुदभ्यो नम इति ॥

पादयोर्द्विपदां विष्णुम् ॥

६ द्विपदां छन्दो विष्णु देवताश्च पादयोर्यसेत् । द्विपदाय नमो विष्णवे नम इति ॥

प्राणेषु विच्छन्दसं वायुम् ॥

प्राणेषु चक्षुःश्रोत्रादिषु सर्वेषु प्राणेषु प्राणायतनेषु विच्छन्दसं वायुश्च न्यसेत् । विच्छन्दसे नमो वायवे नम इति ॥

न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं छन्दो आपो देव-
तेति ॥

न्यूनाक्षर छन्द आपो देवता न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यसेत् । न्यूनाक्षराय छन्दसे नमोऽदभ्यो नम इति च ॥

एवढं० सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः सम्पद्यते ॥

एवमनुना प्रकारेण सर्वाङ्गेषु सर्वेषु मिरोपीवादिष्वयवेषु योजयित्वा छन्दोदैवतग्राहकत्वा स्वयं वेदमयः सम्पद्यते वेदरूपी भवति ॥

तथा ग्रापानुग्रहसमर्थो भवति ॥

तत्र घनादिहानिर्भवत्वित्येवमादिरूपग्रापेयण्यायां तस्या तत्र अनुग्रहविद्यादिसम्पत्तिर्भवत्येवमादिरूपे अनुग्रहे शोभनेयण्यायाश्च समर्थो भवति ॥

ब्राह्मं तेजस्य वर्धते ॥

अस्य ब्राह्मं तेजो ब्रह्मवर्धस वर्धते ॥

न कुतश्चिदयं विन्दति ॥

अयं कुतश्चिदपि चौरव्याघ्रादेर्भयं न विन्दते न प्राप्नोति ॥

ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो ब्रह्मम-
योऽमृतमयः सम्भूय ब्रह्मैवाभ्येति ॥

ऋगादिरूपी भूत्वा ब्रह्मैवाभ्येति सुखं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

तस्मादेतन्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरो-
पिताय नाप्रवक्त्रे ऽनुब्रूयात् ॥

तस्मात्कारणादेतत्पूर्वोक्तमृष्यनुक्रमणमब्रह्मचारिणे न ब्रूयात् ।
अतपस्विने च न ब्रूयात् । तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी अत-
पस्विने न ब्रूयात् । तथा ऽसंवत्सरोपिताय य. संवत्सरं समीपे
नोपिती न स्थितस्तस्मा एतच्च ब्रूयात् । तथा ऽप्रवक्त्रे य. स्वयं
ब्राह्मणाद्याः पाठयति तस्मै च नानुब्रूयात् ॥

अनेनाधीतेन चान्द्रायणाब्दफलमवाप्नोति ॥

अनेन सर्वानुक्रममणिकाख्येन अनेनाधीतेन पठितेन चान्द्रा-
यणाब्दस्य फलमवाप्नोति प्राप्नोति । चान्द्रायणव्रतसम्बन्धौ शब्दः सव-
त्सरश्चान्द्रायणाब्दः । शवत्सरं चान्द्रायणव्रतावरणेन यावत्फलं
तावदेतद्व्यन्याध्ययनमात्रेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अनेन च सम्यक्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यं सलो-

कतामाप्नोत्याप्नोति ॥

अनेन च प्रागुक्तेन अनेन सम्यक्ज्ञानेन यद्यर्थं बुद्धेनावगतेन
ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अत्रापि प्रकृतविद्यः सायुज्यं
प्राप्नोति भन्दतरः सलोकतामिति विशेषः । हिरण्यासोऽध्यायपे-
रिसमाप्तिरुपन्यासः ॥

इति श्रीशिवरत्नविरचितस्मार्तसूत्रवर्तिविशालतुल्यमहायाग्निकश्रीप्रज्ञाप-
तिसप्तमहायाग्निकश्रीदेशकते ऽनुक्रमणश्रीव्याख्यानचतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि ॥ ॥

अभिधीयन्त इति शेषः । अथानन्तरं छन्दांस्यभिधीयन्ते ।
अथ तेषां छन्दसां नामान्याह ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिनगती-
शक्क्यतिशक्क्यष्ट्यत्यष्टिष्ट्यतिष्टतयः कृतिप्रकृत्याकृति-
विहृतिसङ्कृत्यभिहृत्युत्कृतयः ॥

गायत्र्यादय उक्ततिपर्यन्ता एकविंशतिशब्दाश्छन्दसां सङ्ख्याः ।
सङ्ख्याकरणं समिधानेय्ययतस्रो गायत्र्य इत्यादौ संश्लेषवृत्तार्यम् ।
अथैतेषामेव छन्दसाम्भारसंख्यामाह ॥

चतुर्विंशतिश्चतुश्चरादीनि चतुश्चरानि ॥

एतानि गायत्र्यादीन्युक्ततिपर्यन्तानि एकविंशतिसंख्याभिः छ-
न्दांसि चतुर्विंशत्यचरादीनि चतुर्विंशत्यचरात्मकं गायत्रीसङ्घं छन्द-
उपक्रम्य चतुश्चरानि भवन्ति । पूर्वपूर्वछन्दोपेक्षया उत्तरसुत्तरं छ-
न्दश्चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरेरधिकं भवतीत्यर्थः । तथाहि । गायत्री चतुर्विं-
शत्यचरा । तदपेक्षया चतुर्भिरक्षरेरधिकोष्णिगष्टाविंशत्यचरा ।
उष्णिगपेक्षया गुष्टुपचतुर्भिरक्षरेरधिका द्वाविंशदचरा । अगुष्टुपपेक्षया
चतुर्भिरक्षरेरधिका बृहती षड्विंशदचरा । एतन्नेव प्रतिषेधः
पूर्वपूर्वापेक्षया चतुरक्षरद्विंशत्या । चत्वारिंशदचरा षड्विंशतिः ।
चतुषत्वारिंशदचरा त्रिष्टुप् । अष्टाचत्वारिंशदचरा जगती ।
द्वापञ्चाशदचरा इतिजगती । षट्पञ्चाशदचरा मङ्गरी । पञ्चचरा
इतिशक्करी । चतुषष्ट्यचरा अष्टिः । अष्टषष्ट्यचरा अत्यष्टिः । द्वास-
प्तत्यचरा धृतिः । षड्साप्तत्यचरा इतिधृतिः । अमीत्यचरा कृतिः
चतुरशीत्यचरा मङ्गतिः । अष्टाशीत्यचरा आकृतिः । द्वात्रिंशत्यचरा

विकृतिः । पञ्चनवत्यक्षरा सङ्कृतिः । अताक्षराऽभिकृतिः । चतु-
रधिकशताक्षरोत्कृतिरिति । एतेषामुदाहरणानि प्रागेव दर्शितानि ॥

अनाधिकेनैकेन निवृद्धुरिजौ ॥

पूर्वोक्तानां नियताक्षराणां गायत्र्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां
छन्दसासेकेनाक्षरेणोनेन न्यूनैकेनाधिकेनातिरिक्तेन यथाक्रमं निवृ-
द्धुरित्येते सङ्ग्रे भवतः । तद्यथा । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा
सैकेनाक्षरेणोना त्रयोविंशत्यक्षरा निवृद्धितुच्यते । सैवैकाधिका
पञ्चविंशत्यक्षरा भुरितितुच्यते । एवमगुह्यबाहुल्यतिपर्यन्तानां
श्रेयम् ॥

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ ॥

सर्वेषां छन्दसां द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाभ्यां विराट्सङ्ग्रा-
भवति । द्वाभ्यामक्षराभ्यामधिकाभ्यां स्वराट्सङ्ग्रा भवति । अथो-
नाधिकेनेत्यनुवर्तते । तदूनधिकाभ्यामिति विपरिणम्य द्वाभ्यामि-
त्यनेन सम्बध्यते । तद्यथा द्वाविंशत्यक्षरा गायत्री विराट् ।
षड्विंशत्यक्षरा स्वराट् । एवं त्रिंशदक्षरा विराडगुह्यम् । चतुस्त्रिंश-
दक्षरा स्वराट् । षड्विंशत्यक्षरा विराडुष्णिक् । त्रिंशदक्षरा स्वरा-
टुष्णिगिति । एवमुत्कृतिपर्यन्तेष्वध्वम् । अत्र शास्त्रे निवृद्धादिस-
ङ्ग्राचतुष्टयस्य कश्चिदप्यनुक्तिर्लोपवार्त्ता । अथवा सर्वत्र न्यूनाधि-
काक्षरत्वस्य विद्यमानत्वेन निवृद्धादिसङ्ग्राहोपवन्धे सति शास्त्रगुह-
तरं स्यादतः स्वयमेवोद्दिष्टा यथासम्भवेतत्सङ्ग्राचतुष्टयं श्रेयम् ॥

अथ न्यूनाक्षरेष्वक्षरपूरणोपायमाह ॥

पादपूरणार्थं नु चैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् ॥

न्यूनाक्षरेषु पादेषु पादपूरणार्थं चैप्रसंयोगानैकाक्षरीभावां

व्यूहेत् । विप्रैः संहितायां भवः सन्धिः चैप्रः । चैप्रः संयोगी यका,
वकारसंयोगः । ययसंयोग इत्यपरे । तदुक्तम् ।

समानाक्षरमस्तस्यां स्वाभकत्वं स्वरीदयम् ।

न समानाक्षरे स्वि स्वे ते चैप्राः प्राकृतोदयाः ॥ इति ।

ते सन्धयः चैप्रा इत्यर्थः । एकः पूर्वपरयोरित्यस्मिन्नधिकारे यः
सन्धिराहुषो वृद्धिरेचीत्यादिभिर्हंथोरचोः स्थाने य एकादेशः स एका-
क्षरीभावः । अनेकाक्षरस्यैकाक्षरभाव एकाक्षरीभावः । एतान्पादपू-
रणार्थं व्यूहेत् । पृथकुर्यात् । तदुक्तम् । व्यूहेदेकाक्षरीभावाग्न्यादेभू-
नेषु सम्पदे । कनेषु पादेषु सम्पदे सम्पदर्थं एकाक्षरीभावान् सन्धी-
व्यूहेत् । पृथकुर्यादित्यर्थः । तथा । चैप्रवर्णां य संयोगाग्न्यवैयात्त-
द्वयैः स्वरेरिति । अस्वार्थः । चैप्रवर्णान् संयोगान्तस्यासंयोगानि-
त्यर्थः । व्यवेयात् । व्यवधानं कुर्यात् । कैः सदृशैः समानस्थानैर्वर्णैः ।
तद्यथा । चियम्यकं यजामहे । तत्कवितुर्वरेण्यमिति । अत्र यकार-
स्य समानस्थानेनेकारेण व्यवायेन पादपूरणम् । तथा हुवनः
सर्विरासुतिरिति । सुवर्षामसौतजनस्य गोपामिति । अत्र वका-
रस्य समानस्थानेनेकारेण व्यवायः । पिङ्गलोऽपि । पादश्यादि-
पूरण इति यकारस्य समानस्थानेनेकारेण व्यवायमाह । आदि-
शब्देनीवादि गृह्यते । कश्चिद्रेफमपि व्यूहेत् । अयं समानस्थानैः
स्वरेर्व्यवायः स्वाभाविकेखेव यकारवकारसंयोगेषु भवति । यथा
समग्रपर्णाक्षरन्ति नी नर इति । यथादेयेन कृतेषु यकारवकारसं-
योगेषु तु अणु अन्तरमृतमिति वामं प्रयति अध्वर इत्येव पद-
प्रकृत्या व्यूहः कर्त्तव्यः । यकारवकारसंयोग एवार्थं व्यवाय इत्यते ।
रेफलकारसंयोगयोस्तु नेष्वत इति प्रातिशाख्यभाष्ये । गायत्रवि-
धाने । प्राकृतसन्ध्ययीः सन्देहे सन्ध्यो विह्वयः । सदृशयोस्तु परो
विह्वय इति । यत्र तु द्विजादिष्वूहस्थानानि तत्र पूर्वव्यूहेनैव पाद-

पूरणे सिद्धे द्वितीयादौ न व्यूहेत् । अथैकाक्षरीभावाव्यूहीदाहर-
णानि । प्र इता जयता नर, इत्यत्राहुण इत्येकादेशस्य गुणस्य व्यूहेन
पूरणम् । प्र ऐतु ब्रह्मण्यसतिरित्यत्रैवेधन्युठस्विति हृदरेकादेशस्य
व्यूहः । परिमाणे दुषरितादित्यत्राकः, सवर्णे दीर्घ इत्यनेन छत-
स्येकादेशस्य दीर्घस्य व्यूहः । अधिग्नवन्तु ते अवन्त्यस्मानित्यत्रैहः
पदान्तादिति एकादेशस्य पूर्वरूपस्य व्यूहः । छन्दोगपरिमिष्टे ऽधि ।
सर्गछन्दःत्रेकेन पञ्चाक्षरेण शङ्खुमती भवत्यथैकाक्षरहीना निवृद्धे-
काधिका भुरिक् । दृष्यूना विराट् । दृषधिका स्त्रराहस्यीयोमध्या
विपात्तिपीलिकमध्या भूयोमध्या यवमभ्येति । यवाभ्यां यकारव-
कारविकर्षेण ग्यूनानि छन्दासि पूरयेवांमन्त्रेन च मदस्य वर्जम् । पद्-
प्रज्ञत्या च । त्वमन्त्रे ग्यूनत्वे तु मन्त्रपूरण इति । तदेवं यत्र व्यूहः
सम्भवति तत्र व्यूहेन पूरणम् । यत्र तु व्यूहेनापि न पूर्यन्ते तत्र
निवृद्धिरित्येविराट्स्त्रराडादिसञ्ज्ञा । यत्र तु सन्देशो जायते यथा
क्षविदृष्टाविंशदक्षराणि भवन्ति । तत्र किमियं वृद्धती वा दृषधिका ।
अथवा पङ्क्तिर्दृष्यन्तेति । तत्र विकल्पो वृद्धती वा पङ्क्तिर्भेति । तथा
च स्रजकारः । ऋतवो वृद्धती पङ्क्तिर्वा । उपज्जमं जगती विदुर्वा ।
चतुस्त्रिंशत्पञ्चमं देवत्या पङ्क्तिस्त्रिदशमेति । एवं पिङ्गलीकेष्वपि छ-
न्दः स्रजकृतिपर्यन्तेषु सन्देशे विकल्पो द्रष्टव्यः । अधिकाक्षर पूर्वं छन्दो
ग्यूनाक्षरश्चोत्तरमिति । तथा ॥

अक्षराख्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् ।

विद्यादिप्रतिपद्यानां पादवृत्ताक्षरेर्ह्येवाम् ॥ इति ।

अस्यार्थः । पादैर्वृत्तैरक्षरैश्च विप्रतिपद्यानामृथां सर्वत्र बलवत्तरं
निमित्तमक्षराख्येव विद्यात् । यथा मोदुष्टमेति पादैर्विप्रतिपद्या
अक्षरेस्त्रिदशमवसीयते । यथैषा ते अग्ने समिदिति वृत्तेन
विप्रतिपद्या ऽक्षरैरनुदुववसीयते । यदा काचित्पङ्क्तिमत्यक्षरा

ऋभवति । तत्र सन्देहः किमियं खराट् गायत्री उत विराडुष्णि-
गिति । एवं सर्वछन्दःसु सशय उच्चः । तदा निर्णयोपायमाह
पिङ्गलः । आदितः सन्दिग्धे । सन्दिग्धे छन्दस्यादितः प्रथमपादा
छन्दो निश्चेतव्यम् । यदा प्रथमः पादोऽष्टाक्षरस्तदा सा गायत्री ।
यदा द्वादशसदोष्णिगिति । एवं सर्वेषु । तथा देवतादितः ।
सन्दिग्धं छन्दो देवतादिभिर्निश्चेतव्यम् । तद्यथा । यदा सन्दिग्धे
छन्दस्यग्निर्देवता भवति तदा सा गायत्री । यदा सविता तदो-
ष्णिक् । यदा सोमस्तदागुष्टुबित्यादि ॥

आद्ये तु सप्तवर्गे पादविशिषात्सञ्ज्ञाविशेषः ॥

तुयद्दोऽत्रधारणे । गायत्र्यादीनामेकविधितिसंख्यानां छन्दसां
अयः सप्तवर्गाः । तेषां अयाणां सप्तवर्गाणां मध्ये आद्य एव
सप्तवर्गे गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्दृष्टीपङ्क्तिविष्टुल्लगतीत्येतेषां सप्तानां
छन्दसां वर्गे समूहे पादविशिषात् पादानां चतुरक्षरपञ्चाक्षरपङ्क्त-
रसप्ताक्षराष्टाक्षरनवाक्षरत्वादिरूपविशिषात् रुक्ताविशिषाः पद-
पङ्क्त्यादयो भवन्ति न द्वितीयतृतीयसप्तवर्गयोः ॥

ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामः ॥

ताम्प्रकृतसञ्ज्ञाविशिषाननुक्रामन्त एव ऋष्याद्यनुक्रमणं कुर्वन्त
एवोदाहरिष्यामः । पदपाङ्क्तौ नवमः । अस्या तु पादनिवृत् । उप्-
रिष्टाऽज्योतिःपद्यौत्वेवम् ॥

विराड्रूपां विराट्स्थानाद्य बहूना अपि त्रिष्टुभ
एव ॥

न्यक्रो वैरानस्त्रैष्टुभय हो वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभय विरा-
ट्स्थानेति । एकादशिनस्तयोऽष्टकय विराड्रूपेति च वक्ष्यति ।
तत्रेदमुच्यते । त्रिष्टुभयतुयत्तारिंशदक्षरत्वादिराड्रूपाया एकचत्वारिंश-

रिंशदक्षरत्वादिराट्स्थानायाश्चैकोनचत्वारिंशदक्षरत्वाच्चत्वारिंशदक्ष-
रत्वाद्वा निश्चयं न भविष्यतीति शङ्कायाभाह । विराट्कृपा विराट्स्था-
गाय ऋचो यङ्गना अपि बहुभिरक्षरैरुना अत्रापि त्रिष्टुभ एव । कना-
क्षरत्वादिदृष्टो न भवतीति शङ्का न कार्येत्यर्थः । किं च ख्यात् ।
एकानचत्वारिंशदक्षराया निष्ठत्पङ्क्तित्वं चत्वारिंशदक्षरायाः प-
ङ्क्तित्वमेकचत्वारिंशदक्षराया भुरिक्पङ्क्तित्वं ख्यात् तस्मा भूदि-
त्येवमर्थमस्यारम्भः ॥

इत्युद्देशः ॥

इतिगणः प्रकारे । इति अनेन प्रकारेण सर्वकृन्दसामुद्देशः ।
एकद्विद्व्यक्षरैरुनानामपि स्वस्वनाम्नैव सङ्गीर्तनम् । सैव सञ्ज्ञा
ज्ञेयेत्यर्थः । उद्दिश्यते ऽभिधीयते ऽनेनेत्युद्देशः सञ्ज्ञा । यथा
विराड्कृपादीनां न्यूनाक्षराणामपि त्रिष्टुभमेव । एवमितरेषामपि
कृन्दसां न्यूनाधिकत्वेऽपि तत्तत्कृन्दस्वमेव भवति । न चाक्षरेण
कृन्दासि वियन्ति न दाभ्यामिति श्रुतेः । तथा नाक्षराकृन्दो
कोल्लोकश्चाय दाभ्यामिति श्रुतेय । यथा अयः सप्तकाः पादा निष्ठ-
दिति त्रिभिरुनापि गायन्त्येव ॥

तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजचैष्टुभजागता

इति सञ्ज्ञाः ॥

तत्र कृन्दसां पादविशेषेषु सञ्ज्ञाविशेषाभिधाने दशाक्षरैका-
दशाक्षरद्वादशाक्षराणां पादानां यथाक्रमं वैराजचैष्टुभजागता इति
तिस्रः सञ्ज्ञाः । दशाक्षराणामित्यत्र पादानामिति शेषः ।
पक्षरमदस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तेन दशाक्षरस्य पादस्य वैराज
इति सञ्ज्ञा । एकादशाक्षरस्य चैष्टुभ इति । द्वादशाक्षरस्य
जागता इति । सञ्ज्ञाकरणं संख्यवृत्तारणम् । संख्यवृत्तारणं नयको

वैराजस्त्रैष्टुभयेति त्रिजागतोर्द्वहृत्तोत्त्रेवमादौ । पिङ्गलोऽपि । पादः ।
 द्रयादिपूरणम् । गायत्र्या वसवः । जगत्या आदित्याः । विराजी दि-
 यः । त्रिष्टुभो रुद्रा इत्याह । दशाक्षरा विराट् । एकादशाक्षरा त्रिष्टु-
 प् । द्वादशाक्षरा वै जगतीत्यादिश्रुतिरपि पादाक्षराभिप्रायेणैव ॥

अनादेशे ऽष्टाक्षराः पादाः ॥

अनादेशे ऽक्षरसङ्ख्यानुक्तौ पादा अष्टाक्षरा भवन्ति ॥

चतुष्पदाद्यर्चः ॥

चकारादनादेशे ऽनुक्तपादसङ्ख्या ऋचयचतुष्पदा भवन्ति ॥

प्रथमं छन्दश्चिपदा गायत्री ॥

चतुर्विंशत्यक्षरं प्रथमं छन्दो गायत्री । सा च त्रिपदा भवति ।
 त्रयः पादा यस्याः सा त्रिपदा । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य इत्यन्त-
 लोपः । टावचीति टाप् । पादः पत् । अस्या सदाहरणं समिधान्ति-
 न्दुवस्यतीत्यादिकम् । अस्या अष्टाक्षरास्तयः पादाः । तथा च छन्दो-
 गानम् । त्रयोऽष्टकाः स्वभावस्त्विति । गायत्रीति प्रागुष्णिहोऽधि-
 कारः ॥

पञ्चकाक्षत्वारः षट्कक्षैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पद-
 पङ्क्तिः ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराणि परिमाणमस्यासौ पञ्चकः ।
 सङ्ख्याया अतिश्रद्धन्तायाः कन् । एवं षट्कादयोऽपि । पञ्चकाः पञ्चा-
 क्षराद्यत्वारः पादाः । एकः षट्कः षडक्षरः । अथवा चतुर्थः पाद-
 यतुष्कयतुरक्षरः सा षड्विंशत्यक्षरा षड्विंशत्यक्षरा वा पद-
 पङ्क्तिर्गायत्री । अध्याह्नम् इति प्रथमपचस्योदाहरणम् । चतुर्थ-
 यतुष्को वेत्यस्योदाहरणमग्ने तमेवेति । तदुक्तं पिङ्गले । पदप-
 ङ्क्तिः पञ्च । चतुष्कषट्को त्रयवेति ॥

षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा ॥

गायत्रीत्येव । यस्याः षडक्षरसप्ताक्षरैकादशाक्षराः क्रमेण त्रयः
पादाः सा चतुर्विंशत्यक्षरोष्णिग्गर्भा गायत्री भवति । उदाहरणम्-
खेदे । ता मे अश्वयानाम् ॥

त्रयः सप्तकाः पादनिष्ठत् ॥

यस्या गायत्र्यास्त्रयः सप्ताक्षराः पादा सैकविंशत्यक्षरा
पादनिष्ठत्तुष्टा गायत्री । अमीषुषः सखीनामित्युदाहरणम् ।
तथा च पिङ्गलः । कचिचिपादयिभिः । सा पादनिष्ठदिति । त्रिपात्
पादनिष्ठत्तुष्टका सप्ताक्षरैरिति छन्दोगानाम् । अत्र पिङ्गले वि-
शेषः । आद्यचतुष्पादतुभिरिति । आद्यं प्रथमं गायत्रीसप्तमं छन्द-
चतुभिः षडक्षरैश्चतुभिः पादैश्चतुष्पाद्भवति । छन्दोगानां च । चतु-
ष्पादेष्वेकादशौ षडक्षरैरिति ॥

मध्यमः षट्कक्षेदतिनिष्ठत् ॥

यस्या आद्यद्वितीयौ सप्ताक्षरी मध्यमः षट्कः षडक्षरः सा
विंशत्यक्षरातिनिष्ठद्वायत्रीति सङ्ग्राहः । उदाहरणम्खेदे । पुस्तकं
स्तीतृणामिति ॥

दशकक्षेदावमध्या ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । यस्या गायत्र्याः प्रथमद्वितीयौ सप्ताक्षरी
षादी मध्यमो दशाक्षरः सा चतुर्विंशत्यक्षरा यवमध्या गायत्री ।
उदाहरणम् । ससन्धेयो वसूनामिति । तदुक्तम् ॥

आद्ये पादे द्वितीये च सप्तके मध्यमो यदि ।

दशाक्षरः सा गायत्री यवमध्या प्रकीर्त्ततेति ॥

यस्यास्तु षट्कसप्तकाष्टकाः सा वर्द्धमाना ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । यस्या आद्यः पादः षडक्षरो द्वितीयः

सप्ताक्षरसूतीयोऽष्टाक्षरः सा वर्धमाना गायत्रीति सञ्ज्ञा भव-
ति । उदाहरणम् । अधिनद्रद्रैपम् । षट् सप्ताष्टौ च वर्धमानेति
छन्दोगानाम् ॥

विपरीता प्रतिष्ठा ॥

या पूर्वोक्तविपरीता प्रथमोऽष्टाक्षरो द्वितीय सप्ताक्षरसूतीय,
षडक्षर इत्येवंविधा सैकविंशत्यक्षरा प्रतिष्ठासञ्ज्ञा गायत्री । उदा-
हरणम् । त्वमग्ने व्रतपा इति । पुरीव्योसि विश्वभरा इति च । तदुक्त
पिप्लवे । अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठा । एवैव विपरीता वर्धमाने-
ति । छन्दोगानामपि । अष्टसप्तषड्भिः प्रतिष्ठेति ॥

द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । यस्या द्वौ पादौ षडक्षरावैकः सप्ताक्षर
एवविधा सैकोनविंशत्यक्षरा ह्रसीयसी गायत्रीसञ्ज्ञा भवति ।
उदाहरणमृग्वेदे । ग्रेष्ठमुमियाथामिति । एव दग्ग गायत्र्य उक्ताः ।
तदुक्तम् । इति पादपिभागेन दग्ग गायत्र्य ईरिता इति ॥

द्वितीयमुष्णिग्विपदा ॥

अष्टाविंशत्यक्षरं द्वितीयं छन्द उष्णिक् सा त्रिपदा भवति ।
अयः पादा यस्याः सा त्रिपदा । उष्णिगित्ययमधिकारः प्रागनुष्टु-
बधिकारात् ॥

अन्त्यो द्वादशकः ॥

अस्यास्त्रिपदाया उष्णिहोऽन्त्यसूतीयः पादौ द्वादशकः । द्वाद-
शाक्षराणि परिमाणमस्यासौ द्वादशकः । प्रथमद्वितीयौ त्र्यष्टाक्षरा-
वयवः । उदाहरणम् । अग्ने याजस्य गीतम इति । तदुक्तम् । उष्णिगा
अन्तो लागतयेति । छन्दोगानाञ्च । उष्णिगर्ष्टाक्षरो द्वादशकश्चेति ।

अत्राह पिङ्गलः । परेऽणिक् परत इति । छन्दोगानामपि । स एवो-
परिष्ठात्परऽउष्णिगिति । स इति द्वादशाक्षरं पादः ॥

आद्यष्टपुर उष्णिक् ॥

यस्या उष्णिह आद्य पादो द्वादशाक्षरः । अन्त्यावष्टाक्षरी ।
सा पुरउष्णिक्सप्तश्रुता भवति । आदौ भव आद्यः । आद्यः प्रथमो
द्वादशकयेता पुर उष्णिगिति सूचार्थः । तदुक्तम् । पुर उष्णिक् परत
इति । छन्दोगानामपि । स पुरयेत्पुर उष्णिगिति । स इति
द्वादशकः । उदाहरणम् । असन्तरस्यसमिति ॥

मध्यमश्चेत्कुकुप् ॥

उष्णिहो मध्यम पादो द्वादशकयेता ककुभुष्णिगिति सप्तश्रुता
भवति । तदुक्तम् । ककुभध्ये चेदन्त्य इति । छन्दोगानामपि । स
चिन्त्यधी ककुभश्तीति । उदाहरणम् । भद्रो नो अग्निराहुत इति ॥

त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुभ्यङ्कुशिरा ॥

यस्या उष्णिह त्रैष्टुभजागतचतुष्का क्रमेण पादाः । त्रैष्टुभ
एकादशाक्षरः प्रथमः । ततो जागतो द्वादशाक्षरो द्वितीयः ।
ततश्चतुरक्षरश्चतुर्थः । सा सप्तविंशत्यक्षरा ककुभ्यङ्कुशिरितिसप्तश्रुता
उष्णिग्भवति । उदाहरणम् । ददीरेक इति ॥

एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा ॥

यस्या उष्णिह एकादशिनोरैकादशाक्षरयोर्द्वयोः पादयोः
परस्मृतीयः पादः षट्कः षट्क्षरः सा तनुशिरितिसप्तश्रुता उष्णिक् ।
षट्कविंशत्यक्षरा । एकादशिनोरिति व्रीह्यादित्वादितिः । षट्-
म्यर्थे व्यत्ययेन षष्टौ । प्रयापोषेत्युदाहरणमुच्यते ॥

मध्ये चेत्पिपीलिकमध्या ॥

अयं षट्चरः पादो मध्ये चेन्नाष्टाविंशत्यक्षरा विपीलिकम-
धोऽपि गृह्यते । अग्रे साहा कणुहीत्युदाहरणम् ॥

आद्यः पञ्चकस्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गभौ ॥

यस्या उष्णिह आद्यः पादः पञ्चकः पञ्चाक्षरस्ततश्चय पादा
अष्टका अष्टाक्षराः सा एकोनविंशदक्षरा अनुष्टुब्गभेति सञ्ज्ञा
उष्णिक् । अस्या उदाहरणम् । पितुषुक्षोपमिति ॥

चतुःसप्तकोऽपि गेव ॥

या चतुःसप्तका चत्वारः पादाः सप्तकाः सप्ताक्षराण्यस्याः
सा चतुःसप्तका । साहाविंशत्यक्षरा उष्णिगेवोच्यते । क्वेवलोष्णिक्-
शब्दवाच्या सैवेत्यर्थः । न्यायुपक्रमदन्नेत्युदाहरणम् । पिङ्गलः । चत-
प्याद्विभिरिति । ऋषिभिः सप्ताक्षरैः पादैरिति । छन्दोगाना-
मपि । चतुष्पाद्येत्ताक्षरैरिति । इत्यष्टाऽुष्णिह चत्ताः । तदुक्तम् ।
उष्णिहोऽष्टौ समुद्दिष्टाः सम्यक् पादविभागत इति ॥

तृतीयमनुष्टुप् ॥

हाविंशदक्षरं तृतीयं छन्दोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञं भवति । चतुष्पदाद्यर्च
इत्युक्तत्वात्सा चतुष्पदा भवति । पादायाष्टाक्षराः । अनादेशेऽष्टा-
क्षराः पादा इति प्रागुक्तत्वात् । अस्या उदाहरणम् । अयन्ते योनिर्हृ-
विय इति । येयामध्येसीति च । पिङ्गलः । अनुष्टुब्गायचैरिति ।
छन्दोगानाञ्च । अनुष्टुब्चत्वारोऽष्टका इति । अनुष्टुप्नित्ययमधिकारः
माक् हृदयधिकारात् ॥

पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः ॥

यस्या अनुष्टुभः पञ्च पञ्चकाः पञ्चाक्षरा पञ्च पादा एकः
पादः षट्कश्च षट्चरश्चैकविंशदक्षरा महापदपङ्क्तिरिति
सञ्ज्ञा । तव सादिष्टादीत्युदाहरणमग्रे ॥

जागतावष्टकश्च कृतिः ॥

द्वौ पादौ जागतौ. द्वादशाक्षरौ तृतीयचाष्टकोऽष्टाक्षरौ यस्याः
सा कृतिसञ्ज्ञा ऽनुष्टुप् । सा कश्चै घातमित्युदाहरणम् ॥

मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या ॥

कृतिरित्यनुवर्तते । जागताविति च । अथमष्टक पादौ जागत-
योर्द्वादशाक्षरपादयोर्मध्ये चेद्व्यति प्रथमो द्वादशको द्वितीयोऽष्टक-
स्तृतीयो द्वादशक इत्येवं तर्हि सा पिपीलिकमध्याकृतिरित्येव सञ्ज्ञा
ऽनुष्टुप् भवति । अजीजनोहीत्युदाहरणम् । अथ पिङ्गल । त्रिपाठक-
चिजागताभ्याश्च मध्ये ते चेति । कुन्दोगानामपि । त्रिपदाप्यष्टा-
क्षरौ द्वादशौ चेति ॥

नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् ।

यस्या नवकयोर्नवाक्षरयोः पादयोर्मध्ये जागतौ द्वादशाक्षरः
पादः सा द्वाविंशदक्षरा काविराट्सञ्ज्ञा ऽनुष्टुप् भवति । ना विहा-
साहवामह इत्युदाहरणमुत्वेदे ॥

नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपा ॥

नवाक्षरद्वादशाक्षरत्रयोदशाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्द्वाविंशदक्षरा नष्ट-
रूपा सञ्ज्ञा ऽनुष्टुप् भवति । वाचस्पतये षड्वस्वेत्युदाहरणम् । रूपेण त्रि-
रूपमित्युदाहरणमिति केचित् । विप्रकामि पाक्यनेदेवानित्युदाह-
रणमुत्वेदे ।

दशकास्त्रयो विराट् ॥

यस्या दशका दशाक्षरास्त्रयः पादाः सा त्रिंशदक्षरा विरा-
ट् ऽनुष्टुप् भवति । उदाहरणम् । प्रज्ञोऽग्ने दीदिहि पुगे न इति ॥

एकादशका वा ॥

यथा विराडित्यनुवर्त्तते । तस्या एकादशाक्षराक्षयः पादाः
साऽपि त्रयस्त्रिंशदक्षरा विराडित्युच्यते । या विकल्पार्थः । उदाह-
रणम् । ययः प्रथिव्यामित्यादि । एवमष्टात्रनुष्टुभ उक्ताः । तदुक्तम् ।
इत्यनुष्टुभ उद्दिष्टा अष्टौ पादप्रभेदत इति ॥

चतुर्थं बृहती ॥

षट्त्रिंशदक्षरं चतुर्थं छन्दो बृहतीसंज्ञं भवति । बृहतीत्ययम-
धिकारः प्राक् षट्त्रयधिकारात् । इयमपि चतुष्पदा । चतुष्पदायर्ष-
इति प्रागुक्तत्वात् ॥

अष्टाक्षराः पादा इत्यस्यापवादमाह ॥

तृतीयो द्वादशकः ॥

अस्याऽसृतीयो द्वादशको द्वादशाक्षरः । अन्ये प्रथमद्वितीयचतुर्थौ
अष्टाक्षराः । उदाहरणमेनावो आग्नं नमस्तेत्यादिकम् । अत्र पिङ्ग-
ल । बृहती जागतस्त्रयय गायत्रा इति । छन्दोगानामपि । बृहती
तथोऽष्टाक्षरा द्वादशश्चेति ॥

आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती ॥

छन्दोगानामपि । प्रथमकल्पेनोपरिष्ठाद्बृहती विपरीता पुर-
स्ताद्बृहतीति । अन्यो द्वादशक इति प्रथमः कल्पस्ततो विपरीता
आद्यो द्वादशक इति । उदाहरणम् । परिमाण इति ॥

द्वितीयश्चेत्त्र्यङ्कुशारिणी ॥

यस्या बृहत्या द्वितीयः पादो द्वादशकः सा त्र्यङ्कुशारिणीसंज्ञा ।
उदाहरणम् । अयमग्निर्गृहपतिरिति ॥

पुरोबृहती स्कन्धोगीवी वा ॥

अस्याः पूर्वसूत्रोक्ताया एव बृहत्या वैकल्पिकमेतत्संज्ञाद्वयम् ।
यस्या त्र्यङ्कुशारिणीतिसंज्ञा विहिता सा पुरोबृहती वा स्कन्धो-

ग्रीवी वा इत्येवंसंज्ञाऽपि भवति । तथा च पिङ्गलः । न्यङ्कुसारिणी
द्वितीयः स्कन्धो ग्रीवी क्रीडुकेः । उरोहृहती यास्कस्येति । छन्दो-
गानामपि । द्वितीयेन न्यङ्कुसारिणी स्कन्धोग्रीवी वीरोहृहती यास्क
इति ॥

अन्यश्चेदुपरिष्ठाद्वृहती ॥

यस्या हृहत्या अन्य पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः
सा षड्त्रिंशदक्षरा उपरिष्ठाद्वृहतीत्युच्यते । पिङ्गलोऽपि । उप-
रिष्ठाद्वृहत्यन्त इति । छन्दोगानाम् मातृकम् । अक्षमतेऽस्य गो
देहीत्याद्युदाहरणम् ॥

अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृहती ॥

यस्या अष्टिनोरष्टाक्षरयोः पादयोर्मध्ये दशकौ द्वादशाक्षरी पादौ
सा षड्त्रिंशदक्षरा विष्टारवृहती । युवं द्वाष्टं मष्ट इत्युदाहरण-
मृग्वेदे । पिङ्गल । वैराजी गायत्री चेति । छन्दोगानां च । अद्यापि
द्वादशाक्षरावष्टाक्षरी चेति ॥

त्रिजागतीर्द्धवृहती ॥

त्रयः पादा जागता द्वादशाक्षरा यस्याः सा त्रिजागता सा
षड्त्रिंशदक्षरा जर्द्धवृहतीसंज्ञा । यस्या उदाहरणम् । अर्धेऽर्धाय-
र्त्तमित्यादिकम् ॥

त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या ॥

यस्यात्रयोदशिनोस्तयोद्वादशाक्षरयोः पादयोर्मध्येऽष्टकोऽष्टाक्षरः
पादः सा चतुस्त्रिंशदक्षरा पिपीलिकमध्या वृहतीसंज्ञा । यस्या
उदाहरणम् । पृथिव्यामहुमित्यादिकम् ॥

नवकाष्टकैकादशाष्टिनी विषमपदा ॥

यस्या नवाचराष्टाचरैकादशाचराष्टाचराः क्रमेण पादाः सा
प्रह्विन्दद्वरा विषमपदा ब्रह्मतीत्युच्यते । सतितः सुसजितस्य इत्यु-
दाहरणम् । तथा शीतम् ॥

नवाचरोऽष्टाचरश्च तथैकादशाचरः ।

चतुर्थोऽष्टाचरश्चेति पादा यस्यासु लोच्यते ॥

ब्रह्मत्येषा तु विषमपदेति खलु बहुषेः ॥ इति ।

चतुर्नवका ब्रह्मत्वैव ॥

यत्प्राची नवका नवाचराः पादा यस्याः सा तथा सा ब्रह्-
मत्वैव । केवलब्रह्मतीत्यन्वयाया सेवेत्यर्थः । तथा शीतम् । चतुर्भिर्न-
वकैः पादैर्युक्ताऽपि ब्रह्मती मता । उदाहरणस्यैव । तं त्वा वर्षं
पितो वाचाभिरिति । पिबत्य । कश्चिन्नवकायत्वार इति । तथा
प्रभिर्जायतेमेहब्रह्मती । सतोब्रह्मतीताण्डिन इति च । इति नव
ब्रह्मत्व उक्ताः । तदुक्तम् । बहुषाचार्यसिंहिन ब्रह्मत्यो नव इतिता ।
इति ॥

पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा ॥

यत्प्राचीन्दद्वरं पञ्चमं छन्दः पञ्चपदा पङ्क्तिर्भवति । पञ्च
पादा यस्याः सा पञ्चपदा । यस्या उदाहरणमस्ति तन्मन्त्रेयो बहु-
रित्यादिकम् । पादासु षष्ठाचरा एव । अनादेशोऽष्टाचराः पादा
इति प्रागुक्तत्वात् । पङ्क्तिरित्ययमधिकारः प्राक्किदुर्वाधिकारात् ।
अथोह पिबत्यः । यस्या पञ्चभिर्जायतेरिति । छन्दोगानामपि ।
आयज्ञैः पञ्चभिः पण्येति । प्रातिगाख्ये ऽपि । षष्ठाचराः पञ्च पादा
यस्याः सा पङ्क्तिरुच्यते ॥

अथ चतुष्पदा ॥

अथानन्तरं चतुष्पदा पङ्क्तिरुच्यते इति शेषः ॥

विराड् दशकाः ॥

यस्याः पङ्क्तेर्दशका दशाक्षरायत्वारः पादाः सा विराड्पङ्क्तिरित्युच्यते । विराड् दशकैरिति केचित् पठन्ति । वैराजैर्विराड्विष्व-
मरे । स एवार्थः । उदाहरणम् । असुद्रे ते हृदयमप्लव्ण्वरिति ॥

अयुजौ जागती सप्तोष्ठहती ॥

यस्याः पङ्क्तेरयुजौ प्रथमवृत्तीयौ पादौ जागती षादशाक्षरी
द्वितीयचतुर्थौ त्रिंशत्क्षरी सप्तोष्ठहतीत्येवंसंज्ञा पङ्क्तिरुच्यते ।
शब्दा बोद्धव्यम् ॥

अनादेर्मिष्टाक्षरी त्रिंशत् सोपसर्गेषु नामसु ।

युमावृष्टाक्षरी पादावयुजौ षादशाक्षरी ॥

सा सप्तोष्ठहती नाम विपरीता विपर्यय ॥ इति ।

पित्रलेनास्याः सप्तपङ्क्तिरिति संज्ञीता । पङ्क्तिर्जागती
गायत्री च । पूर्वौ चेदयुजौ सप्तपङ्क्तिर्विपरीतौ चेति । उदा-
हरणम् । न त्वासां अतो दिव्य इत्यादिकम् ॥

युजौ चेद्विपरीता ॥

यस्या युजौ द्वितीयचतुर्थौ पादौ षादशाक्षरी अर्थात् प्रथमवृ-
त्तीयवृत्ताक्षरी सा चत्वारिंशदक्षरा विपरीता हृदती । अस्या उदा-
हरणम् । यत्ते सोम दिवीत्वादि ॥

आदौ चैत् प्रस्तारपङ्क्तिः ॥

यस्या आदौ प्रथमौ पादौ षादशाक्षरी द्वितीयचतुर्थावृत्ता-
क्षरी सा चत्वारिंशदक्षरा प्रस्तारपङ्क्तिः । अस्या उदाहरणम् । भूर-

सीमादि । पिङ्गलः । प्रसारपङ्क्तिः पुरत इति । छन्दोगानामपि ।
क्रमेण आगतौ गायत्री च प्रसारपङ्क्तिरिति ॥

अथैवा चेदासारपङ्क्तिः ॥

यस्या अथैवा तृतीयचतुर्थौ द्वादशाक्षरी प्रथमद्वितीयावष्टाक्षरी
सा आसारपङ्क्तिवत्त्वारिंशदक्षरा । यस्या उदाहरणम् । समष्टे
देव्या धियोत्यादि । पिङ्गलः । आसारपङ्क्तिः पुरत इति । विपरी-
ताऽऽस्तिरिति छन्दोगानाम् ॥

आद्यन्त्यौ चैत् संसारपङ्क्तिः ॥

यस्या आद्यन्तौ प्रथमचतुर्थौ पादौ द्वादशाक्षरी द्वितीयतृती-
यावष्टाक्षरी सा चत्वारिंशदक्षरा संसारपङ्क्तिः । पिङ्गलः । नतनु-
मित्युदाहरणमन्वेदे । तथा च पिङ्गलः । संसारपङ्क्तिर्वहिरिति ॥

मध्यमौ चेद्द्विष्टापङ्क्तिः ॥

यस्या मध्यमौ द्वितीयतृतीयो पादौ आगतौ द्वादशाक्षरी
प्रथमचतुर्थावष्टाक्षरी सा चत्वारिंशदक्षरा द्विष्टापङ्क्तिः । अस्या
उदाहरणमग्ने तव्यधीवय इति । तथा च पिङ्गलः । द्विष्टापङ्क्ति-
रन्त इति । इत्यष्टौ पङ्क्तय चत्वारः । तदुक्तम् ॥

इति पङ्क्तय उद्दिष्टा अष्टौ सिष्टेष्टपुष्टिदाः ।

बहुधाचार्यसिंहेन कात्यायनमहर्षिणा । इति ॥

पष्ठ त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा ॥

चतुष्टत्वारिंशदक्षरं पष्ठं छन्दस्त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा भवति । त्रैष्टुभ
एकादशाक्षरावत्त्वारः पादा यस्याः सा त्रैष्टुभपदा । अस्या उदाह-
रणम् । पुरा क्रूरस्येत्यादि ॥

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती ॥

यस्या द्वौ पादौ जागती द्वादशाक्षरी सा जागते जगतीकन्दस्त्रे ऋगणे जगती । अस्या उदाहरणम् । तं नो वातोमयोभिति ॥

त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् ॥

यस्या द्वौ पादौ जागती सा त्रैष्टुभे त्रिष्टुक्कन्दस्त्रे ऋगणे त्रिष्टु-
पृष्ठिष्ठाका । अस्या उदाहरणम् । ये वाजिन परिपश्यन्तीति ।
तदुक्तम् । यस्या द्वादशकौ पादावन्यायेकादशाक्षरी त्रिष्टुजागत-
स्तस्या सोच्यते । जगतीति वै सैव त्रैष्टुभस्तस्या त्रिष्टुबिलुप्यते ।
यथा । यूपवस्त्राये वाजिन नाम स्तुतं हि त्रैष्टुभम् ॥

वैराजौ जागतौ अभिसारिणी ॥

यस्या वैराजौ द्वादशाक्षरी द्वौ पादौ तथा जागती द्वादशाक्षरी
पादौ सा चतुर्वत्वारिंशदक्षरा अभिसारिणीसञ्ज्ञा । ये वाचे इत्यु-
दाहरणम्वेदे ॥

नवकौ वैराजस्तैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्तै-
ष्टुभश्च विराट्स्थाना ॥

यस्या नवकौ द्वौ पादौ नवाक्षरी एको वैराज एको द्वाद-
शाक्षरी त्रैष्टुभ एकादशाक्षरः सेकोनचत्वारिंशदक्षरा विराट्स्था-
नासञ्ज्ञा । अस्या उदाहरणम् । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धयवा इत्या-
दिकम् । अथवा द्वौ पादौ वैराजौ द्वादशाक्षरी नवकौ नवा-
क्षर एकात्रैष्टुभ एकादशाक्षर सा चत्वारिंशदक्षरा विराट्स्था-
ना । अस्या उदाहरणम् । स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धयवा इत्यादिकम् ।
तथा चोक्तम् ॥

यस्या नवाक्षरो पादो द्वितीयो दशकस्तथा ।

एकादशाक्षरोऽन्त्यश्च विराट्स्थाना तु सा मता ॥ तथा ।

यस्या दशाक्षरावाच्यौ द्वितीयश्च नवाक्षरः ।

एकादशक्षरयान्त्यो विराट्स्थानेव साऽपि च ॥

वै ते प्रकारविकल्पार्थः ॥

एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराटरूपा ॥

यस्या एकादशिन एकादशाक्षरास्तयः पादा एकोऽष्टकोऽष्टाक्षरश्च सैकचत्वारिंशदक्षरा विराटरूपा त्रिष्टुप् । अस्या उदाहरणम् । सम्बर्हिर्द्वामिति । तथा चोक्तम् ॥

एकादशाक्षरा यस्याः पादाः स्युस्तय आदितः ।

चतुर्यस्वाष्टकः सोऽन्ता विराटरूपेति बह्वचैः ॥

द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती ॥

यस्या द्वादशिनो द्वादशाक्षरास्तयः पादा एकोऽष्टकोऽष्टाक्षरश्च सा चतुसत्वारिंशदक्षरा ज्योतिष्मतीत्येवंनामिका त्रिष्टुप् । नरव-
हीत्युदाहरणमृग्वेदे ॥

यस्या द्वादशकाः पादास्तयः काप्यस्ति चाष्टनः ।

एषा ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्प्रत्येत्याद्युदाहृतिः ॥

यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः ॥

यत इति समर्थार्थे । तत इति तु करणे । यत इति यत्र पुरस्तादा मध्ये वोपरिष्ठाद्वाऽष्टकः । ततस्तेन युक्तो ज्योतिःग्रन्थो नाम भवति । यस्याः पुरस्तादष्टकः सा पुरस्ताज्ज्योतिः । यस्या मध्येऽष्टकः सा मध्येज्योतिः । यस्याधोपरिष्ठादष्टकः सोऽधोपरिष्ठाज्ज्योतिरिति । तथा च विद्वजः । पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । मध्ये ज्योतिर्मध्येन । उपरिष्ठाज्ज्योतिरग्रेनेति । एकोऽष्टकस्ततोऽग्रे ज्यो

हादग्निर् एव । तार्ठं० सवितुरिति पुरस्ताज्ज्योतिष उदाहरणम् ।
तदग्निर्नागियजेति मध्येज्योतिषः । ऋतावानं महिषमित्युप-
रिष्टाज्ज्योतिष इति ॥

चत्वारो ऽष्टका जागतश्च महावृहती ॥

यस्याचत्वारोऽष्टका अष्टाचराः पादा एकी जागती द्वाद-
शाचरा सा चतुयत्वारिंशदचरा महावृहतीत्येवंसंज्ञा त्रिष्टुप् ।
अथ क्रानो न विवक्षितः । यस्या उदाहरणम् । सोमो राजा सुतर्ठं०
सुत इत्यादि । तथा चोक्तम् ॥

चत्वारोऽष्टाचराः पादाः काऽप्यती द्वादशाचराः ।

यस्याभु प्रोच्यते नाम्ना सा महावृहतीति वै ॥

मध्ये जागतश्चेद्यायमध्या ॥

चतुर्णामष्टाचराणां पादानां मध्ये जागतचेत् द्वादशाचराः
पादयेत् सा चतुयत्वारिंशदचरा यवमध्या नाम त्रिष्टुप् । अस्या
उदाहरणसम्यग्दे सम्प्रातपन्थित इति । तथा चोक्तम् ॥

पादावष्टाचरौ यस्या तृतीयो द्वादशाचरः ।

पुनर्द्विष्टकौ चेत् सा यवमध्या प्रकीर्तिता ॥

आद्यौ द्वाकावष्टकास्त्वयः पङ्क्त्युत्तरा विरा-
हपूर्वा वा ॥

यस्या आद्यो पादो द्व्यक्षौ द्वाचरौ त्रयोऽष्टका अष्टाचराः
सा पङ्क्त्युत्तरा वा विराहपूर्वा चेति नामविक्षेपः । तथा चोक्तम् ॥

आद्यो द्वाचरौ यस्यास्तयष्टाचराः परे ।

पङ्क्त्युत्तरा विराहपूर्वस्यैति नामनी इमे ॥

एवैन्द्राग्निभ्यां महाविह्वलित्युदाहरणसूत्रवेदे । इति द्दय त्रिष्टुम
उक्ताः । तदुक्तम् । दय त्रिष्टुम उद्दिष्टाः कात्यायनमहर्षिरेति ॥

सप्तमं जगती जागतपदा ॥

अष्टाचत्वारिंशदक्षरं सप्तमं छन्दो जगती । सा च जागतपदा
द्वादशाक्षरपदा इत्यर्थः । जागर्तव्यष्टाक्षरनिवृत्त्यर्थम् । चतुष्पदाऽसौ ।
चतुष्पदायर्ध इत्युक्तेः ।

यस्याः पादास्तु चत्वारो द्वादशाक्षरसंयता ।

जगती नाम सा प्रोक्ता अयमिहैत्युदाहृतिः ॥

अष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ महासतोवृहती ॥

अथः पादा यस्या अष्टिनोऽष्टाक्षराः स्वौ च जागती द्वौ पादौ
सा महासतोवृहती जगती ॥

यस्यास्त्रिंशदक्षराः पादास्त्रयो द्वौ द्वादशाक्षरी ।

महासतोवृहत्युक्ता सा नाचोक्तक्रमादरः ॥

अथः पद्मीभानुतेत्युदाहरणसूत्रवेदे ॥

अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा
महापङ्क्तिः ॥

यस्या द्वौ पादावष्टकावेकः सप्तक एक षट्क एको दशक
एको नवकश्च । साष्टाचत्वारिंशदक्षरा महापङ्क्तिर्नाम जगती
त्युच्यते । अथपि न क्रमनियमः । अस्या उदाहरणम् । विह्वल
सूत्रेणधीति । अथवा या षडष्टका सा महापङ्क्तिः । षट्पदा
अष्टका अष्टाक्षरा यस्याः सा षडष्टका । अथवा षष्ठक् पदे । यस्या
अष्टका अष्टाक्षराः षट् पादा सा महापङ्क्तिर्नाम जगती । अस्या

उदाहरणमाजिन्नकलयमहीत्यादि । वेति प्रकारविकल्पी । तथा
चोक्तम् ॥

भादाचराचरो यस्याः सप्तकोऽथ षडचरः ।

दशाचरोऽथ नवकः सा महापङ्क्तिरुच्यते ॥

षष्ठाचरा वा यस्याः षट् सा महापङ्क्तिरिव हि ॥ इति ।

एवं तिस्रो जगत्त्रयं चत्ताः । तदुक्तम् । तिस्रो जगत्त्रयः सम्प्रोक्ताः
कात्यायनमहर्षिणेति । इति छन्दांसि सप्तेह व्याख्यातानि
विभागयः । पादाचरसंख्यानियमस्तु पूर्वसप्तक एवोक्तः । तेनाति-
जगत्त्रयाद्युत्कृष्टाग्नेषु छन्दस्तु यथाध्ययनमेव पादाचरसंख्या भवति ।
इयमथछन्दासोत्पादिका परिभाषा षट्वेदास्तुक्तमधिकासम्बन्धिनी-
व सोपयोगत्वादिव मन्त्रमाध्यायत्वेनाध्येयमि. स्वीकृताऽस्ति । तेनात्र
प्रतिपादितानां गायत्र्यादिभेदानां सर्वेषां मध्ये कानिचिदुदाहर-
णान्यस्यां वाजसनेयसंहितायां न सन्ति । ताननुक्रामन्त एवोदाहरि-
ष्याम इति भविष्यदर्थेष्टद्वययोगोऽपि परिभाषायां अलक्षणीयत्वे
लिङ्गम् । अन्यथोदाहरणमित्येवमतीतार्थनिर्देशः स्यात् । किञ्च ।
तस्मादेनमन्त्राचारिणे अनेनाधीतेन चान्द्रायणशब्दफलमत्रोती-
त्यादिपत्रसमाप्तिबिन्दुमपि चतुर्थाध्यायान्त एव दृश्यते । तेनार्थं
अन्यस्तत्रैव समाप्त इति ज्ञायते । यतः सर्वत्र अत्रान्त एव तदुपस्था-
ध्ययनतःप्रानफलपदमनं कृतं दृश्यते ॥

माध्यन्दिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकेया
कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैवा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥

इदमपि सूत्रं परिभाषोपजीविभिर्ध्येयमि. प्रचिन्तमिव ज्ञायते ।

माध्यन्दिनीये वाजसनेये यजुर्वेदाग्राये एषा सूर्यानुक्रमणिका मग-
धतः कात्यायनस्य कृतिः । हिरम्यासीऽध्यायपरिसमाप्तिशानार्धः ॥

इति श्रीमहायाज्ञिकश्रीश्रीप्रजापतिसुतमहायाज्ञिक-
श्रीश्रीदेवकृते ऽनुक्रमणीभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

समाप्तञ्चायं ग्रन्थः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मौनमन्त्रावबोधः^(१) ।

श्रीसुन्दरशक्तविरचितः ।

अथातो मौनहस्तसंज्ञया यजुर्वज्रसनेयसंहिताया मन्त्रा-
णामवबोधः सुन्दरशक्तो ब्रवीति यन्मन्त्रपाठार्थवेदनफलवि-
ज्ञिर्धिषष्टिर्निर्गदितं निषिद्धश्रुतिमन्त्रावीर्यत्वभयापगमाय त-
देव तन्मन्त्रक्रमेणाधोमध्याधऊर्ध्वाधोमध्याधऊर्ध्व इति च-
त्वारोऽध्यायास्तौ कमेणर्जुविसंगंसमस्वरितमधोध्वान्युच्चा-
नुस्वरितब्रह्मदीर्घतिर्यक्ककतनमान्तसंज्ञाभिः सधोर्ध्वजाना-
ति ॥ १ ॥

अथर्जुसंज्ञामाह । मद्यात अग्नेस्तूर्विष्णवे त्वाग्निर्देवता-
रग्ये स्वाहापा प्राणाय स्वाहा चक्षुषे चतस्रो वृद्धे त्वोर्ध्वे माया-
साय स्वाहा देनाशयत्री वल्गाशस्य यका सकौ सवितामे शरुराणि
युद्धादि केशिना चतस्रः कटाचनस्तरीर्दिर्देवोस्तिष्ठोऽश्विने-

(१) अथ मन्त्रस्यादर्शपुस्तकमशुद्धिबहुलं जर्णं मूर्खोपलुप्तं क्षरणमेव खल्व-
किं तु साहितासम्बन्धवत्पादत्र मुद्रणमावश्यकं बुद्ध्या एतस्मादेवादर्शपुस्तकं तात्प-
र्येण संशोध्य मुद्रयितुमावश्यम् अमुद्वेदश्चादर्श-तत्समादेन परिहर्तव्यं चेद-
केति ।

डाञ्जतिस्त्रो देहि मे महीनां पयोग्नेर्जनित्रं कुविदङ्गदिरुर्ध्व-
ऊपुण सहरय्यादिर्मखस्य शिरोहृदेत्वोर्ध्वो दशजुषु त्रयोविंश-
शतिः ॥ २ ॥

अथ कनिष्ठिकामोक्षोर्ध्वक्षेपसमसंज्ञामाह । कृतापाङ्क-
तधामेशिरो विश्वव्यचादेवायज्ञमश्विभ्यां चक्षुर्महो अर्णोऽर्ज-
ऊतीदुधे सुदुधेन्द्रे केतुं कृणवसुन्द्रमा मनस इमानोन्यदेव-
विधाया दश ॥ ३ ॥

अथमग्निर्गृहपतिरिष्टो यज्ञतिस्त्रो देवीर्हविषा पाव-
कानाडपेयको अमुच भूयाद्याग्निर्वृत्राणि सविता शरीरे-
भ्योऽष्टौसजूरब्दोऽग्निमद्य चिरमिर्त्यपिपञ्चत्रयोदश ॥ ४ ॥

अक्स्मामयोः शिल्पे पृथिवी कन्दो वयं नामदेवं वहिर्वा-
रितीनामध्वर इयं वेदः स्वस्तिन रित्रपादूर्ध्वः सप्तेन्द्र इधोप-
स्त्वाना धृष्यो जातवेदा हे पृथिव्यै स्वदा क्रूरद्रा हे कृणुष्व-
पाजोऽस्माकमिन्द्रो हे अजोहि सगित्रियान्निक्षत्तत्तः सप्त-
दश ॥ ५ ॥

यज्ञस्य ढोक्षो दृष्ट्वा रूपे प्रथमादितोयैर्धूम्रावभ्रनीका-
शायमायस्वाहायं तगो द्विःसप्तस्वराडसुदीची शिवेन वच-
सेष्टो अग्निरश्विनान् मुचेरभियज्ञं पञ्चशुक्रक्षेपस्त्रायं पुरोह-
रिकैर्मस्तिस्त्रो देवो देवैर्मधुशाय एकोपावीरस्त्रेकायन्तेत्रि-
म्यायुषं जमदग्नेरुत्तिष्ठं त्रोजसेपायोभीषुषोद्विरुतेदानी-
न्नपङ्क्तिमतिः समेपट्पष्टिः ॥ ६ ॥

अथ स्वरितउभशेषसंज्ञमाह । सवस्य षड्विधतेन सीता-
यावकयायस्तिष्ठो योदेवोर्धामकदगिस्तिष्ठ इडेहैवाग्नेः चत-
स्रः सजूर्धतुभिर्भद्रा उत्तरे अग्नावग्निर्दशानीरुक्तेदिस्तिष्ठो
यज्जने मनस्त्रिक्त्तुयेन्द्र यतमः पौडमः ॥ ७ ॥

इषेत्वायज्ञोदेवानां दिस्त्रिर्जुषाणो वर्धः पुरुष्टगधन्द्र-
मसः पश्चाय गिह चिरश्चिना तेजसा चतस्रःशमितान इमं
जीवेय दे एकादशस्वरिते सप्तविंशतिः ॥ ८ ॥

अथ मध्यमसंज्ञागाह । अग्निं प्रियेषु सिञ्चन्तिपरिमाय
त्वा गिरस्वते तिम्रोऽग्निर्ज्योतिरैन्द्रः प्राण इमानुब्रह्मणां पिता-
आग्नेयः कृष्णघोषो मेधां मे पडग्निमूर्द्धात्रिः श्वाचाः पीता
अभिगोत्राणि सद्यो जात पडग्निः पृथुर्वायोः पूगः कृष्णमौ-
गास्तिष्ठोऽष्टादश ॥ ९ ॥

अग्नेस्तनूर्वाचः सुप्रजा प्रजाअग्निः पशुस्तिष्ठः स्वर्णध-
र्मैका चित्रं देवानां दिर्मित्रिः सएष्टज्य रुद्रा सएष्टज्ये-
यमुपर्यद्भ्यः । शोरं पडयुक्तेन मनस पृथिव्याः सधस्यादिभू-
र्मात्रा तिम्रो देवोस्तिष्ठः पतिमेके गारुद्रायस्तीर्णं षड्विंशं
पौडमगधो चतुर्विंशतिः ॥ १० ॥

अथोर्ध्वसंज्ञागाह । सजृह्वे वेनोत्तानायामवदे अपां पृंदि (?)
सुवर्चिरग्निरग्नये स्वाहेन्द्राय चतस्रोयमग्निः सवद्विष्णोसौ-
यस्ताम्रः सधस्याऽद्यवृक्षनिचतस्रो धातारातिः सौरीषजाका
नक्षिष्पृशन्ति स्रोपापेरुष्टगोन पृष्टो दिवि पञ्चवसन्तो गच्छी
अग्ने पञ्चाष्टादश ॥ ११ ॥

अयं पुरोभुवऽएकाऽशुस्त्रिपृदिदं पितृभ्यो देवा देवानां
देवो, अग्नि । स्विष्टकृद्देवां स्यतस्रोयमग्निः पुरोष्ठो देवं वर्चि-
सरस्वत्येव वस्तिस्त्रो देवो दग्निः स्विष्टकृद्दिर्घोतरिति तिस्रो-
स्थोगोघिततोन्यदेवसम्भवाच्चतस्रोयमग्निदीरतग एका प्राणा-
य स्वाहा वेधर्तादिवो हे पञ्चदशोर्ध्वेत्रयस्त्रिणशत् ॥ १२ ॥

अथ रङ्गसंज्ञामाह । चत्वारि षट्ङ्गाग्निं द्रुतमीडितो देवै-
रन्दोमेक्षोरइन्द्रो ब्रज्यक्षस्तोमहायर्जुन सासमुद्राद्रूर्मिरङ्गे-
षट् ॥ १३ ॥

अथ न्युजसंज्ञामाह । अथो देवाऽअसूर्यानामहे अश्वत-
गायत्रीत्रिषुष्टयो । अयं पश्चाच्चतुरेका समुद्रे तेदिर्यज्ञस्य
त्वा मुमित्राणो हे तनूपा भिपजैकाप्रत्यूर्ध्वेयं तक्षोऽग्निस्ति-
ग्म्मे नाश्विना गोभिद्यतस्रो न्युजै द्वादश ॥ १४ ॥

अथ ऋस्वएकारसंज्ञामाह । अयं वेनो देवो द्वैरश्विभ्या-
गन्तरागित्रावरुणातिस्रोर्ध्वक्चैरुक्स्थानामेकासोमानए स्तु-
रणं मित्रो न परोक्षिवातिस्रोपाए रसए स्वर्यत इमंस्तनं मश-
कान्केशैश्चतस्रं सिए क्षसिए क्षसिद्विघृतैनाक्ताविन्द्रा-
ग्नी मित्रावरुणा चतस्रोयुञ्जाया ए रासभमायोष्ट्वा हे ऋस्वे
सप्तदश ॥ १५ ॥

अथ दीर्घएकारसंज्ञामाह । समुद्रस्य त्वात्मन्नुपस्थेहि-
क्काय स्वाहा युपध्वस्काऽउततिस्रो देवोर्वहिः प्रातर्जितं भग-
ए पण्डस्यप्रतां वाममथप्रसथ भस्मनासएक्षितो विश्वसा-

मात्रयामतए हविर्दानं यदए सद्यस् देवासो हि कुर्वन्नेव
नवचिंशद्दामायएसावतत्यधनुस्त्रिः ककुमए रूपं देव-
स्याधं ह्य हिरिदए हविस्त्रया देवा उपासनक्तए षडधीत-
ए हविर्युवए सुरामन्देव इन्द्रः सरस्वत्या प्रातरग्निं चतस्रो
ऽष्टाविंशतिः ॥ १६ ॥

राया वयमेपस्त्यार्यमणं वृद्धस्यतिमहीमूषुषतस्रऽपये
स्वाहा कृतए सत्यए सुनए मुक्षवस्य योनिरयो अद्य जातार-
मिन्द्रं वक्ष्यन्ती वेदगनये पीठमनमष्टावभित्यं वाह मे द्वे आस-
न्दी रूपमेका देवर्चिरिन्द्र देव इन्द्रस्त्रिवन्धुरा देवो न राजा-
वए सऽन्नादित्यैर्न चतस्रो देवीर्दार इन्द्रमेका ब्राह्मणमद्यप्रती-
क्षीमारोहयुवए सुरामए षोडशीसोमोयामिदं देवस्य चेतो
देवेभ्यो हि सप्तसप्तविंशति दीर्घपञ्चपञ्चाग्रत् ॥ १७ ॥

अथ तिर्धवसंज्ञामाह । कदाचन प्रयुक्तेसिमूर्द्धास्यभ्यर्पत-
कुबिन्दं गोपयामं गृहीतो देवो उपसौ यत्ते स्वाहा षट्केदोऽस्प
यमुपरिसमुद्रोऽसि नभस्वान यकासकौ चतस्रोधान्यमसि पुरी-
योस्त्यग्ने पुरीष्याभो अग्नयेन्यवापोर्हंसासानां पञ्चयुजे वा-
मयं पश्चाद्भयमोतो हे सुपर्णोऽसि पृक् एवं हे नवदश ॥ १८ ॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचाएकादिषिष्णुः । सुपर्णोऽसि त्रिवृ-
द्धे कुवकुटोऽसि ध्रुवोसीशा वास्यन्तिस्त्रोऽग्नेर्भागः कन्या-इव
वक्षतु वायव्यैर्वायव्यानि संवत्सरोऽसि ब्राह्मणोऽस्यायुष्यं
वर्चस्यएपट्वेवी उपासा नक्तोद्मेकाचयोद्गतिर्यन्त्रिषद्वावि-
एग्रत् ॥ १९ ॥

अथ तदनान्तपोडाटकारतकारनकारनपग्रहः । नृपदेवेत्
 स्तोक्रानामिन्दुं हे रक्षोर्हविश्चर्षणिर्देवं वर्ध्वयोधसं देवो
 वनस्पतिर्देवं वर्ध्वरितीनां वयोधसं देवर्ष्यज्ञो देवं वर्ध्व-
 रितीनामवर्द्धयत् पञ्चदेवी जोष्ट्रीसस्वतिरुचां राक्ष्मं घृते-
 नाजद्विषिपृष्टो देवीस्तिस्रो वयोधसं पञ्च तदनान्तेषु त्रयो-
 दश ॥ २० ॥

अथ भान्तमकारमुण्याकृतिमाह । समिधाग्निं द्विरि-
 धरायेतिस्त्रस्त्रेधा चोदयित्री चतुर्नानान्देवीउपे सानक्ता
 देवं देवादैव्यावयोधसमिदग्मेऽष्टौ दिवोमृद्धौपासानक्ता वृद्ध-
 ती शतमिन्तिसोरायेन्नेका शिवो भूत्वैकायुगक्तसीराविधा-
 उवृद्धद् हे पञ्चदश ॥ २१ ॥

इदं विष्णुरादित्यं गर्भं सुनावमारुहेयं हे वीजोष्ट्रीद्विर-
 वर्द्धतां वयोधसं पञ्चदेवी ऊचाऊती द्विरवर्द्धतां तिस्रोवयोध-
 सन्देवा दैव्यावर्द्धतां तिस्रः पुराक्रूरस्यैकापृथिव्याअहमिन्द्र-
 वायुवृक्षते हे एकादशमान्ते पञ्चविंशतिरधोमध्याध्या-
 यो ॥ २४४ ॥

शतत्रयंचतुस्यत्वारिंशद्भवति ॥ २२ ॥

इति श्रीसुन्दरशक्तविरचिते मौनमन्त्रावबोधे अधोमध्या-

स्यो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथर्जुसंज्ञमस्ति । वरुणस्योत्तमूनं आवाचन आयुम-
तिस्रो नमोऽहस्त्रायैधोसिन्धवयोगाययै तिस्रो वसवस्त्राधूपय-
न्तूचिदसितया द्वे यस्ते अश्वसनिर्वेशीनां त्वा प्राच्यै दिशे तिस्र
एकादश ॥ १ ॥

ओषधिरिति विश्वकौ प्राणायामिन्यद्विद्याय यत्तेसादेव च-
तस्रो मुच्यन्तमयजमानएहोतायमत्समिधेन्द्रगामुक्मानगने ति-
स्रा इनेऽभ्यावर्त्तिनपे इन्द्रस्य द्वेप सदधानोगतं द्वे एकाद-
श ॥ २ ॥

योगेयोगे तानासत्याकाङ्गरे तिस्रोय स्तेऽअथ मुख्यध्वं
यद्वा क्षिप्रप्रायन्त इव सूर्यमिडायास्त्रा पञ्चवायो शुक्र एके-
इयदसि तपसे स्वाहा द्वे एकादश ॥ ३ ॥

अग्ने पावकवार्त्तद्विद्यायश्च वशवसेअसियमः स्तिमू एष-
सद्रस्य मास्योयदूर्तिविश्वानि देव तिस्रो यदग्ने यत्ते पवित्रं द्वे
वृहस्पते वाजमेका नव ॥ ४ ॥

तत्वाचसिदुपत्वामाहिर्नमोनमस्त अयुधाय स्वतवाक्षेन्द्रा-
य कत्वास्वाहा पटस समिद्धाय शोचिपेन्द्राय त्वेन्द्रायाह
रप्रावएसनीगुवनस्य समधराय पञ्च सोमस्य त्वाकाव्ययोरा-
जानेषु द्वे अग्नारेइपत्नी वन्यस्तु सर्वाण्यहरिणो दि.पशुध्वं-
ङ्कषतमू सप्तदशर्जुपु नवपञ्चाशत् ॥ ५ ॥

अथ कनिष्ठविषर्गाईसमसंज्ञमस्ति । स्वाङ्कृतोस्तुदाना-
यायै काष्ठात्काण्डादात्मरोहन्ति यजेन्द्रः कथानो द्विचिर-

एयपाणिः सविता सप्तविंशस्य केतुर्यजुर्भिराण्यन्ते सप्तव्यवाटूं
 वो दैव्याहोतारासपायाक्रन्दय घट्ममख्ये यक्षयज्ञं यदशस्य
 तिस्रो मास्त्रेकाकार्पिरसि ये जनेषु त्वामग्ने यजमानाकामं
 कामदुधे त्वष्टातुरपः पञ्चयस्तेसोमसमास्त्वा शक्नोदेदितिस्रः
 सिर्निवान्निपृथुष्टक एका षड्विंशतिः ॥ ६ ॥

वाताय स्वाद्यैकायानि अग्ने योऽदित्यैरास्त्रादितिः स्वाहा
 प्राण्येभ्यस्त्रिस्रोऽग्ने जातान्मानस्तोके विश्वे अद्य द्विदैव्या अध्व-
 र्यवो द्वे विह्वये विश्वेभिः सोमएसत्तान् एरुचिदसिमना यक्षै-
 यधी तिस्रोरेवतीरमध्वं बृहस्पते तदिदं त्वामग्ने अङ्गिरस-
 इडाभिरग्निरनाधृष्टापुरस्तास्त्रिस्रोद्वन्न सर्पिरासुनिर्यत्रैयधी
 । पृषदश्चामस्तस्त्रिस्र ओषधीः प्रतियुभिरक्तुभिर्माह्वणासः पि-
 तरो नमो वो नक्षत्रेभ्यः स्वहा लोमभ्यः स्वाहा चिकावक्ष्वपामे-
 काङ्गिरसो न इन्द्रायाश्चिधिया द्विपदायाश्चतुरपदास्त्रिस्र
 ओषधयः प्रत्याद्यावये व्यचस्वतीरुर्विद्यातिरुक्षं त्वा शोचिष्ठतं
 पक्षीभिर्नीलघ्नीवाः शनिकण्ठा शर्वारोहितो धूमरोहित-
 स्तस्रस्तव नो अग्ने वरुणस्यैकादसायुवाकवोदद्व्येभिः सवितः
 द्विविंशेदेवाश्चमशेषु चतस्रो विष्णोरराट या ओषधीर्विष्टिता
 इन्द्रो बृहन् तिस्रो वसोः पवित्रएशतधारमेकाष्टाचत्वारिण-
 शन् ॥ ७ ॥

मरुतीयस्य वाजो नः सप्तेन्द्रायाश्चित्तरुजानस्त्रिस्रोदेवि
 रूपगिन्द्रे प्रवीरयानु ते बह्वर्णस्पते सप्तर्षाणि वाजे दिर्यावोद्वि-

पयमान सोऽग्निष्वात्ता पितरो वरुणा प्राविता उपनोयतो यतः
सगीहसे स्वाहा पूष्णे इहेडित एकादशाग्ने अङ्गिर एकेन्द्रम-
रुत्व आयि घ्रायन्तु नस्तिस्रु सखाय संपुनर्न उपहृता पितर-
स्तिस्रो भवो यज्ञस्य द्विर्दे सप्तविंशति ॥ ८ ॥

अपाठस्येकाया ओषधिवटकोत्तर्यो न पात्रमोक्ष रुद्रभ्यो दि-
द्वि वि दिव्या एसिन्धोरिव प्राध्वने समिद्धो अद्याद्यातिर्गोम-
ती सप्तेन्द्रश्च मरुत एकानो यज्ञ दिव्येका स्वपा मरुद्भिर्मनस-
काम द्वे शंभो भवन्तु द्विरुर्गांसि तिस्र पनस्त्वाय परिधिमेकै-
का सप्तदश ॥ ९ ॥

ततो विराट् त्वमग्ने प्रथम एकैका देव सवितस्त्रिर्हिरण्य-
हसो असुरश्चतस्रो विषाजनासद्विस्रोभ्यो धैवरमष्टौ स्वा-
कृतांसि देवा एष एकान्धिनैः कागस्य सरस्वती मेघस्येन्द्रं मृप-
भस्य हविष स्तिस्र सन्ममग्ने सदपु हस्तैर्द्वे तव भगास
एकासप्तदश ॥ ११ ॥

अनुत्वा मामाता देवीराय शुद्धाया ओषधी पूर्वा ओषधयः
सवेदेन रूपे अर्ध्वर्धो अद्रिभि पटहस्वमेहे अह्ने पाराजतान-
जस्रगिथुमेर्कोकात्तर्य रग्निर्हिरिकेश उपासौ द्वे वसुरत्वा जन्तु-
निपसाद द्विस्त्वमुत्तमाप्रेस्वाजी वर्धिपटपितर पडष्टादश ॥ १२ ॥

स्वाहा यज्ञ तस्माद्यज्ञादचो द्वे ता अस्य द्विसहजातां लोमा-
निप्रयति सुरेतसमृपभकास्त्रिषीदक्षीत पुनरुर्जा द्विरुत्वा दि-
वस्त्राणि मे आपो देवो नीलश्रीवा गितिकण्ठा दिवमङ्ग

न्यात्मन्नहानिशन्दशतदिप्पीर्येत्वाद्धेर्विकिरिद्रविजोहितैकास-
मिन्द्रयस्त्रज्ञानन्नोद्वैभवतन्नोद्विद्धेसत्त्वंनसिन्नैका माहिरु-
मिन्द्रारनी अपाद्यद्धे धूरस्य वेष्टा दन्दशृङ्गा उदकमिन्नावः
शिरोमे विश्वेदेवा शृणुतेष्व पटद्वात्रिंशत् ॥ १२ ॥

अश्वेतस्यास्तेहीरण्यरूपाउपसोनमस्तेअस्तुमधुय तमि-
न्द्रं वसोः पवित्रं द्यौरुस्माद्यज्ञात्संभृतोऽष्टावात्वाहार्पणस्वाहा
यज्ञं वरुणो यदक्रन्दः सवनिमिपाचतस्रः सीमायुतवान्मानो-
मित्रस्ववागग्नेवृणतेयत्पुरुषं क्षीणि पदा पञ्चचक्षुषः पितारुणः
क्षत्रएसमिधान्यं व्यचस्रती सुप्रायणाः समिद्धोअज्ञन्यञ्चद्वा-
विष्टशतिसमेशते भवतः ॥ १३ ॥

अथ स्वरितोभक्षेपसंज्ञमस्ति ॥ राज्ञवेभीदुष्टमशिव
तमक्षधर्माच्छातिसोदाजस्यन्वावभूवाः पतेन्नस्यत्वां गन्धर्वाया-
स्ते अग्नेदिः सरस्रतोमगसाद्यौरासीद्विरिन्द्रस्य वज्रोमस्-
तानवाग्नेयुध्यायातेहेतिरत्वां चित्रश्रवं स्तस्मादित्यैराक्षासी-
न्द्राण्यै द्विकौधृष्णवे यज्जाग्रत उतिष्ठ ब्रह्मणस्पते तिस्रो गणे-
भ्यो भूम्या आपूस्ते अक्षात्त्वमग्ने द्युभिस्त नूनपात्यथहरयो-
धूमकेतवो यग्मे क्षिद्रं चतुष्कैः यस्यास्ते नमोस्तु नीलघ्रीवाय
यक्रन्दसीतिस्र उदुतिष्ठत्वामग्ने पुष्काराद्धे द्वाविष्टशत् ॥ १४ ॥

सनः पितेपरित्वागिर्वणः प्रनोयकासीनसोअरुणोनान्दुरो
देवीस्त्वामित्वदुपहृता इह सूर्यत्वचसकल्पता तेतिस्रः सस्त्राय-
तयादिष्टजद्भ्यश्चतुः सक्तिर्नाभिपणायतमत्वादध्यं पञ्चचतु-
र्दश ॥ १५ ॥

नमोस्तु सर्पेभ्यो या इषवो नमस्ते चक्रशायोष्णीषिण इन्द्रा-
याच्चिचित्रभानो नार्यस्ते सप्तसोम पवते यो बोद्धिमाक्न्दः
शम्भवाय वनस्पतिमभिपट् स्वाहा रुद्राय सभाभ्यस्त्वमग्ने
व्रतपावसुभ्यज्जग्यांस्त्वे अग्ने पञ्चाष्टादश ॥ १६ ॥

त्वष्टावीरमश्वस्य त्वा पीवोअन्नरयिवृध प्रवावृजिषतस्त्री
क्षिन्नस्य ते त्व मिन्द्रेद्यद् सुचामा स्ववासन पावकद्विकौपयः
पृथिव्या दुरीद्विष इन्द्र सुचामा वृद्धदेन तिस्र एकादश ॥ १७ ॥

तेज पशुना मह केतुनाराजसिवसव इडाभिर्भदानमस्ते
चरसेद्विर्योगपितायदूवध्य चतुष्कौतत्वायामिद्विरजोजनोहि-
चित्तं जुहोगि नतस्यानीनियुक्ति रितकौकपर्दिने सिक्त्या-
यायो अस्माजेष्टाय विस्विने पञ्च तत्सपितुरित सूर्य एकाकीद्विः
पञ्चातद्येन सपत्नादे आप्यायस्व परिते धन्वतो वाज पुर-
स्तादायातगर्भोदैवानामनुत्वारयपट्वाचिपृगत्स्वरिते जतष्ट
सप्तति ॥ १८ ॥

अथ मध्यममंजमस्ति । तर्जनीभिर्गं गहिचोणां यानि रुद्र
शिवातनू शिवेन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयो कृत्वा घृति-
स्त्रादिष्टयानुवीरेर्देवो द्यावापृथिवी देव्यो घग्गोष्ठौयमग्नेपृ-
त्सुयन्नवाणा दारोदेवीरवातज्जोते परिपञ्च समिधा अग्नि
समिधा कत्यस्य देधन्वनागा अटितिष्टवापडस्य घृह्णयज्जानं
चतस्र एकोनविष्टमति ॥ १९ ॥

अग्ने ददध्यायोजनस्य गोपा उदीरतां तिम्रो ये अग्नि-

पञ्चात्ता एधोऽस्य क्रन्ददग्निस्त्रिरिन्द्र आसां पण्मीपूष्ण इन्द्र
एकायेषामध्येतितमित्समिधे द्वेऽग्नावग्नेरुद्यन्ताद्यो चतस्राक्षो
चतस्रः सोमराजं समिद्धो अग्निरश्विना पृश्निस्त्रिरश्वीनपृश्नि-
स्तिस्रः सप्तदश ॥ २० ॥

विनोद्विरश्चमूपरः समिद्ध इन्द्रो द्योतादैव्याक्षो ताराश्वि
न्द्र वातोवा त्रिकौ सूर्यस्य चक्षुर्दक्षिणामारोहावीध्यग्निर्विश्व
कर्मन् द्रविषाघावृधावः पेशश्चतोस्तिस्रः पञ्चैकादशमध्ये सप्त
चत्वारिंशत् ॥ २१ ॥

अथोर्ध्वसंज्ञगस्ति ॥ विश्वास्वपाणि विश्वस्य मूर्ध्वः नामूरव
भृथनिचुम्पणपरिणाहेतिस्तिस्रो देवीरिडात्रिकादित्यास्व
ग्विवस्वन्नादित्यप्रतिचनेयदापस्तदेजतिपञ्च आतप्यः प्राणं
न्तोर्ध्वर्जनीष्टुग्रयतस्रो दैव्यायधर्चे शन्नोमित्रो द्वे त्वमग्न
ईडितोवर्ध्निद्वयं मृदासमानाः पितरो चरिवभोगैः संमादि-
तिद्याः स्त्रिकौ त्रयोविंशतिः ॥ २२ ॥

त्वंयविष्टद्विर्यइन्द्रेकः स्त्रिद्विरानीभद्राः सयत्तत्सप्ताः
गौपेसमानाजीषाहे सप्रथमो यदाकूतात् यच्चात्मदारत्नीणि
त उपहृतो द्यौः प्रपर्वतस्य धामन्ते तेजोऽसि शुक्रं चतुष्का
वभृथनिचुम्पणदेवानां यस्य प्रयाणं देवाजस्येमं द्यौः शान्तिर
चिक्कददृपातिस्रोयाः सेनावास्येमां वाजस्यनुमातरं यदापिपेष
नाभा पृथिव्याः पञ्च सप्तविंशतिरूर्ध्वे पञ्चाशत् ॥ २३ ॥

अथ रङ्गसंज्ञगस्तिः । परिमानत्वा नान्नजयन्ति येनापाव-

कादग्यमस्य बृहस्पते पर्यनुत्तमाने भग एव चतुष्कौ परिते
दुडभो निक्षेताग्ने दिवो मधुमन्त्रो वाजो नोऽद्य नवै द्विर्यत्र
चरिसप्राश्नो घृतेन परस्या अधिवत्सूर्याया आवक्षो यजानः
पञ्चरङ्गे विप्रश्रुतिः ॥ २४ ॥

अथ न्यवजसंज्ञमस्ति कृष्णोऽस्यदित्यै व्युन्दनमात्यै प्रयुजो
मधुमतीर्णैर्याते सद्वाद्योरापञ्च वांजाय स्वाद्या स्वर्नमीस्त रुद्रे-
भ्योऽन्तरिक्षे तनूनपात्सरस्वती द्यौस्ते पृथिवी मात्वातपत् पञ्च-
गद्यः पट् सोमाय कुक्षुङ्ग उदग्ने रेवती रमध्वमसि वनेषु वि-
द्विकौयवानां भागो हो तत्समिधाग्निमापस्विदेता ऐन्द्राग्ना
अमृत्क्षामो तौ जौनत्रिकौ न्यवजेचैकविप्रश्रुतिः ॥ २५ ॥

अथ ब्रह्मण्यकारुंज्ञमस्ति । यस्यैत उक्तमन्त्रव वायो
नित्तः आपतये त्वा देवा गारुविटः पुनरासः द्योद्वीयान्वित्यं
चेत्कृर्नामद्योताधर्युरस्ताव्यग्निस्तिष्ठ एदम्बह्वात्वष्टः सुयेशस
इन्द्रास्वाद्या तदिप्रासपञ्चोमासधर्यणीधृतोग्निप्रस्विष्टकृतं
न तद्दृष्ट्राभ्यां गलितयत्सो विप्रश्रुतिः ॥ २६ ॥

आकृतिमग्निप्रहोताग्नि स्वाहायुर्यज्ञेन साददंद्द्विर्वातं
प्राणेन प्रजापतनास्त्वयमायुर्यज्ञेन वाक्सरस्वति योन्यामश्विनौ
क्वागस्य वपाया या तेघर्मपञ्चकादुद्विं वसवययोदशाशरेणा-
नोयज्ञं भारत्या नाभत्या चतस्र एकसौ म्याहै अज्योतिरसि
सघसाश्री किप्रस्विदासिन्नानस्त आणायतामायुर्यज्ञेन पृष्टं
वयसोरेतयिकावोजयनते देताप्रभवितुरपादं युक्नुमजापने

न वयमिन्द्रस्य वृष्ण इन्द्रस्य रूपं पञ्चाष्टाविंशतिर्ज्ञेऽष्टाच-
त्वारिंशतिः ॥ २७ ॥

अथ दीर्घएसंज्ञमस्ति तं रुनैरायोसवे स्वाहा हे मनोजूतिरु-
दुष्यस्व हिः संभूतिं व चतस्र आतिष्ठो देनएसोमस्य रूपं पञ्च-
सौरूपं वनस्पते वषं चैकादश ॥ २८ ॥

अग्ने व्रतपा इयमिरावती वातरएहा भवत आयजन्ताव-
स्पृष्टापराचतुष्टिंशद्वाजिनः कस्त्वासत्योदिरष्टावश्विनौसरस्व-
तिमापः सएष्टष्टा वसुभिः पृथिविं देवयजनि क्रमध्वमग्निना
पञ्च प्रत्युष्टएरक्षोदिरग्ने गृहपते द्यां मातदस्य रूपएसएशि-
तोरस्मिनापहोधामेयामिषुं यदस्या अग्नमन्वतिरियते चतस्रो
मयि गृह्णामिद्राय हि वृत्रहनीडेन्यमोडितं भायेदोवांश्चारं
यदावध्नं पञ्चाष्टाविंशतिः ॥ २९ ॥

आदित्यास्त्वामूर्धन्प्रबोमन्दमानाय तत्सूर्यस्याप्यायक्षमदि-
न्तमब्रह्मक्षत्रं यदक्षत्रिकावग्ने वाजजिद्यौस्ते पृष्टमारान्निस्त्वए
सोमपितृभिः प्रयसाशुकमश्विनाघर्मं त्रिकौ द्वादश ॥ ३० ॥

होताय सत्यजापतिमेकामामाहिमध्वा यज्ञं नाभ्या
आसीत्सोमदभ्यश्चतस्रसएसोदस्य तस्य वयं हे संवर्चसा श्री.सु-
वर्हिषं पूषं एवं तं चतस्रोऽग्ने व्रतपामयचतस्रोऽग्ने व्रतपामयि
चतुस्त्रिंशतं तव समितं वास्पतजूतिमधिपत्यासि विधृ-
तिनाभ्या षट्सप्तदश ॥ ३१ ॥

धृष्टिरसि नमो मित्रस्य देवीराप एष वो वाजाय स्वाहा वसव
एकया च पञ्चभूरसि सुरावन्तं वर्धिषदमदीचीमारोहे डामग्ने

नराशंसदैव्यावध्वर्युतिरश्नी पट्सृष्टितं म एकावृद्धस्पते
सवितरिन्धानास्वानवविष्टत्वास्तुवनेकाचतस्त्रवनस्पतिष्टमि-
नारं चिर्भोमन्धि योहिरण्यपर्णा तपसेकैलालं नवसोमो धेनु-
मधिरसि त्वष्टसोमप्रचिकितो दैव्यावध्वर्युचित्रं देवानां च-
तस्रः पञ्चविंशष्टतिः ॥ ६२ ॥

असकस्रमद्यविश्वेदेवाअष्टुल्लङ्घनं पवीवत्युत्प एव च-
तस्रोऽङ्गतमसियस्तो इत्स इन्द्रस्य वज्रो वाजरास्त्रिस्तो देवसवित-
रेपतेदष्टस्रदेसीसेनतन्त्रष्टोमायष्टष्टास्त्रीणि शतापचे-
न्द्राग्नीअव्यथमानामिन्द्राग्नी आगमं परित्वाग्नेरुचं नासरेत-
संत्वष्टावं विश्वेदेवास आगमं वस्तु अध्यायत्वष्टारमिन्द्रमपाता-
मश्विना सपरिपञ्चकौद्वाविष्टष्टष्टोर्ध्वं शतं पञ्चदश ॥ ६३ ॥

तिर्यक् अदित्यै राक्ष्णाविष्णोरग्नेमनपरिषमापो देवास इ-
न्द्रस्य स्यूस्तस्रो नभस्य सहष्टचतपद्यतिस्तोदेर्वरापो अग्रामपेतः
सदुद्भवदं नात्परिस्तुगोष्कौजगयत्यै त्वाको सिकस्यावस्रवियं
वनस्रते विद्वङ्गष्टचतस्रो यज्ञीशणंयत्पुषेण वे प्रतद्विष्णुरेकाष्टा-
दश ॥ ६४ ॥

तेजोऽसि तेज एकावस्रवस्त्वष्ट एवं तु प्रेक्षो अग्नेर्मैथ्यो
ष्टिपं तिस्तो रद्यसाम्नागः सुजातो ज्यतोनिवसूनां भागः सत्त्वं
नो अग्ने त्वं नो तव प्रवो महे पटवृक्कर्मिरहाव्यग्नेमधवे स्वाधे-
न्द्रस्य कोऽष्टचतस्रो वो वाम कवये कोऽसि कस्यै देशमं च वाजस्य
सुचष्टचयदातो ब्राह्मणोय ब्राह्मणमधिनः पटवविष्टतिस्ति-
र्यङ्च चत्वारिंशत् ॥ ६५ ॥

अथ कतनान्तसंज्ञमस्ति । सीरा युजन्ति राक्षसिविराड-
 ध्वोचत् तिस्रो वसवस्त्वाकृदं त्वा पवचानेवस एकयास्तुवता-
 याधमत्प्रगन्वाहेऽज नेजन देकः सप्तान्वेवृद्धनाभिर्मे देकोदा-
 त्परं मत्योः तच्चक्षस्तिस्ससोमस्य त्विषिर्मृत्योः प्रतपोवेद्वेवाजस्य
 मासोमस्य त्विपिरग्नये हिरण्यगृह्णे य उपधासयचतत्प्रोम-
 नोमेमात इन्द्रेणानाय परस्वतस्तिस्सउहकव्याअवारीदसी ई
 सधोध्युत्क्रामयेन्नेपु विधादितं चतस्रः कतनान्तोप द्विः
 शत् ॥ ६६ ॥

अथ मान्तसंज्ञमस्ति । ज्यैष्ठ्या च श्रौचैर्क्षाऽमाच वमुद्य-
 न्यविष्टचट्कस्त्वा युनक्ति हिरण्यपाणिमूतये यावती व्यावा-
 पृथिवीतिस्रो वृद्धस्पते अत्येकाये देवास आत्वाजिघ्र्मि गोम-
 दूपुणसत्याविश्वासा भुवा चतस्रोऽग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्याम्य-
 दित्यास्त्वा पृष्टेनस्तृतीयं तनूनपातमुद्भिदः सुपेशसासुशिल्येप-
 चाच पितर आगन्मविश्या देवस्य चिरिन्द्रश्च संम्राड्वचेतसा
 द्वेवानाऽस्त्राहा चरतीरग्निमिन्द्रवायु इमे नवगर्भो अत्येकाम
 गर्गाणि ते श्रोत्राग्नस्तृतीमश्विनातिस्रो द्वात्रिंशत् ॥ ६७ ॥

यं ते देवीयेनासमस्तु प्रमुचतमीशानं चतसस्त्रोन् समुद्रान्मा-
 नोमदान्तमपय्यं गोपान्तिस्रो दैव्याहोतारा ऊर्ध्वमरुद्रं विश्व-
 कर्मन् चविषा वेदनेन चिरिन्द्रवायु इमे सुता उपयाम गृहीतप्र-
 त्यूतुत् वाजिन्यस्य कूर्मो नूनं प्रचतुष्कौ यमग्ने कव्यवाहनव-
 र्हिपोन्द्रमिडाभिरिन्द्रं विश्वेपामदितिर्दिकाकुदेपामेकावि-
 ःशतिः ॥ ६८ ॥

राजन्तमध्वराणामसंख्यातसहस्राण्यानो मित्रावरुणयो-
र्धपत्तनूनपातमूनिभिः सदसस्यादतिपण्डितसुभ्यस्त्वाग्रहा ऊ-
र्जाङ्गतयस्तमुत्वा पाय्यः प्रेक्षहेवा देवहेडनन्तान् पूर्वसा षडवि-
श्वस्य दूतमेकाधत्तः व्यम्बकं यजामहे हे सन्ते वायुरेका षोड-
शमान्तेऽष्टापष्टिरुर्ध्वाधो नामाध्याये ऽष्टौ शतानि द्वादश
भवन्ति ॥ १६ ॥

इति श्रीसुन्दरशक्तविरचिते मोनमन्त्रावबोधे ऊर्ध्वाधो नाम
द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

अथर्जुसंज्ञं विद्यते । वामकर्णान् हस्तश्चरितः ॥

मा भेरतमेरुं धस्याग्नेसहस्रवाद्यो ये ते द्विवौ यद्ग्रामे
यदा नो हरिभिः स नो बन्धुसुपुस्तदिन्द्रो विश्वस्य पञ्च
बल्यसि प्राचीमनु यद्ग्रामे ष्टद्रे प्रवाहवायते गात्राद्यदद्य-
क. इड. एहि सरस्वतीड सप्त आपो हि द्विर्यदि मा गाव
उपदिः पूषन्तव घमेतत्सप्तकावृजुषु त्रयोविंशतिः ॥ १ ॥

अथ समसंज्ञं विद्यते । वामकरणाद्विसर्गः त्वामद्य तन्न-
पाष्कुचित्रतो हे तस्मा अरङ्गमाद्रियेऽग्निरग्निः अर्देव्याहो-
तसभिषजेन्द्रेण विश्वाशापञ्चान्वग्निर्ये देवा देवेषु यो देवेभ्य
आतपत्या न इडाभिस्तस्यो यस्मिन्नश्वासो यदेवासो हे त्रयो-
दश ॥ २ ॥

विष्णोः कर्माणि द्विर्देव्यभिव्यामिमामा तिस्रो गृह्य मा
मधुवाता ईश्वस्य तदेव चतस्रो ये देवा अग्निनेशविष्णोः क्रमो-
ऽसि हे ये ते पत्या अद्या यथाशन्तेस्तुत्या पञ्च चतस्रः सेना-
भ्यस्तक्षभ्यः श्वग्यः षड् वाचं चतस्रोऽग्न इन्द्र इन्द्रे हि सा
विश्वायुरग्ने अश्वपक्षो रसः पञ्चदशविंशतिः ॥ ३ ॥

अग्ने वाजस्य प्रेता तस्मादश्वा भगप्रणेतस्तस्यो ये नः पूर्वे-
यो रेवान्युनर्मनो ये रूपाणि याषेदमुपपञ्च यत्र ब्रह्मो पप्रच्छ
सनं येन कर्मणि तिस्रो मनो न यद्वत्तं कुतस्त्वं त्वमिमाश्च-
तस्रषोडशः ॥ ४ ॥

आमन्द्रैः परिमे हे भर्भवो द्यौरेकाया रुये वृक्षेषु यस्मिन्

अस्मिन् मानः शृणुस्ते नो अर्चन्तः प्रतिश्रुसो अग्ने तं दिव-
यत् शं वातः सप्तचयोदश ॥ ५ ॥

सोम्याय प्रैत् सङ्घाणो दिःस्तिष्ठः पार्याय शुष्यत्याय भूर्भुवो
दिः सप्रजास्तत्सवितुर्दिकौ या ते धामानि परमाणि यथेर्मा
कूप्याय परिद्यावा पृथिवी चतस्र इड इहीकाम्याः परिवाजयति
र्द्राणे अन्धसः पञ्चदिशो वेदाधमेतं मयोदं ते हि नमः सुवेद्या-
वेदोत्पप्रसुमन्यश्च कावेकविष्णोतिः सग्रे पञ्चाग्रोतिः ॥ ६ ॥

अथ स्वरितध्वं विद्यते । रोहिताय गवि त्वदेकैकायो
अक्षभ्यं दैव्याहातारा प्रथमा यन्प्रज्ञानं तिस्रस्तन इन्द्राय
संचेयदद्यासूरतिष्ठोऽष्टौ ॥ ७ ॥

वन्त्यायाश्मन्तूर्जमे दितान्मित्रस्यापाद्यं पञ्चाक्रन्कर्माति
विद्या हे सौ अग्निमरिन्दुर्हसो य इमा याते धामान्युद्गर्गसि
तुभ्यन्ता मा त्वाग्निः पट्चयोदश ॥ ८ ॥

ये वै एव कन्दो ये भूतानां त्वया हि चतसस्तावुभौ रथे-
तिष्टन्मन्त्रायमपेतो यस्ते स्तनः पञ्च विज्यं धनुरेकाविश्वत इड-
न्दुरो हे दादश ॥ ९ ॥

उदुत्यएस्तादा वक्रधने ये पथा ये तीर्थानि शस्त्रो घातः
पञ्चेन्द्र विस्तःस्तिष्ठोऽग्ने यद्विविकाय स्वाधा हे ऊर्जं यदन्ती-
रुते यवस्था खोदुत्यं दिश्वतस्रचतुर्हस्रस्वरिते सप्तचत्ता-
रिष्टम् ॥ १० ॥

अथ गन्धमसंशं विद्यते । एकस्त्वष्टुतनूनपादपरोः या

मेधामियत्यग्र इन्द्रस्यौजस्यपञ्च सजातीयाः फलिनि यस्मि-
न्सर्वाणि तिस्रो यन्निर्णिजाप्रप्रायं यत्र धारा अथैतान् प्रोथदश्वः
यन्ते मनः पथमध्ये चतुर्दश ॥ ११ ॥

अथोर्ध्वसंज्ञं विद्यते । तं यज्ञमेका यस्मान्नावाधो योऽग्निः
कथ्यवाहन आनो दूरात्तन्ने वात पञ्चायातु वनस्पतिरवष्टयः
कोषवन्तो ये वाजीनमायत् ब्रह्मसूर्यसमं चिकौ यो भूताना-
मपि तेषु द्वे ऊर्ध्वे चतुर्दश ॥ १२ ॥

अथ रङ्गन्युवजके विद्यते । अत्यं भ्यान्नाहं पितृपेचेहोपप्र-
रमं वरामहान्यं चाग्नेवैरग्ने तव अय उदयं चतुः पञ्जे न्यु-
वजके चैकादश ॥ १३ ॥

अथ ह्रस्वएकारसंज्ञं विद्यते । ये देवा देवानांम क्वायए-
सवर्हि सन्तेपयाज्ञएसिदिकौ येन ऋपयोग्न आयूए पि द्वि
ऋचो नाम किएस्तिस्सूर्यसम त्वाएहि चिकौ किएस्तिद् वन-
एस्वैर्द्वैर्य एतावन्त प्रयाभिस्ते आचरन्ती पञ्च तं प्रक्ष्वाया
सम्वा यदि दिवा यदि जग्राच्चतस्रो ह्रस्वे नवदश ॥ १४ ॥

अथ दीर्घएकारसंज्ञं विद्यते । उक्त्वा उपजमन्गोगिर्ग-
ग्नेप्रप्ती चतस्रः क्षर्मासि धिपणाऽसुष्ययं तीप्रय इन्द्राय तिस्रः
सएसमिन्मुखएनदे नवा ॥ १५ ॥

शर्मास्पृष्टमेनोश्वाया जानुगराशएसप्रतीन्द्रगोमन्यञ्च-
मधुनक्तमेकायस्ये मेनराशएसस्य मदिमानं द्वे नक्तोर्पोर्षास-
मनमादिस्त्वमद्गतिस्त्रोऽग्ने शर्माकादादश ॥ १६ ॥

तवायएसमग्निर्देऽग्ने ब्रह्माग्नेएसुजागृहि परीतः सोम-
ए राजानं नाना हि वायाव्याघ्रं यमश्विना नमुचेरिन्द्रायैदुमष्टौ
य इम एका सोमो राजा मुंते प्रवायुं दते दएह हिः पञ्च षोड-
श दीर्घे सप्तत्रिंशत् ॥ १० ॥

अथ तिर्यक्संज्ञा विद्यते । कस्त्वा विमुष्यत्यक्षन्मीमद-
न्त हिरण्यवाहवे वात्याय द्विकौ द्यौरेषाश्च विष्णोन्वग्ने त्वं
पुरीषो यद्वाजिनो दामप्रनूनए पडन्ने त्वं नस्तिरतिनिषो ब्रज्या-
य तव शरीरं यन्त्रीराडविर्न चतुष्कौ तिर्यङ्मष्टादश ॥ १८ ॥

अथ कतनान्तसंज्ञा विद्यते । अघाय एकेडेरन्त अमेष्टे
मन्तिष्ठ इन्द्रं देवीस्त्वष्टादधद्यमश्विना सरस्वत्या ऋष्येन हि
कया त्वएपडग्ने नय त्रिः सीदत्वं चतस्रः कतनान्तेषु चतु-
र्दश ॥ १९ ॥

अथ मान्तसंज्ञा विद्यते । या वां या शतेन द्वे ह्यतीताभिध-
जाप्रागपागन्ते यत्ते शुक्रं यश्चिदाप उसावेमं चतुष्कौ प्रतिप-
न्या मन्ते प्रेक्षि तदश्विना याते घामानि हविषा माभेहर्जयेनेदं
त्रिकौवेदाहमस्यको अष्टा रेतो मूर्धं येन वक्ष सिद्धिरिन्द्रमि-
दिपमूर्जन्तानोऽग्ने स्वाहा नवमान्ते अथोविएशतिर्मघ्याधो
नाम तृतीयेऽध्याये चोषि शतानि पञ्च भवन्ति ॥ २० ॥

इति श्रीसुन्दरशक्तधिरचिते मीनमन्त्रावबोधे मध्याधो नाम ।

ह्यतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथर्जुसंज्ञं भवति । रथोद्दणए सराडस्युपान्त्वा रक्षि-
नासत्याय प्रतिपदस्युपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां धूम्रान्वसन्ताय
सप्तोपप्रयन्तो अध्वरमुखां ऋणोतु विद्वातिस्त्रो दश ॥ १ ॥

स्वयंभूने रस्युपयामगृहीतोऽसि दूरिःसक्रन्दनेनानिमिषेण
वयं ते अश्विन ऋतस्य त इमं मे इपे पिन्वस्व सप्त ऋर्चेत्वा
ध्रुवचितिर्ध्रुवयो निरुग्राविघनिना तिस्र एतं ते युज्य त्यस्य-
धृतवतो भुवनानां वाचे स्वाहा चतस्र एषा ते शुक्रतनूरिमा-
मगृभणं द्वे षोडश ॥ २ ॥

वाचस्पतिं हिरणिना हविः पृच्छामि त्वा चितये प्रजापति-
स्वरति पञ्चगायत्रेण त्वोरुविष्णो रिस्योनासि साकं यक्ष्म-
नर्जवे त्वा समुद्राय त्वा सप्तदादशर्जुष्वष्टाचिष्टत् ॥ ३ ॥

अथ समसंज्ञं भवति । रथोद्दणो व आविर्मर्या प्रजापतये
पुरुषास्तिस्रपावकवर्चाः शुक्रवर्चाः इदृङ्वाजारे आतिष्ठन्तं
पर्युष्केभिर्बुधश्च मापञ्च सिनीवाली सुकपर्दा प्रजापतिर्वि-
श्वकर्मा माताचाग्रे निष्क्रमणं निषदनमेताधानस्य पञ्चाव-
पतन्तीरवदक्षूपयामगृहीतोऽसि चन्द्रमा द्वे युष्मा इन्द्र उग्र-
न्तरत्वे मा उ त्वास्तिष्ठोऽष्टादश ॥ ४ ॥

प्रधासिनी हवामहे श्वानास्य प्रोक्ष्यमाणः सोम आयु-
स्यान् सुप्रतीकसमवसवन्ते तैस्योनापृथिव्यापो दिविधाः सप्त-
मित्रस्य मारजताचरिणो रमे वन एता उवस्तीव्रान् घोषांस्रपणं
वस्तेस्योनापृथिव्यपनं सप्तघृतं घृतं पावानः श्रोणामुदारोऽर्पा
फलेन गदानाम्नी रेवत्यो वलं विद्याय स्थविरः प्रजापतिः संधिः

यमार्यो भद्रं कर्णेभिरिच्छन्ति त्वाचतुष्काव येणीरस्याश्विनोभै-
पयमीमन्तोसः सिलिकमध्यमासस्तिष्ठ आर्युध्वान ईदृ एका-
निवेशे नः सङ्गमना सप्त ऋषयः स दे अष्टाविष्टतिः ॥ ५ ॥

उभाभ्यां देवोपयामगृहीतोऽसि सूर्यसहस्रोमाः संह हृन्द-
सस्तिष्ठो दिवस्पारिसम्यक्सर्वान्त घृतस्य कुलायिनी घृतवत्या-
त्रोणि स्यात्तोः सहस्रशीर्षा पुरुष इन्द्रवायुसुसुन्दरा सविता
प्रथमे सप्त गन्धर्वस्त्वा शुद्धवालः सर्वशुद्ध वाल उपयामगृही-
तोऽसि वृद्धर्षतिसुतस्य रूपेण वोसौ योऽवसर्पत्यभिप्रवन्ति
चिकावुभावाएसंभवे आर दे अष्टादश ॥ ६ ॥

सुगावः पुत्रमिवपितरौ दिरन्तरग्ने एतत्ते माताचार्यं च-
चेष्टाऽग्नेऽग्नेमायचाय चतुष्कौ विभूरसि परमस्थाः परावतः
पथस्यथपरिपतिमिमा गिरस्यतस्तो गायत्रं हृन्द इदमापो
दे चतुर्हंश ॥ ७ ॥

सजोषा इन्द्रे हरति शिवो भवत् ध्रुवासि वरुणेतोऽसौ
या पञ्च ध्रुवसदन्त्याग्निश्च धर्मोऽश्विभ्यां प्रातः सच न शुद्धि-
त्कर्णो पितृन् प्रजापतौ त्वा पठेकादशसंभे विकीर्णवतिः ॥ ८ ॥

अथ स्वरितरुंभं भवति । उपस्येपः । शतं यः स्योरा-
जन्नेतं जागाथ युञ्जन्ति मधुमृगवस्त चतुर्धा मैथानरो न उत्ये-
न परीत्य भूतानि सप्तैष मे निर्वर्त्तेऽनन्तवानयप्रजापतये तिष्ठो
द्रस्यस्तुदैर्भिर्नक्तवस्यपैवेगि प्रैपानृगवस्तो यज्ञं पञ्चवि-
त्यतिर्गोसहस्राणि सहस्रैर्दद्यासऽर्द्धादित्यरूपमेध छागो-
भित्वा पठेकविष्टतिः ॥ ९ ॥

उसिगस्यार्थे तस्य मूर्धावय आक्कन्दीऽग्नये नीकचते प्रथ-
मजान्यं च सवितुस्त्रोपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि विश्वकर्मा-
सि हि वैश्वानरो नः पितृभ्यः स्वधायिभ्यः पुनन्तु मा पितरः
जग्वात्वा सप्त सप्त ते कृष्णग्रीवा आग्नेया श्विता उत्सा-
देभ्यः कुब्जमस्याजरासस्य तस्रः कृष्णग्रीवा आग्नेया उपध्व-
स्ता एकासप्तदश ॥ १० ॥

अयं दक्षिणामणो विराडसि संम्राडसि तिस्रः पुरुद्युक्षो-
विपुद्ध्यपोऽग्निं तप्तपशुभिः पशूनश्चिना पिवतां दधिक्षाण्यो
अकारिणं पञ्चमृतं कृष्णतनदीभ्यः पैजिष्टं विदद्यतिक्षोभि-
भूरसि इमा म उपयामगृहीतरेस्याश्चिनं बीभत्सायै पैलकसञ्च-
तस्रोऽयं नोदिरष्टौ विशुक्तं त्वाग्नेर्वो युधन्तं चिकावेकविष्ट-
श्रति स्वरिते नवपञ्चाशत् ॥ ११ ॥

अथ मध्यमसंज्ञं भवति । उग्रिह्वां प्राणं मरुश्चर्तजिह्व-
वैश्वानरस्य समतौ सवित्राप्रसवित्राकुम्भो घनिष्ठुर्वसन्तेन
ऋतुना वर्षाभिऋतुनैवोह पञ्चकावुतस्रौ प्राणदा आपनदाः
पुनन्तु मादेवजना जिह्वा मे पृक्कामि त्वा परमं तं पट्वाहो-
विराजि सप्तास्यां संसन् सप्तसप्तदश ॥ १२ ॥

अश्विभ्यां पथ्यस्व द्रुपटादिवमुमुचानः षड्गो वैश्वदेवोऽ-
ग्नये नीकचते रोहिता जिरेपते रुद्रजवोयण्यङ्गः प्रजापते
स्तशसा चतुष्कौ यमाय त्वा मखाय त्वाग्निश्च पृथिवी नवभि-
रस्तु षटाकव्यादमग्निं वायुरग्ने गाः प्राचीनं वर्हिः पट्पतर्ह-
शमध्ये पैकविष्टशत् ॥ १३ ॥

अथोर्ध्वसंज्ञं भवति । समिदस्युपयामगृहीतोऽसि गायत्रं
कान्दस वायुष्का द्रविणोदो पोपीपति चतस्र प्राणायामे सप्त-
स्य सूर्यरश्मिर्भुज्यसुपर्णो वायुः पुनानु चतस्रो चेमन्तीन चतु-
नाद्भ्यः समृतो द्विदिग्भ्यः । स्वाद्यासन्न सिन्धुरपाङ्गं मनुक्ताः
सञ्चराः शुनासीरो या वर्षाह चतुना पञ्चपञ्चदश ॥ १४ ॥

युञ्जानं प्रथममन्याच शिव आदित्यानां तिस्रो हिरण्य-
गर्भं सन्निर्गद्गो नो घोष्मेण चतुनोक्ता सञ्चराः कृष्णादिवः
पृथिव्या सप्ताद्भ्यः स्वाद्योन्नत ऋषभ उक्ता सञ्चराः प्राग्दृङ्गाः
इन्द्रान्योः पञ्चतिक्ष्णसो देवस्त्वा सविरेतौ पृथिव्याः
परीपमाशु जिज्ञान उक्ता समुद्रो धानाः करम्भः सुभः सूर्यभः
पडविप्रातिः ॥ १५ ॥

देवस्य त्वा योडशाग्नेये जुष्टमुपाएगो पृथिव्या अश्विनो-
द्वचतस्रो आददेऽध्वरकृतं वृक्षन्यवोदिरावागायनेण नारिः सन्ध-
पामि सरस्वत्यै द्विर्नेयेण दशाददे द्वित्यैकाग्नेयेमाभ्यामे-
र्के योडग ॥ १६ ॥

अर्द्धमासः पष्ठएपि कृष्णग्रीवा आग्नेयाः प्रितिभुधो-
ऽग्ने पञ्चपतिस्रोऽयं वामयु प्रजापत्यः सुपर्णो पार्जन्य उस्मि-
म्यावका द्विगौकौमद्विद्यौ दिर्नवोर्ध्वेपष्टि ॥ १७ ॥

अथ रङ्गन्युजसंज्ञं भवति । सुसंज्ञं त्वा एवियसीरि-
मामस्तु इन्द्रो मर्षा इन्द्रो युस्तादि देय द्विषट पाचि न
एकपरमेध्यमोधीतसधमादो कग्निनीरापरमीमं तिस्रोक्व-

योनाग्निपोमयोरुज्जिति चन्द्रमा अप्सु मुञ्चन्तु माशिल्या
वैश्वदेव्यो ध्रुवासि ध्रुवः समुद्रे त्वा सप्त रङ्गन्युज्जे सप्तदश ॥ १८ ॥

अथ ऋक्षएसंज्ञं भवति । मित्रोण वाचरेणोमेसुश्च प्रविधेम
तत्तिष्ठोऽस्मै वोधानानाएरूपं द्वे सएसवभागास्याग्नये कव्य-
वाहनाय प्रथमावामुपावसृजतमन्या अन्वड्वाहमन्वारभामहे
पञ्चोर्द्वा अस्मेमाते वाजिन्मरुताएस्तन्वा नर्मायपुंश्चलूदिकौ-
चतुर्दश ॥ १९ ॥

सविता त्वेमौ ते यमायमयूभेपाते अग्ने एष ते गायत्रः
अजापतये त्वा त्रिकावद्यावतीएसोमावती मेना वो अग्निए-
स्तोमेन देवानां भद्रोपद्वरे गिरीणामृतये स्तेनहृदयएपट्ठा-
दश ऋक्षे षट्विंशतेः ॥ २० ॥

अथ दीर्घएकारः ॥ पूर्णादर्विद्विमस्य त्वारातिएसत्यतिं
तिष्ठो वोति होत्रं त्वा ध्रुवासि धरुणा सृता स्वादीन्तोर्द्धमेनं
विद्यां च पञ्चदेवं देव एकानव ॥ २१ ॥

उर्द्धामारोह नवदशभिरस्तुव तवाचस्य तथ एतए सधस्य-
द्विकौनजितेपाएस्वतावानं महिपमद्यादेववाः पितानोसिप-
त्रिघायस्येकावयएसोमशृक्ज्योतिर्द्विष्टा परिस्रुतो विभक्तारए-
ध्वमामहे चतस्रः पञ्चदश ॥ २२ ॥

घृताचीस्यः यूपापञ्चाशरेण पृथ्वीर्मे उच्चाते स्वादुपएसदं
पितरः पञ्चेस्कर्तारमध्वरस्याग्निष्वान्नाननुमतः शारदेन
अनुना सुगव्यं तद्यतस्रो हृएसः शुचिषड्विष्टेपएहिता-

सिमे मेकशफएशौशिरिण कतुना तिस्रः समुद्रङ्गच्छेमन्देवा-
दिरशुसोर्दामेना पूषणं वनिष्टमां पड्विएशतिः ॥ २३ ॥

इदमुत्तरास्वर्मन्यवे यस्तार्प दे आगत्य वाजीमं माद्विपाट-
मुयं लोहितेनाएशुना ते चतस्रो विश्वकर्मां त्वा परमेष्ठी त्वा
दयोर्व्यचस्वमिं पुनाति मे पातं नो सृजामाणं गणानां त्वाएशु
एशुष्टोऽग्निएहोतारएसुष्टितिएसुमती रयवाहणएहवि प-
ञ्चकौ घृताच्यसोमएस्राहचङ्गोचभिदङ्गो विदन्दीकायघोप-
मस्ये दृगग्निएहृदये न पट द्वाविएशति ॥ २४ ॥

परिवीरसि देवेन न उपयामगृहीतोऽस्याटित्यभ्यो देवी-
र्दारी वयोधसं द्विकौ नृनाय सूनं प्रप्रमिश्रुतं * (१) नं देम-
स्त्वन्तं वृषमभेकाग्नये * ऽग्निं युनक्ति नियुत्वा-
न्वायीय * मित्रङ्गवेष्वायुरनिएषडूजा *
मेकाचतुर्दश दीर्घेभीति ॥ २५ ॥

अथ तिर्यकसंज्ञं भवति । उपयामगृहीतोऽसि भा- *
तस्यैनस सृष्टस्य प्रमाप्र- * रधिनादेवीर्दारी अ-
श्विना स्व * चस्य त्वासत्राय मुत्तरात्स यद *
श्चद्वेपवित्रेस्थी दिर्देवरनिभृ * एषुखारयि त्वानि-
वास्मात्वं चतस्र उपयाम गृहीतोऽसि भ्रुव उत नोऽग्निरेका-
दरेणाक्षिन भवति माते पण्यारथस्तनोन्निकाभूता * तस्ये-
भवति तिस्रो द्वाविएति. * मित्रावरुणाभ्या न्योपयाम गृ-

क्षीतः * मधवे त्वा मच्छां त्रिवृदसि * स्तन-
 याग्ने उपयाम गृहीतोऽसी * वृद्धदते स्थिरो भव
 वैश्वदे * देवा दिवमेकाग्नेरनीका *
 सरस्वती वितं च तिस्रेष्वयोदश * च पञ्चत्रिंशतिः ॥२७॥
 अथ कतसंज्ञं भवति । विश्वकर्मा विमना ए *
 * बोवाभ्यावर्तस्य पवित्रेण पुनिहि यमेन दत्त-
 मश्विभ्य * स्तुत चत्रस्योत्सवः *
 * विराड्ज्योतिः * मारगिनर-
 क्षिप * प्रायणिश्रम *
 यज्ञं * ॥ २८ ॥
 अथ मान्तसंज्ञं भवति । * अग्निश्चन्द्रः प्राणा-
 यामे * कौयता च ग्रीह्य *
 च व्रतं च षष्ट्याद्- * पृथिवी च चत
 * गृहीतो * (१)

(१) अतः परं मन्त्रसमाप्ति आदर्शपुस्तकस्यातिगलितत्वात् कतिपयपङ्क्त-
 वरिणः नातारतत्पर्यर्थं बलभद्रात्मजदेवभद्रकृतस्य मीनसूत्रस्यान्तिमधतुर्पाध्यायी-
 ऽङ्गं सामवेत्येते ।

मौनमन्त्रसूत्रे ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

चन्द्रे प्रतने द्यौर्वराजमेतं जानाथ युञ्जन्ति बभ्रुमुतव-
स्तु कृतुना परोक्ष भूतानि सद्यस्ताणि सद्यस्तत्रः प्रजापतये वा-
थ तस्यैव ते निर्वर्ते मम ते अग्ने । वैश्वानरो दे सवितुस्त्वांति-
य्यद्वपमुपयामु शर्मास्तुत्यादेभ्यः कुञ्जममद्वाग्वयोवीभक्ताय
पैस्त्वसं परुष्टमोधिकारणोऽभिभूरसि । अभित्वाद्याजरासः
प्रैवेभिः प्रैवानृतवस्तो यज्ञं ह्रस्वस्त्वन्दैर्भिन्नहृतवस्तु सः
तावृध एकोनत्रिंशत् ॥ १ ॥

विराडसि सम्राड्यश्विना पिवतामग्निं तमाच्छन्दो-
मूर्द्धावयोमतं कृणुतैष आगो नदीभ्यः पौजिष्टमग्रये नीकवते
प्रथमजान् । उग्रिगसि विश्वकर्मा हि पुनस्तु मा पितरः कृष्ण-
ग्रीवा आग्नेयाः श्वेता उपध्वस्ता दे इमा मे वियद्ययं दक्षिणा-
मनः पशुभिः पशूनुपयाश्विनं तेजो युवन्तम् । पितृभ्यः स्वधायि-
भ्यः शुक्रं त्वाग्नेर्वसित्पतिर्मास्वगात्वेदचासोऽग्यस्यो दे अष्टैः
द्वित्रिंशद्भेकोनषष्टिः ॥ २ ॥

लोचने प्रतिपदसि समुद्राय त्वोपया हरिरसि संक्रन्दनेना-
निनिषेष् वयन्ते श्विने कृतस्य इमग्ने साकं यत्पौरु विष्णो दे
रुचोऽष्टौ वल्लगद्वनमुपयाश्विभ्यां त्वा स्येभूरसि गायत्रेण त्वा

चाचस्पतिर्देवैश्च त्वा ध्रुवश्चिन्निरिषे पिम्बस्त्रोऽविद्यानेनास्व-
राडास सपत्न्याश्च न हवि । प्रजापतिश्च त्पुप्रयन्तः । ऋजवे
त्वा यंजन्त्यस्य घृतवती भुवनानामे न्तः । स्थानास्यधाते शुक्र-
तन् । राक्षसा मत्याय धूम्रान्वमन्ताय वाचे स्वाहा । इभाभग-
भ्यन्तृष्का मत्वा वत्तये । उखा कृष्णोतु विद्यात अपा त्वाष्ट-
न्निष्टयत् ॥ ६ ॥

राम इमा उत्वो आगतस्त्वाजारेयुष्मा इन्द्र आर्षिर्गर्था
माता आग्ने निष्क्रमणमातिष्ठन्तगेता एगस्य प्रजापतये पक्ष्या-
नादृड्वेस्थेभे प्रजापतिर्निर्दिश्वत्समा । प्रोक्ष्माणाः सीमाः सत्यक्
स्वबन्त्येते दिविधा उभाभ्या दे । जृष्टानः सुप्रत्येक आचाल्य-
स्थोनापृथिवि देहे दिवंगमि सम्यक्स्ववान्त घृतत्वा चीणि
स्यासौ । अथमेव नापां फनेन तोम्रान् घोषाश्चानागन्धे । घृतं
मृतपावान् श्रीणामुदार एता उ व एकत्रिणगत ॥ ४ ॥

रक्षोहरणो व पाशकवर्त्ता कुलायिरे सवि । प्रथमेसिनी-
बालोमुक्तपद्मावपगन्तोमुपदा प्रजापतये त्वा सूर्य इन्द्रभा द्वे
प्रधानिनोऽपारमि रजताचरिणोर्गन्धर्वस्त्वा वनविडाय सु-
यणं वस्तु इन्द्राय सुसंदगो सा । वरुण तस्यस्य ध्रु मरुत्वा
गायत्रं कन्दः । परा स्याविभूः सीमागिरि शुद्धवान् दक्षेणाग्ने
मयस्य द्यौरूपेण दोनैः तोक्मण्येत्यभिप्रवन्ताग्नेये गायनाय
सुदसौ । एकत्रिणनिष्टयत् ॥ ५ ॥

एतत्ते पुत्रमिव द्वे अन्तरग्ने गितस्य गाथिना भेदजगिष्-

नीत्वे माता मादोता चतेऽयं प्रजापतिः संप्रियमाणा भद्रं
कर्त्तुमिह सुगात्रा देवाः । सन्धयेजारमुभावात्रवेग्नोऽश्विभ्यां
प्रातः सवनमग्निगच्छ मे घर्मः । शुद्धिश्चत्कर्णमिह प्रजापतौ त्वा संत
अथ उभा पिवत्तमिह प्रातः सन्धयेजारमुभावात्रवेग्नोऽश्विभ्यां
इन्द्रे हरतः शिवो भव प्रजा स धरुणेतोऽतो याप्तेनकीनन्दिष्ट
शतवासीतिः ॥ ६ ॥

अथा उशिष्कं प्राणं स ततश्चान्तर्जिह्वं कुक्षोर्ध्वनिष्टुर्जिह्वं
हान्तमे प्रजापतेस्तु सेपते सुद्रभागे वर्षाभिर्षट्गुणा वसन्तेन
कतुना द्रुपदादिवैपाचदं व पङ्क्तो वैश्वदेवोऽग्नये नीकवते रे-
चि । । ज पुःस्तु । । देवा तस्मात्स्य प्रकामि त्वा परमं वैश्वानर-
स्यं सतातैः । त्वेवा पृथवाद्योक्षिराजि प्राणदा अपानदा जघाय
एतच्छ्रुः । यगाय त्वा गछाय त्वाश्विभ्यां पथ्यं सानिद्य पृथिवी-
च पत्तास्य प्राचीनं यर्हिवायरोगा नवभरतुवत क्रव्यादग-
निगमकचिष्टमन् ॥ ७ ॥

प्रागे वायु पनात्कृताः संवरा कृष्णा प्राश्टङ्गाग्नासीति-
यातिस्त्राऽग्नेः पक्षातं सभू स्वयंभू सन्नः सिन्धुरद्भ्य स्वादा-
टिय पृथिव्याधाताः करग्नोऽटिग्भ्य स्वादाभूज्यं सपणोऽटिग्भ्य-
संगृत्त आप्तुः शिगानो मदीदोर्देमयुः प्राजापत्यः । शुभ्रजाना-
श्चिरण्यगर्भणिः सुपुष्पः सूर्यरसिर्द्रविषोऽसः पृथिव्याः पृ-
थमर्द्धमासा पृथुर्वाप उरुर्ध्वं पाउज्य इन्द्राग्न्यो पृथुति रुत-
विशमतिः ॥ ८ ॥

प्रणायाम उन्नत ऋषभो हेमन्तेन ऋतुना वर्षाऋतूनामु-
पयाग्नये त्वा मायत्रकन्दसं भद्रो नो ग्रीष्मेण ऋतुना श्वित्रा-
दित्यानामन्यावः क्षण्यग्रीवाश्वानेयाः श्रित्यथ वामयाङ्गं भद्र-
श्रित्यावक समिदस्युस्यासमुद्रो वायुश्च देवस्त्वा । देवस्य त्वाग्न-
ये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमाददेऽध्वरकृतं संवपामि सगच्छत्यै-
द्वे पृथिव्या उपाऽशोरश्चिनार्गायत्रेण एवासिना रिरस्यदित्यै
रास्नासि बृहन्नसि यवोऽसि दे चयस्त्रिऽशत्पष्टिः ॥ ८ ॥

अङ्गुतुभेसुऽऽद्रोपावच्छतन्मयाविधेम त एषाति अग्नेश्चावती
ऽस एषवभागास्य प्रयमावामनड्वाष्टमन्वारभामहे, सविता
त्वापष्टरे गिरीणामस्ते षः प्रजापतये त्वैपते गायत्र इमाते वा-
जिज्ञानये कथवाचनायोर्ध्वा अस्मैमौ ते धानाना एरूपं मरुता ए
स्कंधानमायपुंश्चल्यमाययमसूतृतये स्तेन हृदयमेतावो देवानां
भद्रान्नि मेतमिन्नो नवाचरेण पड्विष्टतिः ॥ १० ॥

नगो देव देवं वो ध्रुवाऽस रुधणास्तृता शुक्रज्योतिश्चनहि
नेपां एशिषो नाम विश्वकर्मा त्वा व्यचस्य कर्मात्वा व्यचस्यती-
मागत्यवाजी पुनाति ते वाचस्यतये स्यादिन्द्रः सार्द्धोत्तोर्ध्वा मे-
नामूर्ध्वमेनं दीक्षायै रूपमिमन्देवा दे पृष्टोर्मेघाः देवाः पूर्णा-
दर्विहिमस्यत्वा विद्या च पातन्नो दृष्टा परित्यक्तः पूषणं धनिष्टु-
नवीति धीर्त्र चित्वोर्ध्वामारोह्राति एसत्यत्ति ययए सोम-
ययऽ ह्युतावानं सचिधमुच्यते । सृष्टति एसमन्ती युधोभिधा
असि प्रारदेन ऋतुना रथवाचण एचयि स्वादुप एसदो एशुना

ते परिवीरसि परमेष्ठी त्वा व्यचस्वतीमए शूरएशुष्टेऽशुष्टसए
 क्षितासि हएसः शुचिपद्मेऽय्क्तरारमध्वरस्याग्निष्वात्तानृतुम-
 तो गोत्रविदं गोविदग्निभक्तारएहवामहे शैशिरेण षट्पुना
 समद्रं गच्छ पञ्चाशत् ॥ ११ ॥

इयन्मा द्वेऽमए साहस्रमग्निं युनज्मीदमुत्तराद्वेन वो
 ताच्यसि घृताचीस्यो नवदशभिरस्तुवं तैतंए सन्धस्यस्रगव्यन्न
 उपेयादित्येभ्यस्त्वा देवीर्द्वारो वयोधसमुग्रसोक्षितेन मित्रए
 ऊवेग्निए सत्रामाणं पृथिवीं मरुत्वन्त वृषभं वायोरग्निस्तया-
 ग्निए हृदयेन नृताय सूतमग्नये गृहपतये गणानां त्वा पूषा
 पञ्चाशरेण पितानो नियुत्वान्वायो यज्ञायज्ञा व ऊर्जोऽनपातं
 मन्यवे यस्तापं प्रतिशुत्वाया अर्तनं त्रिए शदशोतिः ॥ १२ ॥

नाग उपयासावित्रोऽसि प्रस्तरेण परिधिना सपारधिरथा-
 निवोपयाग्रयणोऽस्युपर्येन्द्राय त्वा बृहदतेतनूपा अग्न उपयाधु-
 वोऽसि वैश्वदेवी पुनात्युपयामधवे त्वा । उत नोऽर्हिवृध्न्योयमु-
 तरात्संयदसुरक्षात्ममग्रथायं दक्षिणारथस्वनोमानेव पुत्रं जी-
 मूतस्येव भवत्यग्निरेकाक्षरेणास्मिन्नाक्षणि भूताय त्वाग्नये त्वा
 मर्त्यं त्रिवृदसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा पवित्रेस्थो द्वे वितं त्वा जु-
 द्धाना सरस्वतीमन्नोऽग्नेरनीकए स्थिरो भव देवां दिवम् ।
 सहस्रस्र प्रसा द्यन्नस्य त्वा स्वयं वाजिन्देवीर्द्वारोऽग्रथिना देव-
 हातस्यैनसः पञ्चत्रिए शत् ॥ १३ ॥

गोपङ्क्तिरुद्रादित्येन्द्रेषु ससंदमं तामर्चाए इन्द्रो नृवद्द-

विष्मतीरिनायत्त्वाहिदेवहृतमान्दे मरुत्वांश्च इन्द्र । पृथि नः
 परमेष्ठयभिधीतः कववोष्णेनाभीमं चन्द्रमा अप्सु सधमादोद्यु-
 म्निर्गोर्मुज्जन्तु माशिल्यावैश्वदेव्यः समुद्रे त्वा ध्रुवासि ध्रुवीयमं-
 जनीवोमयोरुज्जितम् । अभ्यावर्तस्वश्विभ्यां पिन्वस्कादेवो वा प-
 वित्रेण पुनोहि गायमेनदत्तं वज्रस्योत्त्वं विश्वतस्तद्गुरुतसंज्ञानः
 मसि विराड्ज्योतिस्तप्तायनीमे वसन्ताय कपिञ्जलात्ममुद्राय
 शिशुमारानग्नये कुटुम्बप्रज्ञापतिहोदयामं च यज्ञेन यज्ञं
 भद्रे । मेग्निरस्यूर्ध्वो भवाग्निर्ज्योतिषा विश्वकर्मा विमना अष्ट-
 त्विष्टम् ॥ १४ ॥

तिथौ भेषजमस्युपयान्तयच्छ परमेष्ठौ त्वा ज्योतिष्मन्तोवि-
 श्वकर्मा त्वा ज्योतिष्मन्तो व्रतेन दीक्षामृतावानं वैश्वानरमेतावि-
 श्वान्युद्या यवृक्षत्येतावद्रूपं बृहदिन्द्राय सद्यदानुं पुरुहृतदेवस्य
 सवितुर्वेनस्तदियं ते सवीरो वीरानात्मानन्ते । आक्रम्य वाजि-
 न्विमान एष संप्रव्यवध्वमुपमूर्हानं दिवोद्धे धानावन्तं करम्भण-
 मर्वाचो अद्य देवश्रुतौ देवेष्विममृणांयुं युत्काय सविता लोकं
 पृण ह्वे दीर्घायुस्ते पितुन् त्रिविष्टम् ॥ १५ ॥

सत्यं चर विश्वयं ताश्च ब्रीहयश्चाग्निश्चापो मित्रस्य धृषिवी-
 चाग्रयणश्च प्रष्टवाड व्रतं च प्राणश्चान्निश्चेन्द्र आत्मने मे
 प्राणाय म व्रतं च मित्रस्य चर्पणिधृतोद्यत्ये वो द्वेअमीषां
 चितमेता अर्पन्त्यतश्चरत्यभ्यादधामि घृतं मिमिक्षे तरणि-
 र्विश्रवदर्शतोऽक्षराजाय कितवमिरज्यन्तग्ने सविता वरुणो
 धिरपमयेन पात्रेणोम् ॥

एवं ब्रह्माष्टविंशतिरष्टपञ्चाशन्मोक्षपत्रे पञ्चमती चतुर्द-
शपञ्चशत्यूनादिसाक्षसोपञ्चविंशत्यना दिसाक्षसो पञ्चवि-
ंशत्यूना दिसाक्षसो ॥ १६ ॥

दुर्गिराजप्रसादेन सर्वं चेदं मयाकृतम् ।
वैदिकास्तेन तथ्यन्तु विप्रा माध्यन्दिनीयका ॥
अधेतव्यमिदं सूत्रं विप्रैर्माध्यन्दिनीयकैः ।
मौनेनाधीतमन्त्राणां क्षिप्रं ज्ञानाभिन्नापिभिः ॥
मुहुर्मुहुः प्रार्थयेत्सुन्दरुज्जनान्दुष्टमानसान् ।
मत्कृतं सूत्रमेतत्तु न द्रष्टव्यं कदाचन ॥
एषा मत्सूत्रगा विद्या गोप्यैव फलदा भवेत् ।
अन्यथा विफलैव स्यादिति मद्बचनं न कुरु ॥
शिष्यं मित्रं कस्य दुष्टं प्रभुं वासु न बोधयेत् ।
सच्चिष्यं शिष्येदाय समृच्छानेव बोधयेत् ॥
यश्च यत्र समुत्पन्नं सूत्रस्यास्य कृतैः मयि ।
गजाननो विभुस्तेन प्रीयताम्यम देवतम् ॥

इति श्रीमत्सहायश्रिकनागरज्ञातीयपाठकश्रीरामचन्द्रसूनु
महायात्रिक गङ्गाधरपाठकवराभूतपाठक श्रीशक्तभद्रात्म
जदेवभद्रविरचिते माध्यन्दिनीयसहिताया श्रीनमस्त
सूत्रे चतुर्थोऽध्यायः सूत्रं च समाप्तम् ॥

Printed by KRISHNA DAS GUPTA, *Proprietor*,
at the Benares Printing Press.